

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

СИНТАКСИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Хрестоматія

У двох частинах

Частина 1

УДК 811.161.2'367(082.2)
С38

Рецензенти:

д-р філол. наук, проф. К.Г. Городенська
(Інститут української мови НАН України);
д-р філол. наук, проф., акад. НАПН України Л.І. Мацько
(Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова)

*Рекомендовано до друку
вченою радою Інституту філології
(протокол № 10 від 29 травня 2018 року)*

*Ухвалено науково-методичною радою
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 5-17/18 н.р. від 21 червня 2018 року)*

С38 Синтаксис української мови : хрестоматія : у 2 ч. / Упоряд. :
А. Мойсієнко, В. Чумак, С. Шевель. – К. : ВПЦ "Київський універ-
ситет". 2019. – Ч. 1. – 559 с.

ISBN 978-966-933-015-4 – загальний

ISBN 978-966-933-016-1 – Ч. 1

Систематизовано авторські концепції опису синтаксичної системи сучасної української мови, подано наукові розвідки, які стосуються тлумачення проблемних питань формально-граматичного, семантико-синтаксичного та комунікативного аспектів функціонування синтаксичних одиниць. Охоплено царину синтаксикологічних досліджень, присвячених висвітленню історії, теорії та практики комунікативної природи речення (простого, ускладненого та складного), граматичного статусу й типології словосполучення, традиційно виділюваного в системі граматикологічного інструментарію мови, а також синтаксичної стилістики та сучасної текстології.

Для студентів філологічних спеціальностей, аспірантів, учителів, викладачів закладів вищої освіти, науковців та дослідників синтаксичного ладу сучасної української мови.

На обкладинці використано малюнок Лізи Маркіної

УДК 811.161.2'367(082.2)

ISBN 978-966-933-015-4
ISBN 978-966-933-016-1

© Мойсієнко А., Чумак В., Шевель С., 2019, упорядкування
© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ВПЦ "Київський університет", 2019

ВІД УПОРЯДНИКІВ

Сучасна синтаксична наука, увібравши найкращі здобутки традиційного аналізу лінгвістичних об'єктів, усе частіше скеровує активні пошуки дослідників на вироблення новітніх концепцій опису граматичної системи мови. Поглиблене осмислення фактів та явищ, пов'язаних із людським спілкуванням, зумовило панівну роль функційного синтаксису, який зважає на поєднання логічних, формальних, семантичних аспектів категорійного поля новітньої граматики, що стало рушійною силою для послідовного тлумачення онтологічних властивостей основної комунікативної одиниці мови – речення.

Запропонована хрестоматія є спробою систематизації авторських концепцій, що дають змогу комплексно осмислити здобутки та овиди сучасної синтаксичної науки. У працях відомих українських науковців, репрезентованих у хрестоматії, обґрунтовано доцільність триєдиного підходу до аналізу основної одиниці спілкування на формально-граматичному, семантико-синтаксичному та комунікативному рівнях (Й.В. Андерш, І.Р. Вихованець, Н.В. Гуйванюк, М.Я. Плющ, М.І. Степаненко), реалізовано спроби упорядкування синтаксичних одиниць, а також встановлення граматичного статусу словосполучення (І.М. Арібжанова, І.К. Кучеренко), деталізовано типологію граматичних зв'язків та семантико-синтаксичних відношень між різноаспектними мінімальними синтаксичними одиницями (А.П. Грищенко, Н.Л. Іваницька, Є.В. Кротевиц). Продуктивними виявилися спроби поєднання класифікаційних параметрів односкладного речення, запропонованих традиційною та сучасною граматикою (В.М. Брицин, К.Г. Городенська, В.Ф. Сич, М.Я. Скаб, Ю.В. Шерех-Шевельов). Із оперттям на найкращі здобутки традиційного синтаксису потлумачено граматичну специфіку простого ускладненого речення (Л.О. Кадомцева, О.В. Кульбабська, А.К. Мойсієнко), зреалізовано класифікацію

складного речення (С.П. Бевзенко, А.П. Загнітко, Р.О. Християнінова, І.Г. Чередниченко), детально описано явища стилістичного та комунікативно-прагматичного синтаксису (С.І. Дорошенко, С.Я. Єрмоленко, В.І. Кононенко, В.Д. Шинкарук).

Хрестоматія покликана закласти міцний теоретичний підмушок, який дасть змогу виформувати царину новітньої синтаксикології, що послідовно врахує вітчизняну наукову традицію, поєднавши її з найважливішими здобутками провідних українських граматистів. Структура та зміст цієї праці підпорядкована спробі систематизації поглядів лінгвістів на проблеми, що допоки не знаходять однозначного тлумачення не лише в університетських, а й в академічних дослідженнях.

СИНТАКСИС СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

Кучеренко І.К.

Об'єкт і предмет синтаксису

Кожна галузь наукових знань має своє поле дослідження, кожна галузь – учення чи, ширше – наука виділяється в своїх межах передусім об'єктом свого пізнання, тобто тим реально існуючим матеріальним предметом чи явищем, яке вона вивчає. У цьому полягає одна з основних умов існування самої галузі знань. Але багаті своїми особливостями предмети і явища матеріального світу вивчаються, як правило, не однією наукою, а кількома; оскільки предмети або речі цікавлять людину не самі по собі, а як об'єкти якогось виду її практичної діяльності: одні властивості і якості речей становлять зміст інтересу однієї науки інші – другої. В одному й тому ж об'єкті кожна з наук, що їх досліджує, бачить свій предмет пізнання, що визначається особливою для неї точкою зору на об'єкт. Наприклад, *людина* вивчається філософією, психологією, медициною тощо, але кожна наука має свій предмет дослідження. Для того, щоб чітко виділити наукову галузь, осмислити її суть, специфіку необхідно розрізнити об'єкт науки і предмет науки. Маючи один і той же об'єкт дослідження, філософія, психологія, медицина не змішуються, тому що мають різні предмети, визначені певним колом закономірностей існування, розвитку, якісних показників, досліджуваних кожною наукою. Предмет науки передбачає певний, особливий аспект пізнання об'єкта, чим відрізняється від об'єкта пізнання. Усяка наука прагне якнайточніше визначити і розкрити предмет свого дослідження, особливо важливим це виявляється тоді, коли існує ряд споріднених наук

або зв'язаних з вивченням того самого предмета чи явища матеріального світу, щоб показати свою природу, той кут зору, під яким досліджується нею об'єкт, свої завдання, перспективу розвитку.

Синтаксис як граматичне вчення має багатотисячолітню традицію, але ще й досі вчені не мають єдиної думки щодо його предмета. Найвиразнішим свідченням цього є відсутність загальнознавчого визначення синтаксису. У мовознавчій літературі він представлений по-різному. Історія науки виділяє три основні точки зору на синтаксис. "Одні з дослідників визначають синтаксис як учення про словосполучення, вважаючи основним своїм завданням встановлення правил або закономірностей сполучення слів у більші граматичні єдності. Що ж стосується речення, то його вони розглядають не як особливу лінгвістичну одиницю, а як різновид словосполучення, як словосполучення, співвідносне з логічним чи психологічним судженням"¹. Такого погляду на синтаксис дотримувались акад. П.Ф. Фортунатов, проф. М.М. Петерсон. Як протиставлення йому виділяється друга точка зору, прихильники якої розглядають синтаксис як учення про речення. Вчені виходять з того, що "основними одиницями граматичної будови є, по-перше, структура речення, по-друге, граматичні класи слів (звичайно іменовані частинами мови). У відповідності з цим граматику поділяється на два розділи: учення про структуру речення (і його складові частини) і вчення про частини мови (і дрібніші граматичні підкласи слів у межах частин мови). У згоді з існуючою традицією ми назвемо перший з вищеназваних розділів граматики синтаксисом, другий морфологією"².

Обидві наведені точки зору піддані критиці в мовознавстві за їх однобічність: перша не аналізує специфічних характеристик комунікативної одиниці мови – речення, обмежуючись створенням класифікації словесних груп за характером зв'язку між компонентами, а друга не розглядає словосполучення як окреме синтаксичне утворення і тому недостатньо повно й послідовно висвітлює закономірності сполучень слів.

¹ Сизова И.А. Что такое синтаксис / И.А. Сизова ; отв. ред.: В.Н. Ярцева . – М. : Наука, 1966 . – С. 3.

² Бархударов Л.С. Структура простого предложения современного английского языка / Л.С. Бархударов . – М. : Высшая школа, 1966 . – С. 12.

За таких умов, природно, виникає третє, сказати б – компромісне трактування синтаксису, яке в сучасному мовознавстві швидко стало найбільш поширеним. Воно фіксується в такому визначенні: "Синтаксисом ми називаємо розділ граматики, що вивчає Словосполучення і речення"¹. Об'єкт синтаксису часом не знаходить прямого найменування. "Синтаксис, – говориться в іншому визначенні, – це відділ граматики, що вивчає граматичну будову зв'язної мови абстраговано від конкретного лексичного змісту речень"², але недвозначно говорить про нього додане при визначенні пояснення: "У зміст синтаксису входить 1) учення про словосполучення, та їх будову і 2) вчення про речення, його будову і типи"³. Зустрічається й таке визначення: "Синтаксис – учення про систему і способи мовного оформлення думок даною мовою з метою спілкування людей між собою"⁴, але й тут супровідне пояснення чітко виділяє об'єкт: "Під системою розуміються основні конструктивні типи речень, характерні для даної мови. Під способами розуміється різноманітні в організації слів у словосполучення і в речення, умови їх використання"⁵. Отже, справу маємо лише із різними модифікаціями вираження одного змісту: скрізь синтаксис постає як учення про речення і словосполучення, і визначається воно з боку об'єкта дослідження, на основі виділення його.

Таким способом – поєднання протиставлюваних точок зору на синтаксис, – вважається, уникнуто односторонності їх, а разом з тим збережено все позитивне, що здобуто дослідниками різних напрямків, адже кожен з них розкривав якусь, нехай і абсолютизовану, рису чи особливість явищ мови – словосполучення і речення. Все ж не залишається непоміченим, що "такий компромісний підхід до синтаксису в ряді випадків приводить до змішування і еkleктичного поєднання різнорідних критеріїв. До речі,

¹ Гужва Ф.К. Современный русский литературный язык [Текст]. Синтаксис : учебник для вузов / Ф.К. Гужва. – К. : Вища школа, 1971. – С. 7.

² Современный русский язык. Синтаксис. М.: Изд-во Московского университета, 1958. – С. 6.

³ Там само. – С. 6.

⁴ Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка А.Г. Руднев. – М.: Высшая школа, 1962. – С. 5.

⁵ Там само.

навіть таке вирішення питання не вичерпує усього кола явищ, що мають відношення до синтаксичної проблематики"¹.

Задовільним, звичайно, таке тлумачення синтаксису не може бути вже тому, що будується воно на виділенні тільки об'єкта дослідження, через це не уникає однобічності і приводить до суперечностей у теорії синтаксису. З прийняттям цього розуміння постає необхідність стверджувати як факт існування двох одиниць мов як реальних у своєму окремому існуванні, як паралельно існуючих у мові – речення і словосполучення. Ствердження, зрозуміло, таке є і в проблемних наукових працях, і в підручній літературі: "Словосполучення і речення – це синтаксичні одиниці різних рівнів мови, які знаходяться у взаємозв'язку"², більше того "словосполучення – це синтаксична одиниця, що існує незалежно від речення"³. Прямолінійна категоричність ствердження надає видимих ознак переконливості, однак від цього воно не стає істинним, бо не спирається на факти і суперечить прийнятим теоретичним положенням. Воно заперечується простим фактом. Візьмімо будь-який текст, тобто відрізок зафіксованого мовлення, і ми в ньому не знайдемо жодної незалежно від речення існуючої, окремої одиниці мовлення, що носить назву словосполучення. Воно спростовується загально визнаним положенням про те, що реально існуючою, живою одиницею мови як засобу спілкування є речення, в якому формулюються і формулюються думки, якими люди обмінюються.

Крім того, визначення синтаксису на основі об'єкта не повинне усувати з уваги того, що речення як об'єктивно існуюче явище мови фактично виступає разом з тим об'єктом вивчення інших наук. Напр., у реченні *Всякий ромб є паралелограм* математика бачить одиницю спеціальної інформації. Інакше кажучи, конкретний зміст речень визначає цей об'єкт як предмет різних спеціальних галузей знань; закономірностями в будові думки він виступає предметом логіки, яка бачить у реченні – судження (наведене речення є простим категоричним загальноствердним судженням).

¹ Сизова И.А. Что такое синтаксис / И.А. Сизова ; отв. ред.: В.Н. Ярцева . – М. : Наука, 1966. – С. 5–6.

² Гужва Ф.К. Современный русский литературный язык. Синтаксис : учебник для вузов / Ф. К. Гужва. – К. : Вища школа, 1971. – С. 7.

³ Там само. – С. 8.

Розуміння синтаксису, визначення його характеру й змісту повинне спиратись, як бачимо, на виділенні не одного лише об'єкта, але особливо – предмета дослідження, саме на чіткій визначеності якостей і властивостей пізнаваного явища, закономірностей його зв'язків і відношень, коротше – визначеності того аспекту дослідження об'єкта, з яким стає він предметом наукового пізнання.

Увиразнити риси предмета пізнання допомагає номінальне визначення, тобто розкриття змісту слова, яке служить назвою галузі знань. Звичайно, значення слова не є тим поняттям, зміст якого розкриває зміст самого вчення, але вирізняє деякі характеристичні риси його предмета, дозволяє часом якось по-новому, особливо поглянути на явище, що нас цікавить.

Назва вчення синтаксис походить від багатозначного грецького *syntaxis*, що перекладається різним словами, – *складання, порядкування, спільний порядок, зіставлення, лад*. (У грецькій мові це слово вживалося також у значенні військовому, державному. Слов'янським мовам відоме це значення в словосполученнях – рос. *государственный строй, строй полка, построение подразделения*; укр. *суспільний устрій, державний лад* і под.) В античних граматичних працях його значення було дуже близьким до самого змісту синтаксичного вчення, що мало обмежене коло питань, ним розв'язуваних. Варрон у своєму трактаті "Про латинську мову" досить виразно його окреслює: "Мова, – писав він, – за природою тричастинна, і перша частина її – як слова були встановлені для речей; друга – яким чином вони, відхилившись від цих останніх, набули відмінностей; третя – як вони, розумно сполучаючись між собою, виражають думку"¹. Неважко бачити в третій частині предмет синтаксису на початку свого існування.

Особливості предмета синтаксису вказуються нерідко і в сучасних граматиках – у супровідному номінальному визначенні або й у самому змісті визначення, напр.: "Синтаксис (гр. *syntaxis* – *складання, впорядкування*) – учення про словосполучення і речення, тобто розділ граматики, в якому вивчаються способи об'єднання слів і їх розміщення в словосполученні і в реченні, будова речення та його складових частин, структурні типи речень,

¹ Античные теории языка и стиля / под. ред. О.М. Фрейденберг. – М. ; Л.: ОГИЗ, Соцэргиз, 1936. – С. 80.

їх значення та умови вживання"¹. Тут ідеться про те специфічне, що складає власне зміст синтаксису – закони організації реальних одиниць мови (особливості зв'язків і взаємовідношень їх складників, які створюють цілісність, а також систему останніх), однак ці риси не поставлені в ряд визначальних. Нерідко вони подаються як паралельний своєрідний додатковий об'єкт: "Синтаксис – відділ граматики, що вивчає форми і типи речень, структуру словосполучень і зв'язки слів у реченні і в словосполученні"². Зустрічаються поодинокі визначення, де риси предмета синтаксису стоять на першому плані: "Синтаксис є той розділ граматики, який вивчає загальні, характерні для даної національної мови особливості зв'язків між словами і типи об'єднання їх у речення та вищі єдності тією мірою, якою вони мають суто мовні ознаки"³, однак реалізації в побудові самого вчення, логіці останнього вони не знайшли, залишились відірваними від самого складу синтаксису. І це не випадково, бо, на відміну від інших розглянутих визначень, у ньому не вирізнена вказівка про об'єкт, про що мова йтиме далі.

Синтаксис виник з потреби дослідити закони влагодження слів у мові, пізнання того, як вони взаємопов'язуються між собою, що забезпечує вираження за їх допомогою думки. Така спрямованість синтаксису залишається провідною й зараз. І характерною визначальною рисою його предмета є закони злагодження, зладнання слів. Проте злагодження, зладнання, якогось ладу самих собою не існує. Вони виступають істотною рисою реально існуючих явищ, зокрема й мовних. Отож, говорячи про предмет науки, треба пам'ятати, що він свою реальність має в об'єкті як істотна сторона, характеристика останнього. Переведем розмову на інший ґрунт. Існують різні лади, побудови, порядки, наприклад в шеренгу,

¹ Кротеви́ч Є.В, Родзеви́ч Н.С Словник лінгвістичних термінів / За заг. ред. Є.В. Кротеви́ча. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 55.

² Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык: Синтаксис: учеб. пособие для пед. ин-тов. – М.: Учпедгиз, 1958 – С. 3.

³ Курс сучасної української літературної мови : посібник для філологічних факультетів університетів і факультетів мови і літератури пед. інститутів УРСР. Т. 2. Синтаксис. (Просте речення. Складне речення. Пунктуація / За ред. Булаховського ; Інститут мовознавства АН УРСР ім. О.О. Потебні. – К. : Радянська школа, 1951. – С. 4.

в колону, уступом і т. д., але такий лад приймають завжди певні реальні предмети – взводи, ескадрильї тощо. Аналогія допомагає нам зрозуміти, що злагодження, зладнання, лад, організація, впорядкування властиве певним реально існуючим одиницям мови. Питання про встановлення їх вирішується на основ загального розуміння мови як реально існуючого явища.

<...> Мова є найважливіший засіб людських стосунків, тому провідна риса мови – комунікативна функція її. Вона органічно включає й ту істотну особливість її, що вона є безпосередньою дійсністю думки <...> і що має суспільний характер, бо спілкування між людьми за допомогою мови – це постійний обмін думками між членами людського колективу, завдяки якому досягається погодженість у їхніх зусиллях у всіх галузях трудової, розумової чи культурної діяльності. Як матеріальне явище "членоподільна мова – це насамперед словесна мова. Вона побудована з речень і виражає чітко диференційовані поняття і судження"¹, але "реальною одиницею в живій мові є не слово, а речення. Ми говоримо не словами, а *реченнями*, що складаються зі слів"².

У реченні як найменшій реальній одиниці живої мови – засобу спілкування між людьми – виявляються всі найглибші визначальні риси мови, її суті. Тому й постає воно як об'єкт синтаксису, тому, природно, в ньому виявляє себе й предмет синтаксису. Важливим було б приєднати до сказаного визначальне положення академічної Граматики: "Вивчаючи закони побудови мови, в якій реалізується і виражається думка, граMATика звичайно кладе вчення про речення в основу синтаксису. В історії речення і зв'язаних з ним граматичних категорій яскраво проявляються внутрішні закони розвитку тієї чи іншої конкретної мови"³. І далі: "Мова як знаряддя спілкування і обміну думками між усіма членами суспільства користується реченням як основною формою спілкування. Правила поєднання слів і словосполучень у речення – ядро синтаксису тієї чи іншої мови. На основі цих правил встановлюються різні види

¹ Спиркин А.Г. Происхождение языка и его роль в формировании мышления // Мышление и язык. – М.: Госполитиздат, 1957. – С. 47.

² Там само. – С. 51.

³ Грамматика русского языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 65.

чи типи речень, властивих даній конкретній мові. Кожна конкретна мова володіє своєю системою засобів побудови речення як граничної цілісної одиниці спілкування"¹.

Як бачимо, найближчим до істини виявляється другий погляд, в якому синтаксис вважається граматичним ученням про речення. Він правильний в основі, але визначення синтаксису, побудоване просто на виділенні об'єкта, яким є речення, хоча й правильне, все ж недостатнє: у ньому повинен бути виразно виділений аспект дослідження, в силу якого об'єкт стає предметом учення.

У загальних рисах синтаксис виділяється в тлумаченні граматики як науки про граматичну будову мови, що являє собою "збір правил про зміну слів і сполученні слів у реченні. Відповідно до цього граматику поділяється на два розділи: морфологію – збір правил про зміну слів, тобто вчення про граматичну природу слова і його форми (гр. *morphe* – форма, *logos* – слово, учення), і синтаксис – збір правил про сполучення слів у реченні (гр. *syntaxis* – сполучення, зладнання)"². Це визначення, побудоване на виділенні предмета дослідження, теж правильне, проте виявляє недостатність, скільки немає відомостей у ньому про об'єкт дослідження.

Визначення, безумовно, повинне синтезувати ці дві діалектично пов'язані характеристики і представити їх в органічній єдності.

На основі сказаного вище, а також ураховуючи попередню традицію, можна сформулювати визначення так: Синтаксис – це розділ граматики, що вивчає правила сполучення слів між собою при утворенні комунікативних одиниць, типових для даної мови.

Таке визначення, по-перше, виділяє спрямованість своїх інтересів, той аспект пізнання, який визначає природу граматичного учення, ту найголовнішу рису, яка виділяє предмет учення (особливості якого багато в чому визначають логічну структуру самого речення). Такою є закономірності (як їх називають у підручній літературі – правила) сполучення слів між собою. Справді, саме завдяки цьому людина може розуміти

¹ Грамматика русского языка. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – С. 65.

² Валгина Н. С. и др. Современный русский язык. – М. : Высшая школа, 1971. – С. 148.

сказане іншою. З першого погляду може здатися, що розуміння вказаного забезпечується тим, що люди однаково знають і розуміють зміст почутих чи прочитаних слів. Та переконалися, що це не зовсім так, можна на прикладі відомого простого експерименту: якщо візьмемо навіть відібрану якусь кількість слів, то просто з них як механічного нагромадження ми не одержимо ніякої інформації, наприклад: *подвір'я що місце в зеленій даючи тракторний поле вишикуватись широкий стіна далеко тополя стан на відступити техніка*. Набагато пособить і те, що матимемо відомості про форми, в яких були вжиті слова в живому спілкуванні: *подвір'ї що місце в зелена даючи тракторного поле вишикувалась широкому стіна далеко тополь стану на відступила техніці*. Для розуміння сказаного потрібно ще знати й м і с ц е кожного слова, де кожне з них повинне бути поставлене, тобто той п о р я д о к, л а д, у якому поставлено слова у взаємний зв'язок, тільки тоді вже можна бачити правильне і зрозуміле вираження думки: *Зелена стіна тополь відступила далеко в поле, даючи місце техніці, що вишикувалась на широкому подвір'ї тракторного стану*.

Синтаксис якраз і вивчає закономірності зв'язків між словами, характерні для мови, в якій реалізується думка людини. З наведеного прикладу видно й те, що злагодження слів між собою не є чимось окремим, сказати б, сполученням для сполучення. І процес і результат – єдині в естві своєму: в сполучуванні, у взаємозлагожденні слів – реальний живий процес розумової діяльності людини – формування думки, який реалізується в сформуванні, тобто в побудові мовного виразника думки – р е ч е н н я, яким думка стає дійсністю для інших людей і самим для самого мовця. Зв'язок і злагодження слів між собою – це формування і формулювання думки в матеріально сприйманій словесній цілісній побудові, яким є речення, і закономірності зв'язків між словами, досліджувані синтаксисом, існують не самі собі, а в реально існуючих словесних побудовах, реальних мовних одиницях мови як засобі спілкування – реченнях. Через це речення, досліджувані в плані синтаксичних установок, виступають як дійсний предмет синтаксису. У цьому полягає друга особливість синтаксичного вчення, вказана у визначенні: синтаксис вивчає правила сполучення слів між

собою при утворенні комунікативних одиниць, тобто речень, типових для даної мови.

Ці характерні ознаки синтаксису – необхідні для того, щоб показати основний зміст і характер синтаксису як граматичною вчення, визначити характерні особливості його предмета; цих ознак, разом з тим, – достатньо для того, щоб виділити це вчення не лише в складі граматики як науки, але й показати його специфічність; показати, що це вчення досліджує особливі закони, які не досліджуються іншими науками; що синтаксис має своє поле дослідження; показати, нарешті, що синтаксис взаємно пов'язується з іншими галузями знань, (зокрема з логікою, психологією), але не ототожнюється з ними.

Українське мовознавство. – 1973. – Вип. 1. – С. 28–34.

Вихованець І.Р.

Типи словосполучень

Сучасні досягнення теорії граматики спонукають до нової кваліфікації синтаксичної природи словосполучень і їхніх визначальних ознак стосовно інших синтаксичних одиниць. Проблеми словосполучення потрібно розв'язувати на ґрунті елементарності/неелементарності речення, валентної і невалентної сполучуваності синтаксем (мінімальних семантико-синтаксичних одиниць), синтаксичної деривації тощо.

Розглядаючи пов'язаний зі словосполученням комплекс питань, маємо передусім з'ясувати його статус у системі синтаксичних одиниць. Одиниці синтаксичної системи розчленовуються на два типи: мінімальні синтаксичні одиниці, що функціонують як компоненти речення або словосполучення, – з одного боку, і синтаксичні одиниці-конструкції (речення і словосполучення), у межах яких визначають той або той різновид мінімальних синтаксичних одиниць, – з другого боку. Ієрархія між двома синтаксичними одиницями-конструкціями – реченням і словосполученням

виявляється в тому, що речення є основною синтаксичною одиницею, а словосполучення формуються в реченні.

Для з'ясування статусу словосполучення визначальними є розрізнення елементарних і неелементарних простих речень. Речення може функціонувати як елементарне, коли воно позначає одну ситуацію, і неелементарне (ускладнене), якщо стосується двох і більше ситуацій. Словосполучення виявляє значеннєву спорідненість із реченням, оскільки воно також відображає ситуацію (чи ситуації), але з синтаксичного боку – у згорнутому вигляді. Через те окремі дослідники вбачають у словосполученні проміжну одиницю між словом і висловленням, яке стоїть ближче до останнього завдяки своїй здатності слугувати формою предикатної структури¹. Близькість словосполучення до речення (найвиразніше у предикатній структурі) вказує на наявність дериваційних відношень між цими одиницями-конструкціями. Це означає, що речення є щодо словосполучення вихідною синтаксичною одиницею, словосполучення ж стосовно речення – похідною одиницею, відповідно до цього словосполучення як синтаксична одиниця функціонує тільки в неелементарному (ускладненому) простому реченні.

Якщо ж речення являє собою елементарну семантико-семантичну структуру, тобто складається з одного предиката (у позиції присудка у двоскладному реченні або в позиції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень) і зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових синтаксем, то в такій реченнєвій побудові словосполучення не функціонують, бо членування цих конструкцій (позначень однієї ситуації) на словосполучення руйнує знак цілісної ситуації на якісь довільні уламки і позбавлене переконливого (з сучасного погляду) наукового обґрунтування². Словосполучення – це вторинна синтаксична одиниця, виникнення і функціонування якої потрібно пов'язувати з ускладненням простого речення.

¹ Тулина Т.А. Функциональная типология словосочетаний. – К. – Одесса: Высш. шк., 1976. – С. 18.

² Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 52–58.; Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – С. 181–213.

Базою для утворення словосполучень виступають вихідні реченнєві конструкції, здебільшого компоненти складного речення. Особливо виразно спостерігаємо похідність сурядних словосполучень від вихідних для них складносурядних речень. Іноді дослідники звертали увагу на деяку структурну подібність, ізоморфність словосполучення і складного речення, що виявляється, наприклад, в однотипності синтаксичних зв'язків в обох одиницях – підрядного і сурядного¹. Проте синтаксисти залишили поза увагою семантичну спорідненість складного речення і простого ускладненого речення зі словосполученнями (похідними від вихідної реченнєвої конструкції величинами), і дериваційні відношення між цими одиницями. З цього погляду словосполучення формується внаслідок різного ускладнення семантично елементарної структури простого речення. За подібного ускладнення вирізняється базова схема речення, яка не втрачає своєї конститутивної ролі і в трансформованій (похідній) конструкції, і поширювачі, що утворюють синтаксичні блоки (словосполучення) з підрядним або сурядним зв'язком. Через те словосполучення, формуючись тільки в межах речення, завжди виступає граматично підпорядкованою йому (реченню) одиницею.

На ґрунті функціональної кваліфікації словосполучень вирізняються їхні формальні і семантичні типи. Групування словосполучень у ряд типів потрібно будувати з урахуванням синтаксичних зв'язків, форм (способів) синтаксичних зв'язків, дериваційних співвідношень з вихідними реченнєвими структурами, семантико-синтаксичних відношень тощо.

Визначальну формально-синтаксичну ознаку словосполучень становить тип синтаксичного зв'язку. Залежно від типу синтаксичного зв'язку утворюються два типи словосполучень, два найбільші їхні формальні угруповання: словосполучення підрядні і словосполучення сурядні. Підрядні словосполучення складаються з опорного і залежного компонентів. У реченні підрядні словосполучення набувають відповідної форми і являють собою синтаксичні блоки, організовані опорним словом, напр.: *Правдивий пісні передзвін кайданів – то тільки звичний*

¹ Белошапкова В.А. Современный русский язык: Синтаксис. – М.: Высш. шк., 1977. – С. 66–69.

акомпанемент (Л. Костенко). Це речення має у своєму складі двоє підрядних словосполучень, компоненти яких поєднано формою узгодження: *правдивій пісні, звичний акомпанемент*. На протигагу підрядним, сурядні словосполучення – це поєднання однофункціональних форм слова на основі сурядного зв'язку. Компоненти сурядних словосполучень виступають як синтаксично рівноправні, напр.: *І подвиги, й сум, і утрата у місті, як вічність, новім* (М. Рильський).

Формальні типи словосполучень можна виділити також за формою (способом) синтаксичного зв'язку. Підрядні словосполучення за формою підрядного зв'язку охоплюють три групи: 1) словосполучення, компоненти яких поєднано формою узгодження: *струнка дівчина, високий дуб, рідне село*; 2) словосполучення, компоненти яких поєднано формою керування: *розповідь учительки, оповитий маревом, пишучи оповідання*; 3) словосполучення, компоненти яких поєднано формою прилягання: *натхненно співає, хатинка біля озера, знемагаючи від втоми*. Сурядні словосполучення являють собою ряд однофункційних компонентів, поєднаних способом незалежної координації. У типових виявах зв'язок компонентів сурядних словосполучень реалізують сурядні сполучники й доповнюють тотожні морфологічні засоби: *села і міста; не мрія, а реальність; то сміх, то сльози*.

Найголовніші формальні ознаки словосполучень впливають зі співвідношень із складними реченнями і трансформацій номіналізації, атрибутивації, атрибутивної адвербіалізації, інфінітивації, дієприкметникової трансформації, дієприслівникової трансформації і трансформації синтаксемної сурядності. Відповідно до цих трансформацій і з урахуванням типу синтаксичного зв'язку виділяємо такі формальні типи словосполучень: 1) іменникові підрядні словосполучення, які функціонують у двох основних різновидах: а) утворених унаслідок трансформації номіналізації іменникових словосполучень з опорними віддієслівним або відприкметниковим іменником: *Письменник написав повість, і вона – помітний поступ у його творчості* → *Написання повісті письменником – помітний поступ у його творчості*; б) утворення внаслідок трансформації атрибутивації (переміщення прикметника з присудкової позиції в означальну) іменникових словосполучень: *Берега, яка стала високою, ніжно шелестіла листям* →

Висока береза ніжно шелестіла листям; 2) дієслівні підрядні словосполучення, які близько стоять до іменникових словосполучень й опорне дієслово яких поширюють означальні прислівники (або їхні еквіваленти). Ці словосполучення побудовано за моделлю іменникових і за допомогою трансформації атрибутивної адвербіалізації: *Юнак працює, і праця його сумлінна* → *Юнак сумлінно працює*; 3) інфінітивні підрядні словосполучення, опорний інфінітив яких функціонально уподібнюється іменникові, виконуючи роль підмета або керованого другорядного члена речення: *Я читаю книжки* → *Читати книжки корисно. Я люблю читати книжки*. Такі конструкції утворено за допомогою трансформації інфінітивації; 4) дієприкметникові підрядні словосполучення, вихідними реченневими конструкціями яких у типових випадках є означальні підрядні частини складнопідрядного речення, напр.: *Оповідання, яке написав учень, зворушило нас* → *Оповідання, яке було написане учнем, зворушило нас* → *Оповідання, написане учнем, зворушило нас* → *Написане учнем оповідання зворушило нас*. Ці словосполучення утворено за допомогою дієприкметникової трансформації; 5) прикметникові підрядні словосполучення, найпоширеніший різновид яких становлять прикметникові звороти, що ґрунтуються, як і дієприкметникові словосполучення, на означальних частинах складнопідрядних речень, напр.: *Мандрівка, яка була схожа на казку, спонукала до творчості* → *Мандрівка, схожа на казку, спонукала до творчості* → *Схожа на казку мандрівка спонукала до творчості*. Їх утворено шляхом синтаксемної атрибутивації опорного прикметника; 6) дієприслівникові словосполучення, які утворені за допомогою дієприслівникової трансформації і вихідними реченневими конструкціями яких є обставинні підрядні частини складнопідрядного речення, напр.: *Коли хлопець підійшов до домівки, побачив незнайомця* → *Підійшовши до домівки, хлопець побачив незнайомця*; 7) сурядні словосполучення, утворені за допомогою трансформації синтаксемної сурядності від їхніх базових одиниць – складносурядних речень, напр.: *Бабуся була вчителькою, і дідусь був учителем* → *Бабуся і дідусь були вчителями*.

Крім формальних типів, варто вирізнити й семантичні типи словосполучень на ґрунті семантико-синтаксичних відношень. Відповідно до атрибутивних, субстанціальних (із значенням предметності),

адвербіальних, єднальних, протиставних, розділових і градаційних семантико-синтаксичних відношень між компонентами словосполучень вирізняємо словосполучення 1) атрибутивні, 2) субстанціальні, 3) адвербіальні, 4) єднальні, 5) протиставні, 6) розділові, 7) градаційні, напр.: 1) *потаємна мрія, запашині троянди*; 2) *писати повість, читаючи онукові казки*; 3) *сумний восени, самотня на березі моря*; 4) *тиша і гомін*; 5) *гарна, але нещаслива*; 6) *то гаї, то поля*; 7) *не тільки батьки, але й діти*. Вирізненні семантичні типи словосполучень можна розчленувати на підтипи з конкретнішими семантичними характеристиками. Зокрема, до сукупності субстанціальних словосполучень входять об'єктні, адресатні й інструментальні їхні різновиди, напр.: *розповідати про мандрівку, присвячуючи учительці, рубати сокирою*.

Отже, словосполучення являє собою вторинну синтаксичну одиницю, що функціонує лише у простому ускладненому реченні внаслідок різних трансформацій вихідних реченневих конструкцій. Ця одиниця ґрунтується на тісно пов'язаних дериваційними відношеннями з реченням її формальних і семантичних типах.

Філологічні студії. – Луцьк, 2000. – №1. – С. 6–9.

Арібжанова І.М.

Граматичний статус словосполучення

Словосполучення є одним із фундаментальних і водночас найбільш суперечливих понять у вітчизняній теорії синтаксису.

Фундаментальність словосполучення для синтаксису як науки полягає в тому, що перше тісно пов'язане з предметною сферою останнього: синтаксис вивчає закони сполучуваності слів, інакше кажучи, закони складання слів, поєднання слів – словоскладання, словопоєднання, врешті – словосполучення, отже, закони словосполучення. Звідси – основне завдання синтаксису полягає в з'ясуванні того, як поєднуються слова. Поєднання слів здійснюються в процесі спілкування і для спілкування людей: слова реалізують

свою сполучуваність у комунікативній мовній одиниці – реченні. Отже, закономірності словопоеднання (предмет синтаксису) виявляються в реченні (в об'єкті синтаксису, синтаксичній одиниці).

Однак у синтаксичній науці простежується перехід від вектора як? (як сполучаються слова) до вектора що? (що таке сполучення слів). У вітчизняній граматиці матеріальний репрезентант поєднання слів прийнято називати словосполученням. У цьому плані **словосполучення – частина речення, виділена для аналізу його структурних, функціональних особливостей, тобто фрагмент речення, який утворюється й функціонує у його складі.**

Таке трактування словосполучення має давні традиції, що розроблялися не одне століття. Ще до введення в науковий обіг самого терміна "словосполучення" зміст синтаксичних описів зводився до правил побудови сполук слів. Перша відома спеціальна праця, присвячена синтаксису (Аполлоній Дискол, Давня Греція), містила відомості саме про зв'язки слів. В античних латинських граматиках (зокрема в трактаті Варрона "Про латинську мову") визначається одна зі сторін мови, що показує, як слова "розумно сполучаючись, між собою, виражають думку"¹.

Системний огляд сполучень слів здійснює в синтаксичному розділі "Російської граматики" М. Ломоносов. Учений дав цьому розділу (настанові 6) і відповідну назву – "Про складання частин слова" (тобто частин мови)².

Пізніше "складання слів" стане поняттєвою базою для нового, питомого, терміна на позначення синтаксичної науки – "словосочинение" (словоскладання). Так називають синтаксис О. Востоков³, Я. Головацький⁴, М. Осадца⁵. О. Востоков у перше вживає і термін "словосполучення". Позиція вченого щодо предмета синтаксису суголосна з попередніми граматиками (за Востоковим, словоскладання показує "правила, за якими поєднувати слід

¹ Античные теории языка и стиля. – М.; Л., 1936. – С. 80.

² Ломоносов М. В. Труды по филологии // Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. – М.; Л., 1952. – Т. 7. – С. 554.

³ Востоков А. Х. Русская грамматика по начертанию его же сокращенной грамматики. – СПб, 1835. – С. 219.

⁴ Головацький Я. Грамматика руского языка. – Львів, 1949. – С. 2.

⁵ Осадца М. Грамматика руского языка. – Львів, 1864. – С. 181.

слова в мовленні"¹). Словосполучення з погляду законів поєднання слів розглядав також Ф. Буслаєв: "<...> закони сполучення слів викладаються в синтаксисі"². Учений опис форм і типів словосполучень включив у вчення про члени речення з метою характеристики його структури.

Окремий етап у розробці теорії словосполучення становлять праці П. Фортунатова. Учений назвав словосполученням "те ціле за значенням, яке утворюється поєднанням одного повного слова (не частки) з іншим повним словом, буде це вираженням цілого психологічного судження чи вираженням його частини"³. Фортунатов уперше чітко окреслює межі існування словосполучення: воно існує у складі речення: або у формі речення (коли ця сполука одного слова з іншим виражає "ціле психологічне судження" = предикативна сполука), або у формі його частини.

Вивчення структурних компонентів речення здійснювалося на базі предикативних і непередикативних словосполучень: "Учення про речення, з одного боку, учення про словосполучення, з другого – мають своїм завданням дослідити всі елементи, що входять до складу речення: перше з названих учень зосереджується на закінчених словосполученнях, друге на словосполученнях незакінчених"⁴.

До словосполучень, окрім підрядних, стали відносити сурядні сполуки ("словосполучення поділяються на однорідні (із сурядним зв'язком: *вчитель і інженер*) і неоднорідні (з підрядним зв'язком: *вчитель інженера*")⁵. Таке широке розуміння поняття словосполучення дає й підручкова література для вищої школи: "Словосполученням називається поєднання двох і більше слів, зв'язаних між собою граматично і за змістом"⁶; словосполучення – "це структурна ланка речення, яка являє собою граматичне

¹ Востоков А. Х. Русская грамматика по начертанию его же сокращенной грамматики. – СПб, 1835. – С. 219

² Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка: Синтаксис. – Изд. седьмое. – М., 2006. – С. 4.

³ Фортунатов Ф. Ф. О преподавании грамматики русского языка в средней школе // Избранные труды. – Т. 2. – М., 1957. – С. 451.

⁴ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – С. 276.

⁵ Сухотин В. П. Проблема словосочетания в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950. – С. 175.

⁶ Галкина-Федорук Е. М. Введение / Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык: Синтаксис. – М., 1958. – С. 3.

об'єднання двох повнозначних слів і служить для вираження певних відношень між відповідними предметами і явищами¹¹. Усвідомлення словосполучення як сполуки граматично зв'язаних слів у складі речення об'єднує синтаксистів минулого: П. Фортунатова², О. Пешковського³, О. Шахматова⁴ та сучасного періодів: І. Кучеренка⁵, В. Сухотіна⁶, О. Гвоздева⁷, О. Скобликової⁸ та ін.⁹

Вагомою ознакою словосполучення як "мінімального смислового і граматичного об'єднання слів у складі речення"¹⁰ є семантико-синтаксичні відношення. Словосполучення виражає, за словами М. Ломоносова, "співвіднесеність різних понять"¹¹ тобто відношення між поняттями, відношення між словами, які виражають ці поняття. О. Скобликова таке тлумачення назвала "**власне синтаксичним напрямком**", бо в його основу покладено синтаксичне поняття: "універсальна функція словосполучення" – його узагальнено-граматична семантика, тобто граматичне значення (семантико-синтаксичні відношення)¹².

¹ Скобликова Е. С. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения. – М., 1979. – С. 3.

² Фортунатов Ф. Ф. О преподавании грамматики русского языка в средней школе // Избранные труды. – Т. 2. – М., 1957.

³ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1933.

⁴ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941.

⁵ Кучеренко І. К. Об'єкт і предмет синтаксису // Українське мовознавство. – 1973. – Вип. 1. – С. 28–34.

⁶ Сухотин В. П. Проблема словосочетания в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950.

⁷ Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. – Ч. II: Синтаксис. – М., 1968.

⁸ Скобликова Е. С. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения. – М., 1979.

⁹ Филатов В. А., Филатова Е. В. Словосочетание как метаструктура языка и синтагма как реальная единица речи. – Донецк, 2008; 31. Фоменко Ю. В. Является ли словосочетание единицей языка? // НДВШ: Филологические науки. – 1975. – № 6. – С. 60–64.

¹⁰ Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. II: Синтаксис. – К., 1965. – С. 5.

¹¹ Ломоносов М. В. Труды по филологии // Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. – М.; Л. – С. 418.

¹² Скобликова Е. С. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения. – М., 1979. – 71–72.

Отже, за власне синтаксичним (традиційним) поглядом, словосполучення – змістове й граматичне об'єднання самостійних слів у складі речення, яке служить для вираження відношень між окремими поняттями, позначеними цими словами. Сутність словосполучення зводиться до вираження відношень між поняттями. Виразниками відношень між поняттями є і підрядні (у тому числі предикативні сполуки: підмет + присудок), і сурядні сполуки. Словосполучення утворюється при утворенні речення і тому існує тільки у складі речення. Поза реченням воно можливе, якщо вичленовується для спеціального дослідження.

Розкриваючи призначення словосполучення, дослідники кваліфікують його "як мінімальну, наочно узагальнену формулу мови, як метаструктуру, на базі якої вивчаються і засвоюються способи, засоби і прийоми смислового й граматичного об'єднання слів"¹ та реалізуються "мовні валентності класів і підкласів слів"². Коли словосполучення "беруться ізольовано, відірвано від речення" – "це тільки прийом їхнього вивчення (виділено нами. – І. А.); при цьому завжди передбачається їхня належність до тих чи інших речень. Такий розгляд словосполучень абстраговано від речень подібний до розгляду афіксів абстраговано від слова, хоча вони існують тільки у словах"³.

З цих позицій словосполучення є тим граматичним інструментом, який дозволяє розкрити і сформулювати закони поєднання слів у процесі творення речення. Основні синтаксичні поняття: граматичні зв'язки і відношення, структура речення, його функціональні компоненти (члени речення – формально-граматичний аспект чи синтаксеми – семантико-синтаксичний аспект) тощо дістають адекватну характеристику шляхом аналізу мінімального зв'язного фрагмента мови (мовлення), яким і є сполука 'слово + слово'. Як операційна одиниця словосполучення активно використовується в дослідженні й описі інших, несинтаксичних наукових

¹ Филатов В. А., Филатова Е. В. Словосочетание как метаструктура языка и синтагма как реальная единица речи. – Донецк, 2008. – С. 21.

² Фоменко Ю. В. Является ли словосочетание единицей языка? // НДВШ: Филологические науки. – 1975. – № 6. – С. 64.

³ Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. – Ч. II: Синтаксис. – М., 1968. – С. 215.

парадигм, зокрема морфології (наприклад, при аналізі несамо- стійних граматичних категорій частин мови з ознаковою семан- тикою, зокрема прикметника та дієслова), лексикології (напри- клад, при визначенні семантичної валентності лексем), лексико- графії (за лексикографічного портретування слова) тощо. Як до операційної одиниці звертаються до сполук слів (у тому числі сполук зі службовими словами) у міжнародній лінгвістиці. Зару- біжні лінгвісти або використовують поняття словосполучення обмежено, застосовуючи за потреби широкі за змістом терміни "група слів", "фраза" чи "синтагма" (word group, phrase, syntagm), що розуміються як частини речення (див. phrase)¹; або зовсім не використовують його (наприклад, в одному з найпоширені- ших сучасних німецьких лінгвістичних словників стаття про словосполучення (Wortverbindung) відсутня²).

Згідно з іншим поглядом словосполучення має статус окремої синтаксичної одиниці. У цьому випадку визначають **словосполу- чення як синтаксичну одиницю, той об'єкт синтаксису, що самостійно існує в об'єктивній дійсності, як і речення, неза- лежно від речення** (а отже, до речення, поза реченням).

Учення про словосполучення як м о в н у о д и н и ц ю виникло на російському лінгвістичному ґрунті. Із середини минулого століття й до цього часу залишається найбільш поширеним в опи- совій граматиці. Воно активно запозичується українськими мово- знавцями. У західноєвропейських та американських граматиках така онтологічна одиниця не визнана³.

В. Виноградов, з іменем якого пов'язують цей погляд, визначив словосполучення, опираючись не на речення, а на слово: словоспо- лучення за своїми лексичними і граматичними властивостями, на думку вченого, подібне до слова. Виноградовська теорія словоспо- лучення дістала назву "**лексикологічного напрямку**"⁴. За вченим,

¹ Longman Dictionary of English Language and Culture England. – Longman, 1992. – P. 990.

² Bußmann N. Lexikon der Sprachwissenschaft. – 3-e Aufl. – Stuttgart: Kröner, 2002.

³ Burlakova V. Contribution of English and American Linguists to the Theory of Phrase. – Moscow, 1971; Блумфилд Л. Язык. – М., 1968; Лайонз Д. Введение в теоретическую лингвистику. – М., 1978; Harris Z. Analyse du discours // Languages. – № 13. – P. 8–45.

⁴ Скобликова Е. С. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения. – М., 1979. –С. 69.

словосполучення – самостійна мовна одиниця, бо воно, як і слово, належить до "сфери "номінативних" засобів мови, засобів позначення" і протиставляється своєю номінативною функцією реченню як одиниці комунікативній¹; словосполучення має систему граматичних форм (парадигму), йому, як і слову, властива формозміна². Послідовники В. Виноградова розвинули його тезу "поняття словосполучення не співвідносне з поняттям речення"³, виділивши таку ознаку словосполучення, як позареченнєвість: "Під словосполученням розуміється існуюча в мові незалежно від речення некомуникативна синтаксична одиниця"⁴. У контексті того, що сказано Виноградом вище, до словосполучень слід відносити лише непредикативні підрядні словосполучення з функцією розгорнутого (поширеного) найменування. Не вважаються словосполученнями предикативні сполуки та сполуки з відокремленими компонентами (бо не можуть утворитися поза реченням), сурядні сполуки (сурядний зв'язок поєднує кілька найменувань, а не єдине складне), сполуки зі службовими словами. Отже, на думку "лексикологів", словосполучення є: – "складним найменуванням", оскільки виражає "єдину, хоч і в лексично членній формі, назву предмета, поняття чи уявлення"⁵; – утворюється поза реченням у результаті поширення одного слова іншим на базі підрядного зв'язку; – як і слово, є будівельним матеріалом для речення⁶.

Дійсно, якщо припустити, що словосполучення можна утворити поза реченням, то щодо його самостійності не повинно бути сумнівів. Однак визнати самостійність словосполучення означає

¹ Виноградов В. В. Идеалистические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского, ее эклектизм и внутренние противоречия // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950. – С. 38.

² Виноградов В. В. Русский язык. – М., 1947. – С. 8.

³ Там само. – С. 7.

⁴ Шведова Н. Ю. Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М., 1966. – С. 134.

⁵ Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові. – К., 1968. – С. 11.

⁶ Виноградов В. В. Введение // Грамматика русского языка. – Т. II: Синтаксис. – Ч. I. – М., 1954. – С. 10–11; Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова: Синтаксис. – К., 2005. – С. 14–15; Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк, 2001. – С. 49–51; Слинсько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К., 1994. – С. 58–60.

визнати його існування в реальній дійсності, зокрема мовленнєвій. Іншими словами, необхідно визнати той факт, що ми спілкуємося реченнями і словосполученнями. "Візьмімо будь-який текст, тобто відрізок зафіксованого мовлення, – пропонує І. Кучеренко, – і ми в ньому не знайдемо жодної незалежно від речення існуючої, окремої одиниці мовлення, що носить назву словосполучення. Воно спростовується загальноновизнаним положенням про те, що реально існуючою, живою одиницею мови як засобу спілкування є речення, в якому формуються і формулюються думки, якими люди обмінюються"¹. Дослідження механізмів породження людського мовлення показують, що "усі сполуки слів нормально створюються нами в процесі мовлення в результаті досить складної гри мовленнєвого механізму людини в умовах конкретних обставин певного моменту"². Для словосполучень "характерною є належність <...> до певних мовленнєвих утворень, здійснених у процесі застосування мови, а не до мови як такої <...>"³.

З іншого боку, наслідуючи Виноградова, лінгвісти не заперечують того, що "словосполучення тільки у складі речення і через речення входить у комунікативну систему категорій мови, засобів спілкування"⁴, та вбачають самостійність словосполучення в його здатності виконувати номінативну функцію: "Словосполучення найчастіше перебувають поза реченням, тобто на певному рівні абстрагування від нього (виділено нами. – І. М.). Тільки тому вони мають право на існування як самостійна синтаксична одиниця"⁵.

Однак номінативна функція словосполучень, яку характеризують як їхню здатність служити пояснювальною, конкретизувальною,

¹ Кучеренко І. К. Об'єкт і предмет синтаксису // Українське мовознавство. – 1973. – Вип. 1. – С. 30.

² Щерба Л. В. О тройком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Известия АН СССР: Отделение обществ. наук. – М., 1931. – С. 113.

³ Смирницкий А. И. Лексическое и грамматическое в слове // Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – С. 11.

⁴ Виноградов В. В. Идеалистические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского, ее эклектизм и внутренние противоречия // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950. – С. 38.

⁵ Слинко І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К., 1994. – С. 63.

уточнювальною назвою предметів (явищ), швидше є не номінативною, а синтаксичною: сутність будь-якого залежного члена речення – бути пояснювальним, для другорядних членів речення – поширювальним компонентом. Спостереження показують, що потенційну здатність розвиватися в складне найменування мають лише іменниково-прикметникові словосполучення, і лише ті з них, що містять назву достатньо стабільної класифікаційної ознаки, наприклад: *письмовий стіл, кухонний стіл*¹. Як складні (= складені) найменування можуть сприйматися сполуки, що є, фактично, описовими назвами предметів і семантично дорівнюють одному слову, наприклад: *суха трава – сіно, вітряний млин – вітряк, пофарбоване яйце – крашанка*. Лексико-семантичну спорідненість зі словами мають перифрази, що вступають у синонімічні зв'язки з цими словами, наприклад: *чотириногий друг – собака, блакитне паливо – газ, країна пірамід – Єгипет, санітари лісу – мурашки* тощо. Проте, будучи цілісним найменуванням певних явищ, такі словосполучення все одно містять назви двох понять: поняття предмета й поняття ознаки. Перший-ліпший приклад інших, особливо не-іменникових, словосполучень, також не може свідчити про "єдинопоняттєву" функцію словосполучення: *бачити студента* (співвідносяться поняття предмета і поняття дії, спрямованої на цей предмет), *гарний обличчям* (співвідносяться поняття предмета й поняття якісної ознаки, пор.: інший варіант співвідношення цих понять: *гарне обличчя*), *приємно вражений* (поняття відносної ознаки та якісної ознаки), *чотири вікна* (поняття предмета та поняття його кількісної визначеності) тощо. Не є самостійною номінативною одиницею сполуки із займенниковими словами, оскільки останні не можуть називати предмети та явища і тому – брати участь у формуванні складного найменування: *цими днями, якась нісенітниця, наша зустріч, зустрітися з нею, зустріли її*.

Як зауважує російський синтаксист Ю. Фоменко, навіть якщо погодитися з тим, що словосполучення виражає поняття, то доведеться визнати, що в межах словосполучення відбувається транс-

¹ Скобликова Е. С. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения. – М., 1979. – С. 74.

формація двох понять в одне і що слова, поєднуючись у словосполучення, втрачають здатність виражати свої поняття¹. Логічно, якщо "кожне слово <...> саме по собі вже є носієм поняття"², то словосполучення як єдність слів є, відповідно, і єдністю понять, а не єдиним поняттям.

Слід зазначити, що ознака номінативності у виноградовському розумінні властива лексикалізованим сполукам (фразеологізмам, термінам): *ахіллесова п'ята, пекти раків, душа в душу; Біла Церква, органічна хімія, непохідна основа*. Однак лексикалізовані сполуки більшістю лінгвістів виведені з обсягу поняття "словосполучення" зокрема та за межі інтересів синтаксису взагалі: "вони є одним із об'єктів вивчення лексикології"³ чи "об'єктом фразеології"⁴. Синтаксична наука, як правило, описує "синтаксичні" (не-фразеологічні) словосполучення.

На противагу т. зв. синтаксичним – фразеологічним словосполученням, як і слова, називають певні предмети чи явища і відтворюються кожного разу в процесі мовного спілкування, а тому слугують будівельним матеріалом для речення, виступаючи в ролі окремих його функціональних компонентів. Усе ж їхня відтворюваність, а звідси – дореченнєвість, чи позареченнєвість, відносна і має синхронний характер, порівняймо: фразеологічне сполучення *печу раків = червонію* та вільне сполучення *печу раків = готую раків*. "За своїм походженням фразеологічні сполуки – це колишні звичайні вільні словосполучення"⁵, які "виникли у складі речення і розвинулись у ньому у зв'язку з потребами спілкування"⁶. У плані власне синтаксичному, коли вивчається зв'язне мовлення абстраговано від конкретного його змісту, вільні та фразеологічні

¹ Фоменко Ю. В. Является ли словосочетание единицей языка? // НДВШ: Филологические науки. – 1975. – № 6. – С. 60.

² Артеменко Е. Б. К вопросу о соотношении логических и языковых единиц // Материалы по русско-славянскому языкознанию. – Воронеж, 1963. – С. 246.

³ Галкина-Федорук Е. М. Введение / Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык: Синтаксис. – М., 1958. – С. 4.

⁴ Гужва Ф. К. Современный русский литературный язык: Синтаксис. – К., 1971. – С. 9.

⁵ Кучеренко І. К. Фразеологізм як об'єкт синтаксису // Кучеренко І. К. Актуальні проблеми граматики. – Львів, 2003. – С. 62–63.

⁶ Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. II: Синтаксис. – К., 1965. – С. 7.

словосполучення не розрізняються. Порівняймо приклади, що заповнюють ту саму формально-граматичну модель словосполучення: *бити байдики*, *бити поклони* та *бити ворогів*, *шанувати друзів*; *Чорне море* та *синє море*, *прозоре вікно* тощо (див. про це¹).

Загалом можна стверджувати, що ознака номінативності ("найменування єдиного поняття") і тісно пов'язана з нею ознака відтворюваності не властиві всім словосполученням, і тому не можуть бути визначальними для словосполучення як поняття та підставними для кваліфікації його як самостійної мовної одиниці.

Останнім часом у новітньому українському синтаксисі авторитетними лінгвістами став пропагуватися погляд, за яким дають граматичну кваліфікацію словосполучення як "підпорядкованої реченню" "синтаксичної одиниці" серед інших "взаємопов'язаних синтаксичних одиниць", специфічні ознаки якої полягають у тому, що це "некомунікативна синтаксична одиниця" з "номінативною функцією"². Словосполучення протиставляється реченню – предикативній одиниці – як непередикативна одиниця, утворена сполученням слів (форм слів) за допомогою підрядного або сурядного зв'язку³.

Таке трактування словосполучення є своєрідною контамінацією теоретичних засад двох інших поглядів: з першим поглядом його зближує твердження про "реченнєвість" (утворення, існування у складі речення) словосполучення, з другим – надання словосполученню статусу мовної непередикативної одиниці, яка бере участь у побудові речення. Тут поєднано воєдино ті діаметрально протилежні ознаки, які слугують опозиційності згаданих ("синтаксичного" і "лексикологічного") поглядів. Якщо словосполучення є підпорядкованою реченню конструкцією, тобто виникає при утворенні речення, то вже цим самим воно не може бути тим, що існує як готова (відтворювана) для конструювання речення одиниця, як це властиво слову: "те, що самé виникає в ході

¹ Кучеренко І. К. Фразеологізм як об'єкт синтаксису // Кучеренко І. К. Актуальні проблеми граматики. – Львів, 2003. – С. 58–65.

² Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К., 1993. – С. 6–9, 181; Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. – К., 2004. – С. 31–33.

³ Белошапкова В. А. Синтаксис // Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. – М., 1981. – С. 400–411.

утворення речення, не може бути для нього будівельним матеріалом"¹. За співвіднесеності понять речення і словосполучення як цілого і його частини взагалі немає потреби в понятті словосполучення як синтаксичної одиниці. Принаймні, твердження: "синтаксис вивчає речення і (!?) його частини, тобто словосполучення" – сприймається як таке, що позбавлене логіко-смыслового сенсу.

Оцінку "проти природної в науковому плані ситуації"² дістала й інша думка, постульована прибічниками "контамінованого" і "лексикологічного" поглядів, за якою той фрагмент речення, та його частина, що вважається не-словосполученням, – сполука підмета і присудка – ототожнюється з цілим реченням. Твердження про те, що речення (поширене) може складатися з речення (підмет + присудок), словосполучення і слів – є суперечливим. Спроби описати спільні й відмінні ознаки словосполучення та речення і слова призводять до визнання положення про існування будівельного матеріалу в будівельному матеріалі³. Якщо спільним для речення і словосполучення є слово як їхній будівельний матеріал, то, відповідно, попередні положення можна підсумувати так: "речення складається зі слів і словосполучень, які, своєю чергою, складаються зі слів". Сказане урешті-решт підводить до висновку, що "будівельна одиниця завжди буває одна"⁴, для речення це – слово.

Переконливим аргументом на підтвердження того, що слово виступає єдиним будівельним матеріалом для речення, є функціонування однослівних речень. Однослівні речення також свідчать про факультативність словосполучень у структурі речення. За прибічниками "будівельності" словосполучення, навіть не однослівні речення можуть не містити словосполучень: наприклад, сполука 'підмет + присудок' (двоскладне непоширене речення), як зазначено вище,

¹ Михайлов М. М. Некоторые замечания по теории словосочетания // Вопросы теории и методики изучения русского языка. – Вып. 2. – Чебоксары, 1962. – С. 118.

² Филатов В. А., Филатова Е. В. Словосочетание как метаструктура языка и синтагма как реальная единица речи. – Донецк, 2008. – С. 12.

³ Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К., 1993. – С. 8–9; Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк, 2001. – С. 49–51.

⁴ Фоменко Ю. В. Является ли словосочетание единицей языка? // НДВШ: Филологические науки. – 1975. – № 6. – С. 63.

вважається не-словосполученням (предикативна сполука кваліфікується як поєднання мінімальних синтаксичних одиниць на базі двобічного – предикативного зв'язку)¹. З іншого боку, факультативність словосполучення посилює сумніви щодо його належності до мовних одиниць (про це йдеться у статті І. Хлебникової, де авторка висловлює думку про те, що одиниці мови "обов'язково реалізуються в будь-якому відрізку мовлення. Такими одиницями, – продовжує мовознавець, – є: фонема – слово – речення"²).

Для речення словосполучення, як і слово, може слугувати формою існування його структурних компонентів, а не самими структурними компонентами (пор. з поширеною думкою, за якою окремі слова і словосполучення "входять до складу речення як елементи його структури"³). Елементами структури речення є члени речення, які можуть виражатися словами чи словосполученнями: порівняймо, наприклад, *ходив і почав ходити, квіти і море квітів, травень і середина травня* тощо. А властивість бути формою структурного компонента мовної одиниці не забезпечує цю форму статусом окремої мовної одиниці.

Українське мовознавство. – 2009. – Вип. 39. – С. 53–62.

Дудик П.С.

Сурядні словосполучення: основні питання теорії

У працях В.В. Виноградова з теорії синтаксису вперше запропоновано таку концепцію словосполучень, у якій не знайшлося місця для так званих *сурядних словосполучень*, що їх традиційно

¹ Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К., 1993. – С. 24.

² Хлебникова И. Б. О характере взаимодействия лексической и грамматической семантики в морфологических и синтаксических единицах // НДВШ: Филологические науки. – 1979. – № 3. – С. 63.

³ Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова: Синтаксис. – К., 2005. – С. 14.

у східнослов'янському мовознавстві прийнято було вважати одним із двох основних різновидів словосполучення як синтаксичної одиниці (поряд із *підрядними словосполученнями*). Виноградівська концепція словосполучення стала провідною в сучасному науковому дослідженні цієї проблеми. Вона знайшла своє продовження й поглиблення в "Русской грамматике"–70, в "Русской грамматике"–80, у працях провідних російських синтаксистів (Н.Ю. Шведової, В.В. Бабайцевої, В.А. Белошапкової, Н.С. Валгіної та ін.), у переважній більшості теперішніх навчальних посібників із синтаксису.

Сутність концепції словосполучення, опрацьованої В.В. Виноградовим, полягає в тому, що словосполучення трактується, окрім іншого, таким чином: а) це лексико-семантичне й граматичне поєднання слів тільки на основі *підрядного* синтаксичного зв'язку, виявами якого є узгодження, керування або прилягання; б) це, отже, некоммуникативна одиниця і водночас розгорнута номінація (назва). Наприклад, у словосполученні **модернізований телевізор** словоформа **телевізор** функціонує як назва певного предмета, а словоформою **модернізований** називається одна з його ознак¹. Тут і далі поняття-термін *словоформа* вживається як назва однієї з форм змінюваного слова. Термін же *слово* застосовується як до морфологічно незмінних повнозначних слів (прислівників і т. д.), так і власне службових слів та вигуків. Тому здебільшого і вживаються у подальшому викладі терміновані словосполучення *словоформа* (одна з репрезентацій змінюваної лексики) і *слово*. Принципово іншу концепцію словосполучення реалізовано у працях Л.А. Булаховського, О.М. Гвоздева, П.С. Кузнецова, Б.М. Кулика, а також у 5-томній праці "Сучасна українська літературна мова. Синтаксис" (автор розділу – О.С. Мельничук). Тут до синтаксичної категорії словосполучення віднесено всі ті семантико-синтаксичні комплекси, єдності словоформ і слів у складі речення, які виділяються в ньому не тільки на основі підрядного синтаксичного зв'язку, але й на основі зв'язку сурядного. Зокрема, зазначено, що "немає підстав для того, щоб до словосполучень відносити лише конструкції

¹ Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 39.

з якимсь певним характером синтаксичного зв'язку, – наприклад, з підрядним зв'язком, – і не враховувати словосполучень з іншим – сурядним – типом зв'язку, які в такому разі взагалі не знаходять собі місця в системі синтаксичної науки¹.

Справді, це так. Тому, на наш погляд, у синтаксичній теорії, у вузівському і шкільному викладанні варто повернутися до тривалої й обґрунтованої наукової традиції, тобто до визнання *сурядних словосполучень* як важливого лінгвального явища, реалії. Безпідставно вважати, ніби словосполучення є тією синтаксичною конструкцією, яка формується одним-єдиним способом – поєднанням двох чи більше повнозначних слів на основі тільки підрядного граматичного зв'язку, що цей зв'язок є єдино можливим між лексично-повнозначними словами в структурі словосполучення, які завжди становлять начебто тільки двокомпонентні конструкції, бо складаються із синтаксично опорної і залежної частин. Цим обмежувалася повнота висвітлення властивих мові засобів синтаксичного зв'язку слів у словосполученні і реченні, оскільки з наукового аналізу випадали ті численні сполучення слів, які поєднуються в певні семантико-синтаксичні єдності на основі *сурядного зв'язку*. Такі єдності залишались знехтуваними, чим, без сумніву, штучно створювались прогалини в науково-лінгвістичному трактуванні синтаксичної будови мови як однієї з рівневих систем у межах загальної мовної системи (макросистеми). Умотивованішим видається інший погляд: якщо визнається наявність сурядного зв'язку між словоформами і словами в структурі речення (такий зв'язок ніким з дослідників не заперечується), то об'єктивно слід визнати й наявність таких поєднань словоформ і слів, із яких формуються ті семантико-граматичні єдності, які, за давньою традицією, прийнято називати *сурядними словосполученнями*. Вони, отже, вичленовуються з речення, проте можуть існувати й поза ним, виступаючи за цієї умови як дво- й багатоконпонентні номінативні одиниці (на зразок *день і ніч, молодий, проте розумний, високо, тепло, чудово й повчально*), які репрезентують собою тільки об'єктивно можливі, проте комунікативно не спрямовані словесні

¹ Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 39.

моделі. Тільки на власне синтаксично-реченнєвому рівні такі й подібні приклади, особливо останній із них, засвідчують деяку лексико-семантичну, отже, і номінативну, несамостійність і нежиттєвість сурядних словосполучень, розглядуваних у відриві від конкретного реченнєвого контексту. Порівняно з підрядними словосполученнями відчутною є деяка рихлість, послабленість зв'язку між компонентами сурядних словосполучень, деяка окаязональність їх поєднання, внутрішньосемантична невмотивованість. Певний виняток становлять хіба що ті випадки, коли в сурядному ряді наявні протиставні відношення між компонентами і відповідно сурядно-протиставний зв'язок між ними. І все ж, сурядні словосполучення виразно ідентифікуються певним типом сурядних синтаксичних відношень і сурядним зв'язком між компонентами, кожен із яких цілком окремішньо заявляє про себе семантично. Жоден із компонентів сурядного ряду не виявляє ні змістової, ні граматичної залежності від іншого, а всі разом становлять певні різновиди означуваного, що ним у реченні виступає той чи інший його компонент (член речення), який характеризується сурядно пов'язаними членами в якомусь одному аспекті: чи то в плані вияву послідовно реалізованих дійстанів (за наявності дієслівного сурядного ряду), чи то в плані переліку певних предметів, об'єктів (в іменниковому сурядному ряді), такого ж переліку постійних ознак якогось означуваного в реченні явища (у прикметниковому сурядному ряді) тощо.

Сурядними словосполученнями виступають комплекси слів з однорідних невідокремлених членів речення: *Славен наш Київ золотоглавий мужністю, честю, красою* (М. Рильський), з однорідних відокремлених членів речення: *Надвечір знову пройшов дощ, короткий, летючий* (О. Гончар), із звертань: *Мужайся, брате і сусіде, сторуким і стооким будь* (М. Рильський). Таким чином, сурядність у простому реченні представлена: а) однорідними членами, б) неоднорідними, але синтаксично однофункціональними і в) синтаксично ізольованими звертальними формами. Сурядні словосполучення виділяються тільки зі структури речення. Від підрядних словосполучень сурядні словосполучення відрізняються а) семантичними ознаками (відображають дійсність одноплослинно: позначають або тільки предмети, явища,

або тільки дії, ознаки), б) граматичними, синтаксичними особливостями: утворюються на основі **сурядного** зв'язку, тим часом як в усіх інших різновидах словосполучень цей зв'язок підрядний, завдяки якому виникають лише парні словосполучення, саме підрядні, які завжди компонується тільки з одного підпорядковуючого і тільки з одного підпорядкованого елементів.

Для структури сурядних словосполучень характерна граматично-змістова незалежність, рівноправність елементів, їх непідпорядкованість один одному. В однаковій мірі це властиво й структурам складносурядного речення і частині безсполучникових складних речень: їх предикативні компоненти також з'єднані сурядно, сурядним зв'язком, тільки в першому випадку – сполучниковим сурядним зв'язком, у другому – безсполучниковим, наприклад: *Чорніє млин, рум'яна спить вода, і солов'їна пісня молода пливе струмком із росяного саду* (М. Рильський): між першою і другою предикативними частинами цього складного речення зв'язок сурядний безсполучниковий, між другою і третьою – сурядний сполучниковий; його реалізовано єднальним сполучником *і*. Сурядністю можуть також з'єднуватись репліки діалогів та будь-які інші синтаксично самостійні одиниці повідомлення.

Для однієї частини сурядних словосполучень характерна **відкритість**, для іншої – **закритість** внутрішньосинтаксичної організації. Звідси їх структурна багаточленність або двочленність. У першому випадку, на противагу підрядним словосполученням, сурядні словосполучення характеризуються структурною та функціональною розгалуженістю, слабкістю синтаксичної конденсації елементів.

Компоненти сурядних словосполучень у певних межах однофункціональні, що пояснюється однобічністю семантико-синтаксичних відношень між ними. Ці відношення вкладаються загалом у рамки сурядно-єднальних, зіставно-протиставних, сурядно-розділових або градаційних відношень, формуються із словоформ і слів, що вступають у сурядний зв'язок, який реалізується певним сполучником як одним з багатьох можливих засобів вираження сурядності: сполучником єднальним, зіставним, протиставним, розділовим: *земля і небо; як скажу, так і зроблю; дорогий, проте доброякісний; перемога або смерть; то радість, то горе; не то радий, не то й не зовеш; не стільки почув, скільки здогадався*.

Таким чином, сурядні словосполучення побудовані на паратаксічному, або координаційному, синтаксічному зв'язку одиниць, які граматично рівноцінні: ні одна з них не є компонентом іншої; всі члени сурядного ряду виконують у простому реченні певну однакову функцію – функцію синтаксічно однорідних членів, а тому є рівноправними; всі вони перебувають в однакових семантико-синтаксічних відношеннях щодо опорного (стрижневого) члена. Всі вони сукупно називаються однорідними членами.

Дещо іншої оцінки вимагають словосполучення з так званими неоднорідними означеннями – типу *великий дерев'яний* (стіл); однорідність у подібних випадках є тільки граматичною, власне синтаксічною, тим часом як неоднорідність вичленовується тільки на лексико-семантичному рівні. Оскільки ж провідною ознакою мовних одиниць у синтаксисі виступає їхня синтаксічна ознака, то словосполучення із семантичною неоднорідністю залишається в загальній системі однорідних членів.

Сурядні словосполучення підлягають членуванню на два різновиди, яким властиві певні суттєві диференційні ознаки. Це сурядні словосполучення з *відкритим і закритим* сурядним зв'язком, або *відкриті й закриті* сурядні словосполучення. Завдяки спільності провідної ознаки (сурядного зв'язку між компонентами) обом типам сурядних словосполучень притаманні й деякі інші спільні й похідні від зазначеної ознаки властивості: тотожність синтаксічної позиції і відповідно синтаксічної функції компонентів, а також у більшості випадків морфологічно однакове – у межах певної граматичної категорії – оформлення їх.

Отже, сурядні словосполучення, вичленовуючись у синтаксисі на основі протиставлення їх підрядним словосполученням, відповідають специфічним потребам номінації й комунікації, переважно становлять граматично й семантично відкритий ряд, через що допускають різноманітне кількісне поширення (за винятком сурядних закритих словосполучень із зіставно-протиставними відношеннями); їх характеризує формальна й семантична відмежованість членів ряду; в межах сурядних словосполучень немає означуваного і означаючого членів. Водночас граматична рівноцінність, тобто незалежність одного компонента від іншого, не означає смислової незалежності компонентів; вони більш чи менш залежать один від одного за змістом, оскільки сурядність типу

"В Україні ніколи не бракувало *ні поетів, ні кавунів*" може допускатися лише з особливою стилістичною метою, бо в цьому випадку поєднується логічно непеєднуване; сурядні словосполучення характеризуються синтаксичною однофункціональністю компонентів, однаковістю синтаксичної позиції і, як правило, їхньою морфологічною одноформленістю. Навіть у закритих сурядних рядах кожен з обох компонентів може синтаксично розгортатися, ускладнюватися, але все одно вся структура закритого сурядного словосполучення залишається двокомпонентною, двочленною в семантико-формальному плані, пор.: *Не тільки* не розчарувався, *а* навіть повеселішав і *не тільки* не розчарувався, *не розгубився*, *а* навіть повеселішав, помолодшав, ожив.

Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред.: А.П. Грищенко ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – Київ : Правда Ярославичів, 1998. – С. 3–9.

Кротевич Є.В.

Способи вираження підрядного зв'язку (типи підрядного зв'язку між словами в українській мові)

Синтаксичні засоби, застосовувані в мові, як відомо, є формально-граматичним вираженням змісту закінченого вислову, залежно від якого слова вступають одне з одним у ті чи інші синтаксичні відношення.

Отже, під синтаксичними відношеннями розуміють звичайно такі відношення, які встановлюються між окремими членами речення. Такі відношення прийнято називати об'єктивними, тому що вони відбивають різні зв'язки й відношення між предметами і явищами об'єктивної дійсності, відображені у свідомості мовців. Крім того, розрізняють ще відношення модальні або суб'єктивно-об'єктивні, які виражають ставлення мовця до висловлюваної ним думки, напр.: ствердження, заперечення, сумнів,

припущення і т. п. Такі відношення поєднують у собі два моменти: об'єктивний, оскільки вони обумовлюються реальною обстановкою, в якій перебуває той, хто говорить, і суб'єктивний, оскільки вони залежать від того, як він її сприймає.

Виражаючи різні синтаксичні відношення, слова, як відомо, можуть вступати одне з одним у сурядний (паратаксичний) і підрядний (гіпотаксичний) зв'язок. Ознакою сурядного зв'язку є рівноправність пов'язаних елементів (слів, словосполучень, синтагм¹ окремих речень, що входять у складні утворення), їх самостійність, незалежність. Ознакою підрядного зв'язку є нерівноправність пов'язаних елементів, перевага одного над другим, підпорядкування одного з них другому; у підрядному сполученні один із членів завжди буде підпорядковуючим (або пояснюваним), другий – залежним (підпорядкованим або пояснюючим).

У цій статті ми спинимось на типах підрядного зв'язку між словами в сучасній українській мові. Слова – члени речення, що перебувають у підрядному зв'язку, залежно від їх лексичного значення й синтаксичної ролі, яку вони виконують, можуть виражати різні синтаксичні відношення, а саме:

1. Предикативні відношення, що встановлюються між виразником предиката вислову – присудком і виразником суб'єкта вислову – підметом, себто між головними членами, які утворюють структурне ядро речення. Предикативні відношення виражають ствердження (в тому числі й заперечення) будь-чого², тобто

¹ Синтагма – це семантико-синтаксична й інтонаційно оформлена одиниця мови, яка виділяється (вичленовується) тільки зі складу речення. Синтагма може складатися з одного або кількох слів, що виражають окремі складні або експресивно ускладнені прості поняття, наприклад: "Ми – | непохитний фронт єдиний, | Ми – | світлий день. Пітьма – | вони" (П. Дорошко). "Дім, | в якому немає книг, | подібний до тіла, | що не має душі" (Латинська приказка).

У відношенні до речення синтагма звичайно становить його частину, але може й збігатися з ним; у такому разі значення синтагми збігається зі значенням речення. Синтагма – категорія стилістичного синтаксису. Одне й те ж речення, залежно від різних моментів, зокрема від його смислу, експресивних забарвлень, стилістичних моментів, може членуватися на синтагми по-різному, наприклад: "Я не піду" і "Я (?!) – | не піду" (Пор.: В.В. Виноградов, Понятіє синтагми в синтаксисе русского языка // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950. – С. 248–256).

² Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. М., 1941. – С. 29, §11, 38, §20.

ствердження, що характеризує суб'єкт вислову в дії або стані, наприклад: учителі працюють, робота хороша, стаття не опрацьована.

2. **Атрибутивні відношення**, що встановлюються між пов'язаними членами, один з яких є виразником властивості чи якості другого, підпорядковуючого члена, себто відношення між ознакою та її носієм¹ (*біла стіна, червоний прапор*).

3. **Об'єктні відношення** виражають залежність предмета від дії, яка переходить на нього (прямо чи непрямо) чи тільки орієнтована на нього, або від різних видів стану, з яким цей предмет зв'язаний. Такі відношення встановлюються між додатком, як виразником прямого чи непрямого об'єкта, і підпорядковуючим членом (*готується до лекції, підготовка до лекції, готовий до лекції; бореться з ворогом, боротьба з ворогом*). Власне кажучи, в даному разі завжди встановлюються відношення між двома предметами, синтаксичні відношення між двома іменниками, один з яких залежний, другий – підпорядковуючий. Синтаксична залежність між іменниками може бути безпосередня (*підготовка до доповіді*) або через інше опосереднююче слово, наприклад, через присудок (*студент готується до доповіді*).

4. **Обставинні (адвербіальні) відношення** вказують на залежність якісної ознаки або ознаки, що виражає час, простір, причину і т. п., від різних видів прояву дії або стану. Такі відношення встановлюються між обставинними словами і присудком, напр.: *живе добре, живе близько, вчора не працював, працює в полі, працює з ентузіазмом і т. д.*².

Для вираження синтаксичних відношень між пов'язаними членами, що знаходяться в підрядній залежності, широко використовуються, як відомо, такі типи підрядного зв'язку, як узгодження, керування і прилягання.

¹ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. М., 1941. – С. 38, §20.

² У тих випадках, коли атрибутивні відношення розуміють широко, відпадає потреба встановлювати обставинні відношення. Акад. Л. В. Щерба в прикладі, що його він не раз наводив у своїх доповідях, а саме: Быстрая лань быстро бежит, слова быстрая і быстро кваліфікував як означення; таким чином, атрибутивні відношення він визначав у широкому розумінні. Але, на нашу думку, доцільно ці синтаксичні відношення розмежувати, тому що і функціонально, і семантично вони все-таки різні; не випадково також і те, що в слов'янських мовах для вираження цих відношень оформились різні синтаксичні засоби: в одному випадку застосовується переважно узгодження, у другому – прилягання.

Узгодження

Узгодження – це такий смисловий і граматичний (себто морфологічно виражений) зв'язок між словами, коли форми залежного слова уподібнюються формам підпорядковуючого. Це найбільш яскраво виражений тип підрядного зв'язку, тому що між узгодженими словами встановлюється і зовнішній, тобто формально-граматичний, і внутрішній зв'язок.

Зовнішньо узгодження є односторонній спосіб вираження залежності підпорядкованого слова від підпорядковуючого, що формально виявляється тільки у флексії підпорядкованого; підпорядковуюче ж слово нічим не виражає наявності при собі пояснюючого.

Внутрішній зв'язок між такими членами – двосторонній; це виявляється не тільки в тому, що вони лексично зв'язані змістом, але й у тому, що у флексії пояснюючого (залежного) відображаються граматичні категорії, властиві пояснюваному (підпорядковуючому) слову. У сполученнях *новий стіл, закінчена праця* означення *новий, закінчена* дістають форму, обумовлену категоріями роду, відмінка й числа іменників *стіл, праця*. Колиж, залежно від завдання висловлювання, змінить свою форму підпорядковуюче слово (в даному разі *стіл, праця*), то відповідно повинна змінитись і форма залежного слова (пор.: *нового стола, нових столів, закінченої праці* і т. д.). Отже, слово, що узгоджується, пристосовує свої форми до форм підпорядковуючого слова; це пояснюється тим, що граматичне значення флексії залежного члена належить, власне кажучи, не йому, а тому слову, з яким воно узгоджується¹.

Узгодження широко використовується як засіб зв'язку між словами, що виконують різні функції в реченні.

По-перше, – між словами, які виражають ознаку й носія ознаки, себто між членами речення, що знаходяться в атрибутивних відношеннях (*новий стіл, хороша робота, відремонтована кімната*). У даному разі узгодження має не тільки синтаксичне значення (виражає відношення між членами даної пари), але й лексичне (сприяє конкретизації уявлення, поняття), тобто має лексико-синтаксичне значення.

По-друге, узгодження служить для зв'язку присудка з підметом – членів речення, які знаходяться в предикативних відношеннях

¹ Шапиро М.А. О типах подчинительной связи внутри словосочетания // Русский язык в школе. – 1950. – № 2. – С. 24.

(стіл новий, робота хороша, кімната була відремонтована і т.п.); у цьому випадку узгодження має суто синтаксичне значення. Наявність узгодження і його роль у наведених сполученнях (в обох випадках) не викликає ніяких сумнівів.

Трохи інакше виглядає справа зі сполученнями, у яких присудок виражений власне дієслівною формою (себто всіма дієслівними формами, за винятком так званих минулого й давноминулого часів, а також форм умовного способу, які за своїм походженням є дієприкметникові утворення). Традиційна граматики в реченнях типу *людина працює* вбачає узгодження присудка з підметом навіть в особі. Але для іменника категорія особи не властива. Спільною для них обох категорією може бути лише категорія числа. Тому треба визнати, що зв'язок між присудком, вираженим власне дієсловом, і підметом, вираженим іменником, виявляється в реченнях східнослов'янських мов, як правило, в повній відповідності форм дієслівного присудка з формами підмета щодо числа. Іншими словами, дієслово, що виступає в ролі присудка або дієслівної зв'язки, узгоджується з підметом тільки в числі. Випадки порушення узгодження¹ не є типові ні для російської мови, ні для української.

Залежно від будови речення та його складових частин, морфологічні засоби при узгодженні використовуються по-різному. У зв'язку з цим можна встановити ряд типів узгодження.

По-перше, розрізняють повне узгодження і неповне (часткове). При повному узгодженні повинно бути морфологічне вираження всіх спільних обом членам даного підрядного словосполучення граматичних категорій, при неповному узгодженні – не всіх категорій, пор.: *непевна справа* – повне узгодження і *Справа здається йому непевною* (Б. Грінченко) – неповне узгодження; *він чужий* і *він здавався чужим*; *стіл, який стоїть у кутку,...* і *стіл, на якому лежать книжки,...*

По-друге, як окремі випадки, зустрічаються: 1) так зване узгодження за змістом і 2) зворотне узгодження.

1) При деяких словах – іменниках спільного роду – присудок, виражений формами минулого й давноминулого часу, а також означення, виражене прикметниковими формами, можуть стояти

¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1934. – С. 171–172.

і в чоловічому, і в жіночому роді, залежно від того, чоловіка чи жінки стосуються ці слова, пор., наприклад: *залишився він круглим сиротою і залишилася вона круглою сиротою*. У таких випадках маємо узгодження за змістом (а не за формою).

У реченні *жили-були дід і баба* присудок (*жили-були*) узгоджений за змістом, "за сукупністю", як говорить О.М. Пешковський, тому що "два підмети в однині трактуються тут, як один, що стоїть у множині" ¹.

У реченнях: *І враз така разюча зміна в дядькових кімнатці та кухні, що немовби аж пахли чистотою* (Є. Кротевич), *Це він чув від своїх батька й діда та інших стариків* (Гіляровський) – неповне узгодження в прикметнику *дядькових* і займеннику *своїх* обумовлено, як і в попередньому прикладі, узгодженням за змістом ("за сукупністю") з пояснюваними словами *кімнатці та кухні, батька й діда*.

2) Зворотне узгодження² буває в тих випадках, коли дієслівна зв'язка узгоджується не з підметом, як і слід було б сподіватися, а зі своїм призв'язковим (предикативним) членом, напр.: *Більшість наших студентів стали прекрасними спеціалістами* (але *більшість студентів відвідувала лекторій*). *Це була його найкраща робота*. Пор. оформлення дієслівної зв'язки в наведених нижче реченнях з "Полтави" О. Пушкіна: *И первый клад мой честь была...; Другой был клад невозвратимый – честь дочери моей любимой*. У першому реченні зв'язка узгоджена з підметом (*честь была*) – пряме узгодження, у другому – із призв'язковим членом (*был клад*) – зворотне узгодження.

У реченнях такого типу в ролі призв'язкового члена, на нашу думку, може бути тільки той називний, який можна, не руйнуючи змісту речення, замінити орудним предикативним: *Честь была кладом*, а не навпаки. У реченнях із В. Маяковського: *Наша зброя – наші пісні. Наше золото – дзвінки голоси* – підметами є *пісні і голоси*, а в ролі присудка – *зброя і золото*. Показовим у цьому відношенні є таке речення: *І думка виникне, як той казав, здорова,... Що жито – мужики, а панство – то полова* (М. Рильський), де в підрядному реченні в ролі підмета виступають *мужики і панство*,

¹ Пешковский А.М. Вопрос о "вопросах" // Сборник статей. М., 1925. – С. 53.

² Былинский К. Й. Особые случаи согласования сказуемого с подлежащим в современном русском языке // Русский язык в школе. – 1939. – № 2. – С. 65.

а в присудку – *жито і полова*. Пор. також: *Ми – непохитний фронт єдиний. Ми – світлий день. Питьма – вони* (П. Дорошко).

Із розглянутих типів найбільш поширеним, а тому й найтипівішим, є повне узгодження, що використовується головним чином для вираження зв'язку між означенням – прикметником у широкому розумінні цього слова і означуваним – виразником субстанції, себто іменником. Але за такого роду зовнішнім, формально-граматичним вираженням зв'язку приховується часто неоднаковий ступінь внутрішньої, семантичної спаяності пов'язаних членів і неоднакові синтаксичні відношення між ними. Це не важко помітити, порівнюючи виділені сполучення в такому ряді прикладів:

1. *Ахіллесова п'ята, Дамоклів меч.*

2. *Димова завіса, Біла армія.*

3. *Білі дерева стояли з обох боків вулиці.*

4. *Дерева білі стояли з обох боків вулиці.*

5. *Дерева, білі від інею, стояли з обох боків вулиці.*

6. *З обох боків вулиці **дерева** стояли, **білі** від інею.*

7. *А повз неї тупали тисячі ніг, дихали тисячі грудей, ревли баци і танцювали, як божевільні, дзвони. Великі, середні й маленькі...* (М. Коцюбинський).

8. *Мар'яна мабуть помогла, бо за два дні **Гафійка** підвелась. Худа, жовта, аж чорна, немов удовиця, сумна і мовчазна* (М. Коцюбинський).

Цілком ясно, що в кожному прикладі, починаючи з першого, пов'язані члени виділених сполучень, формально не розрізняючись, знаходяться далеко не в однаковій залежності – між пояснюючим і пояснюваним словом зв'язок все більше й більше слабшає. Це залежить від того, чи є дане сполучення аналітичним утворенням, яке являє собою одну лексичну одиницю з єдиним значенням, чи це тільки сполучення слів з вільним значенням, що спирається на їх номінативне вживання. Отже, дуже важливо, в якій мірі лексичної близькості знаходиться означення до означуваного слова, яку ознаку – стали чи нестали – виражає це означення¹.

Ахіллесова п'ята, Дамоклів меч – крилаті вирази, що являють собою фразеологічні єдності; їх значення не впливає зі значення

¹ Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М., 1947. – С. 21–28; Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. М., 1941. – С. 308–309, § 412.

слів, із яких вони і складаються. Ні один із членів таких сполучень не може бути замінений відповідним синонімом; допускається заміна (внутрішній переклад) лише всього фразеологічного сполучення. Перший вираз означає "вразливе місце", другий – "постійно загрожуюча небезпека".

Сполучення типу *димова завіса*, рос. *железная дорога* і т.п. складаються з окремих слів з вільним значенням, що впливає з їх номінативного вживання, але виступають у мові як одна лексична одиниця, як сталі словосполучення, в якому пояснююче слово виражає постійну, сталу ознаку. Такі складні лексичні одиниці передають одне предметне поняття, що існує незалежно від контексту. Пор.: *димова завіса* і *димовий стовп* (у першому випадку прикметник виражає сталу ознаку, в другому – несталу), *білі армії* і *білі дерева*, рос. *железная дорога* і *железная палка*.

Не випадково, що означення, яке виражає несталу ознаку, здебільшого не може бути поставлене між означенням, яке виражає сталу ознаку, і спільним для них обох підпорядковуючим членом, пор.: *маленька фотографічна картка (маленька фотокартка)*, а не "фотографічна маленька картка". При наявності кількох означень при одному означуваному (при іменнику) ближче до нього ставиться те означення, яке виражає більш постійну ознаку і тісніше спаяне з ним семантично. Цілком зрозуміло, що цей момент треба враховувати при аналізі однорідності й неоднорідності означень.

Вільні словосполучення, себто такі, які не утворюють фразеологічної єдності, в яких означення виражає несталу ознаку, передають теж одне, але складне поняття чи уявлення.

Такими є наведені вище словосполучення в наших третьому й четвертому прикладах (*білі дерева* і *дерева білі*), причому більша смислова спаяність досягається в тому випадку, коли означення стоїть у препозиції (перед означуваним).

Коли ж постпозитивне означення (поставлене після означуваного) виходить за межі тієї синтагми, в якій знаходиться його означуване слово (підпорядковуючий член), як це ми спостерігаємо в наших п'ятому й шостому прикладах, то зв'язок між ними слабкий, і, розуміється, одного цільного поняття вони в такому разі вже виражати не можуть. Крім того, не можна не відмітити, що відокремлене означення, поставлене в самому кінці речення, може

легко "відірватися" від означуваного ним слова й оформитися навіть як окреме неповне речення (див. приклади 7 і 8). В останньому випадку, тобто коли співвідносні члени попадають у різні речення, зв'язок між ними, власне кажучи, сприймається не як підрядний (але й не як сурядний). Доцільніше такий зв'язок назвати приєднувальним, як це пропонує С.Є. Крючков у своїй статті "О присоединительных связях в современном русском языке"¹.

Щодо препозитивного означення, то воно, звичайно, не може виділитися в окреме неповне речення, що стояло б перед тим реченням, у якому знаходиться його підпорядковуючий член. Коли ж такі означення іноді й оформлюють графічно як окреме препозитивне речення, то вони сприймаються все-таки як відокремлені члени, а не як окремі речення. Пор., наприклад, у російській мові:

Небритые. Черные. Усталые. (Очень!)

Мы

оставляли

Керчь.

(И. Сельвинский)

Не можна не відмітити також одного інтересного випадку, коли при певних обставинах між співвідносними членами, зв'язаними способом узгодження, смисловий зв'язок руйнується. Наприклад: *Гашица, зашарівшись вся, навіть не глянула на парубка...* (М. Коцюбинський). Займенник *вся* в цьому реченні узгоджений в роді, числі й відмінку з підметом *Гашица*, але, попавши у відокремлену синтагму, підпорядковуючим членом якої є дієприслівник, він (займенник) дістає інше значення й інше синтаксичне навантаження і тому, будучи семантично зв'язаний з дієприслівником (*зашарівшись вся*), виступає уже не в атрибутивній, а в обставинній ролі з прислівниковим значенням "повністю", "цілком", тобто прилягає до нього, зберігаючи лише формальний зв'язок з іменником (*Гашица*).

Різний ступінь спаяності спостерігаємо і між особливого роду означенням – так званою прикладкою – і підпорядковуючим сло-

¹ Крючков С.Е. О присоединительных связях в современном русском языке // Русский язык в школе. – 1950. – № 2. – С. 12–20; Крючков С. Е. О присоединительных связях в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950. – С. 397–411.

вом. Прикладка, як відомо, виявляє тенденцію до двох крайностей: або злитися з означуваним словом в одну лексичну одиницю (*хата-читальня, хата-лабораторія, мати-героїня, козир-дівка*), або "відірватися" від нього – відокремитися¹, а іноді (що найчастіше буває в розмовній мові) і вийти за межі того речення, в якому знаходиться його підпорядковуючий член. Пор., наприклад, смислову спаяність між словами *коник* і *стрибунець* у заголовку і в першому реченні байки Л. Глібова "Коник-стрибунець": *У степу, в траві пахучій, Коник, вдатний молодець, І веселий, і співучий, І проворний стрибунець – Чи в пишиченьку, чи в жито – Досхочу розкошував І цілісінкеє літо Невгаваючи співав...* У першому випадку (в заголовку) прикладка з означуваним словом виступають як одна лексична одиниця (*коник-стрибунець*, пор. рос. *кузнечик*); у другому – прикладка з пояснюючими словами (*і веселий, і співучий, і проворний стрибунець*), як і попередня прикладка (*вдатний молодець*), виділилися у відокремлені синтагми. У такому ж реченні *Він прожив п'ятдесят п'ять років і навіть не мав часу одружитись. Бідолаха* (О. Корнійчук) прикладка відірвалася від свого підпорядковуючого члена і виділилася в окреме неповне приєднувальне речення (пор.: *Він, бідолаха, прожив...*).

Але коли зіставимо внутрішню, семантичну спаяність означення – прикметника з означуваним словом – іменником, з одного боку, з аналогічними випадками смислового зв'язку прикладки з підпорядковуючим членом, з другого, то неминуче прийдемо до висновку, що в першому випадку зв'язок буде значно щільніший і міцніший, ніж у другому. Ця різниця обумовлена тим, що іменник, який виступає в ролі прикладки, не втрачає все ж основних якостей іменника і тому сприймається нами як назва предмета, який має ряд властивих йому ознак. Зміст такого іменника не "вбирається", так би мовити, означуваним словом, в той час як значення прикметника цілком входить у значення підпорядковуючого слова, з яким він знаходиться в атрибутивних відношеннях².

¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1934. – С. 381.

² Былинский К.И. Особые случаи согласования определения с существительным в современном русском языке // Русский язык в школе. – 1939. – № 3. – С. 12; Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1934. – С. 128.

Нарешті, виникає питання про самий тип зв'язку прикладки з пояснюваним словом. У шкільному курсі граматики цей зв'язок, як відомо, кваліфікується як узгодження. Але треба зауважити, що термін цей в даному випадку можна застосовувати тільки умовно, бо в дійсності це не справжнє узгодження, а своєрідний синтаксичний зв'язок, проміжний між сурядним і підрядним¹.

Своєрідність "узгодження", властива прикладці, характеризується значно більшою незалежністю її оформлення від означуваного слова, порівнюючи із звичайним узгодженням прикметника в атрибутивній функції з відповідним іменником.

Форми числа й роду у прикладки цілком самостійні (пор.: *байка "Музика", твір "Мертві душі", ріка Дніпро, місто Одеса*); при певних умовах може бути відсутнє "узгодження" й у відмінку (*читаю газету "Україна Молода"*). Це говорить про те, що відповідність форм відмінка, а іноді форм роду й числа прикладки обумовлюється не граматичними особливостями підпорядковуючого члена, а своєрідною природою й лексичними властивостями самої прикладки. У даному випадку маємо справу зі своєрідним збігом, погодженням (кореляцією) форм залежного і підпорядковуючого членів, а не з узгодженням як одним із найяскравіших способів вираження підрядного зв'язку між членами словосполучення.

Треба підкреслити, що й синтаксичні відношення до підпорядковуючого члена у прикладки будуть інші: не атрибутивні, як це властиве для звичайного означення, а апозитивні. Латинський термін апозиція (*appositio*) – це синонім укр. "прикладка", рос. "приложение", як іноді їх називають, тобто такі відношення, що виражають співвідносну (корелятивну) залежність між якістю – властивістю зіставлюваних у мові предметів².

Керування

Керування звичайно розуміють як такий тип підрядного зв'язку, при якому залежне слово ставиться в тій відмінковій формі, що її вимагає підпорядковуюче, керуюче слово. Порівняйте визначення, дане О. Востоковим: "Управлением слов

¹ Ванслова М.Л. О связи слов в предложении // Русский язык в школе. – 1952. – № 1. – С. 28–29; Шапиро М.А. О типах подчинительной связи внутри словосочетания // Русский язык в школе. 1950. – № 2. – С. 25–26.

² Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. М., 1941. – С. 280.

называется требуемое каким-либо словом употребление известного падежа в другом слове, от него зависящем"¹. Отже, будь-який іменник (чи його еквівалент), що дістає в побудові речення форму непрямого відмінка з прийменником чи без нього, в традиційній граматиці розглядається як кероване слово.

Поруч із цим існує й інша, крайня точка зору, що її дотримуються А. Мейє², який вважає, що в індоєвропейських мовах "кожне слово має ту форму, якої вимагає смисл, а не залежну від іншого слова в реченні", що "самостійність слова є основний принцип, який визначає структуру індоєвропейського речення". У кінцевому підсумку А. Мейє приходять до висновку, "що "прилягання" є той спосіб, який найбільш істотно характеризує індоєвропейський синтаксис".

Твердження А. Мейє, на нашу думку, трохи перебільшене, і прийняти його цілком ми не можемо; не можемо погодитись також і з традиційною точкою зору на керування.

Перш за все, далеко не завжди підпорядковуючий член даної пари виступає щодо відмінкової форми в ролі керуючого слова (себто такого, що вимагає в залежному члені саме даної, а не якоїсь іншої форми).

Із другого боку, не кожна відмінкова (безприйменникова чи прийменникова) форма може бути визнана обов'язково такою, якої вимагає тільки дане підпорядковуюче слово, її поява в реченні нерідко викликається не тим словом, при якому вона виступає в ролі залежного члена, а зовсім іншими обставинами.

У зв'язку з розвитком абстрактних понять ряд дієслів і деякі прикметники, що раніше виступали тільки з конкретним значенням, у сучасній мові, поширивши своє значення, стали виразниками й загальних понять. Це видно хоча б із того, що деякі так звані перехідні дієслова можуть виступати і в ролі неперехідних (наприклад: *співати, читати, писати, сміятися* і т. п.).

Коли ж виникає потреба вказати на певну конкретну дію, що для неї вживається, наприклад, те ж дієслово, якому властиве й більш широке, абстрактне значення, то в такому разі повинен бути названий і об'єкт, що уточнює, обмежує дію.

¹ Востоков А. Русская грамматика. – СПб., 1874. – С. 129.

² Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. – М., 1938. – С. 363–363.

Немало також перехідних дієслів, які не вживаються без додатка, напр.: *купив, приніс, взяв, збудував, приготував* і т. п. У всіх цих випадках наявність відмінкової форми, безприйменникової або прийменникової, як виразника прямого чи непрямого об'єкта, обов'язкова; вона (ця форма) викликається семантикою дієслова, яке не само, а разом з таким додатком виявляє своє значення в реченні. "І те, що знаходиться в ньому (себто в дієслові – Є.К.) в потенції, за допомогою тієї або іншої відмінкової форми стає явним"¹. Отже, така залежна форма може бути дійсно визнана керуваною, а підпорядковуюче слово, ускладнене такого роду додатком, – керуючим словом. Пор. у зв'язку з цим висловлення О.О. Потебні: "Щоб поняття керування не розповзлося в туман, слід розуміти під ним тільки такі випадки, коли відмінок додатка визначається формальним значенням доповнюваного (напр., знахідний прямого об'єкта при активному дієслові, відмінок з прийменником при прийменниковому дієслові...). Коли ж доповнюване саме по собі не вказує на відмінок додатка, то про керування не може бути й мови"².

Зовсім інша річ – неперехідні дієслова. Будучи повноцінними, "справді знаменними словами", як говорить акад. Л.В. Щерба³, вони зовсім не потребують для вираження своєї власної семантики будь-яких відмінкових форм; вони самі по собі не здатні керувати. Постановка іменника в непрямому відмінку при таких дієсловах обумовлена не семантикою дієслова, а змістом речення, висловлюванням у цілому, пор., наприклад: *повернувся з Москви, повернувся на тому тижні, повернувся на машині, повернувся через рік* і т. п.; *відпочивав на курорті, відпочивав минулого року, відпочивав місяць* і т. п. Усі ці іменні конструкції для такого неперехідного дієслова "байдужі", тому що вони, не вносячи додаткових відтінків у семантику дієслова, вказують лише на різні обставини, які супроводять цю дію чи стан. Такі й

¹ Ильинская И.С. Управление как проблема лексики и грамматики // Ученые записки Московского городского пединститута. Кафедра русского языка. – М., 1941. – Т. V. Вып. I. – С. 79.

² Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Харьков, 1888. – Т. I, II. – С. 115; 1899. Т. III.

³ Щерба Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе // Общие вопросы методики. – М., 1947. – С. 80.

подібні до них відмінкові форми, тобто обумовлені смислом висловлювання, називають звичайно "слабкокерованими", на відміну від розглянутих вище, які вживаються при перехідних дієсловах, що їх називають "сильнокерованими".

Нарешті, можливі випадки, коли відмінкова форма обумовлена не семантикою підпорядковуючого члена – дієслова й не смислом висловлювання, а граматичними вимогами і характером конструкції, що відповідає синтаксичним нормам даної мови¹, наприклад: орудний предикативний (*був монтером*), орудний суб'єкта в пасивних конструкціях (*записка передана кур'єром*), давальний суб'єкта в безособовому реченні (*йому не спиться*), давальний суб'єкта в інфінітивному реченні (*мабуть не будуть кози на торзі, а свині на ярмарку*) і т. п.

Отже, коли врахувати всі розглянуті випадки вживання відмінкової форми, керування можна визначити як такий спосіб синтаксичного зв'язку між пов'язаними членами підрядного словосполучення, коли залежне слово (іменник чи його еквівалент) для вираження певного значення ставиться в тій відмінковій формі (з прийменником чи без нього), яка вимагається підпорядковуючим членом (при сильному керуванні), або смислом висловлювання (при слабкому керуванні), або граматичною конструкцією звороту.

Але коли узагальнимо сказане і підійдемо до цього граматичного явища, маючи на увазі, насамперед, навантаження залежного члена, то в такому разі керування доцільніше визначити як такий спосіб синтаксичного зв'язку між членами підрядного словосполучення, коли пояснює слово (іменник або його еквівалент), обслуговуючи підпорядковуюче, залежно від смислу висловлювання або від побудови речення, набирає тієї чи іншої форми непрямого відмінка (з прийменником чи без нього).

Ступінь смислового зв'язку між керованим і тим словом, яке воно обслуговує, теж може бути різний, як і при узгодженні. Це

¹ Овсянко-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. М., 1912. – С. 240; Ильинская И.С. Управление как проблема лексики и грамматики // Ученые записки Московского городского пединститута. Кафедра русского языка. – М., 1941. – Т.V. Вып. I. – С. 76 – 78. Акад. В.В. Виноградов вважає, що "такі синтаксичні явища, як давальний суб'єкта дії в інфінітивному реченні і навіть орудний предикативний – із точки зору сучасного їх розуміння – не мають ніякого відношення до "керування" (який би широкий смисл не вкладався в цей термін)"

залежить від лексичного значення пов'язаних членів¹, синтаксичних відношень, що встановлюються між ними, і тієї ролі, яку виконує дане словосполучення в реченні.

Найбільш тісно спаяні компоненти таких сполучень, що виступають як одне лексичне ціле; це слова, що входять в ідіоматичні й фразеологічні звороти, крилаті вирази і т. п., напр.: *зціпивши зуби, мати вигляд, звернути увагу; умити руки (відсторонитися), виссати з пальця* (пор. рос. *взять с потолка*, нім. *aus der Luft greifen*), *поставити на карту; школа верхової їзди; рос. спустя рукава, повеся нос, прийять вид, поставить в тупик; козел отпущения* і т. п.).

Коли словосполучення не лексикалізується, то кероване слово може бути в різній залежності від підпорядковуючого члена. Тісніше спаяні, наприклад, відмінкові форми при перехідних дієсловах, особливо при прямоперехідних (так званих сильнокеруючих), але тільки в тому випадку, коли співвідносні члени цього словосполучення не виходять за межі однієї синтагми (*приніс книжку, надіюся на товариша, перескочив через тин* і т. п.).

Слабокеровані відмінкові форми, які вимагаються не якимсь словом, а смислом речення, займають у цьому останньому більш самостійне місце і, таким чином, слабкіше спаяні з тими словами, до яких відносяться. Такі форми можуть бути лише умовно названі керованими; в дійсності вони не керуються підпорядковуючим членом, а, так би мовити, "прилягають" до нього².

До таких "прилягаючих" відмінкових форм треба залічити, наприклад, знахідний місця і часу (*проскучав усю дорогу, відпочивав місяць*), родовий часу (*закінчив **третього числа***), знахідний кількості (*цього року хворів **один раз**, а минулого – **п'ять разів***), орудний порівняння (*Гадюкою **зашипіли**, звірем **заревіли*** – Т. Шев-

¹ М. Греч перший звернув увагу на лексичний бік керуючого дієслова: "Слова набувають сили керувати іншими не стільки від граматичної своєї форми, скільки від значення, що в них міститься, і з цієї причини одне й те ж слово, яке приймається в різних значеннях, має в керуванні іншими словами різну силу...". У зв'язку з цим слід нагадати, що, як відмічає акад. В.В. Виноградов, "ще Ломоносовим була висунута цілком правильна й глибока думка про залежність синтаксичних зв'язків слів від їх лексичних значень".

² Овсяннико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. – М., 1912. – С. 240.

ченко, "Єретик") і т. п.; із прийменникових конструкцій – ряд утворень з обставинним значенням (часу, місця, способу дії, мети і т. п.), наприклад: *приїхав під вечір, книга лежить у кабінеті на полиці, вимовляє з акцентом, не прийшов через хворість* і т. п.

Цілком самостійне місце в реченні посідає ряд іменних конструкцій, що складаються з іменника в сполученні з прислівниковими прийменниками *крім, окрім, опріч, зокрема, поруч і т. п.* (рос. *кромє, помимо, сверх, вопреки, наряду с, вмєсто* і т. п.). Усі вони, не будучи органічною частиною речення, завжди виступають у ролі супровідних додаткових другорядних синтагм, обумовлених смислом висловлювання. Характерно, що для такого роду конструкцій у ролі підпорядковуючого члена виступає звичайно вся основна частина речення. Пор.: *Опріч цього руху, помічався ще й другий рух* (М. Коцюбинський); *Крім сказаного, треба відмітити...* і т. п.

Такого роду приєднувальні утворення, що займають у побудові речення факультативне положення, на нашу думку, можна назвати умовно "псевдокерованими" (рос. "мнимо управляємыми").

У ролі супровідних додаткових (факультативних) конструкцій виступають також відокремлені неморфологізовані¹ (неузгоджені) означення, виражені прийменниковими конструкціями, які уточнюють попереднє морфологізоване (узгоджене) означення, наприклад: *Сердито і з піною в роті вискочив сірий, в яблуках, рисак...* (Писемський); *... З-під бугристих, густих брів зарозуміло дивляться сірі, з блакиттю, очі...* (М. Горький).

Так само, як і при узгодженні, керована форма, що вийшла за межі тієї синтагми, в якій знаходиться її підпорядковуючий член, посідає в реченні більш самостійне місце, і тому смисловий зв'язок між нею і підпорядковуючим членом слабшає. Пор.: *Я їхав з полювання ввечері один, на бігунках* (І. Тургенєв) і *я їхав на бігунках*.

¹ Коли слова (частини мови) виступають у своїй основній синтаксичній функції, в такому разі їх можна назвати морфологізованими членами речення; коли ж вони виступають не у властивій для даної частини мови синтаксичній ролі, тоді це неморфологізовані члени, наприклад: означення, виражене прикметником (у широкому розумінні), або обставина, виражена прислівником, – морфологізовані члени речення, але означення, виражене іменником або прислівником, – неморфологізований член.

Коли такі члени потрапляють у різні речення, що нерідко спостерігається у розмовній мові, то підрядний зв'язок між ними, власне кажучи, руйнується, напр: *Але я це бачив. На власні очі* (з розмови). *А я ходжу. Рівним розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток. З кутка в куток* (М. Коцюбинський). *Земля повечеряла сонцем. Блакитні тіні розкривали свою глибіню, приймали, як у м'яке ложе, Гафійчині думи, сподівання Маланки* (М. Коцюбинський). *У батьків мабуть спитають діти про Тернопіль. Дубно. Борислав* (А. Малишко).

Такі "відірвані" конструкції, як це ми спостерігали і в попередньому розділі, виступають у ролі своєрідних і приєднувальних членів – неповних речень.

Прилягання

Прилягання – це такий зв'язок між словами, коли незмінне слово пов'язується з підпорядковуючим тільки за змістом. Такий спосіб характеризується відсутністю синтаксично обумовленого морфологічного оформлення, і тому прилягаюче слово, як аморфне, може вступати з підпорядковуючим тільки в смисловий зв'язок.

Внутрішня, семантична спаяність між пов'язаними членами, зв'язаними і способом прилягання, теж може бути різною. Це легко помітити, зіставивши виділені сполучення в наведеному нижче ряді прикладів:

1) *ясновидючий, злословити; прозора-чисті* (очі); *Тривожно-жорстокі очі стрілись, наче, мечі* (М. Коцюбинський, "Fata Morgana");

2) *сказав голосно, сказав зробити, адже сказав;*

3) *співають ідучи;*

4) *співають, ідучи полем.*

В українській і російській мовах з усіх прилягаючих форм тільки прислівник, коли не брати до уваги деяких часток, здатний до лексичного об'єднання із своїм підпорядковуючим членом; інфінітив і дієприслівник такої тенденції не виявляють.

Наведені приклади (1) з точки зору сучасної мови являють собою складні лексичні одиниці. Але утворилися вони, звичайно, з підрядних словосполучень, в яких першим компонентом є прислівник, а другим – підпорядковуючий член, виражений прикметником або дієсловом (*зло + словити =*

злословити, пор. зло сміятися). Проте, смислова спаяність компонентів, із яких утворюються такого роду складні слова, може бути неоднакова; це відбите і в правописі: коли вони тісніше пов'язані один з одним, їх пишуть разом (*ясновидющий*), коли ж слабше – через риску (*прозора-чистий*).

Говорячи про дієприслівник, треба відмітити, що він, як і інші категорії, набуваючи більшого ступеня напівпредикативності, тобто, будучи відокремлений, більше ослаблює свій зв'язок з тим словом, до якого відноситься, в даному випадку – з дієсловом (пор. приклади 3 і 4). Прилягаюче слово може також, відірвавшись від свого підпорядковуючого члена, перетворитися в приєднувальну конструкцію – в окреме неповне речення, напр.: *...і здавалося, що в цьому місті живуть мирно й дружно. І навіть весело* (Сологуб).

Нарешті, можливі й такі випадки, коли залежні слова прислівникового типу, що "відірвалися" від свого підпорядковуючого члена й оформилися як окреме неповне приєднувальне речення, встановлюють зв'язки з багатьма членами, як це ми спостерігаємо в наведеному нижче уривку з М. Коцюбинського: *І накидались на все. Намагались роздерти стільці за ноги, а коли не вдавалось, били ними об землю і насідали грудьми, як на живу істоту. Мовчки, зціпивши зуби* (М. Коцюбинський).

Такий спосіб має, безперечно, не тільки стилістичне, але й синтаксичне значення. Прислівникові утворення *мовчки, зціпивши зуби* в даному оформленні встановлюють смисловий зв'язок, правда, ослаблений, не з одним дієсловом, як це було б, коли б вони залишились у тій синтагмі, що й означуване ними дієслово, а з рядом аналогічних форм (*і накидались, і намагались роздерти, і били* – і все це *мовчки, зціпивши зуби*).

Розглянуті нами типи підрядного зв'язку між окремими словами в реченні, як і вся граматична будова мови в цілому, "є результат тривалої, абстрагуючої роботи людського мислення, показник величезних успіхів мислення".

Узгодження, керування і прилягання – це основні способи вираження синтаксичних відношень в українській і в інших слов'янських мовах.

На базі цих типів підрядного зв'язку (і, звичайно, на базі сурядності) утворилися і так звані приєднувальні зв'язки. У ролі приєднувальних конструкцій можуть виступати не тільки окремі члени речення, виражені самостійними словами або словосполученнями, а й цілі речення, в тому числі й підрядні, напр.: *П'ятий день шелестять дощі. Густі, теплі, обложні* (О. Бабенко).

Такі приєднувальні утворення завжди мають значення чогось додаткового до того, що висловлене раніше. У більшості випадків, особливо в розмовній мові, ними виражається щось нове, додаткове, що не малося спочатку на увазі. Приєднувальний зв'язок здійснюється за допомогою порядку слів (ці конструкції ставляться переважно в кінці речення або виходять зовсім за його межі, як у даному разі) та інтонаційних засобів (зокрема пониженням тону і значною паузою перед приєднувальною конструкцією)¹.

Але ці способи вираження синтаксичних відношень (порядок слів та інтонація) – є окрема тема.

Українська мова в школі. – 1954. – № 2. – С. 8–19.

Грищенко А.П.

Прикметник у функції головного компонента у словосполученні

Визначаючи характер словосполучення за категоріальними ознаками головного компонента (порівняймо дієслівні, іменникові, прикметникові, прислівникові словосполучення), можна глибше розкрити специфіку класу слів, що за відповідними формальними і семантичними показниками зараховуються до певної частини мови. Так, загальновідомо, що така виразна загальносемантична ознака як

¹ Крючков С.Е. О присоединительных связях в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950. – С. 400–403; Попова А.И. Сложносочиненное предложение в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950. – С. 376–378.

позначення дії або стану, поєднується в дієслові з широким діапазоном можливих синтаксичних зв'язків, що йдуть від нього, тобто з синтаксичною активністю дієслова в межах відповідного структурного типу речення¹. Різноманітні з погляду форми і значення синтаксичні зв'язки дієслова, особливо показові у групі присудка двоскладного речення, неодноразово були підставою оголошувати саме цю частину мови конститутивною, визначальною з погляду формування речення як відповідним чином структурно організованої комунікативної одиниці. Морфологічна характеристика дієслова щодо перехідності / неперехідності реалізується, як відомо, в можливості / неможливості зв'язку з дієсловом повнозначно-лексичних компонентів із об'єктним значенням, тобто знаходить свій конкретний вияв у синтаксичній сфері.

Осередком, який вичленовується зі структури речення й ілюструє відповідний синтаксичний зв'язок, є підрядне словосполучення з дієсловом як головним компонентом. Перехідність дієслова і поява залежного компонента з об'єктним значенням при ньому у значній частині випадків впливає з семантики дієслова, зі ступеня його інформативної достатності². Таким чином, конкретна семантика окремої дієслівної лексичної одиниці може зумовлювати появу в реченні таких залежних компонентів, без яких речення було б незавершеним з конструктивного і комунікативного погляду³.

Різноманітні з структурного і семантичного погляду групи становлять залежні від дієслова повнозначно-лексичні компоненти з обставинним значенням. Розмежування об'єктних і обставинних компонентів, що перебувають у підрядному зв'язку з дієсловом, у багатьох випадках пов'язане зі значними труднощами, особливо в практиці синтаксичного аналізу, що має на меті визначення конкретного функціонального навантаження ізоморфних залежних частин дієслівного словосполучення. Важливим критерієм у такому розмежуванні об'єктних і обставинних компонентів може бути, зокрема, ступінь залежності їх від

¹ Шведова Н.Ю. Категориальные свойства слова на службе его синтаксических связей // *Sesja naukowa Miedzynarodowej Komisji Budowy Gramatycznej Językow Słowiańskich*. – Kraków, 1971 – С. 17; Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., 1973. – С. 30–63.

² Там само. – С. 19.

³ Там само. – С. 19.

інформативної достатності дієслова – головного компонента відповідного словосполучення. Отже, їх функція обмежується формуванням конкретного змісту думки, повідомлюваної реченням, і не впливає на систему граматичних зв'язків, властиву внутрішньо-синтаксичному планові речення¹.

Синтаксична активність іменника й прикметника відмінна в багатьох аспектах на фоні дієслова, якщо брати до уваги насамперед здатність головних компонентів, виражених цими частинами мови, керувати відмінковими формами залежних компонентів, крім того, інформативна достатність, закладена в його основній категоріальній ознаці – вираженні предметності, що охоплює позначення не лише конкретних предметів, але й опредмечених якостей і процесів. Іменникове керування найповніше виявляється в тих випадках, коли залежний компонент у формі родового відмінка з об'єктним або суб'єктним значенням (пор.: прибуття делегації < *делегация* прибуває; виконання вправи < виконати *вправу*) перебуває в синтаксичній залежності від іменника, що частково зберігає дієслівну семантику твірної основи. В інших же випадках приіменникові залежні компоненти функціонують у виразній атрибутивній функції (так звані неузгоджені означення) або ж поєднують у собі об'єктно- чи обставинно-атрибутивне значення. З погляду ж структурної організації речення типовою для іменника, як відомо, є позиція граматичного підмета як конститутивної частини предикативного ядра.

На відміну від предметності і процесуальності як типових категоріальних загально-семантичних характеристик відповідно іменника й дієслова категоріальне значення прикметника полягає у вираженні статичних ознак предметів, а також опредмечених дій і ознак, позначуваних іменниками. З такої природи прикметника випливає насамперед його залежна синтаксична позиція в реченні, завдяки якій конкретизується його семантика, виявляються конкретні відтінки значення. Характеризуючи прикметник

¹ До інформативно недостатніх належать, зокрема, дієслова на позначення різноманітних процесів розумової діяльності, сприймання, позитивного або негативного ставлення, мовлення, а саме: *відчувати, слухати, бачити, визнавати, ненавидіти, розуміти, передбачати, уявляти, визначати, запевняти, виголошувати, виражати, вітати, дивувати, вивчати, пам'ятати, розуміти, терпіти, узагальнювати* тощо.

з погляду його атрибутивної функції, ми, таким чином, наголошуємо на залежному характері категорій роду, числа й відмінка, зумовлених відповідною іменниковою формою. Підрядна залежність прикметника в іменниковому словосполученні фактично також виявляється у сфері керування як типу синтаксичного зв'язку, але, на відміну від дієслівного керування, тут форма одного слова керує формою другого слова (наприклад: *далекий шлях, далекого шляху, далеким шляхом* тощо).

Проте синтаксична специфіка прикметника не обмежується його, так би мовити, пасивною роллю в структурній організації речення і словосполучення. Завдяки широкому розвитку вторинної предикативної функції категоріальні характеристики прикметника поповнюються новими ознаками, що виводять його з синтаксичної периферії у формуванні речення, наближаючи до дієслова. Конкретним виявом синтаксичної активності є словосполучення, в яких прикметник виступає головним компонентом. Залежні ж компоненти, виражені безприйменниковими і прийменниковими іменниковими формами, а також інфінітивами, мають об'єктне або обставинне значення, як і у випадках придієслівної залежності іменникових форм. Слід підкреслити, що ступінь довільності залежних іменникових форм з обставинним значенням наближається за своїм характером до випадків власне придієслівної залежності, але у зв'язку з більшою стабільністю прикметникової семантики тут неможливі, наприклад, різноманітні обставини локально-просторового значення, пов'язані з дієсловами на позначення руху, переміщення чи ін.

Випадки прикметникового керування, звичайно, більш окреслені порівняно з дієслівним, але вони не зумовлюються тільки характером віддієслівної основи прикметника, як вважають окремі дослідники¹.

¹ Оравец Я.К. вопросу о глагольной интенции и глагольном управлении // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 184.

Виходячи з потреб зручності в описі відповідних словосполучень, у праці використовуємо такі умовні знаки: А – прикметник, N – іменник, Prep – прийменник, (gen) – родовий відмінок, (ak) – знахідний відмінок, (dat) – давальний відмінок, (instr) – орудний відмінок, (lok) – місцевий відмінок, (inf) – інфінітив. Конкретні прийменники, вживані в аналізованих словосполученнях, передаються без будь-яких змін. (Щодо умовних знаків пор.: Jiri Kohout. Lexikální rozbor a popis adjektiv v rustine a cestine. – Praha, 1971. – С. 76–80).

Про своєрідну активність прикметника як головного компонента у складі підрядного словосполучення можна говорити, маючи на увазі насамперед якісні прикметники, яким належить провідна роль у розвитку вторинної за своїм характером предикативної функції. У зв'язку зі специфічними словозмінними формами якісних прикметників – ступенями порівняння – перебувають цілком окреслені безприйменникові і прийменникові іменникові форми з об'єктно-порівняльним значенням.

Як свідчать факти сучасної української літературної мови, у словосполученнях з прикметником – головним компонентом – залежні компоненти представлені в усіх відмінкових формах, що уподібнює їх до різновидів придієслівного підрядного зв'язку і, отже, є свідченням структурної різноплановості¹. Аналізуючи синтаксичну специфіку прикметника білоруської мови, М.Г. Булахов цілком слушно підкреслює, що в системі об'єктних словосполучень залежним формам непрямих відмінків іменника належить центральне місце як з погляду структурних типів, так і з погляду різноманітності значеннево-синтаксичних зв'язків, що виражаються ними².

Синтаксичній системі сучасної української літературної мови властиві такі безприйменникові словосполучення з прикметником у ролі головного компонента: А N(gen), А N(dat), А N(ak), А N(instr).

Головні компоненти у словосполученнях А N(gen) представлені прикметниками *повний, певний, близький, свідомий, гідний, вартий, чужий*. Наприклад: "Але Степану Васильовичу не вдалося домалювати картину майбутнього: з долини він почув *повний образи* жіночий голос..." (М. Стельмах); "За вікном шумлять автомобілі, Кожен *певний* власної *мети*, Як оті космічні вічні хвили, Що еднають зоряні світи" (М. Рильський).

Прикметники, що вимагають залежного компонента у формі родового безприйменникового, утворюють обмежену з кількісного погляду групу, набагато вужчу порівняно з групою дієслів, поширюваних іменниками-додатками з такими ж формальними показниками.

¹ Оравец Я.К. вопросу о глагольной интенции и глагольном управлении // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 184.

² Булахуў М.Г. Гісторыя прыкметнікаў беларускай мовы XIV–XVII стогоддзяў. Частка 2. Сінтаксічны нарыс. – Мінск, 1971. – С. 56.

До показових характеристик прикметників цієї групи належить, зокрема, відсутність зв'язку з дієслівними основами. Таким чином, їх синтаксичну специфіку не можна пояснювати впливом семантико-синтаксичних особливостей певного дієслова¹. З дієсловами ці прикметники споріднені по лінії інформативної недостатності, потреба в компенсації якої і викликає появу відповідних залежних компонентів.

Значно ширша з кількісного погляду група прикметників, на основі яких формуються словосполучення А N(dat). До цієї групи в сучасній українській мові належать прикметники *байдужий, уважний, властивий, рівний, покірний, радий, вірний, вдячний, шкідливий, важкий, корисний, потрібний, дорогий, рідний, знайомий, далекий, бридкий, гідкий, протилежний, паралельний, близький, ворожий, чужий, страшний, відомий, дружний, причетний* та ін. Наприклад: "Мороз, потому свіже повітря – і скрізь були люди, цікаві, сторонні, *чужі мені люди*" (М. Коцюбинський); "Але цвітуть, цвітуть червоні рожі, й сичання гадів *не страшне орлам!*" (В. Сосюра); "Видно було, що теперішня справа *не близька його серцю...*" (І. Франко); "Саме він, а не хто-небудь інший, *далекий Брянському*, має право на її любов" (О. Гончар); "*Знайомий Чернишеві* командир четвертої роти, літній, високий сержант, підвівся на весь зріст, крикнув "ура" і повалився, поранений, на талий сніг" (О. Гончар); "Удалину летять високо журавлі над ними. І співами вторують їм своїми, Мов *рідна й птицям* та рясна верба, І осені прещедрої журба, що у безмежну радість виростає" (М. Рильський); "Під такий час жнив кожна хвилинка *дорога селянинові*" (Панас Мирний); "Бронепоезди *потрібні були військам* для прориву на північ" (О. Гончар); "В дорозі він, Пронька Сокіл, безумовно, *буде дуже корисний Павликові*" (О. Донченко); "По смерті Федьковича довго не було на Буковині *рівного йому писателя...*" (Леся Українка); "Чом же, ласкава така

¹ Вплив дієслівної семантики особливо відчутний на прикладі дієприкметників. З цього погляду цікавим може бути зіставлення таких словосполучень: *невніший сили (у силі) – вневніти у силі – вневнений у силі*. З двох можливих форм залежного компонента при прикметникові похідна дієслівна форма зберігає лише одну (у даному випадку прийменникову). Ця форма, як єдино можлива, залишається при дієприкметнику, хоч у ньому знову значною мірою відновлюються прикметникові семантико-синтаксичні ознаки.

і красива, квітко нещасна, ти *жити шкідлива*" (М. Рильський); "Всім, у кого серце *вірне Сонцю* нашої весни, сійте зерно, гей! добірне В нерозмежені лани!" (М. Рильський); "*Раді* люди *літу*, а бджоли *цвіту*" (присл.); "Тепер він пам'ятатиме довіку, що був колись у нього дядько Річард Одважний, вільний і непримиренний, *покірний* тільки *правді і красі*" (Леся Українка); "Високий ясний вечір був сповнений тих чар простору, того запаху безмежності, які *властиві* тільки *вечорам* цієї підхмарної країни" (О. Гончар); "Тася була щиро *вдячна Семену Петровичу* за цей вечір" (Л. Дмитерко).

У групі прикметників, що лежать в основі словосполучень А N(dat), щодо більшості конкретних лексем можна констатувати такий специфічний відтінок семантики, як виявлення позитивного або негативного ставлення до відповідного об'єкта (порівняймо з цього погляду, наприклад, прикметники *дорогий, рідний, важкий, корисний, шкідливий, близький, далекий, радий, дружний, байдужий*). Лише в окремих випадках аналізований різновид відприкметникової залежності співвідноситься з дієслівним керуванням. Наприклад: *покірні доли – покоритися доли, радий весні – радити весні*. Словосполучення А N(dat) виразно засвідчують той факт, що здатність прикметника виявляти синтаксичну активність не можна абсолютизувати як типологічну ознаку, підтримувану віддієслівним походженням.

У системі прикметникового керування, зокрема на прикладі конструкцій А N(dat), виділяються варіантні типи зв'язку залежного компонента словосполучення з головним, а також випадки вторинної залежності повнозначно-лексичних компонентів з об'єктним значенням. Як рівнозначні з А N(dat) в сучасній українській мові функціонують словосполучення А (до) N(gen), А (для) N(gen). Випадки варіантної залежності підрядного компонента ілюструють, зокрема, словосполучення з прикметниками *властивий, шкідливий, важкий, корисний, страшний, чужий, ворожий, паралельний, протилежний* тощо. З погляду появи вторинних компонентів у сфері дії синтаксичної активності головного компонента словосполучення показові прикметники *вдячний і рівний*. Наприклад: "Він *був* безмежно *вдячний матері* за її *чуйність і самовідданість*" (І. Вільде); "Він [Карпо] тепер *вважав себе* за *правдивого хазяїна, у всьому рівного батькові*" (І. Нечуй-Левицький).

Словосполучення А N(ак) можливі на базі прикметника *винний* (*винен*) як головного компонента. Наприклад: "Безмірну дяку *винен* я за теє, магістре найславутніший, що ви моєї справи прийнялись так пильно" (Леся Українка). Як видно з наведених прикладів, форма знахідного відмінка залежного компонента пов'язана з цілком конкретним значенням аналізованого прикметника, при якому, крім того, можливі у структурі речення залежні компоненти з об'єктним значенням у давальному відмінку, а також у знахідному з прийменником *за*. У разі фактичної відсутності цих вторинних компонентів у внутрішньо-синтаксичній структурі речення завжди відчувається потенційна можливість заповнити ними відповідні нульові позиції.

Словосполучення А N(instr) також характеризуються обмеженою кількістю прикметників, що здатні виступати конструктивними елементами в їх структурі. До таких прикметників належать, зокрема, *близький, рівний, радий, хворий, страшний, важливий, відомий, багатий* та деякі інші. Наприклад: "Слово має в одній мові одно забарвлення, в іншій – інше, хоч *змістом* вони й *близькі*" (М. Рильський); "Старий не дуже то *сімейкою радий*" (Панас Мирний); "Так день за днем громами гув, Летів у безвість, *кров'ю радий...*" (В. Сосюра); "Христофор блідий і *чимось страшний*" (О. Довженко); "Різноманітними корисними *копалинами багаті* надра України" (з журналу). Визначаючи об'єктний характер залежних компонентів у словосполученнях А N(instr), дослідники не без підстав вбачають у них нашарування обставинних причинно-обмежувальних значень¹.

Конструкції А Pper N, в яких у вираженні об'єктної залежності підрядних компонентів активну участь беруть прийменники, відзначаються формальною і семантичною різноплановістю. Як і в випадках безприйменникового підпорядкування, в конструкціях А Pper N формування відповідних зв'язків пов'язане з конкретизацією семантики головного компонента словосполучення, відмежуванням конкретних значень на шляху до їх лексикалізації. Частина прийменникових конструкцій співвідносна за значенням з відповідними безприйменниковими, що дозволяє говорити про синтаксичну синонімію, а то й просто про варіантність форм.

¹ Мразек Р. Синтаксис русского творительного. – Прага, 1964. – С. 199.

Випадки варіантності, підставою для констатації якої служить насамперед тотожність різних форм, засвідчуються також і в межах власне прийменникових конструкцій.

Словосполучення А Прер N(gen) представлені в сучасній українській мові такими конкретними конструкціями, як А (до) N(gen), А (від) N(gen), А (для) N(gen), А (проти) N(gen) та деякими іншими.

Головними компонентами у словосполученнях А (до) N(gen) виступають прикметники *охочий, ввічливий, уважний, здатний, вимогливий, байдужий, причетний, чуйний, беручий, додатний, певний, рівний, близький, ворожий, важкий, готовий*: "Світлана не втрималась, щоб не посміхнутись: перед нею зараз знову був той давній Данько, *охочий до* всяких *вигадок*, веселий, задержуватий хлопчак" (О. Гончар); "Одно тільки, Галя, так *ввічлива до кожного*, з того часу, як наділа те плаття на себе, зразу стала гордіша, недоступніша" (Панас Мирний); "А вже *до мене* самої він і тоді, і потім *був* таким *уважним*, що коли б хотіли віддати мірою за міру, то певне б знов математика зрадила б..." (Леся Українка); "*До людей* такий *привітний* та *уважний* був оцей Микита Пономаренко..." (І. Муратов); "*Здатна* вона [Марта] була *до* всякого *діла, до* всякої *роботи*, мала великий хист *до* всього" (Панас Мирний); "*До* *учнів* своїх і друзів він був такий же строгий та *вимогливий*, як і все життя *до* самого себе" (О. Ільченко); "Мічурін сидів задумливий і *байдужий до вітань*" (О. Довженко); "Отак, наче спадщина поколінь, дісталися Миколі *чуйні* руки *до* *різьби* і дороге дерево для *різьби*" (М. Стельмах); "*Не* *додатні до життя*, хворобливі, штучні, надумані форми, зробивши своє, гинуть" (В. Еллан); "Але борись, *до цілі певний*. Напроти темряви ставай; Будь серцем чистий, духом ревний, та пісні сміливо співай" (П. Грабовський); "Я *до всіх рівна, до всіх однакова*" (Панас Мирний); "Утопія" Томаса Мора викликала чимало наслідувань більше і менше *близьких до взірця*, але всі вони якщо й мали часами успіх, то дуже нетривкий" (Леся Українка); "Вони йшли вузькою стежкою, дивились на далекий Рим, що горів уже у вогні сонця, *близького до заходу*" (С. Тудор); "І ми поспішили вискочити з натовпу, що *став до нас ворожий*" (Ю. Яновський).

Окремі прикметники, представлені як головні компоненти у словосполученнях А (до) N(gen), виявляють варіантність у

синтаксичному керуванні, виражаючи спільність семантичного плану з іншими словосполученнями А N і А Прер N, зокрема з конструкціями А N(gen), А (у) N(лок) (прикметник *певний*), А (з) N(instr) (прикметники *ввічливий, уважний, рівний, близький, вожий, чуйний* та ін.), А (для) N(gen) (прикметники *важкий, придатний*), А (на) N(ак) (прикметники *готовий, здатний*).

Головні компоненти у словосполученні А (від) N(gen) представлені прикметниками *далекий, протилежний*. Наприклад: "Стороння людина, *далека від* родинних традицій роти, прийшла собі на готове і стала тут спокійно порядкувати" (О. Гончар); "Очі сумлінно читали кожне слово, кожний рядок, та розум був *далекий від розуміння*" (Ю. Яновський); "Планету, яка далі від Сонця, ніж Земля, найкраще спостерігати, коли її видно в стороні, *протилежній від Сонця*" (Б. Воронцов-Вельямінов)¹. У конкретному значенні залежного компонента словосполучення А (від) N(gen) виявляються риси, подібні до придієслівного іменникового компонента з прийменником *від* (пор.: *відмовитися від подорожі, відокремити від групи*), якому властиве значення позбавлення, віддалення об'єкта.

Словосполучення А (для) N(gen) набагато різноманітніші з погляду кількості можливих головних компонентів, які представлені в них прикметниками *властивий, придатний, корисний, шкідливий, важкий, потрібний, дорогий, рідний, знайомий, близький, страшний, чужий, гидкий, бридкий, осоружний, цікавий*. Наприклад: "Близькість ріки відчувалась особливо виразно не тільки по тому свіжому холодному повітрі, яким віяло з очеретів, а й по щедрій росі на травах, яка бризкала людям на руки і на ноги світлими льодяними краплями, таємничістю звуків, *властивих, для кожного приччя...*" (Г. Тютюнник); "Підбігши до кулемета, Ярьсько радісно вхопив його, крутнув сюди-туди – небачений, новісінський! – І, не знайшовши поблизу нічого *придатного для упору*, розпластався просто на землі, націлюючись услід втікачеві"

¹ Залежний компонент з прийменником *від* типовий у тих випадках, коли він синтаксично залежить від прикметника у формі вищого або найвищого ступеня. Наприклад: "Бетховене! Той жест руки художі *Страшніший від симфонії* страшно!" (М. Рильський). За таких умов головний компонент у словосполученні А(Comp) від N(gen) практично може бути представлений будь-яким прикметником, здатним до утворення ступенів порівняння. Прийменниково-іменникова частина словосполучення зумовлюється не семантикою головного компонента – прикметника, а його специфічною формою.

(О. Гончар); "Надлишок функціонуючої паренхіми, безперечно, шкідливий для організму" (О. Богомолець); "Важка навіть голка для солдата в поході!.." (О. Гончар); "Моряк мовчки переждав час, потрібний для відповіді на моє запитання, і розповідав далі" (Ю. Яновський); "Чи думав він, сивашський соленок, що його буденне, протягом десятиліть накопичуване для себе знання Сиваша стане таким потрібним для свого народу" (О. Гончар); "Не знаєте, який дорогий для мене і присуд ваш, і кожне ваше слово!" (Леся Українка); "Денис твердо й упевнено виконував свої нові обов'язки, зрештою, добре знайомі для нього" (О. Гончар); "Ти для нашого руху чужа, бо нужди ти ніколи не знала..." (В. Сосюра). Слід зазначити, що майже всі словосполучення А (для) N(gen) функціонують як семантичні варіанти-відповідники конструкцій А N(dat). Ця ознака не властива тільки тим конструкціям, у яких залежний компонент виступає в обставинному значенні. Обставинна функція залежного компонента особливо виразна в словосполученнях, утворюваних прикметниками *придатний* і *потрібний*. Порівняймо неспіввідносність з конструкціями А N(dat) словосполучень, що вичленовуються в реченнях: "Ця ділянка *придатна* для культивування нового сорту пшениці; Ця ділянка *потрібна* для будівництва нової школи; Новий прилад *цікавий* для демонстрації на уроках фізики".

Як рідковживаний варіант конструкції А (перед) N(instr) в сучасній українській мові функціонує словосполучення А (проти) N(gen): "(Альбіна): Мені здається часом, що я таки *проти* Люцілли винна..."(Леся Українка); "Нехай вона [мати] *супроти* тебе й винна, мені ж вона нічим не завинила" (Леся Українка). З конструкцією А N(dat) співвідноситься за значенням словосполучення А (з) N(gen). Наприклад: "Блищить мороз. І *раді* ми з цих *жартів* матінки зими" (О. Пушкін, перекл. М. Рильського); "Люба моя Лілея! Отримали ми твою одкрітку, телеграму і діаріуш і дуже *були з того* всього *раді*" (Леся Українка). У наведених словосполученнях, головні компоненти яких представлені одиничними прикметниками, відчутне обставинне значення синтаксично залежних частин.

Нечисленну щодо можливих прикметників – головних компонентів групу утворюють словосполучення А Prep N(ak). Її репрезентують, зокрема такі різновиди словосполучень: 1) А (за) N(ak): "Ми

певні за свою судьбу, Бажаєм всім так жити" (С. Воскрекасенко); "Старший тут Спартак Павлущенко, член факультетського комсомольського бюро, *відповідальний за тсоавіахімівську роботу*" (О. Гончар); "І ми навіть *раді за вас*, коли вже на те пішло" (О. Гончар); 2) А (на) N(ак): "Ми таки *певні були на Вашу допомогу*" (Панас Мирний); "Цей грубуватий лейтенант усім своїм вольовим, рішучим виглядом говорив, що *здатен на подвиг*, і від нього чекали подвигу" (О. Гончар); "Ви догадуєтесь – це був я, *хворий на ностальгію*" (Ю. Яновський); "Слухай, сестро, як ти мене затримала для того, щоб я такі слова прийняв від тебе, то я *на те не згоден*" (Леся Українка); "...А ти [природа] *байдужа на все те*" (Г. Хоткевич); "*Охочих на цю роль* було дуже багато" (Є. Кравченко)¹.

У групі словосполучень, репрезентованих структурною схемою А Прер N(ак), також засвідчуються окремі форми, пов'язані відношенням варіантності з іншими формами. Конкретні приклади такої варіантної співвідносності ілюструють, наприклад, словосполучення з прикметниками *певний* (*певний перемоги – певний у перемозі – певний за перемогу*), *радий* (*радий за успіх – радий успіхові*), *здатний* (*здатний на подвиг – здатний до подвигу*), *відомий* (*відомий на ім'я – відомий ім'ям*) тощо.

Прикметникові словосполучення з залежними компонентами, вираженими іменниками (займенниками) у формі орудного відмінка, мають такі структурні схеми: 1) А (з) N(instr) з головними компонентами – прикметниками *дружний, сусідній, рівний, близький, паралельний, знайомий, згідний, ввічливий*, наприклад: "Поезія теж має свої віки, які завжди *паралельні з віками народу*" (З журналу); 2) А (перед) N(instr): "Хтось *перед кимсь* дуже *винен*, що не відписав зараз на листа..." (Леся Українка); 3) А (між) N(instr): "Гай-гай, уже й життя минуло їхнє, та й досі мої старі

¹ У структурній схемі А (на) N(ак) на основі окремих головних компонентів-прикметників сформувалися словосполучення типу *гіркий на смак, приємний на вигляд, високий на зріст, важкий на підйом, важкий на руку* з досить відчутною тенденцією до функціонування у вигляді нерозкладних єдностей. Інформативна недостатність головних компонентів компенсується не об'єктивним, а обставинним значенням залежних компонентів. Порівняймо приклади: "Архип Логвинович хоч був *важким на підйом* до роботи, але поговорити любив" (Ю. Збанацький); "Незабаром Данька прибило, мов хвилею, до нерухомого, застиглого в напрузі гурту чоловіків, що, горблячись, тісним колом оточили якогось *страшного на вигляд*, одноокогого таранкуватого велетня" (О. Гончар).

жили, наче молодята: не тільки на людях, а й *поміж собою* вони увесь вік *були делікатні, уважні, привітні*" (М. Стельмах); 4) А (за) N(instr): "Т. Шевченко і Я. Купала – поети, дуже *близькі за своєю роллю і місцем у вітчизняних літературах*" (З журналу).

Словосполучення А Prep N(lok) найбільшою мірою порівняно з іншими репрезентантами структурної схеми А Prep N позначені обставинним значенням залежних компонентів. Власне об'єкту залежність підрядного компонента у формі місцевого відмінка можна засвідчити щодо прикметників *рівний, певний, винний (винен)*, про варіантність словосполучень з якими вже говорилося. Наприклад, А (у) N(lok): "Хіба я *винен у вашому лихові?* – почав він [Тихович], але Замфір не дав йому скінчити..." (М. Коцюбинський); "Згорда поглядають вони довкола, *певні в своїх силах, байдужі до всяких незгод життьових*" (М. Коцюбинський); "Ми не однакові, а все ж ми *рівні, як не в ділах, то все ж хоч у думках*"¹.

В об'єктній функції як залежний компонент прикметникового словосполучення виступає інфінітив А Inf, функціонально співвідносний із прийменниковими конструкціями. Наприклад: "І ось пароплав знову *здатний рухатися*" (Ю. Яновський); "Я *не охочий вихвалитись*, але наша контора писала справно" (Ю. Яновський); "Ні, коли Рубін і *згоден жити*, то лише з такими людьми, як Каленик Романович, Ганна Сильвестрівна" (І. Сенченко); "Хлопці *раді старатись*: з баклагами до неї [Тоні]" (А. Головка).

На підставі аналізу словосполучень з прикметниками як головними компонентами в основі можна зробити такі висновки:

а) розвиток синтаксичної активності прикметника, визначальною первинною функцією якого в структурі речення є атрибутивна, пов'язаний із предикативним або напівпредикативним (порівняймо з уживанням цієї частини мови);

б) прикметник, беручи участь у формуванні предикативного ядра речення, переходить із синтаксичної периферії у сферу активних синтаксичних процесів, наближаючись із цього погляду

¹ Останній приклад можна вважати як проміжний щодо об'єктно-обставинної функції залежного компонента у формі місцевого відмінка, яка чітко виступає, наприклад, у таких випадках: "Мелашка *була потрібна в господі як робітниця*" (І. Нечуй-Левицький); "Він не був дипломатичним ані найменшою, *потрібною в житті* мірою" (О. Довженко); "Треба застерегти, що *при перекладі фразеологізмів* потрібна велика обережність, потрібен художній такт" (М. Рильський).

до дієслова як центра, навколо якого формується різнопланова за граматичними зв'язками група присудка;

в) у предикативній функції помітною стає інформативна недостатність якісних прикметників; ця недостатність конкретизується різноструктурними залежними компонентами, які з погляду різноплановості також наближаються до придієслівних залежних компонентів, але не дублюють їх;

г) твердження про те, що здатність прикметника виступати головним компонентом об'єктного словосполучення впливає із зв'язку з дієслівною семантикою твірних основ, не можна абсолютизувати, оскільки воно правомірне тільки щодо невеликої кількості випадків;

г) у системі прикметникового керування широко представлені ізфункціональні варіантні форми.

Синтаксис словосполучення і простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки). – К.: Наук. думка, 1975. – С. 120–131.

Вихованець І.Р.

Морфолого-синтаксична категорія відмінка

У вивченні граматичної структури української мови першорядну роль відіграють виокремлення її визначальних граматичних категорій і застосування відповідних цим категоріям принципів класифікації. До таких категорій належить передусім іменникова категорія **відмінка**, яка тісно пов'язана з морфологічною, формально-синтаксичною, семантико-синтаксичною та комунікативною структурами мови і складається з найбільшої кількості морфологічних компонентів-грамем. До того ж категорія відмінка була і залишається дотепер вельми показовою мовною категорією для випробу нових теоретичних ідей. Розглянемо українську відмінкову систему у функціонально-категорійному вимірі, що спонукало до перегляду звичних уявлень про характер українських відмінків і особливостей їхнього функціонування.

У вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці різні аспекти категорії відмінка ставали в певні періоди центральними, відбиваючи сильні й слабкі вияви відповідних граматичних концепцій. Наш геніальний О. Потебня в експліцитному вигляді порушував питання про субкатегоризацію в межах відмінкової форми, накреслюючи контури функціональної теорії про структурування і синтаксичне розмежування різнорідних значень певної граматичної форми. В лінгвістиці двадцятого сторіччя найвідомішими можна назвати морфологічну концепцію відмінка Р. Якобсона, синтаксичну – Є. Куриловича і власне-семантичну – Ч. Філмора. Р. Якобсон вбачав головне завдання у визначенні загального (інваріантного) значення кожного відмінка незалежно від його конкретних уживань у контексті¹. Учений вирізняв три семантичні ознаки (спрямованість, об'ємність і периферійність), відповідний набір або відсутність яких характеризує кожний із восьми виділених ним російських відмінків. У теорії Р. Якобсона не висвітлено складної природи семантики відмінків, яка виявляється у двох планах: у граматичній спеціалізації відмінкових граем і у взаємодії між граемами відмінка (внутрішнє структурування), з одного боку, і у взаємодії кожної граеми відмінка з іншими компонентами висловлення (зовнішнє структурування) – з іншого. Крім того, визначаючи загальне значення відмінків, Р. Якобсон орієнтувався на основне значення кожного відмінка і в явний спосіб ігнорував вторинні значення. На противагу морфологічній концепції Р. Якобсона, синтаксична концепція відмінка Є. Куриловича² вирізняється більшою пояснювальною силою і застосовністю для розв'язання найскладніших питань відмінкових систем. Логічним у видатного лінгвіста є поділ відмінкових функцій на первинні і вторинні, які корелюють із суб'єктно-об'єктними й обставинними значеннями. Відмінкова система в теорії Є. Куриловича постає як ієрархічно організована, ядро якої формують граматичні відмінки (передусім називний і знахідний), периферію – конкретні відмінки, тобто відмінки з первинною для

¹ Jakobson R. Beitrag zur all gemeinen Kasuslehre: Gesamtbedeutungen der russischen Kasus // Travaux du Cercle Linguistique de Prague. – 1936. – V. 6. – S. 240–288; Якобсон Р.О. Морфологические наблюдения над славянским склонением (Состав русских падежных форм). – 'S– Gravenhage, 1958. – 30 с.

² Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Из-дво иностр. лит., 1962. – С. 175–203.

них обставинною функцією. Зв'язок між граматичними відмінками, що утворюють скелети системи, і конкретними уявляється Є. Куриловичеві досить слабким, що є незаперечною аргументацією неможливості виділення для відмінкових форм із первинною і вторинною функціями так званого загального значення. Історія розвитку відмінкових концепцій засвідчує перспективність запропонованого Є. Куриловичем синтаксичного підходу. Власне-семантична концепція Ч. Філмора¹ ґрунтується на валентності предиката й у зв'язку з цим нехтує конкретну репрезентацію припредикатних аргументів у різних мовах. "Глибинний" характер відмінка в інтерпретації Ч. Філмора полягає в його семантичній вартості, і через те його можуть виражати і не відмінкові з морфологічного погляду засоби. Найуразливішим у концепції Ч. Філмора виступає його обґрунтування кількості відмінків та їхньої семантичної кваліфікації. Крім зазначених трьох концепцій відмінка, потрібно згадати й відому "локалістську гіпотезу"², згідно з якою всі відмінкові семантичні явища мають вихідним пунктом відмінки з просторовими значеннями.

В українському мовознавстві першої третини двадцятого сторіччя з'явилися визначні й багаті на фактичний матеріал монографії Є. Тимченка³, присвячені синтаксисові кожного з українських відмінків. Ці студії не втратили свого значення й до сьогодні. У сучасному українському мовознавстві домінує традиційне трактування категорії відмінка, вихідну теоретичну базу якого становить морфологічна форма, а отже, нерозрізнення у відмінковій формі власне-відмінкових і позавідмінкових функцій. Але з'являються і студії про

¹ Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. – 1981. – Вып. 10. – С. 369–495; Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь // Новое в зарубежной лингвистике. – 1981. – Вып. 10. – С. 496–530.

² Anderson J.M. The grammar of case: towards a lokalist theory. – Cambridge: CUP, 1971; Anderson J.M. A lokalist theory of case grammar. – Cambridge: CUP, 1977; Novák P. K věcné platnosti pádů, jejich tzv. celostnímu (obecnému) významu a localismu // Slovo a slovesnost. – 1974. – № 2. – S. 88–95.

³ Тимченко Е. Функции генетива в южнорусской языковой области. – Варшава: Варш. учеб. окр., 1913. – 278 с.; Тимченко Є. Льокатив в українській мові (з української складні). – К.: З друкарні УАН, 1925. – 71 с.; Тимченко Є. Номінатив і датив в українській мові. – К.: З друкарні УАН, 1925. – 64 с.; Тимченко Є. Вокатив і інструменталь в українській мові. – К.: З друкарні УАН, 1926. – 118 с.; Тимченко Є. Акузатив в українській мові (з української складні). – К.: З друкарні УАН, 1928. – 101 с.

функціональну кваліфікацію українських відмінків, де йдеться про розмежування первинних і вторинних семантико-синтаксичних функцій відмінків, внутрішню (грамемну) і зовнішню (частино-мовну) транспозиції відмінкових форм, функціональне обґрунтування кількості відмінків, класифікацію відмінків за ознакою центральності, напівпериферійності й периферійності тощо¹. Функціональна концепція відмінків тепер набуває функціонально-категорійної видозміни з аргументованішою класифікацією відмінкових грамем.

У розв'язанні проблеми теорії відмінків ідуть від форми до значення чи від значення до форми, що й спричиняє неоднакову вартість наукових результатів. За вихідної орієнтації на морфологічні форми часто приписують відмінкам не властиві їм семантико-синтаксичні й формально-синтаксичні функції, які перебувають не в іменниковій, а в іншій частино-мовній сфері. Найпоказовіший для функціонально-категорійних досліджень розгляд відмінкових проблем від семантики до форми уможливорює чітке окреслення власне-відмінкових семантико-синтаксичних функцій та відмежування їх від позавідмінкового функціонування відмінкових форм. У теорії відмінків функціонально-категорійного спрямування потрібно розрізняти три граматичні величини: 1) **відмінок як граматичну категорію**, що протиставляється іншим граматичним категоріям і являє собою сукупність однорідних взаємопротиставлених граматичних значень (відмінкових грамем) і рядів форм; 2) **відмінок як граему**, тобто компонент граматичної категорії відмінка; 3) **відмінкову форму** як засіб вираження не тільки відмінкових, але й невідмінкових значень.

Найголовнішим компонентом структури відмінка як граматичної категорії і як граєми є його семантика. Відмінкова семантика належить до суто синтаксичних феноменів, реалізація семантико-синтаксичного потенціалу яких зумовлена зовнішніми чинниками, а саме: семантикою предиката, його семантико-синтаксичною валентністю. Оскільки відмінок являє собою морфологічну категорію, для якої синтаксична функція первинна у структурі мови, то загальне (інваріантне) значення щодо грамем відмінкової

¹ Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.; Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична класифікація відмінків української мови // Мовознавство. – 1988. – №2. – С. 44–51; Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.

системи не застосовне. Адже у структурі мови з кожним відмінком пов'язуємо низку семантико-синтаксичних функцій, що є не варіаціями загального значення відповідної відмінкової грами, а зумовленими синтаксичною системою (передусім семантико-синтаксичною і формально-синтаксичною валентностями предиката) одиницями, ієрархія яких перебуває на осі первинна функція / вторинна функція. У рамках одного відмінка первинні і вторинні функції об'єднує відповідне транспозиційне відношення. Серцевину відмінкової системи і категорійну сутність відмінка визначають суб'єктно-об'єктні функції, які концентруються навколо предиката і найповніше виявляються при дієслові – ядрі предикатів.

Для пояснення широкого кола відмінкових значень потрібно обрати об'ємніше порівняно з так званим загальним значенням відмінкової грами поняття – категорійне відмінкове значення, що дає змогу враховувати в єдиній системі різні типи граматичних значень. Категорійне значення поширюється на відмінок як граматичну категорію в усій сукупності його функціонування, до того ж тільки у сфері субстанціальності (значення предметності) як визначальної частиномовної ознаки іменника. У відмінкові як іменниковій категорії категорійне значення вказує на семантику відношень, на відношення іменника до інших компонентів (предикатів) речення. Це найзагальніше значення відмінка (відмінка не як грами, а як граматичної категорії), що семантико-синтаксичними ознаками субстанціальності (предметності), валентного зв'язку з предикатом, активності / пасивності і формально-синтаксичною ознакою центральності, напівцентральності, напівпериферійності й периферійності охоплює кожний відмінок як складник відмінкової системи. Отже, відмінкова система ґрунтується на трьох різновидах значень: 1) **категорійному значенні**, що характеризує відмінок як граматичну категорію в її протиставленні іншим граматичним категоріям; 2) **первинному значенні відмінка як грами**, яке вказує на призначення кожного відмінка, його семантико-синтаксичну спеціалізацію у структурі відмінкової системи; 3) **вторинних значеннях окремого відмінка**, не типових для нього як спеціалізованого граматичного елемента, але таких, що перебувають у межах значення субстанціальності.

Категорійне відмінкове значення, значення предметності іменників у синтаксичній структурі мови розчленовується на ряд

різновидів (семантико-синтаксичних функцій), що вказують на спеціалізацію кожної грамеми категорії відмінка. Субстанціальні семантико-синтаксичні функції зумовлені валентністю предиката, найвиразніше репрезентованого дієсловом. З семантико-синтаксичними функціями корелюють формально-синтаксичні функції підмета і керованого другорядного члена речення. Семантико-синтаксичні функції – це **функції суб'єктна, об'єктна, адресатна, інструментальна** (знаряддя або засобу дії), **локативна**. Кожний відмінок як грамема охоплює низку семантико-синтаксичних функцій, одна з яких засвідчує його спеціалізацію у відмінковій системі, інші позначають транспозиційні зв'язки з іншими грамемами і перебувають на різній віддалі від первинної функції. Первинною семантико-синтаксичною функцією називного відмінка є функція суб'єктна, знахідного – об'єктна, давального – адресатна, орудного – інструментальна, родового – суб'єктно-атрибутивна та об'єктно-атрибутивна, кличного – адресатно-потенційно-суб'єктна, місцевого – локативна. Вторинні функції відмінкових граем увіходять підпорядкованими елементами у відповідну семантико-синтаксичну парадигму, поєднуючись звичайно транспозиційними відношеннями з відмінком-домінантою і відтворюючи в категорійному плані значення предметності. Це, зокрема, суб'єктні функції давального, знахідного, родового й орудного відмінків, що групуються навколо називного відмінка як відмінка-домінанти.

Відмінок як категорія і як грамема становить неподільну єдність **семантико-синтаксичної функції і відмінкової форми**. У сфері функціонування відмінків відмінкова форма спеціалізована на вираженні відповідної семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної функції. Вона також бере участь у внутрішньовідмінковій (грамемній) транспозиції, коли перехід відмінкової форми від однієї до іншої семантико-синтаксичної функції відбувається в межах іменникового (у сфері значення предметності) функціонування, і в транспозиції зовнішній (частиномовній), коли перехід реалізується поза межами власне-іменникового функціонування. У межах іменникового використання поширений, наприклад, перехід форми давального відмінка у суб'єктну позицію називного і форми родового відмінка в об'єктну позицію знахідного. Зовнішня транспозиція відмінкових форм поширюється на семантико-синтаксичні й формально-синтаксичні позиції прикметника, прислівника і дієслова.

Ад'єктивна, адвербіальна і вербальна транспозиції виявляються неоднаковою мірою в різних відмінкових формах, що засвідчує їхній зовнішній (частининомовний) транспозиційний потенціал. Із цього випливає, що відмінок як категорія і відмінок як грамема закріпились у сфері значення предметності, тоді як відмінкова форма частиною вживань стосується категорійної і граемної відмінкової спеціалізації, а також виходить поза межі відмінкового використання, виражаючи функції інших частин мови.

Залежно від покладених в основу кваліфікації граем критеріїв можна виділити різну кількість відмінків. Визначення кількості відмінків має ґрунтуватися на морфологічному, формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному і комунікативному критеріях. Відповідно до зазначених критеріїв відмінкова система української мови складається з **сімох граем: називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого і кличного** відмінків. Щодо категорійних семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій, зумовлених валентністю предикатів, сім відмінків у сучасній українській мові являють собою якоюсь мірою однорідну єдність. Проте всередині відмінкової системи, в їхньому внутрішньому спеціалізованому структурванні, відмінки істотно відрізняються один від одного, за своїми семантико-синтаксичними і формально-синтаксичними виявами вони посідають неоднакове місце у граматичній системі української мови. Відмінки ієрархічно структуровані, тобто грамеми категорії відмінка мають різний граматичний ранг. У відмінковій системі вирізняються **чотири сфери: центральна, напівцентральна, напівпериферійна і периферійна**. Кожна зі сфер виокремлюється як із кількісного, так і з якісного боку. Центр, напівцентр, напівпериферія і периферія відмінкової системи охоплюють різну кількість відмінкових граем, розрізняються можливостями репрезентації категорії відмінка, характером зв'язку з предикатом, діапазоном семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій, парадигмою функціональних еквівалентів, транспозиційними відношеннями, лексичним наповненням відмінкової позиції та ін.

Центр (ядро) відмінкової системи української мови формують **називний і знахідний** відмінки. Це твердження відрізняється від відомої концепції Є. Куриловича, який до ядра відмінкової системи

індоєвропейських мов поряд із називним і знахідним зараховував родовий відмінок¹. Пор. також думку В. Скалічки про називний, знахідний, давальний і родовий як основні з типологічного погляду відмінки². Підтвердженням думки про центральність тільки називного й знахідного є хоча б те, що їхня суб'єктна та об'єктна субстанціальні позиції є найважливішими позиціями семантико-синтаксичної структури речення, а пов'язані з називним і знахідним відмінками формально-синтаксична позиція підмета і позиція придієслівного сильнокерованого другорядного члена речення створюють виділювану на ґрунті предикативного і підрядного зв'язків найтиповішу формально-синтаксичну структуру простого речення, напр.: *Я дівчину любив* (Т. Осьмачка); *Мене ... голуб розбудив* (Л. Костенко).

Напівцентральну відмінкову сферу структурує родовий відмінок. Це одна з найсвоєрідніших граем категорії відмінка. Дослідники звернули увагу на те, що і в інших слов'янських мовах родовий відмінок утворює окрему підсистему і це можна підтвердити різноманітними спостереженнями³. Одну з найфундаментальніших ознак форм цього відмінка становить те, що вони є формами абсолютних транспозиційних можливостей. З його відмінковими формами пов'язана як частиномовна, так і внутрішньовідмінкова транспозиційна спеціалізація. Структура синтаксичних транспозицій форм родового відмінка утворює: 1) частиномовне транспозиційне ядро (ад'єктивація) і периферійні ланки частиномовної транспозиції у градаційних її виявах (адвербіалізація і вербалізація); 2) внутрішньовідмінкове ядро (об'єктна транспозиція) і зближення з внутрішньовідмінковим ядром (суб'єктна транспозиція)⁴. Напівцентральність родового відмінка виявляється в тому, що він не досягає рангу центральних називного і знахідного відмінків, але ґрунтується на них за умови

¹ Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Из-дво иностр. лит., 1962. – С. 194–196; Kuryłowicz J. The inflectional categories of Indo-European. – Heidelberg: Karl Winter Universitätsverl., 1964. – P. 179.

² Skalička V. Poznámky k teorii pádů // Slovo a slovesnost. – 1950. – № 3/4. – S. 141.

³ Степанов Ю.С. Проблема классификации падежей (Совмещение классификаций и его следствия) // Вопросы языкознания. – 1968. – №6. – С. 39.

⁴ Джура А.С. Синтаксична транспозиція відмінкових форм (на матеріалі відмінкових форм родового відмінка): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 17 с.

його суб'єктно-атрибутивної і об'єктно-атрибутивної транспозицій, з одного боку, і широко вживається в об'єктній позиції, конкуруючи зі спеціалізованим на вираженні об'єктної функції знахідним відмінком, а також зближується з називним відмінком суб'єкта – з іншого. Пор.: *Зіграй мені осінній плач калини* (Л. Костенко) ← *Калина плаче; Потужність його* (Стуса) *віршів помножена на скорботу його долі* (І. Драч) ← *Вірші потужні; Тоня діловито наливає з бідона води* (О. Гончар) ← *Тоня діловито наливає з бідона воду; Людей наїхало!* (М. Слабошпицький) ← *Багато людей наїхало* ← *Люди наїхали*.

Давальний відмінок у первинному функціонуванні (функція адресата дії) характеризується семантико-синтаксичними ознаками валентної сполучуваності з предикатами дії, пасивності, переважної спрямованості дії на особу і комплексною (семантико-синтаксичною і формально-синтаксичною) ознакою **напівпериферійності**. Остання ознака вказує на проміжне місце давального стосовно центральних і периферійних відмінків. Давальний адресата залежить від перехідних дієслів із семантикою дії, що керують також знахідним відмінком прямого об'єкта, напр.: *Кожен віри свій і поему Він присвячував народу* (М. Рильський); *Яка орда нам єдність притоптала?* (Л. Костенко). Він виступає в позиції придієслівного другорядного члена, поєданого з опорним дієсловом напівслабким підрядним зв'язком (форма напівслабкого керування). Семантико-синтаксична функція адресата є базою, яка коригує вторинні функції давального.

Порівняно з центром, напівцентром і напівпериферією відмінкової системи до **периферійної сфери** відмінків увіходить найбільша кількість грамем. **Периферійними** відмінками є **орудний, місцевий і кличний**, які у своїх первинних функціях не структурують найважливіші семантико-синтаксичні і формально-синтаксичні позиції простого речення або доповнюють окремі позиції невідмінковими семантичними нашаруваннями, напр.: *Хтось лопатою одкидав сніг* (А. Головка); *Галки на стіні Сидять...* (М. Рильський); *Чоловіче мій, запрягай коня!* (Л. Костенко). Своєрідністю периферійності відрізняється від інших периферійних відмінків кличний. Синтагматичною специфічною властивістю кличного є його поєднуваність із дієслівними формами наказового способу, які надають семантичної ускладненості його

первинній функції. Саме в синкретичності первинної функції полягає периферійність кличного.

Відмінкові форми в позавідмінковому функціонуванні виявляють таку синтаксичну частининомовну транспозиційну спеціалізацію: 1) синтаксичну ад'єктивізацію (форма родового відмінка); 2) синтаксичну адвербіалізацію (форми орудного й місцевого відмінків); 3) синтаксичну вербалізацію (форми називного й орудного відмінків).

Отже, у функціонально-категорійному вимірі відмінки стосуються трьох типів значень, пов'язаних тільки зі значенням предметності: 1) **категорійного** субстанціального значення; 2) **первинного** значення граем; 3) **вторинних** значень граем. Вони формують чотири сфери: центральну, напівцентральну, напівпериферійну і периферійну. Відмінкові форми частиною вживань відображають категорійну і граемну відмінкову спеціалізацію, а також виходять поза межі відмінкового функціонування, виражаючи функції інших частин мови.

Крім визначальних для відмінків семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій, зумовлених валентністю предиката, варто вказати й на інші їхні (відмінкові) функції. Відмінок як багатомірна категорія іменників має **комунікативні** ампула своїх граем, зокрема, називний відмінок виступає як типовий відмінок теми, родовий – як актуалізатор теми, знахідний – як прирємний відмінок тощо¹.

Із кола відмінкових проблем цікаву сторінку стосовно теоретичних суперечок становить протиставлення понять "морфологічні (формальні, "поверхневі") відмінки" і "семантичні ("глибинні") відмінки". Варто зазначити, що традиційний опис морфологічних відмінків часто-густо містить чітко не сформульовані їхні граматичні характеристики і тому допускає певний елемент невизначеності або має приховані внутрішні суперечності², що дає підстави теорію морфологічних відмінків критикувати або інколи й заперечувати. Проте абсолютно відкидати традиційний теоретичний набуток про відмінки, звичайно, не потрібно.

¹ Мельников Г.П. Природа падежных значений и классификация падежей // Исследования в области грамматики и типологии языков. – М.: Из-дво Моск. ун-та, 1980. – С. 45–51.

² Зализняк А.А. О понимании термина "падеж" в лингвистических описаниях // Проблемы грамматического моделирования. – М.: Наука, 1973. – С. 53–54.

На захист традиційно виділюваних відмінків висувають досить переконливі міркування на зразок обґрунтувань А. Вежбицької про те, що "відмінки мають значення; кожний відмінок має велику кількість значень, які, проте, можуть бути чітко відмежовані одне від одного. Всі різноманітні значення відмінка взаємопов'язані. Оскільки кожне значення відмінка складне (тобто містить різні компоненти), більшість значень пов'язані одне з одним спільними компонентами; можливо, і навіть вельми ймовірно – хоча зовсім не обов'язково, – що всі значення одного відмінка можуть мати спільні компоненти (звідси враження, що в кожного відмінка є семантичний інваріант). Але різноманітні вживання відмінка не можна розглядати як прості контекстні варіанти одного значення, оскільки формула, яка виражає таке загальне значення, буде надто абстрактною, аби мати якусь прогнозуючу силу; з цієї причини часто потрібно постулювати не одне, а кілька різних, хоч і пов'язаних значень. Відмінки, взяті ізольовано, не мають значень – їхні значення співвідносяться зі специфічними синтаксичними конструкціями (люди мовлять не відмінками, а реченнями)..."¹. Отже, спостерігаємо захист або заперечення традиційно виділюваних відмінків і заперечення чи обґрунтування наявності інваріантного (загального) значення у традиційно виділюваних відмінкових граємах².

На протигагу вирізненню морфологічних відмінків окремі вчені висувають теоретичні положення про наявність семантичних (або "глибинних") відмінків. Концепцію "глибинних" (семантичних) відмінків найчастіше пов'язують з ім'ям уже згаданого Ч. Філмора. Семантичної кваліфікації відмінків дотримується також У.Л. Чейф, який виокремлює сім глибинних відмінків типу

¹ Вежбицка А. Дело о поверхностном падеже // Новое в зарубежной лингвистике. – 1985. – Вып. 15. – С. 309.

² Різні підходи до визначення інваріантного (загального) значення відмінків відбито у працях: Андерш Й.Ф. Семантична характеристика давального відмінка в сучасній українській мові // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 10. – С. 34; Андерш Й.Ф. Семантична структура безприменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 15–19, 104–117; Заичкова И. Дательный беспредложный в современном русском литературном языке. – Praha: Univ. Karlova, 1972. – С. 82; Běličová H. Sémantická struktura věty a kategorie pádu (Příspěvek k porovnávací syntaxe ruské a české jednoduché věty). – Praha: Academia, 1982. – S. 80–81.

агента, пацієнта, інструмента¹. Зіставляючи відмінки в семантичній та формальній (морфологічній) площинах, А. Залізник слушно вказує на те, що їх у семантичному розумінні можна так чи інакше виразити будь-якою мовою, і якщо відмінки розглядати безвідносно до способу вираження, то вони виступають як елементи деякої універсальної системи одиниць змісту; відмінки ж у формальному розумінні не мають універсального характеру, а завжди становлять елемент граматичного ладу конкретної мови².

Співвідношення двох типів відмінків (морфологічних і семантичних) розглянемо на матеріалі української мови. Отож вирізняємо характерний для української мови формальний і тісно пов'язаний з ним значеннєвий розподіл відмінкових форм (морфологічні відмінки) й одиниць, які в усій своїй сукупності стосуються якоюсь мірою універсальної системи значень реченнєвих компонентів із семантикою предметності (семантичні відмінки). Морфологічні відмінки сучасної української мови звичайно тлумачать у суто формальному плані, вважаючи, що всі значення, передавані відмінковою формою, стосуються відмінкового функціонування. Потрібно уточнити сферу використання традиційно виділюваних українських відмінків, обмеживши її лише категорійним іменниковим значенням предметності, а отже, відкинувши адвербіальні, атрибутивні і предикативні значення відмінкових форм як транспоновані у сферу інших (неіменникових) класів. На відмежування відмінкового (власне-іменникового) функціонування морфологічних форм від невідмінкового вказує семантико-синтаксична валентність предиката, яка виразно окреслює семантичні функції (у межах значення предметності) грамам відмінка³. Формальні українські відмінки морфологічного типу збігаються з уведеними А. Кримським в "Украинской грамматике" (1907) і тепер загальноприйнятими в україністиці термінами

¹ Чейф У.Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – С. 113–123, 167–191.

² Залізник А.А. О понимании термина "падеж" в лингвистических описаниях // Проблемы грамматического моделирования. – М.: Наука, 1973. – С. 53–56.

³ Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 41–51; Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 54–63; Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – С. 273–276.

"називний відмінок", "родовий відмінок", "давальний відмінок", "знахідний відмінок", "орудний відмінок", "місцевий відмінок" і "кличний відмінок". Ці назви являють собою своєрідні "позначки" формального змісту, які, вжиті ізольовано (тобто не в синтаксичних конструкціях), не передають жодної значеннєвої функції. Морфологічні відмінки набувають відповідної семантичної функції у спеціалізованих синтаксичних конструкціях, ґрунтуючись на останніх. З позиції функціоналізму кожний морфологічний відмінок охоплює ряд семантико-синтаксичних функцій (у межах значення предметності), нерідко досить віддалених одна від одної. Семантичні відмінки в нашому описі збігаються з субстанціальними синтаксемами – суб'єктною, об'єктною, адресатною, інструментальною і локативною, які структуровані в реченні семантико-синтаксичною валентністю предикатів¹.

Морфологічні й семантичні відмінки перебувають у системних співвідношеннях. Перші виражають певну сукупність семантичних функцій, об'єднуючи своєю формою первинну функцію, що вказує на спеціалізацію певного відмінка в системі мови, і функції вторинні, які залежать від контексту. Семантичні ж відмінки охоплюють основну відмінкову форму для певної функції і вторинні відмінкові, а також невідмінкові форми, використовувані мовцями в обмеженіших порівняно з основною формою контекстах. Наприклад, первинною семантичною функцією давального відмінка як морфологічної відмінкової форми є адресатна функція, а вторинною – суб'єктна функція, пор.: *Вояк передав сотникові пакет і Хлопцеві не спиться*. Для семантичного ж відмінка "об'єкт" основною морфологічною відмінковою формою виступає знахідний відмінок, а інші відмінки – вторинними формами, напр.: *Хлопчик купив книжку; Хлопчик купив яблуку; Хлопчик пишається татом*. Морфологічні відмінки тісно пов'язані з формально-синтаксичною валентністю, а семантичні – з семантико-синтаксичною.

Одна морфологічна форма може об'єднати два семантичних відмінки, нейтралізуючи в такий спосіб вихідну для відповідного семантичного відмінка іншу відмінкову форму. Наприклад,

¹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 112 – 136; Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – С. 258–264.

у реченні *Я бачив **поета** молодим* знахідний відмінок *поета* виражає об'єктно-суб'єктну функцію і є результатом злиття вихідних знахідного і називного відмінків за структурування ускладненого простого речення, утвореного з двох семантично елементарних простих речень: *Я бачив **поета** + **Поет** був молодим* → *Я бачив **поета** молодим*. Типовими морфологічними відмінками, що передають функції двох семантичних відмінків, виступають у сучасній українській мові знахідний і давальний відмінки.

Отже, морфологічні й семантичні відмінки являють собою протилежні граматичні величини. Морфологічні відмінки відображають граматичні особливості української мови, семантичні вказують на універсальний характер значеннєвого членування компонентів речення зі значенням предметності.

Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / За ред. чл.-кор. НАН України І. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – С. 54–61.

Андерш Й.Ф.

Семантична характеристика давального відмінка в сучасній українській мові

Сучасна граматична теорія, виходячи з основних досягнень і вимог лінгвістики останніх десятиліть, розглядає граматичні форми в двох планах: у плані постійних, або інваріантних, ознак, і в плані контекстного варіювання. У працях деяких мовознавців перший план називається планом граматичного представлення, а другий – планом граматичної семантики¹. Мета цієї статті – схарактеризувати граматичну семантику безприменникового давального відмінка в сучасній українській літературній мові.

¹ Чешко Е.В. К вопросу о падежных корреляциях // ВЯ. – 1960. – № 2. – С. 50–56; Чешко Е.В. Система падежей древнеболгарского языка // ВЯ. – 1967. – № 2. – С. 49–63.

У плані граматичного представлення безприйменниковий давальний відмінок в українській мові, як і в інших слов'янських, характеризується двома постійними ознаками – периферійністю й пасивністю. Периферійність давального відмінка зумовлюється його позиційними можливостями в реченні; він стоїть осторонь основних синтаксичних відношень, здебільшого слабо пов'язується з підпорядковуючими компонентами, сполучається з дієсловами і прикметниками різної семантики, залежить як від окремих слів, так і від словосполучень. Пасивність давального відмінка впливає з його ролі як оформлювача непрямого додатка і назви носія дії чи стану.

У плані граматичної семантики використання давального відмінка в сучасній українській мові можна характеризувати як власне об'єктне і обставинно-об'єктне. У першому випадку йдеться про таке його функціонування, в якому він втратив конкретну семантику і набув об'єктного значення, в другому – про таке його функціонування, в якому він лише частково граматикувався, добре ще зберігаючи самостійну конкретну семантику. Цим давальний відмінок відрізняється від знахідного, який в українській мові, як і в інших слов'янських, майже повністю граматикувався, тобто став формою об'єкта. Якщо давальний відмінок є переважно об'єктом лише при дієсловах із відтінком спрямованості (у прямому або переносному розумінні) і оформляє здебільшого тільки іменники (займенники) на позначення особи, то знахідний є об'єктом при більшості дієслів і оформляє іменники з різною семантикою (крім часової, кількісної та просторової).

1. У власне об'єктному використанні давальний відмінок, вживаючись із перехідними й неперехідними дієсловами, дієприслівниками, дієприкметниками, а також із деякими прикметниками, має виразно цільовий характер, який полягає в тому, що дія, охоплюючи ближчий об'єкт, який може бути виражений або невражений (наприклад, *повідомити новину комусь* і *повідомити комусь*), безпосередньо спрямовується і до об'єкта у формі давального відмінка як до своєї мети. Дієслова, при яких давальний відмінок має власне об'єктне значення, на відміну від дієслів, при яких він має обставинно-об'єктну семантику, характеризуються здебільшого відтінком спрямованості, який підкреслюється префіксальною або кореневою морфемою, наприклад: (*ви-*, *по-*, *пере-*, *від-*, *на-*, *до-*) *дати комусь щось*, *дякувати комусь*.

Аналіз давального об'єкта можна провести за конструкціями, в які він входить. Власне, такі конструкції можна звести до двох основних моделей, а саме: до моделі, в якій давальний відмінок є другим об'єктом, і до моделі, в якій він є єдиним об'єктом.

Давальний другого об'єкта вживається поряд з об'єктним знахідним або його функціональними еквівалентами (родовим відмінком, інфінітивом, підрядним реченням) при перехідних дієсловах із семантикою давання, повідомлення, показування, волевиявлення тощо. Всі ці дієслова характеризуються двооб'єктною валентністю, що реалізується за допомогою форм знахідного (або його еквівалентів) і давального відмінків. Давальний відмінок оформляє переважно назву особи, а знахідний – речі.

Наведемо окремі групи перехідних дієслів, при яких давальний відмінок є другим об'єктом.

Дієслова із семантикою давання (у широкому розумінні) становлять центральну і найбільш характерну групу об'єктних дієслів, з якими часто вживається давальний відмінок (власне, від них він і дістав свою назву, пор., наприклад, рос. *Дательный падеж* тощо). Це такі дієслова, як *дати, надати, подати, віддати, дарувати, подарувати, позичати, платити, продати* та ін. Наприклад: "Я віддав йому свою куртку" (Ю. Яновський); "Після того якось, на Маковія, Тося подала йому квітку-жоржину..." (Ю. Смолич); "Йому лейтенант дарував різні пільги..." (О. Гончар); "І Пушкінові Максимович пісні вкраїнські позичав" (М. Рильський).

При дієсловах із семантикою повідомлення давальний відмінок оформляє назву особи, якій щось повідомляють, причому сам процес повідомлення може відбуватися як у письмовій, так і в усній формах. Ідеться про такі дієслова, як *говорити, сказати, повідомляти, віщувати, сповіщати, відповідати, нагадувати, писати* та ін. Наприклад: "Мій супутник мені щось говорив" (Ю. Яновський); "Приміряючи свої чоботи, Кармазин спокійно повідомляв Сагайді, що одержав оце трохи поповнення, молодих, необстріляних" (О. Гончар); "Я написала тобі все до дрібниць... Нічого не замовчала" (Ю. Яновський).

Близькими до попередніх дієслів є дієслова із семантикою показування, при яких давальний відмінок оформляє назву особи, якій щось показують. До них належать такі дієслова, як *показувати, демонструвати, представляти* та ін. Наприклад: "– Прошу! – закричав

Фрусін, *показуючи нам завітчаний лімузин*"; "Коли гадаєш, що *демонструєш мені свою дотепність, то скажу тобі прямо, що дотепність твоя нижче середнього рівня*" (П. Загребельний).

Семантика дієслів волевиявлення характеризується різними волевовими відтінками (наказу, примусу, дозволу тощо). Це такі дієслова, як *дозволити, заборонити, наказати, диктувати, перешкоджати* та ін. Давальний відмінок оформляє назву особи, якої безпосередньо стосується наказ, дозвіл тощо. У ролі першого, або прямого, додатка виступають здебільшого інфінітиви, рідше підрядні речення і віддієслівні іменники. Наприклад: "Директор бігав по кабінету, *щось наказуючи людині, якої в кабінеті не було*"; "Тільки *дозвольте мені бути близько до ремонту й відбудови*" (Ю. Яновський).

Відсутність знахідного об'єкта істотно не впливає на характер об'єктної семантики давального відмінка: він продовжує функціонувати як об'єкт, а ближчий об'єкт при цьому сигналізується дієсловом (ідеться про так званий імпліцитний, невиражений об'єкт, наприклад, *шкодити комусь*) або суб'єктом (наприклад, *належати комусь*).

Як єдиний об'єкт давальний відмінок функціонує в реченнях із перехідними дієсловами, вжитими в пасивному значенні, неперехідними дієсловами, пасивними дієприкметниками та деякими прикметниками. Наприклад: "*книга була передана авторові*"; "*вірю тобі*"; "*у подарованій мені книзі...*"; "*вірний ідеалам демократії*" тощо.

Основну і найбільш характерну групу неперехідних дієслів, з якими часто сполучається давальний єдиного об'єкта в сучасній українській мові, становлять дієслова із семантикою сприяння – несприяння. Власне, йдеться про дієслова, які означають дії, що відбуваються на користь чи на шкоду якійсь особі, назву якої оформляє давальний відмінок. Сюди належать такі дієслова, як *допомагати, усміхатися, радіти, співчувати, кланятися, салютувати, зарадити, посміхатися, служити; дошкулити, заздрити, шкодити, пошкодити* та ін. Наприклад: "Ніяково підвівся з ослона високий суворий Тимофій, ніяково *посміхнувся людям сумовитими очима...*"; "Але цим старанням я тільки *пошкодив собі*" (М. Стельмах); "*Нам допоміг випадковий вітрець*"; "*Нам заздрило все людське море*" (Ю. Яновський); "*Марина салютувала хлопцям рукою...*" (Ю. Смолич).

Серед інших неперехідних дієслів, при яких давальний відмінок оформляє єдиний об'єкт, можна назвати дієслова належності (наприклад, *належати, личити, судитися*), згоди чи опору (*потакати, відмовляти, перешкоджати, заперечувати* та ін.), міри вияву ознаки (*вистачати, бракувати*) тощо. Наприклад: "Та я *потакав кожній*, пануючи над усіма"; "А взагалі я не хочу *їм перешкоджати*"; "Гнів, ненависть, страх, хвилювання й інші властивості людських губ – цим *губам не личили*" (Ю. Яновський); "Але я тримався, як і *належало хлопцеві...*"; "Такого добра *бракувало* не тільки мені, але й *дорослим*" (М. Стельмах).

2. Серед обставинно-об'єктних значень давального відмінка в сучасній українській мові можна виділити п'ять основних семантичних різновидів, а саме: давальний обмеження, давальний носія стану, давальний призначення, давальний афективний, давальний належності¹. В основі всіх різновидів обставинно-об'єктних значень давального відмінка лежить одне спільне, успадковане ще від праслов'янської мови, – значення особи, в зв'язку з якою або стосовно якої відбувається дія. Найточніше це значення передає давальний обмеження. Близьким до нього є давальний носія стану. Давальний призначення і давальний афективний формувалися під сильним впливом семантики дієслів. На відміну від інших різновидів значень давального відмінка, давальний належності характеризується додатковим відтінком присвійності, який він набуває від більш тісних зв'язків з іменами.

Давальний обмеження оформляє назву особи, у зв'язку з якою відбувається дія. Він зустрічається в конструкціях із предикативними прикметниками й іменниками та дієсловами. Наприклад: "І від цього все *йому* тепер соломою *пахне*" (М. Стельмах); "В Італії все *мені нове*"; "Я втрачав потроху любов і розпач, життя *брило мені* з долин..." (Ю. Яновський).

¹ У "Сучасній українській літературній мові. Синтаксисі" подаються такі основні функціональні різновиди давального відмінка: власне давальний (*дати (що синові)*), давальний об'єктів психічної реакції (*радіти успіхові*), давальний центрального об'єкта (*сталосся йому*), давальний суб'єкта (*спитьсья потомленому*), давальний аблативний (*видав хлопчикові зуб*), неповнозначний (*дивись мені*), давальний приінфінітивний (*виступити співакам*) і давальний відношення до ознаки (*підлеглий трестові*).

Давальний обмеження перебуває в синонімічних відношеннях із прийменниково-відмінковою формою "для + род. відмінок іменника чи займенника". Вищенаведені приклади можна було б подати так: "Я втрачав потроху любов і розпач, життя *бриніло для мене з долин*" і т. д. Правда, між обома граматичними формами існують певні семантичні відмінності, які полягають у тому, що давальний відмінок має більш суб'єктивний, інтимний характер, ніж прийменниково-відмінкове утворення "для + родовий відмінок іменника чи займенника".

Давальний носія стану оформляє назву особи, якої стосується дія (стан), як така (такий), носієм якої є ця особа. Відтінок суб'єктивності, властивий давальному обмеження, тут набуває вирішального значення. На відміну від давального обмеження, який можна вільно пропустити в реченні, давальний носія стану є необхідним структурним компонентом деяких односкладних безособових конструкцій. Єдиний головний член таких конструкцій може мати дієслівну або недієслівну форму і виражати фізичний або психічний стан, наприклад: "їм тут працюється добре"; "йому стало погано"; "нам разом радісно іти" тощо.

У ролі дієслівного головного члена конструкцій з давальним носія стану найчастіше виступають зворотні дієслова, а також дієслова, вжиті в безособовому значенні, наприклад: "*Йому не сиділося в кімнаті...*"; "*Йому аж подих перехопило*" (Ю. Збанацький); "Гм, *пофортунило тобі*, – вже заздрісно говорив Петро" (М. Стельмах).

У ролі недієслівного головного члена односкладних конструкцій з давальним носія стану найчастіше вживаються предикативні прислівники з дієслівною зв'язкою і без неї, наприклад: "*А мені кривдно*" (Ю. Бедзик). У значенні зв'язки може виступати дієслово *ставати*, наприклад: "*Хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі...*" (М. Стельмах); "*Мені стало чомусь досадно*" (Ю. Яновський).

Значення носія стану давальний відмінок зберігає і в деяких двоскладних конструкціях з такими неперехідними дієсловами, як *набриднути*, *приїстися*, *сподобатися*, *здаватися*, *видаватися*, *показатися* тощо, при яких підмет означає об'єкт почуття, а додаток у формі давального відмінка – суб'єкт дії, тобто особу, яка має це почуття. Наприклад: "Головне – щоб в тебе вірили. А коли

не відчуваєш плеча, то й світ *тобі* не раз галушкою *здається...*" (О. Корнійчук); "Київ дивився на нас, ми дивилися на Київ, і *видався* він *нам* у нашій хлоп'ячій захопленості свіжою, здоровою, молодою дівчиною" (П. Загребельний).

Давальний призначення оформляє назву особи, якій щось призначається або для якої відбувається дія. Йому властиво вживатися разом з перехідними і неперехідними дієсловами, пов'язуватися з ними на основі слабкого керування і виступати в позиції обставинно-об'єктних засобів вираження. Давальний призначення безпосередньо протиставляється давальному об'єкта, хоч обидва різновиди давального відмінка вживаються в тій самій моделі. Основний критерій їх розрізнення треба шукати в семантиці дієслів, з якими вони сполучаються: давальний об'єкта сполучається в основному з дієсловами, що містять у собі семантичний відтінок спрямованості (наприклад, *тикати*, *всунути*, *віддатися*), а давальний призначення, навпаки – з дієсловами, які позбавлені цих відтінків (наприклад, *нагрівати*, *світити*, *купити*). Пор.: "Мірошниченко одвертається від Полікарпа, і в того відразу жалісніє обличчя: розсердився, гляди, ще й поміняє завтра землю, *ткне тобі* десь таке невдоб'я, яке можна всунути якомусь багатішому біднякові" (М. Стельмах); "Кинув гітарні розваги, *віддався спортові* – все змагання, якісь злети, спартакіади" (Ю. Бедзик) і "Я *нагрію вам* на машинці чаю" (Ю. Яновський); "Хай тільки ясно *світить тобі* твій місяць..." (М. Стельмах).

Формально давальний призначення і давальний об'єкта можна розрізнити за допомогою трансформаційного критерію, а саме: фрази з давальним призначення перетворюються у фрази з прийменниково-відмінковою конструкцією: "*для* + знахідний відмінок іменника чи займенника", а фрази з давальним об'єкта такому перетворенню не піддаються. Так, наприклад, можна сказати: "нагрію *для вас* чаю", "сонце *світить для тебе*", але не можна сказати: "ткне *для тебе* десь таке невдоб'я", "віддався *для спорту*" тощо.

Давальний призначення чітко відрізняється від давального належності, який характеризується додатковим відтінком присвійності і подвійною залежністю – від імені і від дієслова, наприклад: "Мати не *зважає*. Вона *задирає йому* сорочку, і лунки удари *сиплються Вустилікові на спину*" (І. Багмут).

Таким чином, з давальним призначення ми маємо справу в основному тоді, коли дієслова, з якими він сполучається, позбавлені відтінку спрямованості, а сам він позбавлений відтінку присвійності.

Серед перехідних дієслів, з якими часто вживається давальний призначення, можна назвати такі, як *робити, рубати, нарізати, плести, розкривати, виймати, виявляти, з'ясувати, налити, нагріти, накупити, нажити, принести, привезти, купити* та ін. Наприклад: "Майже всім хворим доведеться *робити* гіпсові накладки..." (Ю. Збанацький); "Я *вирубав* собі келію..." (Ю. Яновський); "Скажи ти мені, руку на серце поклавши: *наріжуть* чи *не наріжуть* мужикові землі?" (Ю. Смолич); "[Люба] встигла нарвати і суниць, і щавлю, і вінок *сплела* і собі, й своїй *подрузі*"; "Мамо, а може таке бути, що тато й чоботи *привезе* мені"? (М. Стельмах).

При неперехідних дієсловах давальний призначення зустрічається рідше (і в основному в поезії). Це такі дієслова, як *рости, цвісти, світити, палити, співати, грати, танцювати, вистачати, залишатися* тощо. Наприклад: "Хай дітям нашим на потребу *ростуть* могутні кораблі".

Давальний афективний оформляє назву особи, яка підкреслено зацікавлена в дії, її результатах. Від інших різновидів давального відмінка він відрізняється своєю афективною семантикою, здатністю оформляти лише особові та зворотний займенники, відсутністю функціональних зв'язків з іншими синтаксичними елементами та майже повною незалежністю від дієслів та інших підпорядковуючих слів. Наприклад: "Теж *мені* хазяйка! Їсти ніхто не схоче вашого короваю!" (Ю. Смолич); "Хмари йдуть на нас, громи обвалюються над нами, блискавки падають перед нами, а ми собі оремо та й оремо поле" (М. Стельмах).

У формі давального афективного можуть виступати особові займенники 1-ї та 2-ї особи множини (*мені, тобі, нам, вам*) та зворотний займенник *собі*), причому останній вживається значно частіше, ніж перші. Як особові займенники, так і зворотний займенник виражають внутрішній інтерес особи до дії, який може супроводжуватися різними модально-семантичними відтінками, зокрема, подиву, здивування, співчуття, розчарування, застереження і т. д. Наприклад: "Га, Максиме, чуєш, слухай *мені* сюди?" (Ю. Смолич); "Це ж як гарно, коли є зброя – і шабля, і карабін, і спис, як у червоних козаків: одне тобі рубає, друге стріляє..." (М. Стельмах).

Завдяки своїй емоційній семантиці давальний афективний широко використовується в різних стилях художньої літератури (власне, це і є основна сфера його поширення в мові). Як стилістичний засіб, він чимось нагадує частки, звертання, вставні й модальні слова тощо. Найбільшою мірою це стосується давального афективного зворотного займенника *собі*, який усе більше втрачає свою "повнозначність" і дедалі частіше виступає в ролі "підсилювальних часток"³. Його зустрічаємо здебільшого при дієсловах із семантикою різних фізичних процесів, наприклад: "Хай *собі* живе по-своєму" (Ю. Бедзик). "Вона ще спить *собі*, а струмки вже б'ють у бубни і витанцьовують на її кризі" (М. Стельмах); "І взагалі – лети *собі* й лети" (М. Рильський); "Нехай *собі* женяться.." (Ю. Смолич); "Стороння людина, далека від родинних традицій роти, прийшла *собі* на готове і стала тут спокійно порядкувати..."; "Уявляєш *собі*, як він відповів би на це складне питання?" (О. Гончар). Значно рідше трапляється він при дієсловах мислення і психічних процесів, наприклад: "Так я мислю *собі* початок картини"; "Замітьте *собі*, що й нам, обговорюючи корабель, слід би подумати про те, щоб мачти лягали вздовж палуби, коли зірветься шторм" (Ю. Яновський).

І, нарешті, давальний належності оформляє назву особи, яка бере участь у дії разом з іншими предметами чи явищами, що безпосередньо стосуються її як частини тіла чи одягу (наприклад, *обличчя, очі, рука, нога, ніс, комір, шапка, сорочка*), елементи психіки (наприклад, *думка, уявлення, враження*), істоти, речі або предмети, які кваліфікуються або можуть кваліфікуватися як предмети володіння чи власності людини (наприклад, *кінь, молоток, хлів*). У мові це відображається так, що іменник у формі давального відмінка, який виражає особу, одночасно залежить від дієслова і від іншого іменника, що позначає названі вище предмети. Отже, конструкції з давальним належності, на відміну від конструкцій з іншими різновидами давального відмінка, завжди тричленні: дієслово + іменник у формі давального відмінка + іменник.

Іменні зв'язки давального належності можна схарактеризувати як посесивні, тобто такі, при яких давальний відмінок ніби займає позицію суто присвійних засобів вираження – прикметників (займенників) і родового належності іменника. Про це свідчить можливість перетворення фраз із давальним відмінком на фрази

із суто посесивними засобами вираження, наприклад: "Камінь... влучив *Данилові в брову*" (Ю. Смолич). Камінь влучив у *Данилову брову* > Камінь влучив у *брову Данила*.

У реченні іменники, з якими давальний відмінок підтримує посесивні зв'язки, виступають найчастіше в позиції додатка і обставини. Наприклад: "Краплі дощу, важкі та краплисті, падали мені на волосся, на блузку, за комір" (Ю. Яновський). Зрідка трапляються речення, в яких давальний відмінок перебуває в посесивних зв'язках з підметом. Наприклад: "Шийка опустил голову, лице йому ще більше поруділо" (Ю. Бедзик). Проте в цій позиції давальний відмінок активно витискається і замінюється присвійною конструкцією "в(у) + родовий відмінок іменників (займенників)". Наприклад: "*Голова в Тосі* була як із сирітського дому..." (Ю. Смолич). Процес заміни давального відмінка присвійною конструкцією "в(у) + родовий відмінок іменників (займенників)" властивий різною мірою й іншим індоєвропейським мовам. Але якщо в українській мові він поступово завершується, а в російській вже повністю завершився, то, наприклад, у чеській і німецькій давальний відмінок має ще досить широку сферу використання. Порівняємо: у *него* руки дрожали; у *нього* руки тремтіли (руки йому тремтіли) і *rusece mi trasly; die Hande zitteren ihm*.

Різниця між давальним належності і присвійними прикметниками, присвійними займенниками та родовим відмінком іменників полягає в тому, що давальний відмінок, виражаючи ознаку присвійності, має також значення особи, у зв'язку з якою або у відношенні до якої відбувається дія (тобто він характеризується й дієслівними зв'язками). Цього значення позбавлені суто посесивні засоби вираження. Наприклад: "Я теж не ловлю гав: підходжу до припічка і благально дивлюся в подобрілі материні очі" (М. Стельмах); "Прожектор світив просто в вічі хлопцеві".

Таким чином, аналіз використання безприйменникового давального відмінка в сучасній українській літературній мові дає змогу визначити два різновиди його значень – власне об'єктний і обставинно-об'єктний. Про власне об'єктне значення давального відмінка можна говорити тоді, коли залежний іменник у його формі пов'язується з дієсловами за законами сильного керування (під сильним керуванням ми розуміємо такий синтаксичний зв'язок між компонентами словосполучення, при якому залежне

слово семантично і формально підпорядковується головному). Коли немає сильного керування, треба говорити про обставинно-об'єктні значення давального відмінка. Дієслова, при яких вживається давальний об'єкта, відрізняються переважно від дієслів, що сполучаються з давальним обставинно-об'єктним семантичним відтінком спрямованості. Серед обставинно-об'єктних значень давального відмінка можна виділити такі, як обмеження, носія стану, призначення, афективності і належності. Власне, всі ці значення є різними (відповідно до синтаксичних і лексичних умов контексту) модифікаціями основного значення давального відмінка, яке полягає в оформленні назви особи, у зв'язку з якою або у відношенні до якої відбувається дія.

Ці ж значення (власне об'єктне і обставинно-об'єктні) давальний відмінок зберігає й тоді, коли він вступає у синтаксичну залежність від імені (пор. *наказ депутатів, слава героям, відрядження директорів* тощо).

Мовознавство. – 1978. – №3. – С. 21–28.

Плющ М.Я.

Орудний об'єкта як засіб детермінації дієслова

Процеси поступової синтаксизації орудного відмінка в слов'янських мовах, що намітилися ще в доісторичну епоху і дістали розвиток у пізніші часи, супроводжувалися, передусім, змінами конкретної семантики відмінка. У сучасній українській мові одним з найбільш виразних синтаксичних значень орудного відмінка, позбавленого конкретної семантики, є об'єктний придієслівний. Орудний об'єкта є синтаксичним відмінком, що служить для реалізації об'єктних відношень між дією, вираженою керуючим дієсловом, і предметом, вираженим керованою формою іменника (займенника).

На відміну від орудного семантичного (інструментального, способу дії і порівняння, місця, часу, причини тощо) різні

значення орудного синтаксичного (предикативного, суб'єктного та об'єктного) розглядаються у функціонально-семантичному плані як значення контекстуальні – синтаксично і семантично зумовлені¹. Так, семантичне значення об'єкта (морфологічний план) виражають, передусім, знахідний і давальний² відмінки. Знахідний, що є реалізатором об'єкта активної д і ї, протиставляється давальному відмінку, який є формою вираження об'єкта сприймання або відношення. Орудний семантичний знаряддя і засобу дії також може виражати значення об'єкта, але, служачи суб'єктові засобом здійснення дії, не тісно пов'язується з нею, виявляє більш віддалений зв'язок із дією, наприклад: "Дід витяг вузлуватими руками якісь... листки. (М. Рильський); "Валинов ретельно замасковує гребінцем лисину" (М. Зарудний).

У наведених реченнях з двох залежних від дієслова слів одно, виражене сильно керованою формою іменника в знахідному відмінку, є обов'язковим поширюючим елементом, друге (у формі орудного відмінка) – факультативний елемент.

Орудний семантичний у структурі речення займає позицію периферійних засобів вираження. Він не бере участі в конституюванні структурної схеми речення, а виконує роль поширення дієслівного словосполучення, тому при опусканні орудного не створюється враження синтаксичної неповноти (*Дід витяг листки. Валинов замасковував лисину*). Наявність знахідного зумовлюється семантикою стрижневого дієслова у словосполученні і характером синтаксичної моделі речення: $C_n - P_a - C_3 =$ субстантив

¹ На необхідність розрізнення морфологічного і функціонально-семантичного плану аналізу відмінкових значень слушно вказує Е.В. Чешко у праці "К вопросу о падежных корреляциях" // ВЯ. – 1960. – №2. – С. 50–56.

² Можливість виражати об'єкт формами знахідного і давального відмінків є особливістю спільноіндоевропейською: обидва відмінки в давнину служили засобом вираження опозиції транзитивність – інтранзитивність, що реалізувалася у здатності дієслів керувати прямим об'єктом. У процесі історичного розвитку основним засобом вираження прямого об'єкта у слов'янських мовах став знахідний відмінок; у деяких германських мовах (наприклад, у давньоісландській) – давальний відмінок (див.: К. Brugmann, В. Delbrück. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, Bd. II – IV, Strassburg, 1906–1916. – С. 261–262; Сравнительная грамматика германских языков, т. IV, М., 1966. – С. 267–270).

у називному відмінку – присудкове дієслово активного стану – субстантив у знахідному відмінку¹.

Структури речень з факультативним орудним можуть трансформуватися шляхом розкладання інформації на два відрізки: перший становитиме єдність конститутивних елементів, другий – додаткове поширення основного ядра із вказівкою на спосіб, шлях, причину дії тощо, наприклад: *Дівчина обмітає сніг віником* – Т: *Дівчина обмітає сніг + користуючись віником* (використала віник); *Підричники порушили тишу вибухами* – Т: *Підричники порушили тишу + через вибухи* (причиною були вибухи); *Ти допомагай мені консультаціями* – Т: *Ти допомагай мені + шляхом консультацій* (= давай консультації). Структурна схема речення у трансформаціях зберігається як вираження основної інформації, а трансформи орудного змінюються залежно від семантичного значення відмінкової форми.

Семантичні значення орудного реалізуються в реченні як синтаксичні функції обставин або непрямого додатка², який виражає досить часто і відтінки обставинні (див. приклади трансформацій).

Об'єктна функція орудного є вторинною, що виникла в процесі його синтаксизації. Поступове ослаблення інструментального, соціативного, причинного та інших значень орудного, що намітилося ще в доісторичну епоху³, сприяло синтаксизації його по шляху втрати окремих значень (наприклад, соціативного) або заміни одних значень іншими (адвербіальних – об'єктними і суб'єктивними)⁴.

¹ Великі букви позначають: С – субстантив; П – присудкове дієслово; малі внизу: відмінок субстантива (н – називний, р – родовий, д – давальний, з – знахідний, о – орудний) і стан дієслова (а – активний, с – середній, зв – зворотно-середній, п – пасивний).

² У лінгвістичній літературі, особливо зарубіжній, семантичні значення орудного кваліфікуються як адвербіальні (обставинні). Так, Р. Мразек, підкреслюючи те, що іменник у формі орудного відмінка не підпорядковується стрижневому слову як обов'язковий компонент висловлення, називає його примарну роль у реченні обставинною (див.: Мразек Р. Синтаксис русского творительного, Прага, 1964. – С. 8).

³ "...Незважаючи на виняткову стійкість, – писав Мейє, – відмінки мають тенденцію втрачати багато із своїх власних значень навіть у слов'янській мові" (Мейє А. Общеславянский язык. – М., 1951. – С. 371).

⁴ Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. – К., 1966. – С. 470–483.

У сучасній українській мові об'єктна функція орудного є виявом його граматичної семантики. Орудний об'єкта, позначаючи субстанцію, яка повністю охоплюється дією, виступає засобом детермінації дієслова і, як і будь-який інший об'єктний відмінок, є сильно керованою формою іменника (займенника), формально зумовленою дієсловом, наприклад: "Тимко хитає головою і мчить по вулиці" (М. Зарудний); "Бражиха зосереджено орудує черпаком" (О. Гончар); "Ви ж так цікавитесь літературою!" (М. Стельмах). У наведених реченнях додаток, виражений орудним об'єкта, позбавлений обставинних семантичних відтінків. Він передбачається семантикою керуючого дієслова і, доповнюючи його зміст, виступає обов'язковим компонентом структурної моделі: $C_n - P_c - C_o$, (перше і друге речення) або $C_n - P_{зв} - C_o$ (третє речення).

Ще О.О. Потебня¹ вказував на відмінність у вживанні орудного та зміну значень дієслів у структурах типу *рубати дерево сокирою* і *ворушити пальцями, крутити головою* і под. Якщо в перших орудний означає "те, засобом чого виявляється транзитивний рух", то в других з його допомогою виражається "те, чим помітний рух інтранзитивний". О.О. Потебня вважає, що у структурах першого типу увага зосереджується на самій дії, а в структурах другого типу – на об'єкті, який виражає мету руху.

Думки О.О. Потебні про особливості вживання орудного знаряддя і засобу дії в тісному і нетісному зв'язку з дієсловом були розвинені частково у працях О.М. Пешковського² і є основоположними при виділенні в досліджуваному відмінку окремого його різновиду – орудного об'єкта³. Проте й досі у спеціальних монографічних дослідженнях, в академічних граматиках і вузівських підручниках⁴, де розглядаються, крім семантичних, і синтаксичні значення орудного – предикативний, суб'єктний, а орудний об'єкта не виділяється. Однак при синтаксичному аналізі

¹ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. I-II, 1958. – С. 444–445.

² Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – С. 302.

³ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка, Л., 1941. – С. 341; Мразек Р., *зачач, праца*. – С. 180–206; Мельничук О.С. розділ "Синтаксичні функції відмінків" // Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. – С. 476–477.

⁴ Тимченко Є.К. *Вокатив і інструменталь в українській мові*, К., 1926; *Творительный падеж в славянских языках* / Под. ред. С. Б. Бернштейна, М., 1958; *Современный русский язык. Морфология*, Изд-во МГУ, 1952; *Сучасна українська літературна мова. Морфологія* / За ред. І.К. Білодіда. – К., 1969.

другорядних членів речення доводиться враховувати особливості сполучуваності дієслів і ступінь зв'язку залежного іменника із стрижневим дієсловом, з'ясовуючи на цій основі функціонально-семантичні значення відмінків. Функціональний синтаксис забезпечує найбільш ефективне дослідження діапазону функціонування граматичних форм. Зокрема, такий аналіз функцій орудного в системі другорядних членів речення¹ дозволяє виявити структурно зумовлене вживання його з об'єктним значенням і відрізнити його від інших семантичних значень, коли форма орудного виступає в синтаксичній ролі непрямого додатка.

Основною ознакою орудного об'єкта є його зумовленість дієсловом, виражена в сильному керуванні: він входить у двочленне дієслівне словосполучення як детермінант, наприклад: *оволодіти технікою, зловживати чуйністю, ділитися враженнями, заручитися словом, тішитися думкою, задовольнятися малим* та ін. Рідше орудний-детермінант входить у тричленне дієслівне словосполучення, як-от: *тішити себе (когось) надією, покрити себе славою, наділити когось повноваженнями, оточити когось увагою, захопити когось грою, обійти когось ласкою* і под. У структурах $S_n - P_c - C_o$ (*Мати керує ланкою*), $S_n - P_{зв} - C_o$ (*Дівчина захоплюється музикою*), $S_n - P_a - C_3 - C_o$ (*Полк покрив себе славою*) форма орудного не піддається трансформації з опусканням $\bar{\Pi}^2$, отже, вона є центральною навіть при наявності знахідного відмінка займенника (*Полк покрив себе славою*), який тут виражає спрямування дії на суб'єкт, а не на об'єкт активної дії.

У сучасній українській мові орудний об'єкта є засобом детермінації дієслів таких основних груп.

1. Дієслова із значенням володіння, керівництва найбільш виразно виявляють здатність формально підпорядковувати орудний: *верховодити ватагою, володіти державою (голосом, мовою), диригувати оркестром, керувати установою, керуватися законом, командувати дивізією, маневрувати військами, правити країною, розпоряджатися силами (часом, приміщенням)* та ін.

¹ Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К., 1972. – С. 189–192.

² Уорс Д.С. Трансформационный анализ конструкций с творительным падежом в русском языке // Новое в лингвистике, вып. II. – М., 1962. – С. 660–661.

Наведемо ілюстрації з художньої літератури: "А подумати, – тихо мовить дід Смик, – всією тією силою страшенною який-небудь сержант молоденький завідує..." (О. Гончар); "Здається, вона й справді володіє гіпнозом або ще якоюсь силою" (О. Гончар); "Керуватиме будівництвом Арсен Климович Турчин" (М. Зарудний); "Христина Савівна уміло диригувала своїм підрозділом" (М. Зарудний); "Як ти будеш тими жінками й дівчатами командувати, коли вони не тільки окрику не зносять, а навіть сердитого ока!" (М. Зарудний). Цей невеликий кількісно клас дієслів поступово поповнюється новими словами, а також функціонально розвивається за рахунок переносних значень і розширення кола абстрактних іменників у ролі детермінантів та шляхом створення дериватів – віддієслівних іменників типу *володіння, керівництво, керування, командування, управління* тощо, наприклад: "Він узяв на себе керівництво проводами Степки й Платона" (М. Зарудний); "Опанування наукою Мічуріна дало нечувані наслідки в усіх галузях сільського господарства" (О. Вишня). Цю здатність детермінуватися орудним об'єкта виявляють і субстантивовані дієприкметники активного стану, що вживаються як назви осіб за посадою (*завідуючий канцелярією, керуючий трестом, командує фронтом* і под.): "Завідуючий відділом сільського господарства інформує мене про те, що робиться в його хазяйстві" (О. Вишня).

2. Значно більшою за обсягом і широкоровжivanoю є група дієслів із значенням психічної реакції, позитивного або негативного відношення до об'єкта: *балувати ласкою, бридитися напоями, вражатися красою, гидувати приправою, гребувати п'яницею, дорожити честю, жонглювати словами, забавлятися лялькою, зловживати ліками, легковажити довір'ям, нехтувати друзями, тішитися думкою* та ін.

Семантично близькими до цієї групи є дієслова із значенням вихваляння, прославлення (*биндючнтися своєю силою, бравувати вчинком, вихвалятися собою, гордитися сином, гордувати хлопцем, задаватися* (модничати, франтити) *якимсь одягом, прославитися героїзмом, славитися умінням, хвалитися успіхами, хизуватися вродою, чванитися багатством* і под.), а також

дієслова із значенням спрямування інтересу на об'єкт (*жартувати вогнем, жертвувати життям, займатися музикою, захоплюватися театром, користуватися авторитетом, любитися краєвидом, милуватися барвами, обійтися одним підручником, обмежитися виступом, спекулювати чийсь довір'ям, промишляти хутром, торгувати овочами та ін.*): "І всю ніченьку над нею витала, не спала. Надивлялась, любивалась княжною своєю" (Т. Шевченко); "Сосонка дуже пишалася своїм композитором Юхимом Снопом" (М. Зарудний); "А в інституті сама ж, мабуть, обурювалася бюрократами, їхньою черствістю" (О. Гончар); "Обличчя хизувалося бестіально хитрючими очима, грушеподібним носом..." (М. Стельмах); "Ніколи не чув я, щоб ти медициною захоплювалася" (О. Гончар); "Михей поцікавився цінами на свиней" (М. Зарудний); "Глиною торгувати – цього я ще не пробував" (О. Гончар); "Лікар Остапчук тішився добрим здоров'ям" (Я. Галан); "Дивіться, милуйтеся тут цвітом колгоспної України – чудовими людьми, гордістю нашою" (О. Вишня); "...А тепер обмежимося тільки тим, що вони, одержавши дипломи, поїхали зразу до загсу" (О. Вишня); "Цей степ вражає своїм безмежжям, блиском, сліпучістю" (О. Гончар); "А далі ... хліба ... що радують своїм повноколоссям" (О. Гончар).

3. Орудний здатний також детермінувати дієслова з загальним значенням обміну об'єктами, зміни чимось і под.: *відбутися мовчанкою, відкупитися золотом, відділитися смугою, відгукнутися (відгукуватися) листом, забезпечитися (забезпечуватися) літературою, озватися (озватися) луною, обмовитися словом, платити (заплатити) життям, ділитися (поділитися, розділитися) майном, кидатися (перекидатися, перекинутися) словом, мінятися (обмінятися, обмінюватися, помінятися) місцями, перегукуватися гудками, поступитися чергою, чергуватися зміною та ін.*, наприклад: "Син уже жартами відбувається, каже, що приїхав з товаришами із своєї частини" (О. Гончар); "Приїдеш додому, збирай комісію й виплачуйте людям готівкою" (М. Зарудний); "Якими ж мільйонами можна відкупитися від Кожухаря і його товаришів?" (М. Зарудний); "Темп роботи такий, що... ніколи жартом перекинутись" (О. Гончар); "Товариші передовики, – сміливо починає старенька, – ми прибули сюди поділитися своїми думками..."

(О. Вишня); "Навіть директор школи... припишк, добровільно... поступився відставникові своїми правами" (О. Гончар).

4. Своєрідну щодо функціонування групу становлять дієслова з загальним значенням надання руху об'єктові. Граматичною ознакою цих дієслів є те, що вони можуть керувати як знахідним, так і орудним відмінком, виступаючи то з перехідним, то з неперехідним значенням: *вертіти колесо – вертіти колесом; хитати кладку – хитати кладкою; кидати пісок – кидати піском; трусити голову – трусити головою; розводити руки – розводити руками; сунути стілець – сунути стільцем* і под.

У словосполученнях "дієслово + знахідний відмінок" іменникова форма є вираженням об'єкта активної дії, а орудний, що детермінує неперехідне дієслово, виступає об'єктом, за яким характеризується дія.

Знахідний об'єкта активної дії, детермінуючи дієслово, на думку О.О. Потебні¹, зосереджує увагу на самій дії, в той час як формою орудного увага зосереджується на об'єкті, за яким "дія стає помітною".

Найбільш яскраво виявляється об'єктне значення орудного у структурі двочленних дієслівних словосполучень. Дієслова зі значенням приведення чогось у дію детермінуються: а) іменниками, що позначають частини тіла (наприклад, *бити крилами, битися головою, виляти хвостом, водити очима, ворушити губами, жестикулювати руками, змахнути бровами, знизувати плечима, кивати пальцем, крутити головою, махнути рукою, моргнути оком, повести бровою, розводити руками, стріпнути спиною, цокати зубами, торкнути ногою, хитати головою, човгати ногами* і под.); б) іменниками на означення конкретних предметів (наприклад, *вертіти ложкою, водити олівцем, замахнутися ножем, махати молотом, розкидатися грошима, торгати дверима* та ін.). "Туровець мерзлякувато повів плечима" (М. Стельмах); "Хлопчина бовтав розпачливо ногами й не кричав уже, тільки стогнав" (Я. Галан): "...Рільничий бригадир узяв та до безтарок таких коней дав, що ледве ногами совають" (О. Вишня); "Валинов сухо попрощався, грюкнув дверима..." (М. Зарудний).

¹ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике, т. I – II, 1958. – С. 444.

Орудний назв частин тіла, пов'язуючись із дієсловом, здебільшого) виражає дію, супровідну певному станові людини або іншій дії, як-от: *зневірившись, махнув рукою; здивувавшись, знизує плечима; кличучи когось, киває пальцем; проходячи, зачепив ногою; змерзнувши, стукотить зубами; не знаючи, розводить руками* тощо. Оскільки інвентар слів – назв частин тіла – досить обмежений, структури дієслівних словосполучень поступово набувають функції вираження стану людини – здивування, співчуття, невдоволення, розпачу, розгубленості та ін. Так, наприклад, у реченнях: "Прибув головний лікар, оглянув, вислухав, сумно похитав головою: – Радісного мало..." (М. Зарудний); "Механізатори! – махає кулаком бригадир, – Простойзатори, а не механізатори!" (О. Вишня) – форма орудного сприймається як об'єкт реалізації дії з певною метою – вияву стану людини (співчуття і стурбованості в першому реченні; роздратування, обурення – у другому).

Функціонально об'єктний компонент дієслівного словосполучення – орудний назв частин тіла – з часом зростався з дієсловом, що призвело до перетворення великої кількості вільних словосполучень на сталі або фразеологічні, як-от: *махнути рукою* (перестати звертати увагу на кого, що), *кліпати очима* (почувати сором за когось або через щось), *крутити носом* (відмовлятися, вередувати), *знизувати плечима* (виявляти незнання чогось), *стригти вухами* (насторожено реагувати на що-небудь), *сплеснути руками* (здивуватися чимось), *розводити руками* (виявляти безпорадність у чомусь), *крутити (виляти) хвостом* (викручуватися, хитрувати) і под., наприклад: "Пілсудського він [Погиба] ненавидів, більшовиків боявся, на Петлюру махнув рукою" (М. Стельмах); "А ти що, не знаєш? – сплеснула руками Галина. Я думала, що ти знаєш, – знизала плечима Галя" (М. Зарудний); "Взяв би та й зробив, а то тільки язиком плескати вмієш!" (О. Вишня); "Тільки ви теж вухами не хляпайте" (О. Гончар); "Самі поїдемо чи з причепом? – З "причепом", нічого не поробиш, – розвів руками Мостовий" (М. Зарудний).

У тричленних структурах типу *вдарити кулаком об стіл, стукнути ногою по відру, втупитися очима в стелю* і под. об'єктне значення стирається і натомість виступає відтінок інструментальний, наприклад: "...І ти проти мене? – гримнув і вдарив кулаком об стіл. – Тепер знаю, хто мені дітей псує!" (Я. Галан); "Кутень

зібгав довгими кістлявими пальцями скатерку, бився головою об стіл" (М. Зарудний); "Іван театральнo тицьнув пальцем у Богдана" (М. Стельмах); "Трактористка завела мотор, махнула їм рукою на прощання" (М. Зарудний).

У структурах "дієслово + знахідний + орудний відмінок" завжди чітко виступає інструментальне значення, наприклад: "І провела очима і загубила в хуртовині свою школярку" (М. Стельмах); "Усі зібрались? – обвів присутніх носом, бо очей після вчорашніх хрестин не було видно" (М. Зарудний).

5. Дієслова із значенням вживання чогось, становлять нечисленну групу. Це незворотні і зворотні дієслова, що керують формою орудного відмінка, який конкретизує значення дієслова-присудка, доповнює його семантично. У складі дієслівного словосполучення орудний виражає об'єктне значення, яке певною мірою нагадує значення знахідного об'єкта при незворотному дієслові або родового охоплення об'єкта при зворотному дієслові. Пор.: *повечеряти кашею // повечеряти кашу; наїстися цукерками // наїстися цукерок; об'їстися шоколадом // об'їстися шоколаду*. Проте частіше орудний об'єкта при дієсловах із значенням наповнення чимось зберігає і певні відтінки конкретної семантики, зокрема спосіб дії (*годуватися молоком, жити ягодами, закутити солодоцями, заїсти хлібом, запити водою, затягнутися димом, ласувати медом, напоїти зіллям* та ін.), наприклад: "Вечорами... їли виноград і дині, ласували морозивом" (М. Зарудний); "Повечеряйте у них в'юнами і приходьте до нас" (М. Стельмах); "Запий, Гриню, компотом..." (О. Гончар); "Чи думаєш, що в мене вже й закутити нічим?" (М. Зарудний); "Душе моя убогая! Лишенько з тобою. Уп'ємося отрутою, В кризі ляжем спати..." (Т. Шевченко).

Більш виразні обставинні відтінки зберігає орудний в єдності з атрибутивним словом: *дихати свіжим повітрям, обідати смачними пиріжками, харчуватися пісною картоплею* та ін.

6. Необхідність у детермінації орудним субстантива виявляють також дієслова із значенням забезпечення або наділення чимось, заповнення великою кількістю або великою мірою. Це дієслова зворотно-середнього стану, значення яких детермінується у двочленному словосполученні, як, наприклад: *забезпечитися боєприпасами, запастися продуктами, запнутися хмарами, обкластися книжками, обістися дітками, оповитися (покритися)*

туманом або дієслова без афікса -ся, що детермінуються також знахідним (рідше давальним), як-от: *відзначити* (кого) *премією*, *вшанувати* (кого) *хвилиною мовчання*, *надихати* (кого) *власним прикладом*, *наділяти* (кого) *вродою*, *запомагати* (кому) *порадою*, *засипати* (кого) *запитаннями*, *обкласти* (кого) *податками*, *одарувати* (кого) *ласкою* та ін.

Меншу групу становлять дієслова без афікса -ся, що детермінуються лише орудним (*жити дітьми*, *зарости щетиною*, *крити фактами*, *просякнути потом* і под.), наприклад: "Зі сходу Видубецькі гори оточили себе лісами" (М. Зарудний); "Ми й там, між горами чужими, В обіймах голубої мли Боліли болями твоїми, Твоєю радістю жили" (М. Рильський); "Щедро нагородили Теклю оплесками за ці слова" (М. Зарудний); "Дружками себе оточив..." (М. Зарудний); "Потяг стояв довго – все запасався пальним" (Ю. Яновський); "Хочу я ридати – та не маю сліз. Хочу в даль полинуть – терном шлях заріс" (М. Рильський); "Хутко загін затемнів стернею і вкрився снопами" (Леся Українка); "Калікою ж можуть оставити на весь вік! – з болем викрикнула Варка" (О. Гончар).

У двочленних структурах словосполучень зі стрижневим неперехідним дієсловом на означення наповнення або охоплення великою мірою, великою кількістю орудний втрачає обставинний відтінок, натомість виступає об'єктне значення, семантично зумовлене дієсловом (*зарости споришем*, *критися туманом*, *набрякнути вологою*, *обрости жаром* та ін.), наприклад: "Світлиця зароїлась новими людьми, що насилу пробирались через купи уламків" (М. Коцюбинський); "Ясно, що ваше поле захрясне лободою й щирцею так, що нікуди буде сіяти чи то ячмінь, чи то ярову пшеницю, чи щось інше" (О. Вишня). У наведених реченнях дієслова *зароїлась*, *захрясне* семантично доповнюються орудним об'єкта.

У випадку вживання орудного відмінка при перехідному дієслові, детермінованому родовим (давальним), на його об'єктне значення нашаровується значення інструментальне, наприклад: "Чи ж то ганьба, що маю серце не скупе, що скарбів воно своїх не криє, тільки щойно коханого одарувало ними" (Леся Українка); "Хвора? їй погано?– засипав запитаннями Платона" (М. Зарудний).

Інструментальне значення іменників речовинно-предметної семантики виявляється при перехідних дієсловах цієї групи із значенням чітко окресленої дії: *заповнити водою*, *завантажити*

зерном, застелити скатеркою, обнести дротом, обсипати піском, просочити маслом тощо. Пор., наприклад: "Подивись: жінці схилились, потюпились і від праці від тяжкої Потом вкрились" (М. Рильський) – "Одного ранку районні шляховики ... зрівняли все, вкрили сивим асфальтом" (М. Зарудний).

7. Об'єктне значення виражає орудний відмінок у сполученні з дієсловами на позначення вияву психічних станів, фізіологічних процесів людини. Особливістю цієї групи дієслів є їх метафоричне вживання. Образні значення словосполучень будуються на основі взаємодії переносного вживання дієслів із семантикою "випромінювати", "виливатися", "випускатися" з орудним об'єкта іменників на позначення психічних або фізичних станів (радість, бажання, біль, гнів, сором і т. ін.). Метафоричними словосполученнями виражаються рефлекси відповідних станів людини – вираз очей, обличчя, усього тіла, єства взагалі: *блиснути усмішкою, вигравати очима, віддавати болем, горіти вогнем, дихати спокоєм, налитися млістю (втомою), обпекти вогнем* (про очі), *палати ненавистю, паленіти гнівом, розквітати усмішкою, світитися добротою, сяяти щастям, трепетати радістю* та ін. Такі словосполучення поступово набувають ознак усталених метафоричних виразів: "Люди стояли урочисті, обличчя їх світилися добротою" (М. Зарудний); "Коротким життям зірничі жила я... освітила усмішкою ваш полігон, сяйнула розливом щастя..." (О. Гончар); "Усе тіло наливається солодкою млістю" (М. Зарудний); "Не тільки очі, а й начищені чоботи спалахнули гнівом" (М. Стельмах); "Радістю серця в нас трепетали" (М. Рильський). Пор., однак: "Остапчук машинально підніс руку до шапки, та на половині дороги зупинив її... І враз щоки його спаленіли соромом" (Я. Галан). Тут орудний має виразне причинне значення. У дієслівних словосполученнях, що детермінуються орудним відмінком іменника з залежним прикметником, на об'єктне значення нашаровується відтінок способу дії, наприклад: "Що?! – спалахнули якимсь чорним вогнем Степчині очі" (М. Зарудний); "Хоч лікареві було вже під сорок років, але його щоки палали молодечим рум'янцем" (Я. Галан); "Під крутим зламом брів вони [очі] горіли якимось диким вогнем" (М. Зарудний).

Образне вживання дієслівних словосполучень цього типу на позначення процесів і станів об'єктивної дійсності розширює можливості детермінації дієслів орудним об'єкта. У словосполученнях типу *вигравати барвами, дихати спокоєм, загорітись полум'ям, налитися світлом, палати вогнем, сяяти чистотою* і под. образність виступає не так чітко, і орудний об'єкта в них має більш виразний відтінок способу дії, наприклад: "Огнем веселчастим ясний бенкет сіяє..." (М. Рильський); "...За ними пашить черепицею присадкуватий сарай" (О. Гончар); "Буде, може, віднині твоєю палубою оця твердь степова... де на тебе гарячим повітрям хлюпає простір знайомий" (О. Гончар).

8. Орудним об'єкта детермінуються дієслова, що виражають раптову або бурхливу фізичну реакцію людини як вияв певного психічного або фізичного стану чи дії: *вибухнути реготом, зайтись плачем (кашлем, криком), залитися сльозами, обливатися кров'ю, розсипатися лайкою (похвалами)* і под., наприклад: "Жінка встала... і, мов водою, залилась дрібними, як горох, сльозами" (Т. Шевченко); "А боротися з нею – хіба ж серце не обливається кров'ю?" (О. Гончар); "Тоня заливається сміхом, їй дуже подобається, коли він [Віталік] починає отак витівати що-небудь" (О. Гончар); "Ліворуч! Праворуч! А вони ні з місця, стоять наче вкопані, а потім враз вибухають реготом..." (О. Гончар); "Відмовляєшся польському мундирові честь віддавати, кабанське кодро, – вискнув по-жіночому капрал Сейда і розсипався п'ятиповерховою лайкою" (Я. Галан); "Генерал не зносив, коли хтось підвищував голос, тим паче – заходився криком" (Ю. Смолич); "Людська трагедія відходила в потаємні куточки душі, щоб... при першій потребі вибухнути новим борінням пристрастей, образ, ревнощів і тривоги" (М. Зарудний).

9. Здатність детермінуватися орудним об'єкта певною мірою виявляють також дієслова із загальним значенням "випромінювати" (тепло, холод і т. ін.), "пахнути", "відгонити" (чим), "ширити" (звуки, барви та ін.), "відливатися" (відтінками барв) і под. Виразне об'єктне значення орудного виявляється тільки в бінарному дієслівному словосполученні (*відгонити димом, відсвічувати блакиттю, віяти прохолодою, деренчати шибками,*

зяти порожнечою, нести болотом, кишити рибою, повнитися галасом і под.), наприклад: "Кволі верби віяли весною" (М. Рильський); "Кожухарева хата, наче з ляку ... дрібно деренчала шибками" (М. Зарудний); "Казано, що після трактора і земля, і хліб нафтою одгонитимуть" (О. Вишня); "Тільки-но зійшло сонце й ударило золотим промінням" (О. Вишня); "Цілу весну шкільне подвір'я повниться дитячим галасом..." (О. Гончар).

При дієсловах *віяти, нести, пахнути* і под. в односкладному безособовому реченні відбувається нейтралізація орудного об'єкта і натомість виступає орудний суб'єкта. Так, у реченні: "...Пахне просто гарячим лоєм отари, батьковим чабанським духом та відкритою настіж сухою кошарою..." (О. Гончар) – орудний вказує на суб'єкт (джерело, причину) стану або процесу, хоч синтаксично він оформляється в ролі непрямого додатка з обставинним відтінком способу дії (пахне чим і як).

Орудний об'єкта як засіб детермінації дієслова

Орудним об'єкта можуть детерминуватися також окремі дієслова з інших тематичних груп, зберігаючи здебільшого властивості означатися паралельно ще якоюсь відмінковою формою (*поперхнутися водою, подавитися кісткою, відтанути душею, користуватися авторитетом, турбуватися домівкою (про домівку), хворіти грипом (на грип), страждати головою (на голову), перехитувати чим (що) та ін.*), наприклад: "Найшов чим турбуватись!" (М. Стельмах); "...Метелиця, вітер-скрізняк і горе перехитують ним" (М. Стельмах); "Навіть у цей вечір... не стала дочка по-справжньому веселою, не відтанула душею..." (О. Гончар).

Аналіз орудного об'єкта засвідчує поступовий розвиток його по шляху синтаксизації. Наявність альтернатив: орудний об'єкта й інструментальний причини або способу дії (порівняння) чи орудний об'єкта і суб'єкта (джерела стану) – засвідчує живі процеси становлення і розширення об'єктного значення, що відбуваються паралельно з розширенням інших синтаксичних значень орудного відмінка.

Мовознавство. – 1975. – №4. – С. 61-69.

Кучеренко І.К.

Фразеологізм як об'єкт синтаксису

Термін "словосполучення" у синтаксисі не новий, але позначуване ним мовне явище як специфічна одиниця синтаксису стало виділятися зовсім недавно. Якоюсь мірою цим пояснюється той факт, що в сучасній синтаксичній теорії є багато нерозв'язаних питань, суперечливих думок і визначень, які стосуються і розуміння природи самого явища, способу його об'єктивного існування в мові, і його різновидів, і структурних особливостей, і значення. Саме поняття "словосполучення" не знайшло ще обґрунтованого і загальноприйнятого визначення, про що йдеться навіть у підручній літературі: "У широкому розумінні **с л о в о с п о л у ч е н н я** – це об'єднання мінімум двох повнозначних слів, оформлене за певною моделлю, яке виражає у відповідності з граматичним значенням цієї моделі певний тип співвідношення між зв'язаними один з одним компонентами ситуації".

При такому розумінні до словосполучень відносяться всі найхарактерніші для речення типи граматичного угруповання повнозначних слів – двочленні підрядні об'єднання слів (предикативні і непередикативні) і сполуки сурядні. При вузькому розумінні словосполученнями вважають тільки "непередикативні підрядні сполуки слів"¹.

У посібниках із синтаксису (і української, і російської мов) подаються наведені розуміння залежно від погляду на словосполучення автора посібника без спеціального обґрунтування прийнятого розуміння чи належного в таких випадках критичного коментаря щодо іншого розуміння, незважаючи на їх розбіжність у принципових моментах. Більш поширеним є друге, вузьке розуміння словосполучення. Воно увійшло і в навчальну практику як вищої, так і середньої школи, де розглядаються як синтаксичні одиниці тільки словосполучення: а) утворені поєднанням двох або більшої кількості повнозначних слів (службові слова до уваги не беруться), б) на основі одного з підрядних зв'язків

¹ Скобликова Е.С. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения. – М., 1979. – С. 45.

(узгодження, керування чи прилягання), в) що служать позначенням єдиного, але розчленованого поняття чи уявлення. Вважається, що словосполучення належить до одиниць номінативних у мові (поряд із словом), тобто служить складеною назвою того або іншого предмета чи явища.

Відповідно до такого розуміння словосполучення, у ньому виділяють два конструктивні елементи: головне (основне, стрижневе) слово, яке є словом пояснюваним і залежне (підпорядковане) слово, яким є пояснююче; наприклад, у словосполученнях *ясне сонце, зошит для математики, переписувати вправу, приїхати додому* і т. д. пояснюваними компонентами виділяються слова *сонце, зошит, переписувати, приїхати*, інші слова цих словосполучень – пояснюючі, залежні.

Зважаючи на спосіб вираження головного слова, розрізняються словосполучення іменникові (субстантивні): *ясне сонце*; прикметникові (ад'єктивні): *славний ділами*; займенникові (пронімінальні): *щось гарне*; числівникові (нумеральні): *один із перших*; прислівникові (адвербіальні): *недалеко від школи*; дієслівні: *розв'язувати задачу* і под.

Щодо значення (сислової ролі залежного слова, його смислового відношення до слова головного) розрізняють словосполучення атрибутивні (означальні), у яких залежне слово конкретизує назване головним словом з боку ознаки (*золота осінь, хустка сестри*), об'єктні (додаткові), у яких залежне слово – додаток (*збирати урожай*) та обставинні, де залежне слово – обставина (*зустрілися вчасно*).

Ми не маємо наміру вдаватися до аналізу різнорозумінь змісту поняття словосполучення і проблем, з цим зв'язаних. Із широкого кола останніх зупинимося на одній, яка стосується **обсягу** цього поняття, – з'ясуємо ті підстави, якими мотивується відношення до нього словесних сполук *ф р а з е о л о г і ч н о г о* характеру. Щоб виразніше висвітлити це питання, вище були наведені основні риси словосполучень, якими характеризується ця синтаксична одиниця в сучасній мовознавчій літературі.

З огляду на ступінь семантичної спаяності слів у словесних сполуках виділяються два помітно відмінні в цьому відношенні типи самих сполук: *один* із них тим своєрідний, що слова в ньому пов'язані семантично без ознак непорушності такого

зв'язку. За цією ознакою їх навіть називають вільними словосполученнями. Другий тип словосполучень характерний тісною семантичною спаяністю слів, що їх складають, внаслідок чого вони функціонують у мові як цілісна словесна побудова, усталена своєю конструкцією, через що вони часто називаються не вільними, або стійкими, або фразеологічними сполуками (чи фразеологізмами). Кілька прикладів у їх зіставленні:

<i>зелена трава, світла кімната</i>	<i>зелена вулиця, світла голова</i>
<i>наламати хмизу, просити чаю</i>	<i>наламати дров, просити ласки</i>
<i>бити молотком, високо підкинути</i>	<i>бити чолом, високо літати</i>
<i>чорнильна пляма, порожнє приміщення</i>	<i>чорнильна душа, порожнє місце</i>

Словосполуки фразеологічні завжди використовуються в даному своєму складі, тобто кожного разу вони не створюються, а використовуються готовими як уже створені цілісності, тобто (як і слова) відтворюються в процесі мовного спілкування. На відміну від них, словосполуки вільні створюються кожного разу при потребі побудувати одиницю мовного спілкування – речення.

Незалежно від того, яку точку зору займає той чи інший мовознавець, отже, незалежно від концепції в синтаксичній науці уже стало прийнятним ставитись до цих виділених типів словосполук диференційовано: "Предметом граматики є тільки вільні словосполучення"¹ тобто ті, які побудовані за наявними в мові моделями і зберігають роздільність своїх компонентів. Їх навіть називають синтаксичними. Зрозуміло тому: "Вивчення стійких словосполучень, які називаються фразеологічними, виходить за межі синтаксису і є предметом фразеології"². Наведемо ще одне зауваження такого ж змісту: "Розрізняються словосполучення синтаксичні і словосполучення фразеологічні. Перші вивчаються в синтаксисі, другі – у фразеології"³.

Потрібно підкреслити, що серед стійких, або фразеологічних, словосполучень виділяють кілька різновидів: 1. Словосполучення, які характеризуються яскравою образністю, часто пов'язаною з метафоричністю; емоційною насиченістю та експресивністю

¹ Русский язык: Энциклопедия. – М., 1979. – С. 309.

² Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – 2-е изд. – М., 1978. – С. 40.

³ Валгина Н.С., Розенталь Д.Э. Фомина М.И., Цапкевич В.В. Современный русский язык. – М., 1971. – С. 299.

(*світла голова, руки короткі, перша заповідь; замилувати очі, руки гріти, грати першу скрипку, дати гарбуза, кіт наплакав; душа в душу*). 2. Словосполучення, що є складними позначеннями – термінами, що виражають одне поняття (складні назви, складні терміни), які називають ще лексичними єдностями: *Чорне море, прямий кут, Верховна Рада, північне сяйво, поле діяльності, частина мови* і под. 3. Словосполучення, що складаються з лексично несамостійних компонентів (лексично зв'язані, синтаксично нечленовані в даному контексті): *дівчина хорошої вроди, хлопець років шістнадцяти, струм високої напруги* і под.

Усі ці різновиди усталених словосполук, які функціонують не розчленовуючись, вважаються в мовознавстві "лексикалізованими" словосполученнями і виводяться за межі інтересів синтаксису: "Синтаксис вивчає тільки такі словосполучення, які виникають у результаті поєднання слів при побудові речень. Що ж до лексикалізованих словосполучень, тобто фразеологічних зворотів, то вони є одним із об'єктів вивчення лексикології"¹. І як підсумок: "До числа словосполучень не відносяться такі синтаксично обумовлені і фразеологічно зв'язані сполуки слів типу (*чоловік*) *середніх літ, (казав) тихим голосом; білий гриб, точити яси*. Такі словосполучення не розпадаються на окремі частини, виконують функцію одного члена речення і є об'єктом фразеології"².

Слід відзначити, що виведення фразеологічних словосполучень із обсягу поняття "словосполучення" не аргументоване. А в будь-якій науковій теорії, отже, і в синтаксисі всі твердження, а тим більше – основоположні установки повинні бути обґрунтованими, логічно доведеними.

Виходячи з цієї обов'язкової наукової вимоги, спробуємо розібратись у тих підставах, які мають визначити кваліфікацію фразеологізмів у синтаксисі.

Зважаючи на те, що синтаксис вивчає одиниці зв'язної мови абстраговано від конкретного їх змісту; що синтаксис цікавить узагальнено-граматична семантика словесних сполук, під чим розуміються смислові відношення між словами, які є складниками сполук (взяти хоча б у вузькому розумінні – атрибутивні, об'єктні,

¹ Галкина-Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык: Синтаксис. – М., 1958. – С. 4.

² Гужва Ф.К. Современный русский литературный язык: Синтаксис. – К., 1971. – С. 9.

обставинні), – ми не можемо не визнати, що в цьому плані – у плані узагальнено-граматичного значення – фразеологічні словосполучення не відрізняються від вільних: граматичні значення в них – однакові.

Порівняємо для прикладу словосполучення: *білий гриб* і *білий папір*, *магнітне поле* і *бурякове поле* – атрибутивні; *байдики бити* і *вікна мити* – словосполучення об'єктні; *кинутись навтікача* – обставинне. В обох виділяються два формуючі словосполучення структурні компоненти: головне слово (стрижневе, пояснюване), що називає якийсь предмет чи явище об'єктивної дійсності, в чому полягає їх функція називання, зв'язуюча з дійсністю; і залежне слово (пояснююче, підпорядковане головному) – характеризуючий компонент, що виражає якусь ознаку названого головним словом предмета. Відмінність фразеологізму лише в тому, що головне слово в ньому є засобом вираження образного уявлення про будь-який предмет, а характеризуюче слово в своєму значенні ускладнюється оцінковим характером вираженої ним ознаки, зв'язаним з використанням переносності.

Указані особливості значення фразеологічних словосполучень не є визначальними для синтаксису. Для синтаксису є важливим і характеристичним те, що за значенням, визначеним смисловим відношенням залежного компонента до головного, ці словосполучення – атрибутивні, об'єктні чи обставинні.

Обидва види словосполучень – і вільне, і фразеологічне – однакові і щодо словесного складу: вони складаються мінімум з двох повнозначних слів. Можлива і більша їх кількість, наприклад: *вовк в овечій шкурі*, *вхопити шилом патоки*, *ударити лихом об землю*.

І вільне, і фразеологічне словосполучення служать складеними назвами предметів чи явищ, наприклад: *зелена трава* і *зелена вулиця*, *білий світ* і *білий папір*, тобто кожна з них є виразником єдиного, але розчленованого поняття.

В обох словосполученнях однакові граматичні зв'язки між утворюючими їх словами – узгодження, керування чи прилягання.

Спорідненість між фразеологічним і вільним словосполученням – не випадкова: за своїм походженням фразеологічні сполуки – це колишні звичайні вільні словосполучення. Їхня образність і характеризуюча влучність і зв'язана з цим емоційність та експресивність надали їм крилатості, багатозначності, здатності вживатися в багатьох різних конкретних ситуаціях. Але це не позбавило

їх синтаксичних рис – структурних і граматично значенневих, не порушило нормативної сполучуваності слів і способів сполучення.

Варто врахувати таке: "Не підлягає сумніву, що всі фразеологічні звороти виникли на базі конкретних словосполучень і речень. Зв'язок синтаксису з фразеологією в діахронічному аспекті очевидний"¹, саме синтаксис є базою утворення фразеологізмів.

Оскільки синтаксис вилучив фразеологічні словосполучення з кола своїх інтересів, поцікавимося, що говориться про них у розділі мовознавства – фразеології. В одному з посібників зазначається: "За граматичною структурою фразеологізми російської мови (скажемо – української також – І. К.) можна поділити на два основні розряди. Перший розряд складають фразеологізми, що мають граматичну структуру речення, наприклад: *бабуся надвоє сказала, слід простиг, як корова язиком злизала*. Другий розряд – це фразеологізми зі структурою словосполучень: *сісти в калошу, авгієві конюшні, володар дум*"².

Доречно було б навести аналогічне міркування у ширшому вигляді: "Як відтворювана мовна одиниця фразеологічні звороти завжди виступають як певне структурне ціле складеного характеру, складаючись із різних за своїми морфологічними властивостями слів, що знаходяться між собою в різних синтаксичних відношеннях.

Конкретно за своєю будовою фразеологічні звороти в російській мові діляться на два великі розряди: 1) фразеологічні звороти, структурно рівнозначні реченню (*Кури не клюють... Що було, те сплило* і т. д.); 2) фразеологічні звороти, що за своєю будовою являють собою те чи інше сполучення слів (*старший лейтенант, зустрічатися очима, подруга життя, чудеса в решеті, з голови до ніг, по старій пам'яті, сісти в калюжу, хоч око виколи, ні пава ні ворона* і т. д.)"³. Тут же детально розглядаються різні типи чи моделі фразеологізмів за морфологічною природою головного слова (за тим, словом якої частини мови виражено головний компонент), тобто "лексико-граматичні типи словосполучень", як називають їх у синтаксисі: фразеологізми моделі "іменник +

¹ Телия В.Н. Что такое фразеология. – М., 1966. – С. 38.

² Введенская Л.А., Баранов М.Т., Гвоздарев Ю.А. Русское слово: Пособие для учащихся VII–VIII кл. – М., 1970. – С. 137.

³ Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. – 2-е изд. – М., 1972. – С. 215.

прийменниково-відмінкова форма іменника" (*біг на місці, кров з молоком*), "прийменник + прикметник + іменник" (*без задніх ніг, на сьомому небі*), "прийменниково-відмінкова форма іменника + родовий відмінок іменника" (*до глибини душі, в поті чола*), "приймениково-іменникова форма іменника + прийменниково-відмінкова форма іменника" (*з голови до ніг, з року в рік*), "дієслово + прислівник" (*пропасти даремно, вийти заміж*), "дієприслівник + іменник" (*висолопивши язик*) та ін¹.

Як бачимо, всі моделі словосполучень за способом вираження головного слова, які описані на матеріалі вільних словосполучень у синтаксисі, аналогічно розглядаються на матеріалі фразеологічних словосполучень у фразеології. Факт промовисто говорить сам за себе.

Розглянуті типи фразеологічних сполук мають усі характерні риси словосполучень, і тому такі фразеологізми немає підстав вилучати з обсягу поняття "словосполучення".

На тому, що за своєю семантикою фразеологізм дуже часто дорівнює слову (*хоч в око стрель – темно, хоч голки збирай – видно, крутити носом – вередувати, задніх пасти – відставати, ударити в закаблуки – затанцювати і т. д.*), виникла думка про тотожність фразеологізму і слова, а з цим – розглядати його, як і слово, в лексикології. Помилковість цієї думки бачити неважко. По-перше, не всяка фразеологічна сполука семантично дорівнює слову і не завжди можна знайти їй словесний еквівалент (навіть серед термінів): *центр ваги; передовик виробництва; ювелірна робота; пісня пісень* і т. д.; по-друге, є в мові багато звичайних, тобто вільних словосполучень, семантика яких може дорівнювати слову, наприклад: *суха трава – сіно, нагромадження криги – торос, кухар на кораблі – кок і под.*; інколи зміст цілого речення може бути зіставним зі словом, наприклад: *Усі, хто зараз був тут, записували – Усі присутні записували*. Але це не значить, що ці сполуки слів чи речення слід визначати "лексикалізованими одиницями" і ототожнювати зі словами.

Таким чином, фразеологічне словосполучення, а воно завжди складається мінімум із двох слів, є словосполученням, а не словом, синтаксичною, а не лексичною одиницею.

¹ Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. – 2-е изд. – М., 1972. – С. 217.

Це вносить корективи і в кваліфікацію деяких структурних типів словосполучень. Зараз у синтаксисі прийнято вважати, що словосполучення моделі "слово + фразеологічна сполука" є простим (*жили душа в душу, сказати тихим голосом, аналіз білого вірша, плавати в Чорному морі* і под.), але якщо взяти до уваги, що фразеологічна сполука – це теж словосполучення, то стане ясно, що словосполучення, до складу якого вона входить як компонент, є складне, хоча сам фразеологізм сприймається як один елемент словосполучення.

Причина позиції сучасних синтаксистів до таких словосполучень незрозуміла. Адже, розглядаючи інші мовні одиниці, – різні типи простих і складних речень, членів речення, – вони вільно і досить широко використовують фразеологічний матеріал для ілюстрації і спеціального аналізу. І на фоні цього факту категоричне вилучення його в розділі, присвяченому аналізу словосполучень, відразу впадає в око як парадокс. Факти, як ми могли переконатися, повністю його спростовують.

Помилкове ставлення до фразеологічних словосполучень у синтаксисі викликає помилки і методичного характеру: дослідження синтаксичних особливостей (структурних, граматичнозначенневих, функціональних) пропонується робити у фразеології – галузі мовознавства, яка у фразеологізмах має свій аспект дослідження.

Українське мовознавство. – 1982. – Вип. 10. – С. 9–15.

Удовиченко Г.М.

Співвідносність словосполучень із суміжними синтаксичними категоріями

Словосполучення і речення

У лінгвістичній літературі висловлювалися досить суперечливі погляди на синтаксичну природу словосполучень.

П.Ф. Фортунатов, а потім М.М. Петерсон, О.М. Пешковський, В.К. Поржезинський у вітчизняному мовознавстві, З. Клеменсевич у польському, В. Шмілауер у чеському, Ф. де Соссьюр

і його школа (Ш. Баллі, Сеше, Фрей та ін.) – у романо-германському – вважають, що словосполучення є універсальною одиницею синтаксису, яка ніби охоплює усі можливі в національних мовах синтаксичні відношення, і що речення є тільки їхнім різновидом.

Л.А. Булаховський, В.П. Сухотін і деякі інші мовознавці вважають, що словосполучення виявляють себе тільки у будові речення у вигляді граматичних пар, включаючи в орбіту граматичних пар і структурну основу речення – сполучення підмета з присудком.

Висловлювалися й інші погляди, зокрема, що словосполучення – це явище більше лексичне, ніж синтаксичне, що вони належать до морфологічних категорій вищого порядку, що це такий предмет дослідження, який треба розглядати зовсім окремо від синтаксису речення, який є предметом якоїсь особливої науки.

Факти української мови підтверджують положення про те, що словосполучення не тотожні реченню. В.В. Виноградов, аналізуючи суперечливі погляди мовознавців на проблему словосполучень, пише: "Словосполучення і речення – якісно різні категорії синтаксису. Словосполучення, на відміну від речення, зовсім не являє собою цілої одиниці мовного спілкування і повідомлення. Для структури словосполучення не характерні і не типові ті своєрідні так звані суб'єктивно-об'єктивні синтаксичні категорії (подібно до категорії особи, часу і модальності), які обумовлюють відносну закінченість повідомлюваної думки в мові"¹.

Історично виправдане традиційне вчення про синтаксис речення як основної, конкретно осмислюваної комунікативної одиниці передбачає й другий аспект – вчення про синтаксис словосполучень.

Словосполучення не належать до самостійних засобів мовного спілкування. Вони, як і слова, входять у коло суспільних засобів

¹ Грамматика русского языка, под ред. В.В. Виноградова, Е.С. Истриной. – Т. II. – Ч. I. – С. 11. Пор.: В.В. Виноградов, Идеалистические основы синтаксической системы проф. А.М. Пешковского, ее эклектизм и внутренние противоречия // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950. – С. 33; Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка, под ред. Н.Ю. Шведовой. – М., 1966. – С. 134–138.

спілкування тільки у будові речення як його частини, як будівельний матеріал речення. "Речення, – підкреслює В.В. Виноградов, – це граматично оформлена за законами даної мови цілісна (тобто неподільна далі на мовні одиниці з тими самими основними структурними ознаками) одиниця мови, яка є основним засобом формування, вираження і повідомлення думки"¹.

О.І. Смирницький, характеризуючи ті ознаки, якими відрізняються словосполучення від речення, писав: "Будь-яке конкретне словосполучення не являє собою акту мови, а є лише відомим відрізком останньої, оскільки воно не має ні смислової закінченості, ні цільової направленості"².

Фонд словосполучень поповнюється утвореннями, об'єднаними в синтаксично-семантичну єдність не тільки поза реченням, а й у будові речення, зокрема тими з них, які вже "відстоялися" і в синтаксичному, і в лексичному відношенні і можуть легко вичленюватися з речення.

Співвідношення словосполучень з реченнями якраз і полягає у двобічному процесі: словосполучення як структурно-комунікативний матеріал речення поповнюється в той самий час семантично поширеними членами речення, які можуть вичленюватися з нього, розгортаючись у ряді випадків у цілий ланцюг словосполучень. Наприклад: *Боротьба селянства за створення достатку продуктів харчування для народу і сировини для промисловості; зібрати по сорок центнерів зерна з кожного гектара; у нас великі запаси сировини для виробництва калійних добрив* (з газет).

Спосіб утворення словосполучень не впливає на виконання ними поза реченням (а в ряді випадків і в будові речення) основної функції – найменування.

Однак заслуговує на увагу те, що не всі сполучення слів у реченні можуть виділятися і ставати словосполученнями. Вичленюються з речення лише ті лексично поширені члени речення, які, становлячи собою синтаксично-семантичну єдність, виражають у лексично складній формі значення предметів дій, тобто ті, які мають властивість виконувати номінативну функцію, наприклад: *Ми відкрили найцінніші якості кукурудзи як кормової культури не*

¹ Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения (на материале русского языка). – С. 389.

² Смирницький А.И. Синтаксис английского языка. – С. 50.

тільки у вигляді силосу з стебел і качанів кукурудзи молочно-воскової стиглості (з газет).

У цьому реченні є дві групи словосполучень. Одна, "відстояна" у національній мові, здається, зберігає свою семантико-синтаксичну єдність і в будові речення, виконуючи в ньому функцію, як правило, одного члена речення: *якість кукурудзи, кормова культура, стебла і качани кукурудзи, молочно-воскова стиглість, кукурудза молочно-воскової стиглості*.

Для цього акту висловлення кожне граматично панівне слово (*якість, культура* і т. д.) неодмінно передбачає поширюючий елемент (*кукурудза, кормова* тощо). Без цього воно б не виражало потрібного для комунікації значення.

Друга група утворилася в процесі синтаксичної організації речення як основного виразника спілкування і повідомлення. Тут поширюються слова або "відстояні" словосполучення іншими елементами (*найцінніші якості кукурудзи*) або, навпаки, окремі слова поширюються "відстояними" словосполученнями. Наприклад: *відкрити якості кукурудзи, силос з стебел, силос з качанів кукурудзи*.

Поряд із названими словосполученнями в аналізованому реченні є такі об'єднання слів, які виникли тільки в реченні і не мисляться поза ним як виразники смислової і граматичної єдності з номінативною функцією. Такими є: *відкрити якість, не тільки, у вигляді, з стебел*. Такі сполуки, як і об'єднання підмета з присудком взагалі і в цьому реченні зокрема (*ми відкрили*), прийнято в науковій літературі називати, на відміну від словосполучень, сполученнями слів.

Як видно, словосполучення можуть у будові речення сполучатися з окремими словами, з іншими словосполученнями, членуватися ними, перегруповуватися у прямій відповідності з метою і експресією вираження думки, нерідко втрачаючи при цьому функціональну ознаку номінації. "В будові речення словосполучення, – говорить в "Грамматике русского языка", – можуть бути розсунуті або розшаровані в міру тих або інших стилістичних, емоційно-смислових мотивів. Вони можуть зливатися або

пересікатися один з одним. Вони можуть підпадати змінам, типовим для тих або інших видів поширення і ускладнення речень"¹.

Речення як основний виразник повідомлення може складатися з цілої низки словосполучень. Наприклад: *Його могутня комплекція навіває спогади про гегелівського запорожця Кирдягу* (О. Довженко).

За синтаксичними конструкціями вся ця ілюстрація належить до типу простого висловлення.

Наведене вище речення складається із таких комбінацій назв, виражених простими, ускладненими словосполученнями та словосполучними низками.

Як бачимо, і це речення об'єднує, організовує прості словосполучення у складні, складні в ускладнені, в яких одне просте словосполучення поширюється другим, друге – третім, а третє – четвертим і т. д., утворюючи в такий спосіб своєрідну ланцюгову сполуку типу: *Його могутня комплекція і навівати спогади про гегелівського запорожця Кирдягу*. Вільні, менш сталі словосполучення, видозмінюючи свої функції, об'єднуються з так званими відстоюваними у таку синтаксичну конструкцію, яка є основною одиницею спілкування і ядром синтаксису. Правила сполучення слів і словосполучень у реченні, – говорить В.В. Виноградов, – ядро синтаксису тієї або іншої мови².

В аналізованому реченні виділено, однак, не всі слова, не всі можливі сполучення слів, не все, що є синтаксично специфічного в ньому. Наприклад, у реченні наявні такі сполучення слів, як *комплекція навіває*. Ці слова є основними граматичними виразниками акту повідомлення – підметом і присудком – з предикативними синтаксичними відношеннями. Окрім названої сполуки, у реченні є необхідні для структури даної синтаксичної одиниці слова, які (або за своїми лексико-граматичними властивостями, або за лексичним середовищем) не можуть об'єднуватися у словосполучення, точніше не становлять собою синтаксично-семантичних єдностей з номінативною функцією не тільки у складі речення, а й поза будовою речення. Наприклад: *його могутня, про*

¹ Грамматика русского языка, под ред. В.В. Виноградова, Е.С. Истриной. – Т. II. – Ч. I. – С. 47.

² Виноградов В.В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения. – С. 3.

запорожця. Отже, і предикативно зв'язані структурні основи речень – підмет з присудком, – і інші сполучення слів, й інтонаційні малюнки всього вислову, і вставні слова, коротше кажучи, усі синтаксичні атрибути, потрібні для повідомлення думки, для граматичного вираження акту мислення, знаходяться поза межами синтаксичної теорії словосполучень. Вони є об'єктами синтаксису речення. Це у свою чергу підтверджує положення про те, що синтаксично багатоманітні можливості, майже універсально різносторонні правила і закономірності з'єднання слів у речення не можуть уміститися у відносно вузькі рамки правил поширення окремих слів у межах словосполучених утворень. "Правила утворення словосполучень, – зауважує В.В. Виноградов, – не охоплюють усієї граматичної схеми речення і всіх можливих її ускладнень"¹.

Однак у живій мові можливі тільки функціональні взаємозв'язки між словосполученнями і реченнями. Так, роль словосполучень можуть виконувати ті прості і навіть складні речення, якими названо художні твори (*Хіба ревуть воли, як ясла повні?*, *Він іде, Приїздить у Дзвонкове, Гомоніла Україна* та ін.), картини (*Граки прилетіли* Саврасова², *Сама собі в хаті господиня* Шевченка, *Ловлять снігура* Васильківського, *Одягають вінок* Тутовського, *Дівчина ворожить* Пимоненка, *Тарас Григорович – пастух* Їжакевича), тобто такі предикативні сполучення слів, якими, по суті, не висловлюється думка, а називається предмет. У таких реченнях функція найменування сприймається більш рельєфно, ніж висловлення думки. Подібними функціональними словосполученнями не стільки висловлюється повідомлення, скільки називається факт дійсності.

Дехто з дослідників³ схильний розглядати як словосполучення ті предикативні сполучення слів, що, на їх думку, можуть і не мати інтонаційної закінченості. Такий погляд на взаємозв'язок речень, особливо простих, з словосполученнями, можна припускати, визрів на ґрунті включення в синтаксис речення граматичних способів вираження психологічного судження, у якому сполучення граматичного підмета з граматичним присудком може

¹ Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксисе предложения. – С. 421.

² Грамматика русского языка, под ред. В.В. Виноградова, Е.С. Истриной. – Т. II. – Ч. I. – С. 45.

³ Сухотин В.П. Проблема словосочетания в современном русском языке. – С. 162.

виражати один із психологічних членів – суб'єкт або предикат. Нам, наприклад, було відомо, що мали відбутися змагання ковзанярів на першість світу, але ми не знали, хто вийшов переможцем у цьому змаганні. Так ось те, що нам уже відоме: змагання на ковзанах, – вважається психологічним суб'єктом, а те, про що ми щойно довідалися: *спортсмен Косичкін здобув перемогу*, – являє собою психологічний предикат, виражений сполученням граматичного підмета з граматичним присудком.

Тут перехрещуються два різних явища: психологічне і суто мовне. Для психологічного, яке характеризується процесом сприймання нового у його відношенні до вже відомого, – не існує національної форми вираження. Мовне ж, як засіб спілкування та повідомлення уже закінченого акту думки, є по суті формою виявлення національного способу мислення, членованого на основні комунікативні одиниці – речення, яким властива інтонація повідомлення і предикативність навіть тоді, коли вони є компонентами складного речення. У граматичному реченні: *Спортсмен Косичкін здобув перемогу у змаганнях на ковзанах* – основою повідомлення є: *Спортсмен Косичкін здобув перемогу*.

Не можна, мабуть, уявити суть драматичних умов, які б послабили такі атрибути цього і подібних сполучень слів, як предикативність і інтонаційну закінченість. У зв'язку з цим вони, окрім так званих функціональних словосполучень з предикативними відношеннями, не можуть бути засобом номінації, найменування. Якщо мати на увазі навіть ті випадки, коли інтонація простих речень дещо послаблюється у будові складного речення, то й за цих умов просте речення, його основа – підмет і присудок – не видозмінюється у словосполучення з їх функцією найменування, а, як і завжди, виражає простий акт мислення.

Співвідношення словосполучень з реченнями виявляється також у тому, що перші можуть виступати за певних, здебільшого не мовних, умов у ролі речень. При наявності, наприклад, ситуаційного контексту, як правило, у діалогічній мові словосполучення нерідко виконують функцію, яка властива реченню, – спілкування, повідомлення, а не найменування. Так, на питання: *Чи далеко йдете?* – можна почути одну з відповідей: *слухати оперу, відвідати приятеля* і т. п. В усіх подібних випадках буде пропущено сполучення слів *я їду, ми йдемо*. Причиною цього є те, що

вони сприймаються в тій чи іншій ситуації як дані, підказуються так званим ситуаційним контекстом. Властивість і функція спілкування пропущеної сполуки слів *я їду, ми йдемо* в якійсь мірі переміщуються на словосполучення *слухати оперу* чи *відвідати приятеля*, оформляючи їх у такий спосіб в еліптичні речення з характерною для цього типу речень інтонацією повідомлення. Такий же характер мають і ті словосполучення, які виступають у ролі імперативного речення типу *холодної води*¹.

Отже, словосполучення відрізняються від речення тим, що:

1. Ними називаються у складній формі речі, поняття, дії, а реченнями повідомляється закінчений акт мислення, виражається не тільки думка про дійсність, а й ставлення мовця до того, що є предметом висловлення.

2. Вони входять у комунікативну систему мови тільки у будові речення як його складові частини. Це не заперечує, а підтверджує положення про те, що словосполучення можуть виникати, функціонувати поза реченням як номінативний засіб мови. Адже ж слово може бути виразником номінації і в той же час будівельним матеріалом речення.

3. Словосполученням властива інтонація називання, а реченням – інтонація повідомлення.

4. До складу словосполучень не входять засоби вираження модальності (вставні слова, речення), а також форми вираження категорій особи, часу, бо вони є супровідними компонентами речення.

5. З усіх типів, способів і форм граматичного зв'язку у реченні продуктивними у словосполученнях бувають не всі. Немає, наприклад, словосполучень, утворених за сурядним типом зв'язку (сполучниковим або безсполучниковим), утворених з дієслова й іменної частини мови, які б мали форму граматичного зв'язку – повного узгодження.

6. Не всі сполучення слів у реченні можуть бути словосполученнями. Не може, наприклад, бути словосполученням основна граматична пара з предикативними синтаксичними відношеннями (*люди працюють, гай оживає* і т. п.), а також сполучення слів, які є невід'ємними атрибутами організації речення, наприклад:

¹ Нікітіна М.М, Сухотін В.П. Рецензія на Граматику російської мови. – Т. II. – Ч. I. – 1954 // Вопросы языкознания. – 1955. – №3. – С. 117.

розповсюджувати при книгарні, в кімнаті запанувала, бралася в коліях, починався за шпиталем, загадали мені, в присутності, з ним, а залишитися, понад живим, в ньому, до білих, з передумов, зроду вдатися, по палатах робити, його бути, та ну бо, а я, та вже і т. п. Не мають ознак і властивостей словосполучень аналітичні форми прикметників, дієслів, однорідні члени речення, а також сполучення іменника з постпозитивним прикметником.

7. Співвідношення словосполучень з реченнями проявляється в тому, що речення можуть бути функціональними словосполученнями, як і словосполучення в умовах здебільшого ситуаційного контексту можуть виконувати функцію речення.

8. Словосполучення як будівельний матеріал речень поповнюються тими синтаксичними утвореннями, які склалися у будові речення і можуть, вичленившись з останнього, означати предмет, дію, будь-який факт дійсності.

9. Цілоком можливо, що надто ускладнені структури словосполучень утворилися переважно саме у будові речення, а згодом, вичленившись з них як більш-менш "відстояні" номінативні одиниці, поширилися в загальнонародній мові поза реченнями.

Словосполучення і другорядні члени речення

На початку ХХ ст. серед граматистів не було єдності думок щодо виділення другорядних членів речення. Спочатку структура простого висловлення вивчалася без спеціального виділення другорядних членів речення. Десь із кінця 30-х років ХХ ст. буслаєвська теорія про другорядні члени речення була перенесена в посібники, підручники для вищої і середньої школи, у методичні розробки. Про словосполучення тут не йшлося.

Лише останнім часом автори шкільних¹ і вузівських² граматик змушені бодай у загальних рисах говорити про словосполучення, про їх структурно-семантичні типи. Але цими згадками справа й закінчується. Питання про співвідношення словосполучень з другорядними членами речення конкретно не розв'язується.

¹ Медушевський А.П. Уроки з української мови в середній школі. Синтаксис. – К., 1959; Пархоменко О.М. Українська мова. – Ч. II. – К., 1957.

² Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. II; Івченко М.П. Сучасна українська літературна мова. – К., 1960.

Вчення про так звані другорядні члени речення не може вмістити усієї синтаксичної різноманітності живої мови. Окрім виразних другорядних членів речення, є велика кількість перехідних, функціонально невиразних. З цього приводу правильно зауважує М.М. Александров: "Зусилля, які покладено на з'ясування меж між традиційними членами речення, – пише він, – могли б бути використані на що-небудь інше, більш корисне. І дійсно, корисним було б визначити, які відношення трапляються між окремими словами речення"¹.

Отже, на даному етапі розвитку науки про мову перед мовознавцями постало питання: чим займатися при дослідженні простого висловлення – шуканням рухомих граней між периферійними елементами традиційних членів речення чи вивченням практично потрібних закономірностей сполучення слів у реченні.

У відповіді на це питання і виявилися різні погляди на природу і функції словосполучень, а також тенденції до ототожнення другорядних членів речення з словосполученнями.

Усі члени речення знаходяться у прямій залежності від синтаксичної організації висловлення. Поза будовою речення як основної синтаксичної одиниці не буває ні головних, ні другорядних його членів. "Вивчення членів речення, – пише В.Н. Ярцева, – поза реченням неможливе"².

Про співвідношення словосполучень з структурною основою речення, тобто з предикативним сполученням слів, говорилося вище.

Відношення між підметом і присудком деталізуються, конкретизуються словами, словосполученнями в реченні.

Правила і закономірності організації словоформ у будові речень набагато різноманітніші, ніж об'єднання цих же словоформ у словосполучених утвореннях. Проте смислові відношення між елементами словосполучень не вміщуються у вузькі рамки граматичного відображення відношень так званих другорядних членів речення.

¹ Александров Н.М. Проблема второстепенных членов предложения в русском языке // Ученые записки Ленинградского госпединститута им. А.И. Герцена. – Т. 236. – Л., 1963. – С. 231.

² Ярцева В. Н. Предложение и словосочетание // Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – С. 451.

Другорядні члени речення узагальнюють неповно, лише приблизно багатоманітні смислові відношення, що виявляються між компонентами словосполучень.

"Члени речення, – зазначається в академічній граматиці, – це синтаксичні категорії, які виникають у реченні на основі форм словосполучення і які відбивають відношення між структурними елементами речення"¹. Наскільки недосконалим є вчення про другорядні члени речення, можна переконалися на таких висловленнях, у будові яких нерідко трапляються слова, що в рівній мірі відносяться до обох головних членів речення, до усього висловлення в цілому. Наприклад: "Я в хаті мучився колись, мої *там* сльози пролились, найперші сльози" (Т.Г. Шевченко); "Вогонь був таким, що *в повітрі* снаряди стрічалися з снарядами, міни з мінами, гранати з гранатами. І тільки одні катюші... , непереможно проносили через усе небо своє смертоносне ячання" (М. Стельмах); "Й *пожежні*, що стояли поруч Перегудиної кузні, сиділи під вартою всі заарештовані вербівчани" (А. Ішук).

Про виділені у цих реченнях слова можна говорити тільки як про детермінанти підмета (*там сльози; в повітрі снаряди, міни, гранати; в пожежні, під вартою всі*) і присудка (*там пролились, в повітрі стрічалися, сиділи в пожежні, під вартою*).

Ці і подібні слова у будові речень, мабуть, не можна віднести без застережень до будь-якої категорії другорядних членів речення.

У науковій літературі, присвяченій другорядним членам, визначається, що другорядні члени речення виникають і розвиваються на більш-менш постійній лексико-граматичній основі: основою означень є прикметники, займенники прикметникового типу, порядкові числівники, дієприкметники; додатків – іменники (займенники) у непрямих відмінках; обставин – прислівники, дієприслівники. Найбільш послідовними у цьому розумінні є граматичні виразники означень (*весняні дні, наша Батьківщина, семирічний план, виконане завдання*) з атрибутивними синтаксичними відношеннями. Проте й у цій групі другорядних членів речення є чимало випадків відхилення морфологічних засобів їх вираження від синтаксичних їх функцій, від смислових відношень.

¹ Грамматика русского языка / Под ред. В.В. Виноградова, Е.С. Истриной. – Т. II. – Ч. I. – С 88.

Так, в атрибутивні відношення можуть вступати і такі поширюючі слова, які виражені не так званими означальними частинами мови (прикметниками тощо), а й прийменниковими конструкціями іменників (*будинок з вежею, пальто з коміром, трактор з прицепом, космічний корабель з людиною на борту*). Наприклад: "Назустріч Чернишеві скакав на баскому коні якийсь *піхотинець у розстебнутій шинелі, без пілотки, з рідкою сірою борідкою віником*" (О. Гончар); "Ентузіаст *з очима чекіста*" (І. Муратов); "Шлюпки *з іноземних пароплавів, на яких приїхали в місто матроси, одиноко гойдалися на воді біля причалів*" (В. Собко).

Поряд з цими випадками відхилень, означальні частини мови (здебільшого прикметники) вживаються у незвичайній для них ролі – обставин, вступаючи в адвербіальні смислові відношення з дієсловом-присудком. Наприклад: "[Економія] *вивернулася сита й пузата*" (А. Головка); "Наставав кінець фашизму. А ти, Марку, вже не будеш добивати його в самому лігві: *дибай на костурах, скалічений і осиротілий, до своєї хати*" (М. Стельмах); "Замок висів на дверях – *непрístupний і загадковий, як розвідницький шифр*" (П. Загребельний); "*Виросла рівна з матір'ю; Виходжу від вас чистий серцем*"¹.

У наведених реченнях адвербіальні синтаксичні відношення між залежними прикметниками і підпорядковуваними дієсловами означають не просто обставину дії, а своєрідно спонтанну ознаку виявлюваної дії.

Незрівнянно більше випадків відхилення від теорії другорядних членів речення приховує морфологічна база додатків. Справа в тому, що іменники (чи функціональні іменники) у непрямих відмінках з прийменниками або без прийменників можуть вживатися і як додатки, і як означення, і як обставини, і як виразники синкретичних значень – додатка і обставини, додатка і означення тощо. Наприклад, прийменникові і безприйменникові конструкції іменників (або функціональних іменників) у непрямих відмінках, виконуючи синтаксичні функції різних другорядних членів речення, вступають у такі смислові відношення: 1) об'єктні: *Спо-*

¹ Приклади взято з праць (відповідно): Тимченко Є. Номінатив і датив в українській мові. – 1925. – С. 58; його ж, Вокатив й інструменталь в українській мові, 1929. – С. 66.

гади про матір (з газет); "Промисловість Київської області виконала план першого кварталу" (з газет); 2) означальні: "Бійці слухали попури з українських пісень" (з газет); "Вибігає пан Жук, чоловік років із двадцять два – такий приятний на вид" (М. Коцюбинський); "Він у нас од природи такий" (Л. Первомайський); 3) адвербіальні: "І зробився Я знову незримий Та й пропхався у палати" (Т. Шевченко); "А після сніданку Євген, одягнувшись у цивільне, почав збиратися на явку" (А. Ішук); "На порозі стояв мальований красень" (П. Загребельний); "Дозвольте мені піти через дорогу. Іти "через дорогу" називалось: *вийти чорним ходом на подвір'я*, обійти школу і увійти до неї з парадного, як усі діти" (В. Гжицький); 4) синкретичні – а) об'єктно-адвербіальні: "Окопатися Фільчук не встиг. Його батарея вийшла з гаю, розвернулася і на очах у ворога зайняла позиції *обабіч шосе*" (Л. Первомайський); "Далеченько від міста, сам на камені між степом і морем він почував себе прекрасно і вже зовсім забув про *"пригоду в садку професора"*" (В. Собко); "Незабаром у двері боком прослизнув отець Софроній, *припухлий від сну*" (В. Речмедін); "Понад лісом, понад живим, *принишклим на ніч* острівцем санаторію в ньому нависла глуха непроглядна пільма" (Л. Письменна); б) об'єктно-атрибутивні: *Між крамницями сновигали якісь людиці в чорних довгополах не то халатах, не то пальтах* (В. Речмедін).

Морфологічними виразниками синтаксичної категорії обставини є прислівники, дієприслівники і, як уже зазначалося, функціонально близькі до них іменники у формі непрямих відмінків, здебільшого у сполученні з прийменниками. Наприклад: "*В дворі вона знову побачила* Павлуся. Оченята його були заплакані – Аллочка *уперто не хотіла давати* йому свої лижі. *В душі зацемила* образа за сина і *довго не хотіла вирухати*" (Л. Письменна).

При вивченні синтаксису речення перехідні типи другорядних членів речення неабияк ускладнюють роботу вчителів-мовників. Одночасно з цим, з їх поля зору випадає такий важливий для піднесення мовної культури фактор, як закономірності поширення складових частин висловлення.

Теорія другорядних членів речення не охоплює усієї гами можливих сполучень слів у реченні. Вона має бути набагато досконалішою. На думку В.М. Філіппової, необхідною передумовою дальшого розвитку цієї теорії повинно стати вивчення правил і

закономірностей творення словосполучень, вивчення їх семантичної структури¹.

Вливаючись у будову речення, словосполучення, групуючись навколо основних структурних одиниць – підмета і присудка, можуть зазнавати змін як у їх синтаксичній будові, так і в семантичній структурі. Отже, словосполучення і другорядні члени речення – це такі синтаксичні категорії, які хоч і не взаємовиключаються та, проте, й не збігаються, не накладаються одна на другу. Окрім того, що другорядні члени речення не відображають у повній мірі усієї багатоманітності синтаксичних відношень між компонентами словосполучень, не збігається й аналіз їх з аналізом складових частин словосполучень.

Словосполучення у складі речення можуть виражати, в залежності від сталості, традиційності вживання їх як семантико-синтаксичних єдностей, один член речення, два² і т. д.

У ролі одного члена речення можуть виступати не лише фразеологічно зв'язані словосполучення (*й усом не моргнути, на вус мотати, гарбуза з'їсти*), а й словосполучення з живими синтаксичними відношеннями. Це найчастіше буває тоді, коли граматично панівні компоненти словосполучень мають дуже загальні лексичні значення. І лексично, і граматично тяжать вони до з'єднання з іншими словами, наприклад: *Червоний півень, схожий на сердитого турка в чалмі, побачивши незнайомих людей, щось тривожне крикнув на курячий гарем* (Г. Тютюнник).

Окрім предикативного сполучення *півень крикнув*, тут є детермінанти у вигляді бінарних і складних словосполучень: *червоний півень, турок у чалмі, сердитий турок, незнайомі люди, тривожне щось, курячий гарем; схожий на сердитого турка в чалмі, крикнути щось тривожне на курячий гарем*.

За теорією другорядних членів речення, треба було б поділити це речення на такі граматичні пари: *червоний півень, схожий півень, схожий на турка, турок у чалмі, сердитий турок, крикнути щось, тривожне щось, крикнути на гарем, курячий гарем, крикнути побачивши, побачивши людей, незнайомих людей*. Тут легко помітити, що бінарні словосполучення здебільшого виступають

¹ Филиппова В. М. Глагольно-именное словосочетание с временным значением в современном русском языке. – С. 161.

² Ярцева В. Н. Предложение и словосочетание. – С. 451.

у ролі граматичних пар. Однак є й такі граматичні пари, які не виражають зовсім або в належній мірі значення предметної співвідносності, наприклад, *схожий півень, крикнути на гарем, крикнути побачивши*. Це пояснюється тим, що на догоду схематичній теорії другорядних членів у кожній з цих граматичних пар є незаповнені валентні одиниці. Вони можуть бути заповнені третіми (а це порушує принцип граматичної парності) елементами, які б відповідали на питання (відповідно): на кого – на що, який – чого, кого – що. Замість такого поділу висловлення, можна використати метод аналізу за безпосередніми складниками¹.

На рівні висловлення безпосередніми складниками є детермінанти з детермінованими структурними основами – підметом і присудком. Детерміновані підмет і присудок разом з детермінантами являють собою конструкти висловлення. Кожен із конструктів виражено ланцюгом бінарних словосполучень. Бінарні словосполучення є безпосередніми складниками конструктів. По відношенню ж до висловлення вони виступають тільки як компоненти. Елементи бінарних словосполучень є безпосередніми складниками на рівні синтаксису словосполучень. На рівні ж конструктів висловлення вони функціонують просто як складники. Наприклад, безпосередніми складниками такого висловлення, як: *Невиразні силуети горбів непомітно для ока зливались з темними плямами хмар*, є детермінований суб'єкт дії з його детермінантами (*невиразні силуети горбів*) і детермінований предикат разом з його детермінантами (*непомітно для ока зливались з темними плямами хмар*). Детерміновані суб'єкт і предикат являють собою конструкти висловлення. Бінарні і поширені бінарні словосполучення: *силуети горбів, невиразні силуети горбів, непомітно для ока, зливались непомітно для ока, плями хмар, темні плями хмар, зливались з темними плямами хмар* виступають у ролі компонентів (складників) на рівні висловлення, але безпосередніх складників на рівні конструктів висловлення.

Розглянуті факти дають можливість зробити деякі висновки:

¹ Коптілов В.В. Метод безпосередніх складників // Проблеми та методи структурної лінгвістики. – К., 1965; Степанов Ю.С. Основы языкознания. – М., 1966; Шаумян С.К. Структурная лингвистика. – М., 1965; Апресян Ю.Д. Что такое структурная лингвистика // Иностраный язык в школе. – 1961. – № 3.

Словосполучення співвідносні з другорядними членами речення, але не тотожні їм.

Другорядні члени речення є невіддільними атрибутами речення; вони виявляються тільки у будові речення. Словосполучення ж, як будівельний матеріал речення, можуть функціонувати і поза реченням як засіб номінації, найменування.

Найщільніший взаємозв'язок другорядних членів речення і словосполучень виявляється в тому, що окремі словосполучення, зокрема словосполучення з "невідстояною" семантичною структурою, вливаючись у речення, перегруповуючись, можуть збігатися у функціонально-синтаксичному відношенні з граматичними парами.

У будові речення не всі граматичні пари, не всі сполучення слів мають потенційну властивість стати словосполученнями.

Правила і закономірності сполучення другорядних членів у будові речення різноманітніші, ніж правила організації слів у словосполучних утвореннях. Однак граматичні форми вираження другорядних членів речення не вміщують, не охоплюють усіх можливих нюансів семантичних відношень, які можуть бути між елементами словосполучень. Внаслідок цього виникає безліч перехідних, синкретичних типів другорядних членів речення.

Другорядні члени речення не відображають у повній мірі безлічі відтінків значень, виражених словосполученнями, а лише приблизно узагальнюють, синтезують найбільш істотні з них.

Словосполучення в сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 41–56.

СИНТАКСИС ДВОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Іваницька Н.Л.

Синтаксична структура двоскладного речення (Питання формально-граматичного і семантико-граматичного членування)

Однією з головних проблем синтаксису є всебічне вивчення речення, його граматичної організації у зв'язку з вираженням певного змісту. У реченні як основній одиниці синтаксису взаємодіє досить складна система взаємопов'язаних одиниць, які утворюють його структуру. Найбільш давньою і випробуваною часом синтаксичною моделлю речення є модель членів речення. У сучасних синтаксичних дослідженнях запропоновано інші принципи членування речення, зокрема на основі таких одиниць, як класи слів, безпосередні складники, синтагми, синтаксичні конструкції тощо. У світлі нових ідей про синтаксичну природу речення центральне місце відводиться структурним схемам речення як синтаксичним зразкам, за якими будуються реальні висловлювання. Можливість членування речення визначається тим, що між елементами, виділеними в процесі аналізу, і цілим існує залежність, в яку ці елементи вступають. Особливості таких залежностей головним чином впливають на членування речення. Звичайно, навряд чи можна знайти універсальну класифікацію, яка повністю відображала б складний механізм структури речення.

Учення про члени речення, створене зусиллями О.О. Потебні, О.О. Шахматова, О.М. Пешковського, І.І. Мещанинова, В.В. Виноградова та ін., має певні суперечності, у зв'язку з чим виникають дискусії, пропонуються різні уточнення у визначенні членів речення.

У структурі простого речення виділяються дві конструктивні одиниці: центр речення і периферія. Першу з них становлять головні члени речення (підмет і присудок у двоскладному реченні, головний член у реченні односкладної будови), а другу – другорядні члени, які поширюють речення. В аналізі речення за членами можливі значні труднощі теоретичного і практичного характеру. Розглянемо, наприклад, речення: *Основні напрями реформи школи дістали всенародне схвалення й підтримку людей* (Із газ.). До центру речення, зрозуміла річ, можна віднести однослівно виражені головні члени *напрями* і *дістали*, а решту членів речення – до другорядних, хоч цілком можливим і виправданим буде розширення структури підмета і присудка обов'язково залежними членами (*напрями реформи школи, дістали схвалення, підтримку*). Таким чином, в аналізі структури речення за моделлю членів речення першорядного значення набуває проблема значення і синтаксичної достатності (обсягу) члена речення.

Досі немає однозначних критеріїв визначення обсягу членів речення та системи диференційних ознак, які відмежовували б один член речення від іншого, особливо серед другорядних. Раніше більше уваги приділялося основним одиницям синтаксису – реченню і словосполученню при наданні переваги першій з них як такій, що безпосередньо виконує комунікативну функцію. Слово ж з властивими йому значеннями залишалося поза синтаксичною кваліфікацією. Фактично до уваги бралася лише його форма, за допомогою якої реалізувалися граматичні зв'язки у словосполученні й реченні. Останнім часом не лише посилилася увага до слова як елемента, що безпосередньо (у вигляді словоформи) входить у речення; слово стало невід'ємною складовою частиною всієї синтаксичної науки про речення, словосполучення і зв'язки слів.

Особливої ваги набули теорії, пов'язані з вивченням сполучуваності слів, відомі під назвами "сполучуваність", "валентність", "дистрибуція", "семантична вибірковість", "семантична потенція", "конфігурація", які відбивають одну з властивостей повнозначних слів – їх здатність поєднуватися з іншими словами або словоформами. Система так званих "прислівних зв'язків" в українській мові є досить складною. На сполучуваність слів і, отже, на реалізацію повнозначними словами їх семантики, впливає

частиномовна приналежність, морфемний склад (особливо наявність префіксів), відношення мотивованості, значення, тобто сукупність лексико-граматичних ознак. За здатністю реалізувати семантику повнозначні слова узвичаєно поділяти на дві групи: слова абсолютного значення, або закритої семантики, із самодостатнім смислом (*ікло, краєвид, жовтий, сміятися, рости, світити, розвиватися* і т. ін.), і слова релятивного (відносного) значення, або відкритої семантики (*зрубати, розбити, вдосконалення, шматок, н'ятнадцять* і т. ін.). Слова закритої семантики не потребують уточнення їх змісту, тому зв'язок їх з іншими словами ослаблений. Самодостатність змісту слова сприяє формуванню ним окремого компонента синтаксичної структури речення. Кожне з речень *Поруч дзюркотів ясний струмок; Опівдні розвідники повернулися* (О. Гончар); *Ніч пливе за вікном, наче птах на важкому крилі* (Л. Первомайський) складається з повнозначних слів закритої семантики, здатних окремо або разом з неповнозначними формувати член речення. На відміну від повнозначних слів абсолютної семантики слова релятивного значення не можуть самостійно реалізувати семантику і тому більшою або меншою мірою потребують інших слів для уточнення свого змісту.

Аналіз повнозначних слів релятивної семантики сприяє розв'язанню двох важливих проблем синтаксичного членування речення: по-перше, встановленню ієрархії у системі членів речення і, по-друге, відмежуванню членів речення непростого (аналітичної) будови.

Слова релятивної семантики можуть обов'язково вимагати не тільки конкретної словоформи, а кількох словоформ з відповідним значенням, наприклад: *На галявині біля струмка розташувались на привал бійці маршової роти* (О. Гончар). У складі словосполучення такі слова підпорядковують залежні слова сильним прислівним зв'язком; у реченнях вони виражають окремі члени із залежними від них обов'язковими поширювачами: підмета – *Практичне застосування верби різноманітне* (Із газ.); присудка – *Ми працюємо любимо, що в творчість перейшла...* (М. Рильський); другорядного члена речення – *Ми боремося за справедливую справу миру та безпеки народів, за інтереси людей праці; Довгий і складний шлях пройшло людство від перших спроб відірватися від землі до прориву в космос* (Із газ.). Серед повнозначних слів

релятивної семантики виділяється група слів максимально ослаблених семантично, які входять у сполучення слів, утворених сильними прислівними зв'язками, і є допоміжними елементами синтаксичних компонентів непростого (аналітичної) будови. Такі слова інформативно недостатні. На рівні формально-граматичного членування речень вони не утворюють словосполучень, а входять до складу сполучень слів, що становлять формальне вираження члена речення непростого будови: підмета, присудка, одного з другорядних членів речення. В українській мові групу інформативно недостатніх слів становлять:

1) дієслово *бути* з властивою йому допоміжною функцією у вираженні членів речення. Воно повністю втрачає значення "буття" і перетворюється на службовий елемент, який бере участь у вираженні члена речення аналітичної будови, наприклад: *Тоді Шура була легка, жвава, летюча, як кізка; Це було якраз те, що найбільше відповідало характеру Багірова* (О. Гончар); *Був, річ відома, молодим я, тому до дна тепер збагну, що навіть звук чи тон, чи ім'я були мені за тайну* (М. Рильський); *Того року трави і пшениці стояли, як Дунай, косарі були в ціні* (М. Стельмах);

2) інформативно недостатні дієслова з модальним значенням, наприклад: *За кілька днів мало розпочатися будівництво* (Н. Рибак); *Він бажав у далі сині полетіть* (А. Малишко); *Машина не хотіла скоритись водієві* (Ю. Збанацький); *Гончар продовжував мовчати* (Я. Баш); *Уміти жити – трудне високе вміння...* (І. Франко). У позиції залежного інфінітива при модальних дієсловах, що утворюють разом з ним семантичні єдності, може бути інформативно недостатнє дієслово. В такому разі семантична єдність розширюється, а синтаксичний компонент дістає трьохелементну форму вираження, наприклад: *Ми не можемо бути до цього байдужими* (М. Олійник); *Вона хоче стати інженером* (О. Левада); *Мосцастя мало бути вершиною його спокою* (Ю. Збанацький);

3) інформативно недостатні дієслова, що виявляють обов'язкову сполучуваність з іменними формами в орудному відмінку (*ставати, залишатися, зробитися*), наприклад: *За три дні стане він наводчиком* (О. Гончар); *До кінця бою у мене залишилось живими сто сімдесят чоловік* (О. Довженко);

4) інформативно недостатні іменники: а) з кількісним значенням (*десяток, сотня, тисяча, мільйон, мільярд*): *У нас щороку насаджуються мільйони нових дерев* (М. Чабанівський); *Півтисячі мідних інструментів* виконували навперемін *"Марсельєзу"* та *"Взвейтесь, соколи, орлами* (Ю. Смолич); *Перед нами на десятки кілометрів* простягалися порослі лісами знамениті плавні (О. Копиленко); б) іменники *початок, середина, кінець*, що сполучаються з іменниками в родовому відмінку: *Хто читав "Печерські антики" Лескова... той може собі уявити патріархальний Київ середини минулого століття* (М. Рильський); *Зима сорок четвертого року закінчилася ще на початку січня* (В. Козаченко); в) іменники з класифікуючим значенням (*вид, ряд*): *Ряд дерев не можуть прижитися в цій зоні* (М. Чабанівський); г) іменники, що означають частину, межу (*край, краєчок, кусок, решта, залишок*): *На краєчку стола щось пише Василь* (М. Зарудний); *За пилочку Дарина віддала йому шмат сала* (В. Земляк); ґ) іменники, що модифікують кількісні ознаки предметів в узагальненому вигляді (*купа, запас, клунок, мішок, торба*): *Великі запаси води мають річки України, особливо Дніпро і Південний Буг* (Із газ.); *До полудня вони навибирали по доброму клунку картоплі* (Ю. Збанацький); д) іменники з кількісним значенням, що утворюють із залежними словами метафоричні сполучення (*гама, юрба, караван, потік, коло*): *Так пробудилась ціла гама людських почувань* (М. Коцюбинський); *Тим часом повз пристань до теплової електростанції пішла юрба електриків* (Я. Баш); *З ранньої весни до пізньої осені йдуть серед просторів нового моря каравани суден з рудою, камінням...* (О. Гончар); *Він весь у полоні могутнього потоку спогадів* (О. Довженко); *Чужий голос увірвався в коло його думок* (Леся Українка). До цієї семантичної групи належать також іменники, що означають високий ступінь кількісної ознаки (*сила, безліч*): *За останні півтора року він переробив із своїми помічниками силу роботи* (Із газ.); *Дзвеніла блакить безліччю дзвінків* (Є. Гуцало); *Хома перший, розмахуючи руками, кричав би про безліч всяких промахів і недоліків* (О. Гончар);

5) числівники в сполученні з іменниками в родовому відмінку (*п'ять кілометрів, дев'ятеро людей, три з половиною кілограми*), які в окремих випадках здатні вживатися абсолютивно, виражаючи при цьому абстрактну кількість (*Два плюс два дорівнює*

чотири). Складовими елементами аналітично виражених компонентів можуть бути також числівники, що позначають межі кількісних вимірів узагальнено (*скільки, багато, мало, чимало, небагато, кілька*): *Ліси. Скільки добрих почуттів викликає у людини сама тільки згадка про зелені лісові масиви...* (М. Чабанівський); *Юний друже, через книгу ти пізнаєш багато нового, незвіданого і прекрасного* (І. Цюпа); *Я шукаю такий засіб, щоб від найскладніших операцій у найскладніших умовах менше вмирало людей* (О. Корнійчук); *Чимало тривожного і навіть прикрого в сучасному світі* (О. Гончар). У семантичних єдностях із значенням кількості залежними від числівників або їх еквівалентів іменними елементами бувають іменники, що означають одиниці рахунку (*штук* – при лічбі предметів, *голів* – при лічбі тварин, *чоловік* – при лічбі людей). Такі лексеми, з одного боку, завжди вживаються абсолютивно при кількісних найменуваннях, а з другого – через свою інформативну недостатність, як і інші кількісні найменування, мають залежний іменник у родовому відмінку: *Іна постріли, і на крик вибігають чоловік з п'ять хуторян*; *Сиділо нас чоловік вісім* (Остап Вишня); *Багато голів великої рогатої худоби виростили і здали державі, підсобні господарства* (Із газ.); *Хазяйка спекла штук з п'ять картоплин* (І. Нехода);

б) прикметники і дієприкметники, що виражають обов'язок, згоду (*повинен, змушений, зобов'язаний, ладен, радий*). Такі слова постійно сполучаються з дієсловами в формі інфінітива. Якщо в залежній інфінітивній позиції вживаються дієслова абсолютивної семантики, то двослівна структура утворює компонент аналітичної будови, як правило, – присудок двоскладного речення.

Нерідко буває, що на формально-граматичному рівні аналітизм членів речення утворюється сполученням слів абсолютивної семантики. При цьому обов'язкова сполучуваність слів має позиційно зумовлений характер. Позиційно зумовленими словесними формами в структурі речення є іменники, що означають відрізок часу (*день, вечір, ніч, рік*) у родовому чи знахідному відмінках з прийменниками і без них, наприклад: *Вітряки з дитячих літ приваблювали Христину* (М. Стельмах); *Всі дні в ротах ішло навчання*. (О. Гончар); *На другий день погнав я пасти* (Г. Пютюнник). Прикметники або займенники, які сполучаються з такими

іменниками, конкретизують значення іменників і семантично обмежені узагальненою вказівкою на темпоральність.

Семантичні єдності, що об'єднуються в один синтаксичний компонент речення, утворюють також повнозначні слова абсолютивної семантики, які, вживаючись попарно, за допомогою прийменників утворюють своєрідні фразеологізми (*з дня на день, з року в рік, з краю в край*), наприклад: *З раннього **ранку** до пізнього **вечора** не спить священна для нас Київська гора Героїв* (І. Цюпа). Хоч сполучення *з ранку до вечора* умовно можна розчленувати на два елементи (*не спить* – з якого часу? – *з ранку, не спить* – до якого часу? – *до вечора*), але в позиції другорядного члена речення з часовим значенням таке поєднання слів утворює семантико-граматичну єдність і виступає одним членом речення аналітичної будови.

Аналітизм членів речення утворюється сполученням слів абсолютивної семантики, в яких у структурі речення значення одного з них нейтралізоване. Структуру таких сполучень найчастіше становлять іменники з прикметниками, в яких нейтралізується значення іменника. Прикметник виявляється семантично вагомим елементом, що не лише не послаблює значення, а й утримує на собі зміст усього аналітично вираженого компонента синтаксичної структури. Така властивість притаманна іменникам *людина, хлопець, дівчина, чоловік, жінка, річ, справа*, семантична єдність яких з прикметниками утворює присудок. Функціональну значимість прикметників при цих іменниках можна виявити, змінивши конструкцію: при збереженні тотожного змісту нейтралізується семантика іменника, наприклад: *Олег – **хлопець добрий і простий*** (Ю. Збанацький) – *Олег – простий і добрий*; *Мій батько був людиною доброю і прямою* (Ю. Збанацький) – *Мій батько був добрим і прямим*; *Вибиватися в люди – справа зовсім **не проста*** (М. Сингаївський) – *Вибиватися в люди – зовсім не просто*.

Таким чином, член речення аналітичної будови являє собою сполучення слів як семантичну єдність, зумовлену інформативною недостатністю одного з них, яка виявляється на рівні словосполучення, або семантичну єдність повнозначних слів, яка виявляється на рівні речення.

З погляду формально-граматичної будови центр двоскладного речення становлять лише головні члени речення: підмет і присудок. З погляду ж семантико-граматичного до центру речення

можуть входити й другорядні члени (як правило, додатки і обставини), що обов'язково залежать від головних. За структурними і функціональними ознаками такий центр речення завжди є закінченою структурою, що може реалізуватися як окреме речення. Отже, поняття периферії реченнєвої структури, таким чином, уточнюється шляхом диференціації другорядних членів за ознакою обов'язковості / необов'язковості. На формально-граматичному рівні обов'язковість другорядного члена речення визначається зв'язком сильного керування між словами в словосполученні. Якщо такий другорядний член речення залежить від підмета чи від присудка, то він кваліфікується як обов'язковий другорядний член первинної залежності (O_1), якщо від другорядних членів речення, то, визначається як обов'язковий другорядний член вторинної залежності (O_2). Другорядні члени первинної залежності завжди розширюють обсяг семантико-граматичної основи речення. Обов'язковими другорядними членами речення бувають додатки (завжди прямі і часто непрямі), обставини місця, способу дії, члени речення, що мають подвійну синтаксичну залежність. Означення і переважна більшість обставин обов'язкової залежності від інших членів речення не виявляють. Отже, члени речення з урахуванням їх обов'язковості та конструктивності (первинності) можуть бути представлені у вигляді такої системи:

1. Підмет. Присудок.
2. Обов'язкові другорядні члени первинної залежності.
3. Обов'язкові другорядні члени, які поширюють члени первинної залежності.
4. Обов'язкові другорядні члени, залежні від інших другорядних членів.
5. Необов'язкові (факультативні) другорядні члени.

Крім другорядних членів обов'язкової залежності, є необов'язкові (факультативні) другорядні члени речення (Φ), що виражаються залежними компонентами словосполучень, поєднуваними з головним словом одним із видів слабких підрядних зв'язків. Реалізація слабого підрядного зв'язку відбувається в формах узгодження при наявності в присубстантивній позиції прикметника (займенника, числівника), керування при наявності в залежній позиції іменника в непрямому відмінку і прилягання при вираженні члена прислівником чи неозначеною формою дієслова.

Факультативні другорядні члени речення найчастіше відбивають природу первинних словосполучень із зв'язком узгодження чи слабкого керування. Факультативними бувають усі ті другорядні члени речення, вилучення яких не призводить до інформативної недостатності структури, співвідносною з граматичним центром речення. Необов'язкові другорядні члени речення часто відбивають природу вторинних (з погляду утворення) словосполучень (*"поїзд на Москву"* – пор.: *"поїзд іде на Москву"*). Необов'язковою з погляду формально-граматичної залежності є також переважна більшість обставин, наприклад: *"Останнім часом у багатьох галузях науки і техніки почалось успішне застосування математичних методів"* (3 газ.). Отже, розмежування другорядних членів речення на обов'язкові й факультативні і виділення серед них обов'язкових членів первинної залежності дає змогу уточнити зміст поняття "поширене речення". З-поміж усіх поширених речень, тобто таких, у яких, крім головних, є другорядні, виділяється група власне поширених чи обов'язково поширених речень, синтаксичну структуру яких утворюють головні і обов'язково залежні від них другорядні члени, наприклад: *Праця все здолає* (Нар. тв.) – П + Пр + О₁; *Лікарі заборонили йому вставати* (Я. Баш) – П + Пр + О₁ + О₁; *Іван Половець наказав приготувати кулети* (Ю. Яновський) – П + Пр + О₁О₂; *Учні допомагають фермерам збирати врожай* (3 газ.) – П + Пр + О₁О₂. Враховуючи такі ознаки другорядних членів, можна визначити модель (зразок), за якою будуються речення.

У синтаксичній структурі двоскладного речення виділяються два типи синтаксичних відношень: предикативні і непередикативні. Предикативні відношення характеризують зв'язок між головними синтаксичними компонентами – підметом і присудком. Це відношення реченнєвого рівня, предикативні відношення виникають між словами в словосполученнях, зумовлюються лексико-граматичними властивостями останніх і зберігаються при транспонуванні словосполучень у речення. У свою чергу, непередикативні відношення поділяються на внутрікомпонентні і міжкомпонентні.

Розмежовуються три основних види непередикативних міжкомпонентних семантико-граматичних відношень: об'єктні, атрибутивні, обставинні. На їх основі традиційно визначаються три

другорядні члени речення: додаток, означення, обставина. Об'єктні відношення мають місце тоді, коли виражається загальна спрямованість дії чи ознаки на предмет або поєднаність стану з предметом у широкому значенні цього слова. Предмет, на який спрямована дія чи з яким поєднується стан, виражається повнозначним словом, що або компенсує релятивні властивості іншого повнозначного слова в словосполученні, або доповнює, поширює його абсолютивно реалізовану семантику, тим самим збагачуючи її. Об'єктні відношення найчастіше складаються між діями і предметами (*організувати відпочинок, дослідити явище, керувати колективом, набрати цукру, бажати щастя, боятися труднощів, наслухатися розмов, оволодіти майстерністю, оточити піклуванням, нагородити орденом, забути про образу, подивитись на картину, послатися на першоджерело, сумувати за другом* і т. ін.).

Об'єктні відношення встановлюються в реченні переважно між присудком і обов'язковими, рідше – факультативними синтаксичними компонентами, вираженими іменниками або їх функціональними еквівалентами, наприклад: *Довкола нам тил доріг **вкриває** смагли **чола*** (А. Малишко). Крім того, об'єктні відношення часто встановлюються також: а) між підметом і обов'язковим членом, якщо підметом є слово релятивної семантики, наприклад: *Характерною рисою нашого часу є дедалі інтенсивніше **перетворення науки в безпосередню продуктивну силу суспільства*** (З газ.); б) між другорядними членами, наприклад: *Уся практична сфера людської діяльності є **виразом прагнення людини до неповторності*** (З газ). Орієнтація на взаємозв'язок семантико-синтаксичних значень у межах об'єктних відношень і синтаксичних зв'язків відповідних залежних членів речення з підпорядковуваними дає змогу з інших позицій підійти до кваліфікації окремих традиційних синтаксичних категорій, наприклад прямого додатка на відміну від непрямого. Загальносемантичною підставою для виділення прямого додатка вважається високий ступінь охоплення предмета дією чи станом, а формально-граматичною підставою – наявність знахідного (в окремих випадках – родового) відмінка імені. Семантико-синтаксичне поняття "прямий додаток" або власне-семантичне поняття "прямий об'єкт" виділилися, таким чином, на основі двох взаємопов'язаних характеристик: синтаксичної та семантичної.

Атрибутивні семантико-синтаксичні відношення складаються між членами, з яких один виражає ознаку іншого. Сферою вияву таких відношень є субстантивні словосполучення, в яких підрядним зв'язком узгодження поєднуються іменники і прикметники, займенники, числівники, наприклад: *Вірний приятель – то найбільший скарб* (Нар. тв.). На семантико-синтаксичному рівні атрибутивні відношення можуть диференціюватися на часткові значення, наприклад: атрибутивно-якісні: *Солов'ї ранкові засурмили в такі золоті сурми, що річкова гладь враз прокинулася, причепурилася, задзеркалилася невловимим рухом, змахнула з свого лиця всі зорі-веснянки, дихнула легким туманцем* (М. Стельмах); атрибутивно-кількісні: *За двадцятьма мостами сивий Дніпро встас* (А. Малишко); атрибутивно-посесивні: *Перо моє пісні мережить, пісні, що закликають в бій. Та сила ж їх – тобі належить, тобі, народе любий мій* (П. Тичина); атрибутивно-якісні, співвіднесені з дією: *А потухаюче сонце вже сідало* (М. Коцюбинський).

Обставинні відношення виникають, коли другорядний член характеризує дію, стан чи ознаку з погляду місця, умови, способу, часу, причини або інших супровідних ознак їх вияву. Найчастіше такі відношення бувають між присудками і залежними від них другорядними членами, що виявляють досить послаблену граматичну залежність, наприклад: *Ось з таким невеселим серцем покинула я село* (М. Чабанівський). Часткові значення обставинних синтаксичних відношень різноманітні і, на відміну від інших відношень, тісно пов'язані з лексичною семантикою слів, якими виражаються підпорядковуючий і підпорядкований члени. Серед часткових обставинних значень виділяються такі: а) значення місця (локалізуюче, просторове значення); б) часові (темпоральні) значення: *Та в другій половині дня несподівано почалась хуртовина* (П. Загребельний); в) значення причини: *Хай з любові серце в'яне, – я б не так заграць зумів* (І. Гончаренко); г) значення мети: *Во ім'я радості і миру встають будови тут і там* (В. Сосяра); ґ) значення умови: *При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий ризик не страшний* (Леся Українка); д) значення способу дії: *Тужливо і протяжно лилися звуки вівчарської трембіти* (І. Франко). Виділені вище, як і інші, часткові значення можуть бути піддані подальшому членуванню на основі

деталізації ознак, тобто шляхом наближення їх до лексичних значень словоформ у певних позиціях. Так, наприклад, обставинні значення місця членуються на власне-локалізуючі: *Щось чорніє над водою, щось біле блукає* (Г. Шевченко); джерела руху, напрямку до кінцевого пункту: *За гори круточолі сідало сонце* (О. Гончар); значення місця між вихідним і кінцевим пунктами: *Дівчата попрямували через стерню до свого табору* (О. Гончар) і т. ін. Обставинне значення часу, в свою чергу, членується на значення часового моменту, продовження дії: *Безсмертний той, хто все своє життя за долю людства голос піднімає* (М. Бажан); часового відліку: *Житний хліб полюбив я з дитячих літ* (М. Сингаївський); передування в часі: *Перед самою косовицею несподівано з'явився в селі Федот Вихор* (Г. Тютюнник); часового обмеження: *До світанку садок гримів солов'їними голосами* (Є. Гуцало).

У зв'язку з тим, що відношення між членами речення у семантико-синтаксичній структурі речення відбивають природу не лише транспонованих у речення первинних словосполучень, а й словосполучень вторинних, які утворилися на основі різних словотворчих процесів у мові, а також на основі так званого "вільного" поєднання членів, вони часто бувають комплексними. У комплексних відношеннях поєднуються два або три типи синтаксичних відношень. Визначити належність до певного типу синтаксичних відношень можна за допомогою різних, прийомів синтаксичного аналізу (заміни, перетворення, зіставлення з іншими членами та ін.), наприклад: *Я була на могилі солдата* (М. Познанська) – *Я була на солдатській могилі; Двигтить земля від гуркоту машин* (М. Зарудний) – *"Двигтить земля, бо гуркочуть машини.*

Таким чином, рівневий підхід до інтерпретації синтаксичної структури простого речення дає змогу глибше проникати в механізм побудови речення, більш-менш однозначно кваліфікувати поняття "аналітизм члена речення", а також, враховуючи лексичну семантику членів речення, деталізувати часткові значення основних семантико-синтаксичних відношень.

Іваницька Н. Л. Синтаксична структура двоскладного речення (Питання формально-граматичного і семантико-граматичного членування) // УМЛШ. – 1986. – № 1. – С. 36–41.

Степаненко М.І.

Структурна схема речення і його валентна будова

Кожне речення як складний мовний знак, точніше, як "сполучення знаків, з яких будуються інформативні знакові тексти, використовувани у мовному спілкуванні"¹, називає ситуацію, подію (взаємопов'язані ситуації, події), повідомляє про неї (про них). Водночас воно входить у систему ССР або, за іншою термінологією, моделей речення, відповідно як слова об'єднуються в тематичні класи, лексико-семантичні групи, лексико-граматичні розряди і т. ін. Як відомо, поняття моделі речення одним з перших використав Е. Сепір, котрий вважав, що "в основі кожного закінченого речення лежить готовий взірець, речення-тип, характеризуване певними формальними рисами. Ці визначені типи або ніби фундаменти речень можуть служити основою для будь-яких побудов, необхідних тому, хто говорить чи пише, проте самі вони в закостенілому вигляді "дані" традицією"². У лінгвістиці проблемі опису ССР приділялася і приділяється значна увага: Й.Ф. Андерш, Н.М. Арват, Н.Д. Арутюнова, В.А. Белошапкова, В.В. Богданов, І.Р. Вихованець, А.П. Грищенко, А.П. Загнітко, Г.О. Золотова, Н.Л. Іваницька, С.І. Кокоріна, В.П. Конєва, Є. Кржижкова, Ю.А. Левицький, П.О. Лекант, Т.П. Ломтев, О.С. Мельничук, О.І. Москальська, А.М. Мухін, М.Я. Плющ, І.П. Распопов, О.Б. Сиротиніна, І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська, Н.Ю. Шведова, Т.В. Шмельова та ін. Єдиного погляду на сутність аналізованого лінгвістичного явища ще не вироблено. Про це свідчить хоча б той факт, що, крім уже згаданого поняття "ССР", використовуються й інші терміни: "модель речення", "формула речення". Як слушно зауважує Ю.А. Левицький, складність питання полягає "не стільки в розмежуванні назв, скільки в розрізненні розуміння моделі й кількості постульованих

¹ Семчинський С.В. Загальне мовознавство. – К.: Вища школа, Головне вид-во, 1988. – С. 127.

² Сепір Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Изд. группа "Прогресс", "Универс", 1993. – С. 53.

моделей не лише в різних мовах, але і в одній"¹. Проблемним є також урахування чи неврахування таких важливих для речення характеристик, як формально-граматична організація, автосемантичність / синсемантичність, морфемна будова основних носіїв валентності, комунікативна достатність та комунікативна недостатність. Усі дослідники сходяться на тому, що основу будь-якого речення в більшості мов становить предикативний мінімум. Його витлумачують як своєрідний "синтаксичний зв'язок, за яким може бути побудоване окреме непоширене (елементарне) речення"². Деякі мовознавці, зокрема Н.Ю. Шведова³, дотримуються погляду, що ССР утворюють тільки компоненти предикативного мінімуму, виокремлюючи при цьому лише мінімальні ССР. Така інтерпретація поширюється на речення типу *Ліс шумить, Бабуся плаче, Сонце заходить* і не стосується реченневих утворень на зразок *Батько написав, Екскурсанти розташувалися, Збори протривали, Хлопець поводився*, оскільки останнім властива синсемантичність. Вони потребують конкретизаторів у вигляді об'єктних або адвербіальних поширювачів (пор.: *Батько написав заяву, Екскурсанти розташувалися в готелі, Збори протривали дві години, Хлопець поводився погано*). Для вчених, котрі ССР ідентифікують з предикативним мінімумом, є несуттєвим те, "що не будь-який предикативний мінімум забезпечує номінацію події і виступає комунікативною одиницею"⁴. Слушним у цьому зв'язку видається твердження В.І. Дегтярьова, що "структурна основа речення містить у собі не просто предикативний зв'язок головних конструктивних форм...але й передбачає ті або інші можливості їх змістового граматичного поширення відповідно до їх дистрибутивно-валентнісних властивостей"⁵. Належно оцінюючи положення Н.Ю. Шведової про мінімальну ССР, побудовану за тим або іншим абстрактним взірцем, Й.Ф. Андерш,

¹ Левицкий Ю.В. Основы теории синтаксиса. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – С. 53.

² Русская грамматика: В 2 т. – М.: Наука, 1982. – Т.2. – С. 84–85.

³ Там само. – С. 85.

⁴ Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк: Дон НУ, 2001. – С. 291.

⁵ Дегтярев В.И. Основы общей грамматики.– Ростов: Изд-во Ростов. ун-та, 1973.– С. 252.

Н.Д. Арутюнова, В.А. Белошапкова, І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко, Ю.А. Левицький, Т.П. Ломтев та ін. учені пропонують ураховувати при виокремленні структурних схем не тільки формальну будову речення, а й його змістове наповнення – інформативну достатність або недостатність. Це й закономірно, тому що будь-яке речення покликане виражати відносно закінчену думку, передавати якусь картину об'єктивної реальності. "У реченнях відповідної структури, – говорить Г.О. Золотова, – відображається той чи інший різновид відношень навколишньої дійсності і навпаки, для вираження того чи іншого характеру реальних зв'язків у мові функціонують структурно визначені різновиди речень"¹. Загально визнаним є факт, що склад речення можна максимально розширити, увівши до його структури різні відносно значення поширювачі, і максимально звузити, залишивши в ньому лише ті компоненти, які виконують конститутивну функцію, тобто утворюють те ядро, той зміст, котрий співвідноситься у свідомості мовців з "відрізком довкілля", "випадковою подією"², "вирізаним й обробленим думкою та мовою фрагментом дійсності"³. При цьому не слід забувати того, що речення виражає відносно завершену думку, і того, що не існує якої-небудь межі, котра здатна була б окреслити його довжину. Сказане вище дає підстави для виокремлення поряд з мінімальними ССР (S+P) поширених ССР (S+P+Compl). Важливо ще раз звернути увагу на те, що кожна з них репрезентує "інформативний зміст, котрий постає в абстрагованому вигляді як закріплене в мовній системі співвідношення типізованих елементів змісту"⁴. Отже, виділяючи типи ССР, необхідно зважати не лише на формальні зовнішні ознаки речення, а й на його семантичний рівень, оскільки в реченні, як одиниці когнітивній і комунікативній, тісно переплітаються різні плани:

¹ Золотова Г.А. О структуре простого предложения в русском языке // Вопросы языкознания. – 1967. – №6. – С. 91.

² Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища школа, 1984. – С. 7.

³ Храковский В.С. Проблемы деривационной синтаксической теории и вопросы синтаксиса арабского языка: Автореф. дис. ... доктора филол. наук. – Тбилиси, 1971. – С. 5.

⁴ Шведова Н.Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // Славянское языкознание: VII Международный съезд славистов. (Варшава, 21-27 августа 1973): Докл.сов.делегации. – М.: Наука, 1973. – С. 461.

формально-граматичний, денотативний, сигніфікативний, семантико-синтаксичний, комунікативний. Кожен з них є по-своєму важливим, а в сукупності вони репрезентують складний взаємозв'язок "об'єктивна дійсність – мислення – мова (мовлення)". Структурна організація й семантична наповнюваність речення утворюють діалектичну єдність. Синтаксичні структури типу S+P або S+P+CompI набудуть статусу речення тоді, коли відповідатимуть чинним у мові законам синтаксичної й семантичної валентності. Будь-яка ССР, що охоплює численний клас однорідних речень, "зразок, за яким будується не одне якесь речення, а безліч різних речень"¹, реалізуючи типове значення "НПО (той, хто здійснює дію, виступає її джерелом)+ПО (сама дія, процес або стан)", перетворюється в конкретне речення тоді, коли одержує необхідне лексичне наповнення, основна функція якого – створювати комунікативний зміст речення². Щоб стати одиницею спілкування, речення проходить складну еволюцію, етапами якої, за В.В. Бабайцевою, є 1) вибір виду думки, 2) вибір структурної схеми, 3) лексичне наповнення схеми. Речення "народжується" тоді, коли виникає потреба висловити думку. Вибір схеми визначається формою думки, а наповнення її – це бажання мовця передати якесь конкретне повідомлення³. Механізм утворення нескінченної кількості речень шляхом актуалізації мовних засобів залежно від конкретної комунікативної ситуації, робить слушне зауваження А.П. Грищенко, нагадує принцип дії "семи нот, на основі синтагматики яких створюються мелодії від елементарних, найпростіших до фундаментальних музичних творів, які, очевидно, можна порівняти з найскладнішими текстами як послідовностями відповідних речень"⁴. До сказаного слід додати й те,

¹ Ломтев Т.П. Принципы построения формулы предложения // Науч. докл. высш. шк.: Филол. науки. – 1969. – № 5. – С. 68.

² Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища школа, 1984. – С. 20.

³ Бабайцева В.В. Система структурно-семантических типов простого предложения в современном русском языке // Предложение как многоаспектная единица. Русский язык: Межвузовский сборник научных трудов. – М.: Изд-во Моск. гос. пед. ин-та им. В.И. Ленина, 1984. – С. 7.

⁴ Грищенко А.П. Форма в синтаксисі // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. Серія філологічна. – Полтава, 2001. – Вип. 4 (18). – С. 8.

що заповнення будь-якої можливої в мові ССР лексичним матеріалом здійснюється за селекційним принципом. Дієслова-предикати здебільшого фокусують у своїй семантичній структурі семи іменників, з якими вони сполучаються. Наприклад, у позиції S речень з валентною рамкою Р (мешкати ["жити, проживати в певному приміщенні – про людей; у гнізді, лігві і т. ін. – про тварин, птахів"]) + Advloc [stat] функціонують субстантивні лексеми-реалізатори семи "істота: людина, тварина, птах". Аналізований основний носій валентності вказаного значеннєвого типу разом з лівобічним поширювачем не може утворювати завершену у семантичному плані конструкцію, отже, характеризується обов'язковою правобічною валентністю. Дієслово мешкати інтенційно зорієнтоване на реалізацію локативних відношень, оскільки воно містить у своєму значенні сему "внутрішній простір". У складі цієї семи можна вичленувати, наприклад, такі диференційні семи, як "власне житло" [*Дід мешкає у своїй хаті*], "державне (приватне) житло" [*Петро мешкає в готелі*], "помешкання тварин" [*Ведмідь мешкає в барлозі*], "помешкання птахів" [*Дятел мешкає в дуплі*]. Функцію локативно-статичного поширювача регулярно виконує прийменниково-іменникова конструкція В/У+Nloc, рідше – прислівники на зразок там, тут. Селекційність послідовно простежується і на глибшому семантичному рівні речень. Дія принципу глибинної лексико-семантичної вибіркості, що охоплює речення ScMS+P[дієслово мешкати]+Adv [В/У+ N (іменники зі значенням внутрішнього простору) loc]loc, має такий вияв: *Батько* [дядько, родич, іноземець, гість, черниця] *мешкає в хаті* [квартирі, флігелі, готелі, світлиці, келії]; *Ведмідь* [лисиця, собака] *мешкає в барлозі* [норі, будці]; *Лелека* [сова] *мешкає в гнізді* [дуплі]. Отже, репрезентанти конститутивних позицій [S, P, Compl] перебувають у відношенні значеннєвої сумісності, як і має бути згідно із законами нормативної, звичної сполучуваності, що "будується на семантичному узгодженні"¹. Основний закон сполучення лексем-компонентів полягає в тому, що вони утворюють інформативно коректне речення тоді, коли матимуть, крім специфічних сем,

¹ Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка: Учебное пособие. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – С. 67.

тобто тих, які їх розрізняють, бодай одну спільну сему¹. Семантична валентність – явище складне, у ньому знаходять безпосереднє віддзеркалення, з одного боку, логічна, поняттєва валентність, а з другого – лексико-семантичні, семантико-стилістичні й інші особливості мови. Сутність цих валентностей і особливостей визначається внутрішньо- й зовнішньомовними чинниками. Так, логічна валентність мотивується позамовними чинниками, розглядається в інтерлінгвальному поняттєвому плані. Вона залежить від форм побудови думки, які диференціюються за двома напрямками: 1) логічні загальнолюдські форми мислення, що постають у результаті пізнання людиною навколишнього світу, яке не залежить від конкретних мов, зіставляються в різних мовах, і 2) специфічні форми мислення, котрі детермінуються природою конкретної мови, її граматичним ладом. Саме тому можна стверджувати, що зв'язки, які існують в об'єктивній реальності, відображаються в усіх мовах, проте неоднаково, вони, зрештою, індивідуалізуються, оскільки формування норм сполучуваності здійснюється на базі комунікативного досвіду конкретного народу². Якщо для сучасного росіянина словосполучення "каменный дом", твердить Ю.Б. Норман, звичне, то це ніяк не означає, що воно є стійким "у свідомості, скажімо, старожила-ескімоса"³. Логічні судження забезпечують зв'язок між об'єктивною реальністю й семантико-синтаксичною організацією мови, відображають у людській свідомості навколишній світ. Зв'язок між словами, який визначається позамовною дійсністю, репрезентується також понятійною валентністю, тобто йдеться про сполучуваність понять. Під поняттям розуміється "думка, що відображає в узагальненій формі предмети і явища дійсності за допомогою фіксації їх властивостей та відношень"⁴. Властивості й відношення "виступають у П. [понятті. – М.С.] як загальні і специфічні

¹ Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики 1971: Сборник статей. – М.: Наука, 1972. – С. 375.

² Норман Б.Ю. Синтаксис речевой деятельности. – Минск: Вышэйшая школа, 1978. – С. 29.

³ Норман Б.Ю. Згад. праця. – С. 29.

⁴ Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 383–384.

ознаки, які співвідносяться з класами предметів та явищ¹. І логічна, і поняттєва валентності безпосередньо пов'язані з лексичною валентністю, власне, перші знаходять безпосередню реалізацію й оформляються відповідно до виформованих у мові законів через останню. Усі ці валентності репрезентують ті відношення, які існують в об'єктивній реальності. Здатність/нездатність одиниць мови, наділених планом змісту, вступати в санкціоновані семантичною нормою мови зв'язки з іншими лексемами чи словесними комплексами будемо кваліфікувати як семантичну валентність. У такому розумінні логічну, поняттєву та лексичну валентності, що пов'язані зі значеннєвою структурою і виражають закономірності, відповідно до яких кожне поняття перебуває у визначеному відношенні з усіма останніми, можна розглядати в межах одного лексико-змістового рівня, інтерпретуючи його як семантичний. Виділення інших типів валентності – це передусім спроба диференціювати мовні та позамовні фактори, з якими безпосередньо пов'язується сполучуваність, що стосується різних рівнів мови. Лексеми, які перебувають у детермінативних відношеннях, крім семантичної сумісності, повинні мати правильну структурну організацію. Сполуки на зразок "син заміжній" або "дочка жоната", зазначає Н.Ю. Шведова, асемантичні не тому, що слова заміжній і жонатий закріпили якимось чином за собою іншу сполучуваність, а тому, що таке поєднання унеможливило значеннєвий статус цих лексичних одиниць². Водночас же сумісні у плані змісту сполуки "дочка одружений" або "син жоната" не утворюють коректного вислову, оскільки характеризуються аграматичністю. Синтаксичну валентність можна визначити як потенційну здатність слова сполучатися на рівні лексико-граматичних класів. Ця валентність реалізує побудову конструкцій, відповідним чином оформляючи лексеми. Вона залежить від граматичного ладу мови. Отже, ще раз необхідно наголосити на тому, що валентність являє собою особливу галузь, у якій діалектично взаємодіють фактори семантичного й граматичного плану. Синтаксична поведінка лексичних одиниць, які входять до

¹ Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 383–384.

² Шведова Н.Ю. Несколько замечаний по поводу статьи Ю.Д. Апресяна "Синонимия и синонимы" // Вопросы языкознания. – 1970. – № 3. – С. 41.

різних лексико-граматичних класів слів, пов'язана з їх семантикою, яка у свою чергу наділена "чутливістю" до тих або інших синтаксичних формул¹.

CCPS+P і S+P+Compl, до того як стати реальним реченням, проходить через стадію номінації, предикації та аргументації. "Номінація відповідає завданню називання об'єктів дійсності, предикація – завданню зв'язного називання, предикуювання в акті судження-висловлювання"², аргументація – завданню орієнтації названого і предикованого в просторі (локативність), часі (темпоральність) щодо мовця, завданню встановлення "генетичного зв'язку між явищами, з яких одне (наз. причиною) зумовлює інше (наз. наслідком або дією)" (каузальність)³, завданню встановлення того результату, на досягнення якого спрямовані дії мовця, безпосереднього свідомого мотиву, що зумовлює й регулює ці дії, установлення бажаної, запланованої, задуманої мовцем події (інтенціальність) тощо. Основу в ланцюгу "номінація-предикація-аргументація" становлять номінація, яка матеріалізує агенса, та предикація, що репрезентує дію, стан, процес, тобто процесуальність. Щодо семи процесуальності, то вона властива всім без винятку дієсловам, які виконують в описуваних у пропонованому дослідженні реченнях роль основного носія валентності. Вона організовує план змісту дієслова-предиката, оскільки останні семи, що входять до його значеннєвої структури, прямо чи опосередковано пов'язані з виокремленою денотативною семою, вони, поперше, детермінуються нею, а по-друге, конкретизують її. Разом же номінація та предикація виявляють модально-часовий стосунок до дійсності. Номінація, щоправда, матеріалізує не тільки агенса, а й пацієнса – того, хто сприймає дію, переживає процес, перебуває в якомусь стані. Номінація "агенса/пацієнса" закладена в мінімальній і поширеній ССР. Пор.: S[номінація (агенса/пацієнса)]+ P [дія, процес, стан] → *Хлопець скупався, Дівчата посварилися*; S[номінація (агенса)]+ P [дія, процес, стан]+Obj [номінація

¹ Будагов Р.А. К теории синтаксических отношений // Вопросы языкознания. – 1973. – № 1. – С. 4.

² Степанов Ю.С., Эдельман Д.И. Семиологический принцип описания языка // Принципы описания языков мира / Отв. ред. В.Н. Ярцева, Б.А. Серебрянников. – М.: Наука, 1976. – С. 219.

³ Философский словарь / Под. ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Просвещение, 1968. – С. 383–384.

(пацієнс)] → *Хлопець написав листа, Дівчина несла квіти*. Прикметно, що в реченнях, побудованих за зразком мінімальної ССР, номінація "агенс/пацієнс" предикуються зворотними дієсловами, причому останні вимагають від агенса/пацієнса форми множини. Основною базою для формування речень, утворених за взірцем поширеної ССР, виступають перехідні дієслова. Як бачимо, мисленнєві та мовленнєві операції, пов'язані з механізмом формування речення, відбуваються не стихійно, а в суворо визначеній логічній послідовності. Не може викликати сумнівів думка про те, що конкретне речення – це кінцевий продукт складного процесу, який відбувається у глибинній сфері мовної дійсності.

Виділення поширеної ССР, з одного боку, є явищем у край необхідним, а з другого – складним, до певної міри суперечливим і не завжди послідовним. При всій привабливості такого аналізу ССР "суттєвим його недоліком виступає неможливість зведення всього розмаїття смислових реалізацій до загального списку моделей"¹. У поширеній ССР обов'язковим конститuentом виступає правобічний поширювач. Облігаторним вважається поширювач речення, який передає ту інформацію, без котрої воно як конкретна реалізація ССР не може характеризуватися автосемантичністю. Факультативні компоненти вносять додаткове повідомлення, вони структурно необов'язкові, хоч і суттєві в комунікативному відношенні. Їх опущення призводить до збіднення плану змісту речення, але не до втрати ним самодостатності. Поширена ССР реалізується у вигляді таких конкретних репрезентантів: S+P+Obj і S+P+Adv. При цьому береться за основу той факт, що атрибутивний поширювач перебуває на правах необов'язкового члена, вільно входить "до складу речення, уточнюючи конститутивні і неконститутивні компоненти"². Це твердження, однак, потребує уточнення, тому що воно суперечить фактам мови³. Якщо за атрибутивним модифікатором закріпити статус обліга-

¹ Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк: Дон НУ, 2001. – С. 291.

² Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові у зіставленні з українською. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 32–33.

³ Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення: Монографія. – К.: Український мовно-інформаційний фонд, 1997. – С. 29–31.

торного конституента, то список ССР розшириться й матиме чотирикомпонентну будову. Пор. S+P+Adv і S+P+Atr+Adv→У селі є хати і У селі є нові [цегляні, глиняні, дерев'яні, старомодні, сучасні]хати. Обставинні відношення за своєю природою відзначаються семантичною поліфункціональністю. Залежно від точного, предметно визначеного плану змісту адвербіального поширювача ССР можна представити в конкретизованішому вигляді, наприклад, такому, як S+P+Adv loc ["НПО+ПО+просторові межі реалізації ПО"], S+P+Adv temp ["НПО+ПО+часові межі реалізації ПО"], S+P+Adv mod ["НПО+ПО+спосіб реалізації ПО"]. В основі поділу виокремлених реальних і потенційно можливих конкретизованих ССР на СМ, що, у свою чергу, зазнають внутрішнього членування, тобто поділові на СсМ, за якими закріплюється диференційоване локативне, темпоральне, каузальне чи будь-яке інше адвербіальне значення, лежить семантика або тип відмінкової, прийменниково-відмінкової форми правобічного поширювача. Так, конкретними репрезентантами аналізованої в пропонованому дослідженні ССРS+P+Adv loc виступають СМ 1) S+P+Adv [Ad] loc [stat, dir: start або fin, trans], 2) S+P+Adv [Nx] loc [trans, stat], 3) S+P+Adv [prep+Nx] loc [stat, dir: start або fin, trans]. Можливими СсМ першої СМ є такі: S+P+Adv[Ad] loc [stat, dir: start або fin, trans] (expl), S+P+Adv[Ad] loc [stat, dir: start або fin, trans] (impl). Другу СМ представляє одна СсМ – S+P+Adv [Ninst] loc [trans, stat]. Спектр СсМ третьої СМ широкий, оскільки група просторових прийменників у сучасній українській мові досить численна: у ній нараховується понад 130 одиниць, причому деякі з них беруть участь у формуванні локативно-статичних і локативно-напрямоквих, локативно-статичних і локативно-транзитивних відношень. Адвербіально-локативні поширювачі функціонують у реченнях на засадах обов'язковості і факультативності. Умовами передбачення облігаторних компонентів є передусім синсемантичність основного носія валентності або його морфемна будова – наявність у складі дієслова префіксів, які інтенційно зорієнтовані на реалізацію локативних відношень і утворюють у реченнях з припредикатним членом Adv [prep+Nx] loc [dir: start або fin, trans, зрідка – stat] безпосередню префіксально-прийменникову кореляцію з просторовим прийменником.

У лінгвістиці проблемі розмежування обов'язкових та необов'язкових членів приділяється немала увага. Однак критеріїв, які б

дозволяли точно встановлювати облігаторне чи факультативне функціонування правобічного поширювача того або іншого типу, не вироблено, тому "дослідникам, як і раніше, доводиться задовольнятися приблизним розмежуванням облігаторних і факультативних валентностей, а також перехідних типів валентності, які перебувають на межі обов'язковості та факультативності"¹. Одні мовознавці вважають, що тільки на базі статистичного аналізу, який проводиться за допомогою електронних обчислювальних машин, дистрибутивних особливостей усіх дієслів можна одержати відомості про облігаторну/факультативну валентність. За їхнім переконанням, обов'язкова сполучуваність визначається за допомогою кількісних величин, які виводяться на основі статистичного аналізу мовного матеріалу та якісної характеристики досліджуваного явища, причому "одержані кількісні характеристики можна вважати достатньо надійними, оскільки вони є результатом обстеження великого мовного матеріалу"². На думку інших учених, критерієм виділення обов'язковості/необов'язковості сполучуваності є елімінування (еліпсування, трансформація до нуля, відкреслення) залежного компонента: якщо після операції поступового опущення одного з припредикатних членів речення не втрачає значення завершеності, то еліпсований компонент займає факультативну позицію; коли ж процедура опущення призводить до його семантико-структурної неповноти, то припредикатний член є обов'язковим. Аналізований критерій, як показало дослідження, у більшості випадків служить чітким засобом розрізнення обов'язковості/необов'язковості функціонування правобічного конститuenta. Пор. речення *X уже багато років щасливо живе у славному місті Києві* з його трансформованими варіантами *X живе в Києві* і *X живе*. Як бачимо, процедура опущення призводить, по-перше, до збіднення конкретного змісту речення (перше трансформоване речення), по-друге, до зміни плану змісту (друге трансформоване речення): предикат *живе* у реченні *CMS+P+Adv loc* реалізує значення "перебувати, проживати де-небудь", тоді як у складі *CMS+P*

¹ Матвієнко Т.І. Облігаторність та факультативність компонентів валентної моделі дієслів // Мовознавство. – 1989. – №1. – С. 56

² Дорофеева Т.М. Синтаксическая сочетаемость русского глагола. – М.: Рус. яз., 1986. – С. 23, 27–28.

він репрезентує семантику "бути живим, існувати". Прийом елімінації компонентного складу, проте, не можна вважати універсальним, тому що формальне використання його, "без урахування інших обставин може призвести до неправильних висновків відносно конструктивного [зрозуміло, і семантичного. – М.С.] статусу елемента"¹. Причину обов'язкового/факультативного вживання правобічного поширювача О.В. Гулига мотивує його зв'язаність з мовленнєвою ситуацією, з попереднім чи наступним контекстом, зі словами підрядної частини речення, яка сполучається з синсемантичною одиницею. Вона розрізняє ситуаційну, контекстологічну, валентну інформативну недостатність². Г. Г. Почепцов, характеризуючи комунікативну та конструктивну роль членів речення, указує на позамовні і власне мовні чинники³, від яких залежить інформативна коректність/інформативна некоректність речення. Окремі вчені облігаторне функціонування припредикатних конститuentів пояснюють власне-граматичною природою. З твердженням про те, що сполучуваність може бути викликана лише граматичним чинником без впливу значеннєвого механізму, погодитися важко. Навіть у реченнях, які будуються за зразком структурної схеми S+P[перехідні дієслова]+Obj [*X пише листа (любить весну, голубить сина)*] і в яких присудок вимагає чітко визначеної граматичної форми об'єктного поширювача – Nacc або Ngen, правобічний член програмується планом змісту основного носія валентності, оскільки кожне перехідне дієслово сполучається не з усім класом іменників, що набувають форми знахідного відмінка, а лише з тими, котрі утворюють з ним насамперед семантичну єдність. У синтагматичному ланцюгові, що представлений валентною рамкою P [перехідне дієслово]+ Obj [Nacc або Ngen], простежується і "семантичне узгодження, коли в семемах слів, які сполучаються, є спільні, збіжні семи", і "семантичне неузгодження, коли

¹ Почепцов Г.Г. Конструктивный анализ структуры предложения. – К.: Вища школа, 1971. – С. 47.

² Гулыга Е.В. Автосемантия и синсемантия как признаки смысловой структуры слова // Науч. докл. высш. шк.: Филол. науки. –1967. – № 2. – С. 62–72.

³ Почепцов Г.Г. Конструктивный анализ структуры предложения. – К.: Вища школа, 1971. – С. 35–43.

в семемах слів, котрі сполучаються, немає спільних сем, проте немає і суперечних одна одній сем", і "семантичне розузгодження", коли "сполучення слів або стає безглуздим, або в ньому відбувається перебудова семного складу однієї із семем"¹. Кожен із проаналізованих критеріїв може служити засобом установалення конститутивності або неконститутивності того чи іншого члена речення. На нашу думку, надійність висновків в окремих по-особливому складних синтагматичних ситуаціях підвищується, якщо вони використовуються в сукупності.

Просторові поширювачі у структурі простого речення. – Полтава: АФНІ, 2004. – С. 6–17 (зі змінами автора).

Іваницька Н.Л.

Член речення як синтаксична категорія

Найбільш складна, дискусійна і водночас одна з найважливіших проблем синтаксису – будова і членування речення в мові на певному етапі її історичного розвитку. Об'єктивно наявні зв'язки й відношення явищ і предметів – необхідна умова для виникнення відповідних зв'язків у мові як специфічно організованій за своїми внутрішніми законами системі лінгвістичних знаків.

Розглядаючи речення як своєрідний цілісний комплекс, яким виражається задум мовця (хоча, безперечно, це визначення не є повним, а лише характеризує його з функціонального боку), слід пам'ятати, що такий комплекс становлять взаємопов'язані одиниці – слова, кожне з яких несе відповідний зміст, або ж служить для вираження зв'язків. Слова можна групувати, об'єднувати за їхніми спільними лексичними ознаками – тоді мають справу з відповідними групами слів: однозначними, багатозначними, омонімами, синонімами і т. д. Коли групують слова за їх спільними морфологічними ознаками, речення постає як сукупність частин

¹ Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка: Учебное пособие. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – С. 67.

мови. А виділяючи синтаксичні ознаки, слова чи певні групи слів кваліфікують як члени речення. Назви лексичних груп слів, "частин мови", "члени речення" – все це наукові лінгвістичні назви понять, проте рівень абстракції в них не однаковий.

Синтаксичне абстрагування передбачає побудову таких абстрактних синтаксичних моделей, які відбивають членування мовного потоку на синтаксичні одиниці (словосполучення, сполучення слів, члени речення).

У вітчизняному мовознавстві синтаксичними компонентами, на які членуються речення, узвичаєно вважають члени речення, хоча в практиці синтаксичного аналізу відомі й інші абстрактні моделі. Основна вимога до компонентів, на які членується речення, полягає в тому, що вони мають становити певним чином взаємопов'язану систему понять, які об'єктивно відображають його структуру. Вимога об'єктивності була і є тим чинником, що зумовлює появу в лінгвістичній науці різних теоретичних моделей речення.

Теорія членів речення має тривалу і складну історію вивчення. Предметом критики традиційної теорії членів речення стала також методика визначення їх за питаннями та універсальний характер системи членів речення для мов з істотними відмінностями у їх граматичній будові. Історія мовознавства знає, наприклад, дуже "песимістичний" підхід лінгвістів до вивчення членів речення, зокрема другорядних. Так, у 1952 р. М.П. Петерсон писав, що сама постановка питання про члени речення веде до апріорності, до неправильного ототожнення речення з логічним чи психологічним судженням.

Члени речення тісно пов'язані з частинами мови. Хоча частини мови і члени речення – це загальні абстрактні граматичні категорії, між ними є суттєва різниця, яка полягає насамперед у тому, що частини мови – це здебільшого сформовані мовні одиниці, а члени речення – процесуальні: вони формуються в акті комунікації. Частина мови – це форма члена речення, в якій він простежується на рівні морфології, член речення – це додатковий зміст частини мови, який вона дістає лише в реченні. Частини мови як морфологічні категорії можуть існувати, відмежовуючися від інших частин мови, поза реченням, тоді як члени речення виявляють себе лише в реченні, виступаючи як продукт взаємозв'язку

і взаємовідношень різних частин мови. Член речення, отже, створює нову властивість слова чи групи слів, їх додаткову ознаку; він виступає як продукт найвищої граматичної абстракції.

Категорійність членів речення мотивується деякими ознаками морфологічного плану, які, безперечно, слід врахувати. Так, ніхто не буде заперечувати, що форма називного відмінка в реченні виступає однією з ознак підмета, непрямий відмінок є типовою формою додатка, прикметник, пов'язаний безпосередньо з іменником, є означенням, а прислівник чи дієприслівник, що вступає в синтаксичний зв'язок прилягання з дієсловом, виконує в реченні синтаксичну роль обставини. Присудком може бути будь-яка форма, здатна сполучитися із синтаксичними категоріями часу і способу, що найчастіше супроводжують саме дієслово чи дієслово-зв'язку. Граматичні форми виявляють досить велику омонімічність щодо вираження ними членів речення. Так, наприклад, у словосполученнях *писати олівцем*, *вити вовком*, *ніс гачком* слова у формі орудного відмінка виконують різні синтаксичні функції: *олівцем* – додаток, *вовком* – обставина способу дії, *гачком* – означення.

Член речення виступає як складна семантико-граматична категорія, яка характеризується, з одного боку, узагальненим семантичним значенням, а з другого – структурно-граматичними ознаками. Суб'єкт дії, сама дія (стан), об'єкт, властивість та обставина, за якої відбувається чи реалізується стан, – усе це узагальнені семантичні значення членів речення, їх змістові характеристики, які визначають саму суть понять як наукових абстракцій, відмежовуючи їх від інших, співвідносять їх з об'єктивною дійсністю. Визначення змістової сторони понять членів речення забезпечує підведення під ці категорії часом різнорідних об'єктів щодо форми, стирає межі між ними і робить їх однорідними в синтаксичному відношенні. Саме семантична ознака присудка нівелює формальну різницю між різноструктурними елементами, які можуть виконувати роль присудка (*Цей робітник працює; Цей робітник – новатор; Цей робітник може працювати краще; Цей робітник повинен був виконати замовлення вчасно*). Закріплена за ядром члена речення граматична форма служить цементуючою силою, здатною підпорядковувати інші, периферійні форми тотожної семантики.

Член речення як граматична категорія являє собою сукупність значень та форм вираження, за якими ці значення розпізнаються. Більшість членів речення характеризується лише загальним граматичним значенням (наприклад, підмет, присудок, додаток, означення); а обставинам властиві, крім загального, часткові синтаксичні значення (обставина місця, часу, умови, причини, мети, способу дії, міри й ступеня). Як загальні, так і часткові синтаксичні значення членів речення супроводжуються набором граматичних (в основному морфологічних) форм вираження, одні з яких є типовими (головними, морфологізованими чи, як їх називають "ядерними"), а інші – неморфологізованими, периферійними формами.

Категоріальний статус члена речення забезпечує його узагальнена семантика, спроектована на відтворення фрагментів позамовної діяльності, представлена сукупністю значень, та система формальних засобів вираження, закріплених за значеннєвими варіантами цієї категорії.

Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – 2000. – № 2. – С. 70–74.

Грищенко А.П.

Проблема підмета

Писать, только писать. Будем прилежны и пылки, будем бережно обращаться с подлежащим, будем лелеять сказуемое, будем нежны к людям и строги к себе.

(Е. Петров. Из воспоминаний об Ильфе)

Теорія й практика мають взаємодіяти, доповнюючи одна одну в мовознавчих студіях і викладанні мовознавчих дисциплін як фахових у вищих навчальних закладах. Ідеться, зокрема, про те, що лінгводидактична практика покликана реагувати на новітні досягнення мовознавчої думки шляхом раціонального застосування відповідних принципів аналізу мовних одиниць і явищ, підтвердження або заперечення того, якою мірою вони розширюють

обсяги традиційних (або навіть класичних) уявлень і дозволяють по-новому інтерпретувати механізми функціонування природної мови, таємниць якої, на думку Л. Єльмслева, торкнувся геній.

Минуле століття було позначене активним пульсуванням мовознавчої думки, змінами дослідницьких критеріїв, а то й просто моди на певну наукову тематику. З такого погляду одним з безперечних лінгвістичних фаворитів був синтаксис. Речення як вершинну граматичну одиницю досліджували з формального, семантичного й комунікативного поглядів, його часто надмірно логізували, відриваючи від живомовної стихії й перетворюючи на об'єкт абстрактних калькуляцій, до його аналізу пристосовували різні типи граматик (пор., зокрема, такі з них, як трансформаційна, системна, залежностей, відмінків, функціональна та ін.).

Відомий американський мовознавець Д. Болінджер, аналізуючи коло питань, пов'язаних з істиною як проблемою лінгвістичною, з погляду словотворення життєвих реалій у широкому сенсі цього поняття шляхом мовних маніпуляцій, до яких вдаються чи то державні чинники, оцінюючи певні аспекти своєї діяльності, чи то великі й дрібні підприємці, рекламуючи свої вироби, закликав колеґ-лінгвістів взяти на себе професійну відповідальність за спотворення правди, реального стану речей власне мовними засобами, до яких належить, зокрема, пишномовний і неприродний стиль офіційної комунікації. "Спроможні ми взяти на себе таку відповідальність чи ні, – зазначав Д. Болінджер, – але нас наполегливо штовхає на це все, з чим ми маємо справу як у своїй науковій діяльності, так і за її межами. Візьмімо, наприклад, граматику речення. У цій золотій жилі залишилось не дуже й багато самородків. Якраз тепер старателі-лінгвісти скупчились над пресуппозиціями, абстрактними перформативами та іншими засобами, метою (або результатом) застосування яких є саме експансія того, що ті, хто пише або говорить, зробили непомітним. Популярністю користується вивчення контексту як лінгвістичного, так і соціального. Ми, крім іншого, відкрили лексику, зокрема, непролазні нетрі коннотацій, евфемізмів і взагалі різного людського крутіства. Останнім прихистком для слабких духом залишається, напевне, тільки фонологія. Решті стає все важче й важче ховатися у вежі зі слонової кістки"¹.

¹ Болінджер Д. Истина – проблема лингвистическая // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Прогресс, 1987. – С. 26.

Справді, речення як одиниця мовної структури, в якій сходяться й реалізуються не тільки всі властиві їй категорії та засоби вираження їх, а й значеннєві плани лексичних одиниць, не перестає бути об'єктом посиленої уваги дослідників – представників різних мовознавчих напрямів і шкіл – традиційно-урівноважених, традиційно-модерних і, нарешті, новітньо-новаторських. Сучасні західноєвропейські, американські й російські монографічні праці, журнальні публікації та навчальні посібники, в яких досліджується або висвітлюється з лінгводидактичною метою синтаксична проблематика, засвідчують такий потужний діапазон розбіжностей у поглядах на внутрішню структуру речення, лінгвістичну кваліфікацію й таксономію тих одиниць-понять, які визначають її природу, що, здається, виникає загроза втрати самого об'єкта аналізу – речення як "золотої жили".

З багатьох суперечливо трактованих аспектів речення еталонну, або центрально-системну, реалізацію якого пов'язують з ядерною синтаксичною конструкцією – простим двоскладним розповідним реченням, звернімо увагу, зокрема, на такі три конкретні проблеми: 1) засадничі принципи формування цієї синтаксичної одиниці; 2) рангову кваліфікацію властивих їй структурно-функціональних складників; 3) формальні засоби вираження відповідних структурно-функціональних складників.

Засадничим у формуванні й функціонуванні речення, його домінантою певна частина сучасних дослідників, зважаючи на лінгвістичну традицію, репрезентовану твердженнями надто авторитетних дослідників, вважає дієслівний присудок. На вербоцентричній структурі речення наполягав В. Гумбольдт. Він наголошував, що дієслово докорінно відрізняється від імені та інших частин мови, які можуть виступати в простому реченні. "Решта слів речення подібні мертвому матеріалові, що чекає свого поєднання, і тільки дієслово є сполучною ланкою, яка містить у собі й поширює життя... Думка, образно висловлюючись, за допомогою дієслова залишає свою внутрішню обитель і переходить у дійсність"¹.

На матеріалі найрозвиненіших з формального погляду мов О. Потебня дійшов категоричного узагальнення, згідно з яким головне, тобто не залежне від інших, речення (крім випадків

¹ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 199.

вилучення з його структури дієслова) обов'язково має у своєму складі *verbum finitum* – дієслово у вузькому сенсі без дієприкметникових форм. Отже, *verbum finitum* саме по собі формує речення¹.

Вербоцентрична засада речення стала популярною в російському мовознавстві другої половини XIX ст. Одним з найяскравіших adeptів цієї засади був А. Дмитрієвський. У статті "Практические заметки о русском синтаксисе", опублікованій у журналі "Филологические записки" в 1877–1878 рр., він доводив, що речення містить у своєму складі не два головні члени, а тільки один – присудок. Для обґрунтування цієї тези використано виразну метамовну метафору – досить поширений і дієвий прийом аналізу мовних явищ: "Не два головні члени речення, а тільки один. Присудок – це необмежений володар, цар речення: якщо в реченні є, крім нього, інші члени, вони строго йому підпорядковані й від нього тільки одержують свій сенс і значення; якщо їх немає, навіть підмета, присудок самостійно достатньою мірою виражає думку і складає ціле речення. По-іншому сказати: і саме речення є не що інше, як тільки присудок, або з доданими до нього іншими частинами"². Зі статусу присудка як володаря й царя речення випливало, що підмет являє собою різновид додатка, і тому згаданий автор зазначав: "Додаток, який відповідає на питання називного відмінка, називається підметом, або найближчим додатком; той, що відповідає на питання знахідного відмінка без прийменника, – прямим додатком, на питання всіх інших відмінків, а також і знахідного з прийменником, – непрямим додатком"³. А. Дмитрієвський, заперечивши схилення перед підметом як "богом-громовержцем", "головним і єдиним громовержцем присудка", перемістив підмет з рангу головних членів речення до статусу додатків: "...серед додатків підмет – головний додаток, порівняно з присудком, він другорядний член речення"⁴. В.С. Храковський звернув увагу на ще одну образно-метафоричну

¹ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. I–II. – М.: Учпедгиз, 1958. – С. 84.

² Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса. – М.: Изд-во МГУ, 1958. – С. 290; Храковский В.С. Истоки вербоцентрической концепции предложения в русском языке // Вопросы языкознания. – 1983. – № 3. – С. 115.

³ Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса. – М.: Изд-во МГУ, 1958. – С. 293.

⁴ Храковский В.С. Истоки вербоцентрической концепции предложения в русском языке // Вопросы языкознания. – 1983. – № 3. – С. 116.

кваліфікацію речення, висловлену А. Дмитрієвським. Ідеться про динамічну характеристику, суть якої зводиться до того, що речення являє собою драму, вираження думки за допомогою слова. У цій драмі слово виступає актором дії – думки. В детальнішій інтерпретації природа речення-драми виглядає так: "Предмети-додатки – дійові особи сцени; обставини – сама сцена, а речення – драма думки"¹. Очевидно, не випадковим став мотив речення-драми у Л. Теньєра, який, за припущенням В.С. Храковського, міг знати праці А. Дмитрієвського, займаючись проблемами російського мовознавства². У структурі простого речення згідно з вербоцентричною концепцією Л. Теньєра центральним є дієслівний вузол. Саме він виражає своєрідну маленьку драму, яка обов'язково має дію, дійових осіб і обставини. З погляду власне лінгвістичної інтерпретації актори, дії й обставини стають відповідно дієсловом, актантами й сирконстантами в структурному синтаксисі³.

Л. Теньєр категорично заперечував опозицію суб'єкт – предикат у реченні як поняття, що "ідуть від апріорної логіки, яка не має стосунку до лінгвістики"⁴. І, нарешті, ще про одну метафоричну інтерпретацію вербоцентричної природи речення, яка належить відомому швейцарському мовознавцеві Г. Глінцу, авторові фундаментальної праці "Die innere Form des Deutschen (Eine neue deutsche Grammatik)". Шляхом лінгвістичного експерименту, суть якого полягала в переміщенні (*Verschiebeprobe*), заміні (*Ersatzprobe*) й вилученні (*Weglassbarkeit*) відповідних компонентів речень, Г. Глінц ідентифікував особливий, надзвичайний член, що завжди замінюється однослівним, подібним собі відповідником і становить міцний полюс у структурі речення, виступаючи в ньому на другому, останньому або першому місці. Цей складник дістав назву провідного члена (*Leitglied*). З погляду вираження *Leitglied* є не що інше, як дієслівні норми, об'єднані під назвою *verbum finitum*. Роль дієслова (*Leitglied*) Г. Глінц порівняв із точкою Архімеда, яка в структурі речення служить джерелом і підставою руху й осягнення призначення решти його складників⁵.

¹ Храковский В.С. Истоки вербоцентрической концепции предложения в русском языке // Вопросы языкознания. – 1983. – № 3. – С. 116.

² Там само.

³ Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – С. 117.

⁴ Там само. – С. 118–119.

⁵ Glinz H. Die innere Form des Deutschen. – Francke Verlag Bern und München, 1965. – S. 97.

Абсолютизація вербоцентричної природи речення не має під собою достатніх підстав, незважаючи на провідну роль дієслівного присудка у формуванні об'єктних (актантних) і обставинних (сирконстантних) семантико-синтаксичних відношень. Необхідно особливо наголосити, що в двоскладному реченні (перехідному і неперехідному) співіснують дві "Архімедові точки" – підмет і присудок (суб'єкт і предикат) як функціональні складники, на взаємодії яких ґрунтується не присудковість, а предикація. "Основним синтагматичним актом, який одночасно являє собою і акт створення речення, є *предикація*. Тому функціональний синтаксис вивчає головним чином типи предикації, враховуючи при цьому форму і функцію граматичного підмета. Щоб чіткіше виділити функцію підмета, достатньо порівняти актуальне членування речення на тему й висловлення з формальним членуванням речення на граматичний підмет і граматичний присудок..."¹. У структурі описуваної реченням позамовної ситуації (реальної, ймовірної, уявної, матеріально реалізованої або ж побудованої на відношеннях між абстрактними сутностями) підмет виступає насамперед як виразник носія предикативної ознаки, з чого випливає, що дієслівний присудок (дієслівний вузол) виконує саме ознакову функцію і, отже, не може підпорядковувати собі підмет, перетворюючи його на один із залежних складників речення, навіть якщо йому надають статус першого серед додатків. Не можна не погодитись із твердженням, що в позиції підмета як прототипічного структурного носія предикативної ознаки найповнішого вираження набуває функція субстанції, якій у семантико-синтаксичній структурі речення приписується предикативна ознака². Частинам мови, як відомо, властиві визначальні для них ономасіологічні характеристики. З чотирьох кардинальних частин мови (іменник, прикметник, дієслово, прислівник) тільки іменникові властива субстанціальна семантика, тоді як дієслова, прикметники й прислівники функціонують як імена ознак, або атрибутів відповідних субстанцій³.

¹ Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. – М.: Прогресс, 1964. – С. 164.

² Бондарко А.В. Носитель предикативного признака (на материале русского языка) // Вопросы языкознания. – 1991. – № 5. – С. 32.

³ Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. – М.: Наука, 1981. – С. 115.

На ґрунті актантної інтерпретації речення підмет характеризується як лівобічний поширювач предиката, хоч насправді він не виконує поширювальної функції, властивої об'єктивним синтаксемам, функціонування яких у реченні з дієслівним присудком впливає з потреб конкретизації лексичного значення відповідного дієслова. Така конкретизація, як відомо, відбувається шляхом заповнення справді придієслівних (приприсудкових) позицій іменниковими формами (безприйменниковими й прийменниковими), які, образно висловлюючись, у структурі речень виступають у відповідних синтаксичних одностроях і беруть безпосередню участь у вираженні формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних відношень конкретних синтаксичних конструкцій. Традиційне поняття групи присудка не втрачає своєї аналітичної ваги, тому що воно об'єднує всі форми й позначувані ними функціональні складники речення. Тут доречно наголосити, що на першому рівні структурного поділу речення у знаменитій синтаксичній концепції Н. Хомського, яка заволоділа лінгвістичним світом з 1957 р., виділяються дві функціональні частини речення – іменна фраза (NP), яка фактично відповідає традиційній групі підмета, й дієслівна фраза (VP), яка фактично відповідає групі присудка, причому фраза може мати у своєму складі одиничну словоформу, як, наприклад, іменник у формі називного відмінка і *verbum finitum*. NP і VP не перебувають у взаємному підпорядкуванні. Вони безпосередньо підпорядковані реченню, позначуваному як S, тобто $S \rightarrow NP + VP$. Фрази NP і VP у свою чергу можуть ускладнюватись за рахунок відповідних залежних складників, внаслідок чого відбувається розгалуження їх як еквівалентів традиційних груп підмета і присудка. Метафорично NP і VP порівнюють із сестрами-дочками спільної для них матері – речення (S).

Нівеляцію ролі підмета, декларованої в наданні йому статусу так званого лівобічного поширювача дієслова-присудка, який, згідно з відповідними твердженнями, заповнює згадану топологічну позицію у межах валентної рамки предиката, протистоять дуже вагомим лінгвістичним аргументам. В. Порціг кваліфікував зв'язок між підметом і присудком (суб'єктом і предикатом) як відношення між двома членами речення, абсолютно відмінне від інших відношень у межах речення. Згаданий дослідник зауважував, що відношення між підметом і присудком виступає джерелом поширення речення іншими

членами, які відповідним чином конкретизують як підмет, так і присудок і безперечно формують його інформативно-змістовий план. Оперуючи поняттям послідовності рангів зв'язків між членами речення, згаданий визначний мовознавець наголошував на структурній важливості кістяка речення, утворюваного підметом і присудком. На його тлі стає можливою функціональна реалізація складників речення нижчих рангів, які з погляду розподілу інформації в реченні, репрезентованому конкретним висловленням, можуть бути вагомішими порівняно з головними членами¹.

На засадничу роль підмета і присудка у структурі речення звернув увагу П. Флоренський, особливо наголосивши, що підмет і присудок визначають собою розмах думки, яка самообмежується, стискається, включає себе в амплітуду підмета – присудка. Між підметом як тим, про що ми говоримо, й присудком як тим, що ми говоримо, міститься весь простір думки, тобто відтінків і наступних обмежень, реалізованих обставинами².

Можливість вважати підмет одним із залежних від дієслова-присудка компонентів речення заперечував вагомими аргументами В. Адмони. Для присудкового (сказуемого) відношення, на його думку, важливий двобічний зв'язок обох його компонентів, а не статус одного з компонентів як безпосередньо "приписаного" до іншого. Зв'язок між підметом і присудком полягає не тільки у відношенні присудка до підмета, а й навпаки. "Обидва ці компоненти прямують один до одного. Присудкове відношення виникає тільки там, де береться слово, що виражає предметне поняття, з метою динамічного означення його, безпосереднього приписування йому в момент мовлення якого-небудь означення, прикмети (в найширшому сенсі слова)... Напряма від цього слова (підмета) до слова (або словосполучення), яке виражає приписувану ознаку (присудка), за наявності зустрічного спрямування від присудка до підмета і є той необхідний напрям, без якого не може бути присудкового відношення"³.

Принцип взаємозалежності-взаємоспрямування між підметом і присудком як визначальну засаду їхнього функціонування у структурі речення обґрунтував Г. Брінкманн. Між підметом

¹ Porzig W. Das Wunder der Sprache. – München, 1971. – С. 141–142.

² Флоренський П.А. Термин // Вопросы языкознания. – 1989. – № 3. – С. 110.

³ Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. – Л.: Наука, 1973. – С. 22.

і присудком існує специфічне напруження. Коли називається суб'єкт (підмет), відкриваються певні можливості висловлення, які не можна вважати необмеженими, тому що кожне мовне поняття позначене відповідним радіусом дії у висловленні, перебуваючи у значеннєвому узгодженні з іншими мовними поняттями. Отже, від підмета погляд спрямовується в різні, задані мовою, напрями. Присудок визначає, який напрям стає реалізованим у конкретному випадку. З позиції підмета ми спрямовуємо погляд вперед на перспективу можливостей; з позиції присудка як уже реалізованої дійсності ми спрямовуємо ретроспективний погляд на підмет і констатуємо, що дійсність, реалізована присудком, належить до можливостей, відкритих підметом. Отже, між підметом і присудком існує напруження можливість – дійсність. Підмет указує на перспективу присудка, а присудок – на ретроспективу підмета. У цьому полягає зв'язок підмет (суб'єкт) ↔ присудок (предикат). Від інших синтаксичних зв'язків (наприклад, атрибутивних) предикативний зв'язок відрізняється передусім тим, що він взаємний за своєю природою, тоді як однобічне відношення ґрунтується на підпорядкуванні одного елемента іншому¹. Так, об'єктні синтаксеми (за іншими термінологічними кваліфікаціями: правобічні поширювачі дієслова-присудка, актанти, партиципанти, комплементи) функціонують як однобічні залежні, підпорядковані і тому мають статус поширювачів.

Проблему підмета лише частково висвітлено в цій розвідці. До уваги було взято просте двоскладне речення. Йому належить центральне місце в синтаксичній системі української мови, тому що природу складного й односкладного речення можна визначити тільки на тлі двоскладного, зважаючи на відповідні процеси синтаксичної деривації. Не заперечуючи дуже важливої ролі дієслівного присудка як одного з виразників синтагматичного для двоскладного речення акту предикації, як безпосереднього джерела формування складної за формальними й функціональними зв'язками групи присудка, необхідно ще раз наголосити, що кваліфікація підмета як лівобічного поширювача присудка позбавлена підстав. Означуване не може бути залежним від того, що його означає.

Українське мовознавство. – 2004. – Вип. 31. – С. 43–48.

¹ Brinkmann H. Die deutsche Sprache: Stalt und Leistung. – Düsseldorf: Schwonn, 1962. S. – 458.

Городенська К.Г.

**Параметри семантико-синтаксичної
структури елементарних
двоскладних речень
з дієслівними предикатами**

У системі ознакових (предикатних) слів дієслова становлять основний клас, а дієслівні предикати є найпоказовішим типом, бо вони чітко розрізняються за семантичними функціями, поділяючись на предикати дії, які формують ядро дієслова, і предикати стану, що належать до периферії його семантики¹. Проміжне місце посідають дієслівні предикати із значенням процесу, які порівняно недавно почали виділяти в окремий семантичний тип предикатів².

Елементарні двоскладні речення з предикатами дії є основним типом у системі відповідних речень сучасної української літературної мови³, що зумовлено передусім питомою вагою предикатів дії серед інших семантичних типів предикатів і дієслівних предикатів зокрема.

Центральне місце цим двоскладним реченням забезпечує також семантична різноплановість предикатів дії, бо вона породжує різноманітність їхнього валентного оточення – різний кількісний та якісний склад залежних від них іменникових непередикатних компонентів, на основі яких формуються всі валентні класи предикатів. Ця семантико-синтаксична особливість предикатів дії спричинила різноманітність семантико-синтаксичної структури сформованих ними елементарних двоскладних речень. Крім центральної предикатної синтаксеми на позначення дії, до її складу

¹ Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 86.

² Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 96–97; У. Чейф на матеріалі англійської мови поділив предикати на чотири основні групи: предикати стану, процесу, дії та процесу-дії (Чейф У. Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – С. 114–121).

³ Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – С. 10.

може ввійти від однієї до шести (семи) субстанціальних синтаксем, тобто вона може бути дво- – восьмикомпонентною, пор.: *Соловей тьохкає і Чоловік возить дрова жінкам з лісу до кухні підводою через міст*. Багатомісні дієслівні предикати дії, у свою чергу, розрізняються якісним набором своїх іменникових компонентів, що залежить від їхнього лексичного значення.

Двоскладні речення з одновалентними предикатами дії найбільш однотипні із семантико-синтаксичного та формально-синтаксичного погляду. Вони мають двокомпонентну семантико-синтаксичну структуру, в якій предикатна синтаксема пов'язана з лівобічною суб'єктною синтаксемою, що виконує функцію діяча. Їй відповідає двокомпонентна формально-синтаксична структура, що збігається з предикативною основою речення. Типовими виразниками одновалентних предикатів дії є дієслова із значенням звучання, мовлення тощо: *Журавлі курличуть; Голуби туркочуть; Вода дзюрчить; Люди гомонять; Діти лепечуть*.

У двоскладних реченнях із двовалентними предикатами дії обсяг семантико-синтаксичної структури збільшується за рахунок правобічної валентної позиції об'єкта дії, з якою у формально-граматичній структурі співвідноситься позиція приприсудкового керованого другорядного члена з тією самою функцією. До двовалентних належать деякі дієслова із значенням звучання й мовлення, конкретної фізичної дії тощо: *Дитина вимовила звук [р]; Учень склеїв фігуру; Мисливці відстрілювали вовків*.

У семантико-синтаксичній структурі двоскладних речень із тривалентними предикатами дії крім суб'єктної та об'єктної синтаксеми залежно від лексичного значення дієслова виділяється третя правобічна валентна позиція адресата дії або знаряддя чи засобу дії. На її основі у формально-синтаксичній структурі виокремлюється ще одна позиція приприсудкового залежного (керованого) другорядного члена з адресатним значенням, який відрізняється від другорядного члена з об'єктним значенням силою керування. Позицію адресата відкривають ті дієслова, які вказують, у чиїх інтересах здійснюється дія (*присвятити, подарувати, послати* й под.): *Поет присвятив віри дружині; Юнак подарував квіти дівчині; Мати послала листа синові*.

Двоскладні речення з чотири- – шестивалентними предикатами дії – це речення, породжені різними дієсловами лексико-семантичної групи із значенням руху, переміщення та деякими дієсловами із значенням конкретної фізичної дії. Вони розрізняються комбінаціями правобічних іменникових компонентів, тоді як лівобічний суб'єктний компонент у них спільний. Так, із чотиривалентними дієсловами типу *їхати, переїхати, приїхати, пливти, припливти, летіти, перелетіти, прилетіти, літати* та ін. поєднуються залежні іменники, що вказують на вихідний пункт руху, кінцевий пункт руху та засіб дії (*Вони їхали з Києва до Вінниці автобусом; Пасажери літають з Нью-Йорка до Каїра "Боїнгом"*), а з дієсловами *написати, підписати, намалювати* й под. – залежні іменники, які означають об'єкт дії, адресата дії та знаряддя дії (*Учителька підписала зошит дівчинці олівцем*).

До набору правобічних залежних компонентів п'ятивалентних дієслів типу *котити, викотити, перекотити, сунути, висунути, пересунути* а також *нести, винести, віднести, перенести, носити, переносити* (якщо контекст не вимагає засобу дії) належать ті, що встановлюють об'єкт дії, адресата дії, вихідний пункт руху та кінцевий пункт руху: *Вантажники переконали фортепіано концертмейстерові із коридору до зали; Діти перенесли гарбузи дідові з городу до клуні*.

Правобічні позиції шестивалентних дієслів, до яких зараховують передусім дієслова *везти, возити*, а також *нести, носити* і частину похідних від них (префіксальних) дієслів, заповнюють іменники, що означають об'єкт дії, адресата дії, вихідний пункт руху, кінцевий пункт руху та засіб дії. Ці дієслова можуть відкривати і факультативну позицію, що окреслює шлях руху, пор.: *Жінка носить траву корові з луку до повітки (через кладку) в сітці; Кур'єр носить документи ректорові з міністерства до університету в дипломаті*.

Багатомісні предикати дії реалізують не всі свої правобічні валентності в елементарних двоскладних реченнях. Одні з них є обов'язковими, інші – факультативними. Набір компонентів визначають комунікативні потреби мовлення. Це засвідчує формально-граматична організація реальних елементарних двоскладних речень, сформованих багатомісними предикатами дії, типовим виявом якої є структура, в якій з присудком пов'язується

підрядним зв'язком (різної сили керування) два-три приприсудкові другорядні члени, а не всі правобічні валентно зумовлені компоненти, пор.: *Санітарка носить чай хворим у термосі; Чоловік возить сіно корові з лісу.*

Двоскладні речення, породжені дієслівними предикатами із значенням процесу, є типовим зразком речень з малокомпонентною й однотипною семантико-синтаксичною та формально-граматичною структурою. У семантико-синтаксичній структурі більшості з них він пов'язаний із залежним від нього непередикатним іменником, що виражає функцію суб'єкта процесу, або носія процесуальної ознаки. Цій структурі відповідає мінімальна, тобто двокомпонентна, формально-синтаксична структура, в якій із предикатом процесу співвідноситься простий дієслівний присудок, а із суб'єктом процесу – простий підмет, напр.: *Трава росте; Листя опадається; Сніг тане; Вода випаровується; Зерно сохне; Тварина худне; Кролі линяють.*

Одновалентні предикати процесу за своїм лексичним наповненням різноманітні. Більшість із них означає процесуальні зміни в живій природі. Вони належать до таких тематичних груп: 1) дієслова, що характеризують динамічні явища в рослинному світі: *рости, квітнути, цвісти, відцвітати, в'янути, опадає;* 2) дієслова, що виражають значення "ставати, робитися якимсь за ознакою": *біліти, голубіти, жовтіти, зеленіти, мокріти, синіти, світліти, темніти, рижіти* та ін.; 3) дієслова, що мають значення "ставати, робитися ознакою в більшому ступені її вияву": *білішати, голубішати, жовтішати, зеленішати, мокрішати, синішати, світлішати, темнішати, рудішати* тощо.

Одновалентні предикати процесу можуть указувати на кількісні та якісні зміни, що стосуються істот і людини зокрема: *повніти, товстіти, худнути, втомлюватися, хворіти, линяти* і под.

Одновалентні предикати процесу, нарешті, можуть передавати різноманітні видозміни вихідного стану предметів, речовин тощо: *випаровуватися, змерзати, усихати, танути, розтавати, твердіти, тверднути, затвердівати, м'якнуту, плавитися, гуснути.*

Функцію суб'єкта процесу з такими предикатами виконують іменники – передусім назви предметів, рідше – назви істот.

Двовалентна рамка для предикатів процесу нетипова. В оточенні двох іменникових компонентів можуть вживатися лише деякі дієслова тематичної групи, що вказує на якісні зміни, які стосуються істот і людини зокрема: *гніватися, ображатися, сердитися, злитися*. Другий іменниковий компонент виступає в правобічній валентній позиції і визначає об'єкт процесу, яким є людина, рідше – якась істота. Двоскладні речення, утворені такими двовалентними предикатами процесу, мають трикомпонентну семантико-синтаксичну структуру, в якій предикатна синтаксема на позначення процесуальних змін пов'язується із двома субстанціальними синтаксемами – лівобічною суб'єктною, яка виконує функцію суб'єкта процесу, і правобічною об'єктною, що вказує на об'єкт процесу. З нею корелює трикомпонентна формально-синтаксична структура, в якій крім головних членів – простого дієслівного присудка та простого підмета – виділяються присудковий залежний (керований) другорядний член із значенням об'єкта, напр.: *Василь гнівається на Дениса; Батьки ображаються на дітей; Дівчина злиться на собаку*.

Предикати стану, подібно до предикатів процесу, породжують двоскладні речення з малокомпонентною й однотипною семантико-синтаксичною та формально-синтаксичною структурою.

Дієслівних предикатів стану порівняно небагато. Вони переважно двомісні. Неоднорідність їхніх лексичних значень істотно впливає лише на якість другого валентно зумовленого компонента, а перший із функцією суб'єкта стану, що є спільним для всіх дієслівних предикатів стану, зазнає тільки певних значеннєвих модифікацій. Так, зокрема, з дієсловами *любити, кохати, ненавидіти, зневажати* й под. пов'язується в лівобічній позиції суб'єкт почуття, що є концентрованим виявом суб'єкта стану, а в їхній правобічній валентній позиції вживається компонент із функцією об'єкта стану, тобто того об'єкта, на який спрямовується стан¹. Характерно, що лівобічну і правобічну валентність таких дієслівних предикатів стану реалізують іменники – переважно назви істот, напр.: *Учителька любить дітей; Віктор кохає Інну; Ми ненавидимо ледарів; Вони зневажають брехунів*.

¹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 101.

Предикати стану з власне-локативним значенням, які реалізують дієслова *бути, перебувати, опинятися, розташовуватися* й под., у лівобічній позиції передбачають іменниковий компонент із функцією суб'єкта локалізованого стану, а в правобічній – локативний компонент, що вказує на статичну локалізацію стану в межах або поза межами предмета-орієнтира, напр.: *Лось був у лісі; Туристи розташувалися за містом; Діти опинилися біля села.*

Дієслівні предикати стану із процесуально-локативним значенням, серед яких лексеми типу *сидіти, лежати, стояти, висіти*, потребують лівобічного іменникового компонента з функцією суб'єкта локативного процесу та правобічного локативного компонента, що визначає місце локативного процесу, напр.: *Одяг лежить на кріслі; Усі стоять біля дверей; Пальто висить у роздягальні.*

Усі елементарні двоскладні речення, організаційним центром семантико-синтаксичної структури яких виступає будь-який семантичний різновид дієслівних предикатів стану, складаються з трьох компонентів: предикатної синтаксеми і двох іменникових субстанціальних синтаксем. Одна з них заповнює лівобічну валентну суб'єктну позицію, яка може означати суб'єкта почуття, суб'єкта локалізованого стану та суб'єкта локативного процесу, а друга – правобічну валентну позицію, виконуючи функцію об'єкта стану або локатива із значенням статичної локалізації стану чи процесу. У формально-граматичній структурі таких елементарних двоскладних речень виділяється також три позиції: позиція простого дієслівного присудка, позиція підмета та позиція приприсудкового залежного другорядного члена, який може бути різним щодо сили керування: сильнокерованим є другорядний член, що співвідноситься з об'єктною синтаксемою, напівслабким керуванням пов'язується з присудком той другорядний член, що ґрунтується на локативній синтаксемі.

Отже, найширші параметри семантико-синтаксичної структури в елементарних двоскладних речень, породжених предикатами дії. Її діапазон становить від однієї до шести (семи) субстанціальних синтаксем. Семантико-синтаксична структура елементарних двоскладних речень, зумовлена предикатами процесу та стану, є малокомпонентною й однотипною.

Південний архів. Філологічні науки: 3б. наук. праць. – Херсон: Айлант, 2001. – Вип. 9. – С. 22–25.

Вихованець І.Р.

**Валентність предиката
і семантико-синтаксична структура
елементарного речення**

Семантико-синтаксична валентність предиката (ознакового слова) означає здатність його сполучатися з іншими (як правило, неознаковими) словами, мати певне число відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи¹. Один предикат із залежними від нього непередкатними компонентами (власне-іменниками, тобто іменниковими словами, що позначають реальні предмети, а не опредмечені дії, стани, ознаки) формує елементарне з семантико-синтаксичного погляду речення. Отже, він визначає кількісний склад іменникових компонентів речення та їх семантичну природу.

Сутність предикатного слова відбивають дієслова як головні носії валентності в реченні. Інші носії валентності (наприклад, прикметники, прислівники та іменники) набувають валентнісних властивостей у зв'язку з дієсловом, тобто в результаті їх переміщення у первинну для дієслова предикативну позицію. Відповідно до свого лексичного значення предикатне слово чітко окреслює межі семантично елементарного речення, вказує на семантичні функції залежних від предиката іменникових синтаксем. Семантико-синтаксична структура елементарного речення зумовлюється валентним класом предиката. У сучасній українській мові семантично елементарне речення включає до свого складу шестивалентні-одновалентні предикати. Це означає, що максимальна кількість іменників в елементарному реченні не може виходити поза межі шести компонентів, а мінімальна кількість не може бути нульовою.

У побудові речення головну роль відіграють дві частини мови – дієслово та іменник. Ці частини мови слід вважати центральними, тому що вони формують переважну кількість речень. Однак роль

¹ Степанова М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высш. шк., 1978. – С. 157.

дієслова у побудові висловлень визначальна. Тому дієслово стає найцентральнішим членом речення. Воно вказує як на модально-часові характеристики речення, так і на синтаксемний склад елементарних речень як основних структурних схем речення. Дієслівна семантико-синтаксична валентність групує елементарні речення у шість класів – з їх відмінними семантико-синтаксичними структурами. Ядро дієслівних предикатів складають предикати із значенням дії, яким властива найбільша функціонально-семантична розгалуженість залежних від них іменникових синтаксем.

Розглянемо семантико-синтаксичну структуру елементарних речень зумовлену валентністю предиката. Виклад варто розпочати з речень, у яких наявні предикати з максимальною валентністю, тобто шестивалентні. В українській мові дієслово може керувати шістьма власне-іменниками. Це синтаксична межа предикатної сполучуваності з іменниками в елементарних реченнях. Такими предикатами виступають дієслова із значенням дії. Дієслова з шістьма залежними іменниками – непоширене явище. Повний можливий набір іменників у мовленні трапляється рідко. До дієслів із шістьма залежними іменниками належать *везти, вивезти, відвезти, завезти, звезти, навезти, надвезти, перевезти, підвезти, повезти, возити, відвозити, завозити, звозити, навозити, надвозити, перевозити, підвозити, вивозити* і под. Дієслівний предикат зазначеного типу передбачає сполучення з іменниковими синтаксемами у функціях суб'єкта дії, об'єкта дії, адресата дії, засобу дії, вихідного пункту руху і кінцевого пункту руху, напр.: *Андрій привіз вантаж братові машиною з міста у село.*

Непоширеними є також дієслівні предикати із значенням дії, що керують п'ятьма іменниками. Типовими представниками подібних дієслів є *нести, винести, віднести, занести, знести, занести, наднести, перенести, піднести, понести, виносити, відносити, заносити, зносити, наносити, надносити, переносити, підносити*. Речення з п'ятивалентними дієсловами включають п'ять іменникових синтаксем із значенням діяча, предмета, на який спрямовано дію, адресата дії, вихідного пункту руху і кінцевого пункту руху, напр.: *Внучка приносить із саду квіти бабусі в кімнату.* П'ятивалентні дієслівні предикати дії вступають у смисловий зв'язок із трьома лексичними класами іменників. Семантико-синтаксична функція діяча і адресата дії виражається

назвами істот (переважно людей); функція об'єкта, на який спрямовано дію, – назвами неістот або істот; функція вихідного і кінцевого пунктів руху – назвами просторових понять.

Шестивалентні і п'ятивалентні дієслова типу *везти, возити, нести і носити*, що називають відповідно переміщення, пересування за допомогою транспорту або без нього, споріднені великою мірою з дієсловами руху *їхати, приїхати, переїхати, поїхати, прибувати, летіти, прилетіти, перелетіти, полетіти, літати, прилітати, перелітати* та ін. Одна з відмінностей дієслів руху виявляється в тому, що вони валентно поєднуються з чотирма іменниками: *Від Курил на Урал учений літав на аеробусах*. У реченнях з дієслівними предикатами руху позначається передусім особа, яка виконує дію; вказується на засіб, за допомогою якого здійснюється дія; передаються два виміри напрямку – вихідний і кінцевий пункти руху.

Тепер перейдемо до середньої сполучувальної спроможності дієслова. Це дієслова, які керують трьома іменниками. Легко помітити, що з переходом від вищої сходінки сполучуваності до нижчої збільшується кількість керуючих дієслів. Тому багато трапляється дієслів, що вимагають трьох іменників. Тривалентними предикатами виступають дієслова *брати, в'язати, перев'язувати, накривати, охоплювати, колоти, пиляти, різати, рубати, свердлити, стругати, різьбити, називати* і под. Напр.: *Дівчина накрила стіл скатертиною; Друзі називали хлопчика Олесиком*. Характерно, що дієслова зазначеного різновиду звичайно входять до складу предикатів дії і здебільшого поєднуються з іменниками на позначення діяча, знарядь і предметів, на які спрямовується дія.

Поширеною є валентна сполучуваність предикатів з двома іменниками. Вони називають різні стани, процеси чи дії і відображають відповідні ситуації. Virізнимо з-поміж них найуживаніші предикати *бувати, бути, перебувати, опинятися, розташовуватися, сидіти, стояти, лежати, любити, подобатися, шанувати, боятися, будувати* напр.: *Хлопці стояли над озером; Дітям сподобалася фортеця; Робітники будують завод*. Деяким дієсловам притаманна широка сполучуваність з іменниками у функції суб'єкта та локатива.

Мінімальна валентна сполучуваність предикатів – одна іменникова синтаксема. В українській мові одновалентні предикати

складають чималу групу. Вони здебільшого позначають стан людини або предмета, їх якісні характеристики тощо: *бодьоритися, веселити, нудьгувати, дрімати, спати, прокидатися, лихоманити, морозити, товстіти, худнути, біліти, зеленіти, в'янути, сохнути, весело, сумно, журно, боляче, веселий, радісний, сумний, високий, гарний, чепурний* тощо. Напр.: *Дитина веселіє; Хлопчик спить; Дідусеві весело; Дівчина сумна; Зеленіє трава*. В українській мові наявна специфічна група предикатів типу *розвидняється, світає, вечоріє, смеркає*, при яких не маємо лексично вираженої суб'єктної синтаксеми. Такі предикати можна розглядати як синтаксичний варіант одновалентних дієслів. Вони становлять обмежену групу і звичайно позначають атмосферні стани природи: *Вечоріє; Смеркло*. Відсутність лексично вираженого суб'єкта стану при вказаних предикатах можна пояснити, очевидно, тим, що вони передають особливі стани всеохоплюючого характеру. Ці стани поширюються на все середовище, а не на який-небудь конкретний предмет в ньому. Отже, дані предикати поєднуються з суб'єктними синтаксемами, що мають нульове вираження.

Семантико-синтаксична валентність предиката визначає зумовлені його семантикою сполучувальні можливості щодо іншої частини мови – іменника. Предикатові належить головна роль у семантико-синтаксичній організації речень. Він вказує на типи елементарних речень. Класифікацію елементарних речень можна проводити на основі кількісних показників – сукупності іменникових синтаксем, зумовлених валентністю предиката. Найбільш показові і різнотипні з цього погляду предикати дії, для деяких груп яких характерна максимальна валентна сполучуваність – шість іменникових синтаксем.

Реальне речення не завжди реалізується за схемою елементарних речень. Нерідко елементарні речення об'єднуються в просте (з формально-синтаксичного боку) ускладнене речення, у якому виділяється базова структура одного з вихідних елементарних речень і модифікована структура іншого елементарного речення. Проте основним завданням функціонального синтаксичного аналізу є виділення елементарних речень, з яких за правилами синтаксичної деривації формуються похідні реченнєві структури.

Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук думка, 1992. – С. 41–43.

Іваницька Н. Л.

Трьохелементний присудок в українській мові

Присудок завжди чи не найбільшою мірою цікавив учених, які займалися дослідженням синтаксичної організації речення. Та незважаючи на досить довгу історію вивчення цього питання і на багатство робіт як на матеріалі української, так і особливо російської мови, ще й тепер є чимало суперечливих поглядів учених на природу й типи цього члена речення.

Змістом присудка, як і будь-якого члена речення, є функціональне значення, вираження якого найчастіше відбувається одним словом (повнозначною частиною мови), а інколи для вираження такого значення необхідно кілька слів, що становлять семантико-граматичну єдність і являють собою один член речення – непростий присудок. Цілком закономірно, що менше вагань і суперечливих думок викликають ті члени речення, які виражаються одним словом. Різновиди чи варіанти тут можуть утворюватися лише залежно від способів морфологічного вираження частинами мови або від ознак, властивих тій чи іншій частині мови, наприклад, різновиди простого присудка, вираженого різними часовими та способовими формами дієслів. Набагато складнішими виступають синтаксичні категорії, що утворюються з кількох слів, кожне з яких саме по собі не може виражати процесу думки.

У результаті дослідження присудка як центральної ланки в комунікативній одиниці висловлювання – реченні – мовознавці (Ф.І. Буслаєв, М.В. Ломоносов, М.І. Греч, О.Х. Востоков, В.О. Богородицький, О.О. Потебня, О.О. Шахматов, О.М. Пешковський) виділили в окремих структурний тип непростий присудок як синтаксичну категорію для узагальнення тих граматичних структур, що являють собою семантико-граматичну єдність елементів, які лише в сукупності виражають предикативність речення.

Серед таких присудків звичайно визначають два структурні різновиди: складений іменний та складений дієслівний. Проте в мові нерідко натрапляємо на семантико-граматичні єдності предикативного характеру, які не можуть бути віднесені до цих двох

груп непростих присудків, наприклад: *може бути надрукована, повинен бути відправлений, був згоден стати керівником, хотів стати художником* і т. д. Л.А. Булаховський з цього приводу зауважував, що однією з характерних тенденцій сучасної мови є те, що "присудок набирає властивості включати в свій склад чимраз більше слів. Мислення відбувається не стільки парами слів"¹, скільки цілими комплексами, розгорненими словесними групами. У "Курсі сучасної української літературної мови" Б.М. Кулика такі присудки названі "складними" на основі віднесення до складних усіх присудків, що складаються з двох компонентів, які є повнозначними частинами мови, або з трьох чи чотирьох, серед яких є зв'язка. Причому останні названі "складними присудками змішаного типу", бо в них поєднані ознаки як складеного іменного, так і складеного дієслівного (*не могла лишатися байдужою, перестало бути перешкодою*). Ця класифікація не охоплює тричленних структур типу *мусив перестати курити, хотів уміти малювати*, хоч вони теж становлять семантико-граматичну єдність і є одним членом речення – непростим присудком.

Деякі автори розглядають предикативні структури *хотів бути вчителем, має бути красивим, хотів спробувати вступити, повинен бути уважним* як варіанти складених іменних та дієслівних присудків ускладненого типу². Інші ж автори вважають, що трьохелементні присудки такого типу потрібно розглядати як окремий структурний різновид непростого присудка³.

Справді, є досить ознак, які відрізняють трьохелементні присудки від складених іменних та від складених дієслівних, а отже

¹ Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А. Булаховського. – Т. II. – К.: Рад. школа, 1951. – С. 50.

² Гвоздев А.Н. . Современный русский литературный язык. – Ч. II. – 1968. – С. 72–73; А.Н. Шрамм. Типы сказуемого в двусоставном предложении // Русский язык в школе. – 1961 – № 2; Б.А. Дмитриев. К вопросу о сложном сказуемом // Русский язык в школе. – 1964 – № 2.

³ Современный русский язык. Синтаксис // Под ред. Е.М. Галкиной-Федорук. – Изд-во МГУ, 1957 – С. 174–179; С.А. Хавронина. Трехчленное именное сказуемое в современном русском языке // Русский язык в школе. – 1958. – № 1; Г.П. Домашенкина. Типы трехчленного сказуемого в двусоставном предложении // Филологический сборник. – Хабаровск, 1959. – Вып. I; В.А. Федосеев. Многоэлементное сказуемое как один из структурных типов непростого сказуемого // Ученые записки Московского педагогического института им. В.И. Ленина. Современный русский язык. – М., 1971.

й служать основою для виділення їх в окремих структурний різновид непростого присудка:

1) трьохелементні присудки на відміну від складених виражають процеси різної діяльності людини, наприклад: "*Хотів хлопець бути і поліглотом, і літературознавцем, і астрономом, і біологом*" (Ю. Збанацький); "*Ганна могла взятися варити, бо вважалася доброю господинею*" (Ю. Яновський). Предикативні конструкції *хотів бути поліглотом, могла взятися варити* не утворюються поступово ускладненням простіших одиниць, а виникають відразу. Конструкція "хотів бути..." передає модальне значення бажання, яке може мати конкретне предметне вираження лише завдяки приєднанню до нього члена, що має граматичну форму інфінітива. Інфінітивна форма дієслівної зв'язки, яка сама не спроможна виразити ознаку предмета (підмета), виступає разом з предикативним членом. Те саме спостерігаємо і в предикативній групі *могла взятися варити*, де другий інфінітив виражає основний зміст присудка, а особове дієслово і перший інфінітив служать для вираження модальних та фазисних відтінків;

2) у трьохелементному присудку другий компонент, що нагадує дієслівну зв'язку (*хотів стати агрономом*) чи допоміжне дієслово (*міг почати вчитися*), структурно й семантично зумовлений. Структурна зумовленість його полягає в тому, що в трьохелементному присудку він вживається лише у формі інфінітива, виступаючи, таким чином, зв'язуючою ланкою між першим і третім елементами. Будучи дієсловом неповнозначним, цей компонент разом з особовим дієсловом не може моделювати присудка, а сам вимагає доповнення, поширення значущою частиною – предикативним членом у відповідній морфологічній формі чи повнозначним дієсловом у формі інфінітива. Така подвійна структурно-семантична зумовленість другого компонента виділяє його як самостійний конструктивний елемент у складній структурі трьохелементного присудка;

3) на відміну від складеного іменного та складеного дієслівного присудків, трьохелементні присудки відзначаються специфікою щодо вираження граматичних значень. У предикативних структурах "*хочу бути інженером*", "*міг почати працювати*" модальність виражається цілим комплексом *хочу бути, міг почати* на відміну від синтетичного способу вираження її у складених присудках

(почав працювати, буду інженером). Трьохелементні присудкові структури виражають, крім об'єктивної модальності, яка знаходить вияв у системі парадигматичних відношень, ще й модальність суб'єкта, що існує в системі синтагматичних відношень¹;

4) трьохелементним присудкам властива певна специфіка щодо лексичного складу першого і другого компонентів. Не всі лексеми, вживані в ролі допоміжних дієслів у складеному дієслівному присудку та в ролі дієслівних зв'язок у складеному іменному присудку, можуть комбінуватись і утворювати трьохелементні присудки української мови.

Численні варіації вживання елементів, які утворюють комплекс граматичних значень трьохелементних присудків української мови, можуть бути об'єднані в такі три групи:

1)	Д	+	Д зв.	+	Пр.
	допоміжне		дієслівна зв'язка		предикативний
	дієслово		у формі інфінітива		член
2)	Д	+	Д ¹ інф.	+	Д ² інф.
	допоміжне		перший інфінітив		другий
	дієслово				інфінітив
3)	Д зв.	+	Пр.	+	Д інф.
	дієслівна		предикативний член		інфінітив
	зв'язка		(прикметник, дієприкметник або іменник з прийменником)		

Усі трьохелементні присудкові структури являють собою семантико-граматичні єдності компонентів, що їх утворюють, їх синтаксична єдність базується передусім на єдності семантичній. Семантичною єдністю структур називають таке сполучення мовних елементів, які зумовлюють передачу повного смислового поняття; вилучення одного з них обов'язково веде до неповної передачі змісту. Так, *просить бути охайним, обіцяє бути слухняним, народився в січні* – це свого роду семантичні єдності.

Визначення семантико-граматичної єдності трьохелементних предикативних структур базується на максимальному злитті компонентів, що їх утворюють.

¹ Шведова Н.Ю. Основы построения описательной грамматики. – М., 1966. – С. 148.

Роль перших компонентів таких присудкових структур виконують дієслова (у двох перших групах) і так звані "предикативні члени" (у третій групі), які виявляють абсолютну чи майже абсолютну поєднуваність з інфінітивними членами (*могти, мусити, воліти, сміти, перестати, бажати, жадати, хотіти, мати, взятися, почати, продовжувати, повинен, ладен, не в силі*).

Семантична єдність трьохелементних структур перших двох типів вважається граматично розчленованою на простий присудок і додаток, що має аналітичну форму вираження (Д зв.+Д інф., Д¹ інф.+ Д² інф.) за умови, що інфінітив об'єктний¹, наприклад: "Батько вимагав від дочки бути завжди слухняною" – батько вимагав, дочка буде (чи не буде) слухняною; "Збори зобов'язали Петрова почати працювати по-новому" – збори зобов'язали, Петров почне (чи не почне) працювати.

Трьохелементні семантичні єдності Д. +Д зв. + Пр. та Д.+Д¹ інф.+Д² інф. із суб'єктними першими інфінітивами найчастіше реалізуються в синтаксисі в трьохелементних присудках (*міг стати агрономом, хотів продовжувати навчатися*). Проте хоч сам факт поєднання особового дієслова з суб'єктивним інфінітивом зумовлює в таких структурах семантичну єдність, вона не завжди може бути єдністю граматичною, тобто реалізуватися в одному члені речення. А тому, будучи основою і своєрідним критерієм відмежування предикативних структур від непередикативних, суб'єктні властивості інфінітива ще не розв'язують питання про допоміжні дієслова. Зведення поняття "допоміжне дієслово" лише до цієї ознаки не зовсім виправдовує себе, бо в такому разі не розкривається вся сукупність інших ознак. Семантичні єдності характеризуються як граматичне ціле лише в конкретно взятому оточенні; виключається парадигматичний ланцюг їх уживань у мові.

Суб'єктні структури з особовими дієсловами, що рідко сполучаються з інфінітивом, мають ознаки, які дають їм право вважатися простими присудками. Такими формальними ознаками у них виступають тотожні трансформаційні відповідники з трьохелементними структурами з об'єктивним інфінітивом. Порівняймо:

¹ Об'єктивним називається інфінітив, що означає дію не тієї особи, якої стосується дія, виражена відмінюваною формою дієслів, а іншої; суб'єктивний інфінітив означає дію особи, якої стосується і дія, виражена змінною формою дієслова.

Просив бути уважним
Просив: будь уважним
Просив, щоб був уважним
Наказує кинути курити
Наказує: кинь курити
Наказує, щоб кинув курити

Вирішив бути агрономом
Вирішив: буду агрономом
Вирішив, що буде агрономом
Обіцяє кинути курити
Обіцяє: кину курити
Обіцяє, що кине курити

Синтаксична диференціація присудкових моделей у межах визначених груп відбувається відповідно з морфологічними способами вираження предикативних членів та в зв'язку з ускладненням того чи іншого структурного компонента.

Дамо коротку характеристику кожної групи трьохелементних присудків української мови.

І. Д. + Д зв. + Пр. Трьохелементні присудки цієї групи являють собою семантико-граматичні єдності, утворені трьома компонентами: допоміжним дієсловом у відповідній часовій та способовій формі, дієслівною зв'язкою в формі інфінітива та предикативним членом. У ролі першого компонента таких присудків уживаються, як правило, модальні дієслова (*могти, мусити, мати, бажати, воліти, сміти*); в ролі другого – дієслівні зв'язки (*бути, стати, залишатися, зробитися, становити, являти собою, означати*); третій компонент (предикативний член) досить неоднорідний щодо морфологічного вираження, проте здебільшого це іменники, прикметники, займенники, дієприкметники. Наприклад: "Я хотів би вітром бути, вітром бути наддніпрянським" (М. Рильський); "Олена не могла залишатися спокійною та байдужою" (Г. Тютюнник).

Характерно, що семантико-граматичну єдність трьохелементних структур цього типу утворюють допоміжні дієслова, які являють абсолютну (*могти, мусити, зволити, намагатися, сміти, перестати, спробувати*) або майже абсолютну (*вміти, хотіти*) сполучуваність з інфінітивом.

Найчастіше вживаним допоміжним дієсловом у таких трьохелементних присудках виступає модальне дієслово *могти*. Присудкові моделі з цим дієсловом виражають: а) потенційні можливості виявлення відповідних ознак предмета (підмета), наприклад: "Деякі породи і мінерали *можуть бути розчинені у воді*" (В. Бондарчук); б) констатацію чи ствердження наявності у предмета-підмета властивостей, виражених поєднанням другого й третього присудкових

елементів, наприклад: "*Міг хлопець стати комбайнером*" (Ю. Збанацький); "*Я ж міг уже тоді бути членом цієї літературної організації*" (В. Минко); в) переконаність, особливо коли при дієслові *могти* з часткою *не* вживається предикативний член теж у заперечній формі, наприклад: "*Його зіронька, його ясочка не могла залишитись не врятованою*" (О. Гончар); г) припущення, наприклад: "*Могло бути сумнівним таке рішення*" (О. Довженко).

Присудкові моделі типу Д.+Д зв.+Пр. з модальним дієсловом *мусити* найчастіше виражають обов'язок, повинність, наприклад: "*Сім'я наша мусить становити міцну клітину нашої великої держави*" (Ю. Збанацький); "*Перемога, яку здобуто в цій війні, мусить стати перемогою над усіма війнами*" (О. Гончар). Інколи вираження обов'язку в цій присудковій моделі дещо послаблюється, наприклад: "*Зануривши руки в ручай, я раптом підносив їх до рота, ніби чекаючи, що вода мусить зробитися солоною*" (Ю. Яновський).

Близькою за значенням до присудкової моделі з дієсловом *мусити* є модель трьохелементного присудка з модальним дієсловом *мати*, наприклад: "*Таня з Ольгою теж волокли до берега важкі брезенти, що мали наповнитись вітром і стати тугими вітрилами на їхніх суденцях*" (О. Гончар).

Присудкова модель з дієсловом *сміти* і часткою *не* передає модальне значення заборони, відсутності права для предмет-підмета володіти ознаками, що їх виражає дієслівна зв'язка разом із предикативним членом, наприклад: "*Той не сміє називатися людиною, хто не відбув військової служби, – пояснював він*" (Ю. Збанацький). "*Не смій бути лайливою: це соромно і гидко*" (О. Довженко). У деяких випадках значення модального дієслова *сміти* наближається до дієслова *наважуватись*, наприклад: "*Ви ще смієте бути веселим?*" (М. Стельмах).

Досить продуктивними в системі сучасної української мови є моделі трьохелементного присудка з допоміжними дієсловами *вміти*, *встигати*. Семантико-граматична єдність цих дієслів з іншими членами у трьохелементних присудкових структурах забезпечується майже абсолютним поєднанням їх із неозначеною формою дієслова-зв'язки, що теж обов'язково вимагає заповнення позицій після себе відповідною формою повнозначної частини

мови, наприклад: "Ну, а *вмів* же *бути* і *суворим* і *безжальним* *бути* Вишня *міг*" (М. Рильський); "Ледве встиг він *стати* *хазяїном*, як потрібно було прощатися з усім – війна" (М. Стельмах).

Модальне значення хотіння у трьохелементних присудкових структурах виражають дієслова: *хотіти*, *жадати*, *прагнути*, *воліти*, *бажати*. Досить поширеною в українській мові є присудкова модель "хотіти+ Д зв.+Пр.", наприклад: "*Хотів* би я *стати* *явором* в полі, що він по ньому тужив у неволі. Та не *хотів* би я *каменем* *стати*, що він на ньому любив писати" (А. Малишко); "Любов'ю хворий до народу – *здоровим*" *буть* не хочу я" (В. Сосяра). Інші допоміжні дієслова цього синонімічного ряду менше вживані в ролі першого компонента трьохелементних присудків, наприклад: "Ніколи ще не *прагнув* він так пристрасно *стати* *рятівником* людського життя, як зараз" (О. Довженко); "*Волієш* ти *птицею* *стати*, у небо злетіти, у вись?" (Леся Українка); "Лука Петрович *дідом* кволим не був та й *бути* не *бажав*" (М. Рильський).

Крім модальних дієслів, трьохелементні семантико-граматичні єдності можуть утворювати і фазисні дієслова: *перестати*, *спробувати*, *стати*. Дієслово *перестати* показує припинення вияву ознак предмета. Наприклад: "Дід Максим *перестав* *бути* *задумливим* і *наступливим*" (Ю. Збанацький); "Ось після того мрія моя *перестала* *бути* лише *мрією*" (В. Минко). Загальне значення наміру, викликаного внутрішнім прагненням, виражає дієслово *спробувати*, наприклад: "*Спробуй* тоді *стати* *спокійним* і *урівноваженим*" (Є. Гуцало). Іноді це дієслово виражає застереження особі щодо вияву тих чи інших властивостей, наприклад: "*Нехай* хто *спробує* *бути* *неуважним* під час репетиції" (Ю. Яновський). Для передачі значення продовження існування тієї чи іншої ознаки предмета (підмета) вживається допоміжне дієслово *продовжувати*, наприклад: "Проїшли роки, а бабуся наша у свої сімдесят так і *продовжує* *залишатись* *красунею*, на все село красунею" (З газет).

Допоміжне дієслово *стати* виявляє значні обмеження щодо моделювання трьохелементних присудків. У ролі другого компонента таких присудків найчастіше вживається дієслівна зв'язка *являти собою*, наприклад: "Будапешт з стратегічного погляду *став* *являти собою* своєрідні *ворота* в Австрію, Чехословаччину, в південні провінції самої Німеччини" (О. Гончар).

До трьохелементних присудків цього типу належать і такі, в яких у ролі особового виступає дієслово, що, як правило, виконує функцію простого присудка (*обіцяти, вирішити, відмовитись* і под.). Це буває тоді, коли присудок стосується підмета, який являє собою назву предмета чи явища, наприклад: "День *обіцяв бути сонячним і ясним*" (О. Довженко).

Роль третього компонента таких трьохелементних присудкових груп найчастіше виконують: 1) іменники в орудному відмінку, наприклад: "Тоді він мусив відмовитись від своїх планів, бо... *мусив стати солдатом*" (О. Довженко); 2) іменники в знахідному відмінку при дієсловах *являти собою*, наприклад: "Ось що тоді *стало являти собою переешкоду* в проведенні наших творчих вечорів" (В. Минко); 3) іменники з прийменниками, наприклад: "Під Харковом, де проїжджали попід мостами, всі мусили якомога нижче прихилитися, бо *могли залишитися без голів*" (В. Минко); 4) прикметники в називному відмінку, наприклад: "У його віці люди *мусять бути самостійні*" (М. Стельмах); 5) прикметники в орудному відмінку, наприклад: "Сам він *хотів бути лагідним і тихим*" (Ю. Збанацький); 6) дієприкметники, найчастіше в називному відмінку, наприклад: "Останній екзамен *має бути складений успішно*" (В. Собко); 7) займенники в називному відмінку, наприклад: "*Така й має бути* душа в гарної людини" (О. Гончар); 8) займенники в орудному відмінку, наприклад: "Вона *може бути* вашою" (Ю. Яновський); 9) нерозкладні словосполучення, наприклад: "Новий голова, знаючи, що новий завзєм *має бути його правою рукою*, поставив перед зборами категоричну вимогу: щоб їхній обранець не заглядав у чарку – раз, щоб був статечним і добре розбирався в хліборобстві – два!" (В. Минко).

II. $D + D^1 \text{ інф.} + D^2 \text{ інф.}$ Така структурна схема трьохелементних присудків досить обмежена в своїй реалізації. Насамперед вона обмежена першим компонентом, бо в ролі особового дієслова в таких предикативних структурах виступають, як правило, модальні дієслова (*могти, мати, сміти, хотіти, мусити, намагатися, намірятися*). Крім цього, в ролі другого структурного компонента в таких присудках вживаються: а) дієслова, які означають початок, кінець чи продовження дії, вираженої другим інфінітивом, тобто фазисні дієслова, наприклад: "Через нестатки та злидні *мусило* хлоп'я *перестати ходити* до школи" (А. Тесленко). "Ви, товаришу, *можете*

продовжувати говорити" (Ю. Збанацький); б) дієслова із значенням приступу до дії, наприклад: "*Ти можееш спробувати стати на руки, у тебе м'який килим на долівці*" (Ю. Яновський).

Предикативні конструкції, в яких зустрічається поєднання особового дієслова з модальним значенням з інфінітивом, вираженим дієсловом, що теж виражає певний модальний відтінок, дуже рідко вживані в українській мові (*не міг не хотіти вчитися*). Найчастіше такі трьохелементні присудки використовуються в реченнях із спеціальною стилістичною метою – для виділення модальних значень обох інфінітивів, наприклад: "*Не міг він, бідолаха, пережити такого лиха. Та мусив могти*" (М. Стельмах).

Характерною особливістю трьохелементних присудків Д.+Д¹ інф.+Д² інф. виступає також семантична обмеженість другого компонента. Так, наприклад, дієслово *братися* взагалі досить часто виступає складовою частиною складеного дієслівного присудка, причому спостерігається така варіація значень цього дієслова в ролі допоміжного: а) починати, наприклад: "*Кулемети взялися люто сікти*" (О. Гончар); б) вирішити, наприклад: "*Скорити сили матері-природи, стократ помножити її щедроти взялися геологи і агрономи, колгоспники й робітники взялися*" (М. Рильський); в) наважуватись, наприклад: "*Уже припам'янути не берусь, куди і звідки йшли Денис із Радіоном*" (М. Рильський); г) сміти, наприклад: "*Воронцов попередив, щоб Хома не брався розподіляти землю*" (О. Гончар); д) погоджуватись, наприклад: "*Він брався робити все*" (О. Довженко). Якщо ж це дієслово вживається в трьохелементному присудку (як правило, після модальних дієслів *могти, сміти, мусити*), то значення його обмежується вираженням приступу до дії, наприклад: "*Я можу взятися допомогти їй вивчати іноземну мову*". "*Не смій братись виконувати непосильну для тебе роботу*". "*Після тої розмови мусив я взятися серйозно обмірковувати кожен свій виступ, кожне рішення*" (В. Минко).

Серед трьохелементних семантичних єдностей Д.+Д¹ інф. +Д² інф. нерідко зустрічаються сполучення, в яких семантична єдність реалізується в єдність граматичну (тобто виступає як трьохелементний присудок) на основі нейтралізації інфінітива. У таких випадках другий інфінітив легко усувається з інфінітивного

сполучення без зміни чи порушення значення всього речення, а перший інфінітив безпосередньо приєднує до себе іменник, що залежить від нейтралізованого інфінітива, наприклад: "Молодий Вільгельм залишився, таким чином, без династичних перспектив, тому й *мусив претендувати посісти* трон бодай українського короля" (Ю. Смолич) – *мусив претендувати посісти трон – мусив претендувати на трон*. Отже, якщо інфінітив легко опускається з сполучення, значить він не здатний нести на собі достатнього смислового навантаження в системі речення. Це навантаження розподіляється між дієсловом та іменником, а тому й немає потреби виділяти такий інфінітив у окремий член речення. Він мусить розглядатись як частина трьохелементного присудка. Як правило, процес нейтралізації інфінітива поширюється на сполучення, в яких у позиції другого інфінітива вжиті дієслова руху (*вийти, виходити, досягати, добратись, дертися, спускатися, підніматися* і т. ін.), а перший інфінітив виражає приступ до дії, наприклад: "Бійці *мусили поспішати добратися* до вершини і глянути вперед: що там – чи не рівнина, чи не степ?.." (О. Гончар) – *мусили поспішати добратися до вершини – мусили поспішати до вершини; "Не міг я в той час не рватися виходити за трибуну"* (В. Минко) – *не міг не рватися виходити за трибуну – не міг не рватися за трибуну*.

Взагалі в розмовній мові є тенденція уникати структур з двома суб'єктними інфінітивами, бо вони роблять речення громіздким і важким як для вимови, так і для сприймання. А тому такі предикативні конструкції зустрічаються найчастіше в писемній мові, яка дозволяє читачеві акцентувати увагу на обох дієсловах (особовому дієслові та першому інфінітиві), вдуматись у зміст висловленої думки, перечитавши речення ще і ще раз, тоді як при усному сприйманні такої можливості слухач не має. У зв'язку з цим у подібних структурах другий інфінітив найчастіше замінюють віддієслівним іменником, наприклад: "Того ж дня в театрі *мав почати гастролі (замість "гастролювати")* сам Панас Карпович Саксаганський" (В. Минко).

III. *Д. зв. + Пр. + Д. инф.* Перший компонент таких присудків являє собою дієслівну зв'язку *бути*, яка може виступати в реченні у формі минулого чи майбутнього часу або мати нульову форму вираження, якщо дія відбувається в теперішньому часі, наприклад: "Хлопці *ладні були репетирувати* п'єсу хоч до ранку"

(В. Минко); "Ми не знали, чи *достойні* ми *будемо стати* хоч близько до тих славних імен" (Ю. Яновський).

У ролі другого компонента таких присудків найчастіше вживаються прикметники та дієприкметники, причому склад їх обмежений. Характерною ознакою цих предикативних членів є те, що вони обов'язково виражають якісь модальні відтінки: можливість, повинність, згоду, обов'язок і т. д. Ця особливість зближує їх із складеними дієслівними присудками, а сам характер вираження модальних значень, навпаки, відрізняє їх від складених дієслівних присудків і наближує до складених іменних, хоч назвати їх складеними іменними ускладненого типу не можна. Адже другий компонент таких присудків, як і модальні дієслова у складеному дієслівному присудку, ніколи не функціонує самостійно, без інфінітивного доповнення, що відрізняє його від предикативного члена складеного іменного присудка.

Інфінітивний член є обов'язковим складовим компонентом цих присудків. Він доповнює і завершує трьохелементні предикативні структури і вживається при: а) прикметниках, наприклад: "Я знаю, що за правду ви *готові* самі *іти* на муки і на смерть" (Д. Павличко); б) дієприкметниках, наприклад: "Знали ми: він *змушений буде повернутися* назад" (Ю. Яновський); в) іменниках з прийменниками, наприклад: "Як же так убого ви живете, чом так занепали ви, скажіть, щоб у дні космічної ракети солов'я *були не в силі зрозуміть*" (М. Рильський).

Присудки такого типу найчастіше виражають модальні відтінки: а) згоду, готовність до виконання певних дій, наприклад: "Лукія *ладна* була хтозна-що *зробити* тому дівчиськові, що так зловживає почуттям її сина" (О. Гончар); б) обов'язок, викликаний волею сторонньої особи чи об'єктивними причинами, наприклад: "Те, що ти *змушена була зробити* на війні, вже надто багато для жінки" (О. Довженко); "Але коли зніметься полк Самієва, то всі його праві сусіди *теж змушені будуть* один по одному *залишити* дамбу, *перекочувати* до лісу" (О. Гончар); в) можливість, наприклад: "На ділі доведено, що тільки демократія *здатна розв'язувати* корінні проблеми, які стоять перед людством" (з журналу); г) звичність, наприклад: "Він, видно, *звичний був мати справу* з такими людьми" (М. Стельмах).

Трьохелементний присудок в українській мові може мати різні ускладнені форми вираження. Особливо частого ускладнення

знає присудкова модель "був, була, було, нульова зв'язка + повинен + Д. інф.", типовою формою мовної реалізації якої виступають, безумовно, неускладнені структури, наприклад: "Ніхто з людей не створював землю, ніхто з людей і не повинен привласнювати землю" (М. Стельмах).

Нерідко зустрічаються конструкції, в яких третій структурний елемент цієї моделі являє собою сполучення дієслівної зв'язки у формі інфінітива та іменного предикативного члена, найчастіше вираженого іменником, наприклад: "Думалось, отака репліка повинна була означати незгоду" (Ю. Бедзик); прикметником, наприклад: "Нарада повинна була бути максимально представницькою" (з газети); дієприкметником, наприклад: "Інструкція через день-два повинна бути відправлена в МТС" (Ю. Збанацький); займенником, наприклад: "Гей, гей, яка ж то повинна бути битва, коли з коней встає пара, як туман з моря, коли стріли падають, як дрібен дощик, а мечі блищать, як сонце" (М. Стельмах).

Як не викликає сумніву семантична єдність таких предикативних утворень, так і не може бути заперечень щодо їх граматичної єдності. Наявна в нульовій формі дієслівна зв'язка *бути* служить засобом вираження граматичних значень присудка, в той час як у вираженні лексичних значень присудка бере участь решта елементів, тісно поєднаних між собою (*повинен бути ініціативним, повинен був стати начальником, повинна була б бути такою*). Присудкова частина *повинен* завжди реалізується в реченні в поєднанні з інфінітивом, становлячи з ним нерозкладну семантико-граматичну єдність. Хоч за формою вираження останнього елемента (іменник, прикметник, дієприкметник, займенник) такі присудки нагадують складений іменний, проте назвати їх складеними іменними не можна. Справа в тому, що абсолютно необхідна інфінітивна форма при члені *повинен*, що, як правило, заповнюється повнозначним дієсловом, іноді може заповнюватися неповнозначними дієсловами (найчастіше – *бути, стати*, рідше – *означати, являти собою, становити*), які, будучи неспроможні функціонувати самостійно, потребують заповнення обов'язкових позицій після себе іменними членами. Отже, вся структура такого типу повинна розглядатись як трьохелементний присудок ускладненого типу.

Якщо після *повинен* (рідше після інших предикативних членів) вживається дієслово, яке виявляє абсолютну поєднуваність з інфінітивом, то присудок дістає ускладнення вже не іменним членом, а дієслівним, наприклад: "Письменники завжди *повинні вміти відгукнутися* на найзлободенніші події сучасності" (газ. "Літературна Україна"); "Ось так я *змушений був спробувати* вдатися до компіляції" (В. Минко).

Таким чином, серед різноструктурних типів непростих присудків виділяється ще один тип – трьохелементний присудок, який визначається на основі семантико-граматичної єдності трьохелементних сполучень, має розгалужену систему функціональних моделей і досить часто зустрічається в українській мові.

Українська мова і література в школі. – 1973. – С. 16–24.

Городенська К.Г.

Керовані другорядні члени речення і валентність предиката

Серед категорій формально-семантичного плану категорія другорядного члена вирізняється тим, що вона не має чіткого інтеграційного набору формальних та семантичних ознак. Для кожного типу другорядного члена речення характерне своє співвідношення згаданих ознак¹. Специфіку цієї категорії становить також неоднаковий стосунок її підкатегорій, зокрема керованих, узгоджених та прилягаючих (у термінологічному визначенні І.Р. Вихованця²) другорядних членів до валентності предиката. Якщо керовані другорядні члени – це інтерпретовані у формально-семантичному аспекті, тобто на основі керування як форми підрядного зв'язку, іменникові компоненти, зумовлені семантикою

¹ Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – С. 83–84.

² Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 77.

предиката, то два інших типи другорядних членів зовсім не пов'язані з валентністю предиката: узгоджені є наслідком переміщення предикативного компонента з центральної присудкової позиції у присубстантивну у процесі об'єднання двох і більше елементарних речень в одне, а прилягаючі (детермінантні) – кондесатами згорнених підрядних детермінантних або сурядних частин складного речення і семантико-синтаксичних відношень між їхніми предикативними частинами¹. Такі керовані другорядні члени формують опосередковане семантико-синтаксичною валентністю присудка елементарне просте речення².

Витлумачені на основі керування як форми підрядного зв'язку компоненти з різними семантико-синтаксичними функціями зумовили у формально-синтаксичній структурі елементарного простого речення позицію керованого другорядного члена. Вона слугує синтаксичним критерієм розмежування керованих і некерованих другорядних членів речення. Характерно, що в цій позиції може вживатися різна кількість таких другорядних членів. Її визначає валентність предиката, співвідносного з присудком. Від дієслівного присудка із значенням дії в елементарному двоскладному реченні може залежати від одного до шести керованих другорядних членів, причому всі вони є наслідком інтерпретації правобічної валентності дієслівних предикатів дії: *Дитина читає книжку; Жінка в'яже рукавички дротиками; Вони повернулися з парку до будинку алеєю; Мати повезе яблука дітям із села до Києва автофургоном через Яготин.*

Валентно зумовлені керовані другорядні члени речення виражають чотири семантико-синтаксичних функції – об'єкта, адресата, локатива та інструменталія, пор.: *Студенти переслали вітання друзям факсом; Вона возить дитину з Оболоні на Хрещатик метро.* Основним у них є, звичайно, об'єктне значення. Тип значення вказує на силу керування, а відтак, на центральність чи периферійність другорядних членів речення. Керування може

¹ Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – С. 77–82; Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 132–140.

² Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 77.

бути сильним, напівсильним, напівслабким та слабким. Сильним керуванням пов'язаний із присудком залежний від нього іменниковий другорядний член на позначення об'єкта дії, а також об'єкта процесу, об'єкта стану тощо (*Художник намалював **портрет**; Він почав сердитися **на колег**; Ми віримо **їм***), напівсильним – іменниковий другорядний член, що вказує на адресата дії (*Поет присвятив поему **коханій***), напівслабким – іменниковий другорядний член, що конкретизує різні параметри локатива (*Робітники підуть з **цеху до річки через парк***), слабким – іменниковий другорядний член з інструментальним значенням (*Рибалка плаває **вздож річки човном***)¹.

У позиції керованого другорядного члена, залежній від присудка, що співвідноситься з дієслівним предикатом на позначення стану, вживається один іменниковий компонент із семантико-синтаксичною функцією локатива, що вказує на місце локалізації стану, пор.: *Туристи розташувалися **в долині**; Діти лежать **на піску**; Птахи сидять **на деревах***.

Присудковий прикметник в елементарному двоскладному реченні може керувати лише одним, зрідка – двома залежними другорядними членами, що є формально-синтаксичними аналогами об'єктної синтаксеми із значенням об'єкта порівняння (*Син схожий **на матір**; Хлопчик однаковий **із дівчинкою**; Лампочка подібна **до зруші***) або об'єкта обмеження (*Діти дороги **батькам**; Молоко корисне **малюкам**; Юнак вірний **дівчині***), іноді – обох цих об'єктних синтаксем (*Син схожий **на матір** лицем*). Проте загал присудкових прикметників не має керованих другорядних членів, бо ґрунтується на предикатах якості, типологічною семантичною ознакою яких є їхня одновалентність, здатність відкрити тільки лівобічну валентність суб'єкта якісної ознаки², пор.: *Земля **кругла**; Пісок був **гарячий**; Небо стало **синім**; Хлопці **лишилися живими***.

Позиція керованого другорядного члена зовсім не вичленовується у формально-синтаксичній структурі елементарних

¹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 79–82.

² Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 102; Тимкова В. А. Двоскладні речення з предикатами якості в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1998. – С. 5; Городенська К.Г. Реченнєвотвірний потенціал предикатів якості // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Донецьк: ДонУ, 2001. – Вип.7. – С. 28.

двоскладних речень з числівниковим складеним присудком, бо він корелює з предикатами кількості, які є одновалентними, причому цю єдину валентність реалізує суб'єкт кількісної ознаки у фіксованій для нього лівобічній позиції¹, пор.: *Столів – п'ять; Дітей – четверо.*

В елементарному односкладному реченні керовані другорядні члени так само співвідносяться з іменниковими компонентами, зумовленими валентністю предиката, але ці компоненти витлумачені у формально-синтаксичній структурі на основі підрядного зв'язку з головним членом односкладного речення. Тому їхній кількісний і якісний склад залежить передусім від семантичного типу предиката, співвідносного з цим головним членом речення, а в межах типу – від його семантичного варіанта та безпосередньо від лексичного значення предикативного слова. Проте він має свою специфіку порівняно з кількісним та якісним складом керованих другорядних членів в елементарному двоскладному реченні. Так, в односкладних дієслівних, прислівникових та номінативних реченнях, породжених одномісними предикатами стану, що визначають стан навколишнього середовища, взагалі не вичленовується позиція керованого другорядного члена речення, пор.: *Сутеніє; Сутеніло; Почало сутеніти; Сутінки; Мрячить; Мрячило; Почало мрячити; Мряка; Спека; Спекотно; Вітер; Вітряно.* В односкладних дієслівних та прислівникових реченнях, сформованих одномісними предикатами, що передають фізичний або психічний стан людини, від головного члена залежить лише одна позиція керованого другорядного члена – у формі родового або давального відмінка, рідше – родового з прийменником *для* із значенням суб'єкта стану. Він виступає переважно у препозиції до головного члена односкладного речення, що зумовлено його співвіднесеністю з лівобічною суб'єктною валентністю, пор.: *Мене лихоманить; Мене трясло; Мене почало морозити; Мені жарко; Для мене жарко; Мені весело; Пасажирам холодно; Для пасажирів холодно.* Лівобічна позиція керованого другорядного члена характерна передусім для тих односклад-

¹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 110; Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми в структурі простого речення: Дис. ... канд. філол. наук. – Луцьк, 1998. – С. 80.

них речень, що є наслідком трансформації вихідних елементарних речень, пор.: *Я не працюю* → *Мені не працюється*; *Він веселий* → *Йому весело*.

Валентна рамка предикатів дії, як відомо, налічує від одного до семи іменникових компонентів¹. Діапазон другорядних членів, яким може керувати головний член односкладних речень, породжених такими предикатами дії, менший на один член, тому що субстанціальна синтаксема із значенням суб'єкта дії у формально-синтаксичній структурі цих речень здебільшого редукується, пор.: *Ми надіслали вітання колегам факсом* → *Надіслано вітання колегам факсом*; *Вода тече з даху на підлогу по стіні* → *Текло з даху на підлогу по стіні*. Виняток становлять інфінітивні речення, головний член яких виражений інфінітивом з модальними компонентами або часткою *б* (*би*), тому що в їхній формально-синтаксичній структурі валентно зумовлений лівобічний компонент із функцією суб'єкта дії базового елементарного речення трансформується в керований другорядний член речення із значенням суб'єкта стану – потенційної дії, пор.: *Ми перевозимо пасажирів з Дарниці до центру мікроавтобусами* → *Нам потрібно перевозити пасажирів з Дарниці до центру мікроавтобусами*; *Батьки носять молоко немовляті в термосі* → *Батькам доводиться носити молоко немовляті в термосі*; *Вони купили квитки* → *Їм би купити квитки*.

Елементарні односкладні речення, утворені одномісними предикатами дії (з лівобічною суб'єктною валентністю) у своїй формально-синтаксичній структурі зовсім не мають позиції другорядного члена, пор.: *Хтось свистить* і *Свистіло*; *Свиснуло*; *Треба було свистіти*; *Хтось крикнув* і *Крикнуло*; *Потрібно було крикнути*.

Керовані другорядні члени елементарних односкладних речень постають переважно на основі правобічних валентностей предикатів дії, проте ці валентності реалізуються вибірково, диференційовано. Особливо це стосується валентностей дієслівних предикатів із значеннями руху, переміщення, з якими співвідносяться головний член інфінітивних речень. У формально-синтаксичній структурі цих речень послідовно виділяється два керованих другорядних члени – у формі знахідного відмінка з об'єктивним

¹ Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонНУ, 1996. – С. 295.

значенням та у формі давального відмінка або родового з прийменником *для*, що визначає адресата дії, пор.: *Привезти молока школярам (для школярів); Занести ліки батькам (для батьків); Треба буде принести книжки малюкам (для малюків); Бажано завезти продукти гостям (для гостей); Отримати б квартиру для молодят; Купити б квитки для дітей.* Локативну та інструментальну валентності дієслів руху, переміщення в таких інфінітивних реченнях керовані другорядні члени втілюють зрідка, бо вони є факультативними, пор.: *Привезти молока школярам із магазину автофургоном; Треба буде принести книжки малюкам із бібліотеки в рюкзаку; Бажано завезти продукти з бази до ресторану.*

Керовані другорядні члени з різними локативними значеннями є типовими для формально-синтаксичної структури тих дієслівних речень, одноособова форма головного члена яких указує на рух рідин, сипучих та інших речовин, пор.: *Текло із стелі на підлогу; Сипнуло піском з-за рогу; Війнуло пилом у вічі.*

Керований другорядний член з об'єктним значенням у формі знахідного відмінка є обов'язковим другорядним членом для формально-синтаксичної структури тих односкладних речень, головний член яких виражений предикативними формами на *-но, -то*, пор.: *Накреслено схему; Вишито рушник; Перепрано білизну; Посаджено картоплю.* Позиція залежного другорядного члена із значенням адресата дії для цього типу речень є напівфакультативною (пор.: *Вручено нагороди ветеранам; Вишито рушник для молодят; Накреслено схеми для учнів*), а позиції локатива та інструменталія – факультативними. Елементарні односкладні речення з предикативними формами на *-но, -то*, у яких реалізовано повний, зумовлений валентністю предиката набір керованих другорядних членів, трапляються зрідка, пор.: *Привезено меблі замовникові зі складу на Оболонь вантажівкою через Петрівку.*

Отже, основним критерієм встановлення керованих другорядних членів є синтаксична позиція, опосередковано зумовлена семантико-синтаксичною валентністю предиката, з якою співвідноситься присудок елементарного двоскладного речення або головний член елементарного односкладного речення. Керовані другорядні члени цих простих речень ґрунтуються на тих компонентах, яких вимагає семантика їхніх предикатів. В елементарних двоскладних реченнях вони сформовані на компонентах лише

правобічної валентності, в елементарних односкладних – на компонентах правобічної та лівобічної валентностей, витлумачених на основі підрядного зв'язку (форми керування) відповідно з присудком або головним членом односкладного речення.

Елементарні двоскладні речення досить неоднорідні за кількісним та якісним складом своїх керованих другорядних членів, що спричинено неоднаковою валентністю їхніх предикатів. Найрізноманітніші набори цих членів речення виявляють ті з них, присудки яких співвідносяться з дієслівними предикатами дії, оскільки більшість із них належить до середньо- та багатовалентних. Вони можуть налічувати від одного до шести керованих другорядних членів речення. Кількісно обмеженими й однотипними є керовані другорядні члени в тих елементарних двоскладних реченнях, присудки яких корелюють із предикатами процесу, дієслівними предикатами стану та предикатами якісного стану, тому що за своїми валентними характеристиками вони є маломісними. Нарешті, в українській мові наявні елементарні двоскладні речення, у формально-синтаксичній структурі яких зовсім не виділяється позиція керованого другорядного члена, що зумовлено одновалентністю їхніх базових предикатів кількості та якості.

Потенціал керованих другорядних членів в елементарних односкладних реченнях обмеженіший, бо предикати стану, з якими корелює головний член називних, прислівникових та деяких типів дієслівних речень, зовсім не відкривають синтаксичної позиції керованого другорядного члена, тому що вони не мають правобічної валентності. Граничний, шести-, семикомпонентний, набір керованих другорядних членів потенційно може бути реалізований у формально-синтаксичній структурі інфінітивних та тих дієслівних односкладних речень, головний член яких виражений предикативними формами на *-но*, *-то*, бо вони зумовлені багатовалентними дієслівними предикатами із значенням дії базових речень. На відміну від двоскладних в односкладних реченнях керовані другорядні члени можуть бути також трансформами лівобічної суб'єктної валентності.

Матеріали конгресу Міжнар. асоціації українців. Мовознавство: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 260–263.

Вихованець І.Р.

Нульові головні члени речення

У синтаксичній системі мови кожне речення становить одиницю з безперервними синтаксичними зв'язками, тобто підпорядковані члени речення передбачають наявність підпорядковуючих, взаємозалежні члени речення – наявність двох головних членів тощо. Проте у мовленні мовні структурні схеми речення в результаті різних модифікацій можуть реалізуватися неповною мірою. Речення, у яких відсутній лексично виражений, передбачуваний реченневою структурою один або декілька членів речення, називають неповними. Потрібно розрізнити неповноту речення з мовленнєвого погляду і неповноту з мовного погляду. У мовленні ситуація або контекст дозволяють лексично не передавати деякі необхідні для мовної схеми речення словоформи. За підтримки ситуації (усне мовлення) і контексту (писемне мовлення) такі пропуски не руйнують висловлення, не утруднюють сприймання повідомлення на тлі інших висловлень. Неповні мовленнєві речення завжди несамостійні, "прив'язані" до ситуації або контексту, напр.: – *А ви це, тату, куди зібралися? – Додому* (А. Шиян). Друге речення даної діалогічної єдності, що являє собою відповідь на запитання, є типовим мовленнєвим реченням. Пропущені в ньому члени речення легко відтворюються через зв'язки з попереднім реченням. Неповнота другого висловлення посилює комунікативну значущість єдиного лексично вираженого, логічно наголошеного слова *додому*, яке виступає в позиції реми. Неповні речення у мовленні є одним з головних синтаксичних засобів конденсації висловлення і виділення в ньому комунікативного центру. Різні види реченневої неповноти в мовленні відтворено, наприклад, у такому уривку з вірша Д. Павличка "Розмова": – *Де ти кицьонько була? – Я була аж край села. – Що ти кицю, там робила? – Хвостом жито молотила. – А може, то був овес? – Ні, овес молотив пєс. – Що за працю ти дістала? – А дістала кусень сала. – Де те сало, покажи ж?! – А те сало з'їла миш. – Де та миш, моя кицьотко? – В нірочку забігла хутко. – Де та нірочка? – В траві. У шовковій мураві. – Де ж та мурава*

шовкова? – Випасла ряба корова. – Де корова та ряба? – В стаїні коло жолоба. Пропущеними слід вважати тільки ті члени речення, яких вимагає семантико-синтаксична валентність предиката або інші чинники. Отже, неповні речення – це речення з частковою лексичною реалізацією структурних схем речень. За сферою функціонування мовленнєві неповні речення поділяють на ситуативні, що відтворюють особливості усного мовлення, і контекстуальні, пов'язані з писемним мовленням. Лексично не виражені члени в ситуативних реченнях допомагає відтворити ситуація, а в контекстуальних – контекст, пор.: – *Скоро? – Недалеко вже... – Женіть же! Женіть! Не шкодуйте!* (І. Микитенко); *До Аристархова приїхав генерал Федорченко з Зарудним. Оглянули греблю, електростанцію, місто* (О. Довженко). В діалогічній єдності йдеться про поспіх двох людей, які везуть у призначене місце ящики зі зброєю. У другому уривку неповне контекстуальне речення ґрунтується на структурі попереднього речення і будується з її врахуванням. У зіставленні з мовленнєвими конструкціями чітко виділяється неповнота закріплених у мові формально-граматичних реченнєвих схем, де лексично не виражені члени речення незалежні від ситуації або контексту.

Характерно, що неповна лексична реалізація структурних схем речення, закріплена у мовній системі, стосується тільки двоскладного простого речення. У двоскладному реченні маємо конструкції з лексично не вираженими головними членами. Синтаксична наявність таких головних членів не зумовлюється ситуацією або контекстом, а впливає з внутрішньої будови відповідного ізольованого двоскладного речення, підтверджується синтаксичними зв'язками з лексично вираженими в реченні членами. Лексично не виражені головні члени речення, зумовлені позиційною структурою двоскладного речення і закріплені в синтаксичній системі мови, є типовими нульовими головними членами речення. Конструкції з нульовими головними членами речення належать до еліптичних конструкцій.

Типовий вияв нульового головного члена речення становлять нульові форми присудка. Присудок в еліптичних реченнях визначається поза мовленнєвою ситуацією та контекстом, оскільки наявність позиції лексично не вираженого головного члена впливає із формально-синтаксичної структури даних конструкцій,

із синтаксичного зв'язку лексично вираженого другорядного члена речення з нульовим присудком. Еліптичні речення з нульовим присудком самодостатні і співвідносні з повними двоскладними конструкціями. У зв'язку з відсутністю лексично вираженого присудка наявність другорядних членів речення, залежних від нього, є обов'язковою. Ці другорядні члени, а також взаємозалежний з нульовим присудком підмет є найважливішими показниками синтаксичної своєрідності еліптичних речень. Варто зазначити, що не всім семантичним групам присудка властивий нульовий варіант функціонування. Нульові присудки поширюються на дві семантичні групи дієслів – дієслова з локативною семантикою (семантикою перебування, місцезнаходження) і тісно пов'язані з цією семантичною групою дієслова із значенням руху, які об'єднують у собі значення дії і локатива значення. Поширеними є речення з еліпсисом присудка – дієслова із значенням перебування, місцезнаходження. У цих реченнях використовується здебільшого нульова форма дієслова *бути*, а також інші локативні дієслова. Залежні від нульового присудка локативні синтаксеми звичайно виражаються прийменниково-відмінковими формами і морфологізованими прислівниками: *Серед лісу ставок, очеретом з одного боку прикрашений* (Остап Вишня); *На мостах калинових калинові знамена* (Д. Білоус); *Тут Сувид скрізь* (Л. Костенко). Другу групу нульових присудків оформлюють лексично не виражені дієслова із значенням руху.

Наявність нульового присудка увиразнюють локативні синтаксеми переважно у функції кінцевого пункту руху: *А тут і Чіпка в хату* (Панас Мирний); *А сам – рюкзак на плечі, ціпок у руки та й – від села до села* (А. Головка). Відсутність лексично вираженого дієслова-присудка із значенням руху надає конструкціям відтінку швидкості, стрімкості, інтенсивності дії.

Другий тип нульових головних членів речення становлять нульові підмети у реченнях з суб'єктною семантико-синтаксичною валентністю предиката. Ці конструкції, в яких закріпилося нульове вираження підмета, переважно зараховують до односкладних неозначено-особових, узагальнено-особових і означено-особових речень. За підставу кваліфікації зазначених конструкцій як двоскладних править наявність суб'єктної синтаксеми, зумовленої валентністю відповідного предиката, з одного боку, і потенційна можливість

функціонування суб'єктної синтаксеми тільки у формі називного відмінка власне-іменника або займенникового іменника, з другого боку. Найчіткіше позиція підмета сигналізується присудком так званих означено-особових речень. Тут присудок валентністю і морфологічними показниками особи і числа вказує на підмет у формі називного відмінка і певних формах особи та числа: *Люблю слова* (Л. Костенко); *Мрієм про дні прийдешні* (Д. Павличко); *Виходимо з двору вдосвіта* (Григорій Тютюнник). Менш виразні показники потенційного підмета маємо у неозначено-особових реченнях, для яких характерна форма третьої особи множини присудка. Така форма засвідчує не одну, а декілька можливостей поєднання дії, процесу або стану з суб'єктом, тобто суб'єкт мислиться неозначено. У неозначено-особових реченнях акцентується увага на дії або стані, особу відсунуто на задній план: *Пораненого кладуть на покосі під яблунею в холодку* (О. Гончар); *У шкільну сторожку носили охлялих диких гусей, приморожених чорногузів, живучих голубів-синяків* (В. Земляк). За необхідності конструкції з лексично не вираженим підметом неозначено-особових речень можна трансформувати у конструкції з лексично вираженим підметом, де відбувається заміщення нульової позиції підмета неозначеними займенниковими іменниками типу *хтось*, *дехто* і заміна присудкової форми множини третьої особи формою однини, пор.: *У Замисловичах рятували перелітних птахів* (В. Земляк) – *В Замисловичах дехто рятував перелітних птахів*. Нульовий підмет наявний і в узагальнено-особових реченнях, у яких дія або стан стосується будь-якої особи, взаємопов'язаний із підметом присудок звичайно виражений дієсловом у формі другої особи однини і множини теперішнього і майбутнього часу, а також наказового способу: *Неправдою весь світ пройдеши, та назад не вернешся; Як парость виноградної лози, Плекайте мову* (М. Рильський); *За правду й за народ ставай життям!* (Д. Павличко). Узагальнено-особові речення з нульовим підметом взаємодіють з формально-синтаксичним варіантом цих речень – узагальнено-особовими реченнями з підметом, вираженим займенниковими іменниками *ти*, *ви*, *усякий*, *кожен*, *ніхто* та іншими, пор.: *Літ не зупиниши – Літ ти не зупиниши. Літ ви не зупините. Літ ніхто не зупинить*.

Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук думка, 1992. – С. 73–76.

Єрмоленко С.Я.

**Бездієслівні речення
в системі простих речень**

Історія вивчення синтаксичної будови української мови свідчить про те, як поступово розширюється коло досліджуваних об'єктів, зокрема простих речень, з погляду охоплення їх різноманітної структури. Сучасні граматики, спеціальні синтаксичні розвідки активно вводять матеріали усно-розмовного мовлення¹, а це спричиняє до пошуків нових основ класифікації простих речень, доповнення списку раніше встановлених продуктивних синтаксичних моделей речення, а також до уточнення основних ознак, категорій простого речення, зокрема до глибшого аналізу понять односкладності і двоскладності, повноти і неповноти простого речення тощо. Різноманітний щодо синтаксичного членування характер мовної дійсності не завжди знаходить адекватне відображення в граматичній теорії. Усталеній системі класифікації простих речень відповідає багато реченневих структур, вичленовуваних не лише в усному мовленні, а й в інших функціональних стилях (пор.: продуктивні іменні конструкції публіцистичного стилю, які відображають активні процеси синтаксису сучасної української мови, проте не вводяться як продуктивні моделі до системного опису речень).

Спіраючись на морфологічні ознаки компонентів речення, тобто на їх формальне вираження, деякі дослідники, як зауважує Я. Бауер, замість протиставлення односкладних і двоскладних речень використовують протиставлення дієслівних і бездієслівних речень². У самій назві "бездієслівні речення" відображена певна формальна ознака цих речень – відсутність дієслова-присудка. Тип бездієслівних речень об'єднує велику кількість структурних синтаксичних схем, що відповідають різноманітним семантичним

¹ Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. – К., 1973; Русская разговорная речь. – М., 1973; Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970.

² Бауэр Я. Проблематика развития основных типов предложения в славянских языках // *Otázky slovanské syntaxe II*. Brno, 1968.

групам речень. У цьому плані показовим є таке висловлення Н.Ю. Шведової: "Для сучасної російської мови обмеження списку структурних схем речення тільки побудовами з *verbum finitum* і обов'язкове підставлення дієслова як еліпсованої і незримо присутньої словоформи у всі бездієслівні речення не може вважатися правомірним"¹.

Поняття "бездієслівні речення" вживається в синтаксичних дослідженнях спорадично², не як термін для називання окремого структурного типу в класифікаційній системі простого речення, а як протиставлення даного поняття іншому, за яким стоїть основний, на думку більшості дослідників, тип простого речення у слов'янських мовах – речення дієслівного, із присудком, вираженим особовою формою дієслова.

Обґрунтовуючи положення про те, що основним типом простого речення в слов'янських мовах є речення з *verbum finitum*, О.О. Потєбня писав: "Головне (незалежне від другого) речення неможливе (крім випадків пропуску дієслова) без *verbum finitum* (тобто дієслова в прямому розумінні, без врахування дієприслівникових форм)... . Тому, визначивши таке дієслово, тим самим визначимо мінімум того, що має становити речення цих мов"³. Пропуск дієслова в реченні, на думку вченого, став можливим завдяки досконалості граматичних функцій слів, які залишаються в реченні, і високій абстрагованості дієслівних форм, які опускаються⁴.

Ця думка О.О. Потєбні розвивається також у дослідженнях, присвячених нульовим синтаксичним формам (див. праці О.М. Пешковського, Є.М. Галкіної-Федорук, Н.Ю. Шведової, А.М. Мухіна). О.М. Пешковський, зокрема, вважав бездієслівні конструкції звичайними для розмовної мови структурами, які співвідносяться з повними реченнями. Речення типу *Татьяна*

¹ Шведова Н. Ю. О разграничении простого предложения и сходных с ним конструкций // *Otázky slovanské syntaxe II*. Brno, 1968. – С. 66.

² Варто зауважити, що опозиція "дієслівність – бездієслівність", порівняно з іншими можливими критеріями розмежування простого речення (за модальністю, емоційністю і под.), виявилася ефективним засобом розрізнення типів простого речення в діалектному мовленні. В рамках цієї основної опозиції проводиться поділ речень на односкладні і двоскладні. Див.: Michálková, Věra. *Studie a východomoravské nářeční větě*. – Praha, 1971.

³ Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – Т. I–II. – С. 84.

⁴ Див.: Там само.

в лес, медведь за нею, *Кругом все степь да степь* дослідник зараховував до конструкцій з опущеним повнозначним дієсловом, яке своїм загальним значенням наближається до дієслова буття¹.

У сучасних синтаксичних дослідженнях дискусійним залишається питання про іменний присудок у бездієслівних реченнях таких, наприклад, як *Брат інженер. Донька щаслива. Сестра господина*.

Присудок в даному випадку кваліфікується або як іменний складний, або як простий. У праці "Грамматика современного русского литературного языка" (М., 1970) серед схем простих речень розглядаються речення типу *Дом хорош, Письмо из Москвы, Свеча – из воска, Лодки на берегу, Отец дома, Ты вроде начальника* і под., зараховані до структур "із присудком-прислівником або компаративом, а також ім'ям у формі непрямого відмінка (з прийменником чи без прийменника), які позначають етап, локальну віднесеність, якісну характеристику або уподібнення" (С. 555–556). У реченнях *Я о деле, Теперь – о результатах рейда, Все заботы – детям* – непрямі відмінки іменників та прийменниково-іменникові групи кваліфікуються як придієслівні члени, а вся конструкція розглядається як безприсудкова реалізація двоскладного простого речення. При цьому зауважується: "...на основне значення відповідної *придієслівної* словоформи нашаровується значення приписуваної підмету ознаки, тобто значення присудкове"².

Питання структурної і семантичної повноти чи неповноти речення завжди привертало увагу дослідників синтаксису простого речення. Особливо актуальним виявляється воно в зв'язку з аналізом різноманітних синтаксичних конструкцій розмовного мовлення і з висвітленням проблеми нульових синтаксичних компонентів. Зокрема висловлюється думка про структурно-семантичну завершеність, повноту тих синтаксичних конструкцій, в яких наявна будь-яка нульова граматична форма. Нульова форма дієслова зумовлюється не контекстуальними умовами³, тобто можливістю поповнити речення дієсловом із попереднього чи

¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – С. 396–403.

² Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970. – С. 559.

³ Поп.: Ružička, Josef. O vetách s nulovým gramatickým subjektem // Otázky slovanské syntaxe II. Brno, 1968.

наступного речення, а граматичною і семантичною завершеністю даної синтаксичної конструкції, в якій відсутність дієслова є відносно постійною характеристикою граматичної будови. Виділення в окремий тип речень, щодо яких не виникає ніякої потреби встановлювати пропущене дієслово з контексту, пов'язане з поділом речень на контекстуально неповні і еліптичні. Погляд на еліптичні конструкції як різновид неповних речень підтримує П.С. Дудик. Зауважуючи, що це "яскравий і специфічний лексико-структурний тип неповних речень, до того ж кількісно найбільш виявлений"¹, дослідник підкреслює: "Еліптичними є такі неповні речення, в яких уявлення про неназваний член речення (або його частину) безпосередньо встановлюється з їх власного змісту і будови, насамперед із лексичного значення та граматичної форми синтаксично залежних членів (члена)"². Мова іде насамперед про неназваний дієслівний присудок. В основу класифікації еліптичних речень покладені синтаксична функція і лексичне значення неverbіалізованого, але мислимого в них члена. Наявні члени еліптичного речення виявляють зворотний семантико-синтаксичний зв'язок з неназваним присудком. Зворотна інтенція залежних від дієслівного компонента слів дає змогу визначити неverbіалізований компонент речення. Враховуючи зворотну інтенцію, можна говорити про таку особливість еліптичних речень, як неназвані дієслова руху, мовлення, буття тощо. Лексично-формальний склад еліптичних речень (прислівники, відмінкові форми іменників, наявність прийменників, семантика іменних класів тощо) вказують на певну семантику дієслівного компонента.

У сучасних синтаксичних дослідженнях висловлюється також думка про те, що в еліптичних реченнях, які розглядаються як повні структури, "функцію присудка виконують члени його групи – імена і прислівники, лексичне значення яких і смисл речення в цілому... в своїй сукупності виражають і самий процес або стан суб'єкта"³. Заперечуючи такий погляд на еліптичні речення,

¹ Дудик П. С. Зазначена праця. – С. 169.

² Там само.

³ Попова Й.А. Неполные предложения в современном русском языке // Труды Института языкознания АН СССР. – М., 1953. – Т. II. – С. 55.

М.С. Поспелов вбачає в ньому змішування поняття граматичного присудка з поняттям логічного або психологічного предиката¹.

Цю думку М.С. Поспелова підтримує і П.С. Дудик, зауважуючи, що "значення дії, основним синтаксичним виразником якої є особові та інфінітивні дієслівні форми"², не притаманне семантико-граматичній сутності прислівника, іменника, які вживаються при неназваному дієслівному присудку. Як видно з цих аргументів, поняття граматичного присудка дослідники пов'язують тільки з дієслівною ознакою, тому в еліптичних реченнях присудком вважається неназване дієслово, про яке сигналізують придієслівні члени (додатки, обставини).

П.С. Дудик розглядає конструкції з синтаксично нульовою дієслівною формою серед еліптичних речень, не розмежовуючи речень з нульовим і еліптичним дієслівним присудком. Серед прикладів речень із нульовою дієслівною формою наводяться такі: *Уже ніч надворі, В хаті – гармидер, На голові хустиночка, На руках дитина* (Т. Шевченко). Речення *А в очах – жах* (А. Головка) кваліфікується як структура з еліпсом дієслова, яке має невиразну, розпливчасту семантику. У даному випадку дослідник підтримує думку О.М. Пешковського про те, що речення наведених зразків є неповними з нульовими повнозначними дієслівними присудками. Основним аргументом щодо неповноти таких речень є наявність придієслівних членів, синтаксична позиція яких вказує на еліпс дієслова. Однак цілком слушно, на наш погляд, роблять ті дослідники, які намагаються знайти диференційний підхід до речень з різним ступенем семантичної повнозначності еліпсованого дієслова. Одним із таких підходів є виділення повних речень з нульовою дієслівною формою. Крім того, системні відношення в мові, а також особливості функціонування синтаксичних конструкцій у мовленні дають підстави для кваліфікації бездієслівних речень згаданого типу як повних структур із формально неуподібненими головними членами, в яких роль присудка виконують прислівники або іменники в непрямих відмінках (з прийменниками чи без них)³.

¹ Рец. М.С. Поспелова на "Труды Института языкознания СССР". – Т. II, 1953 // Вопросы языкознания. – 1954. – № 1. – С. 135.

² Дудик П.С. Зазначена праця. – С. 170.

³ Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970. – С. 555.

У ролі предикативних членів функціонують іменні групи, співвідносні не тільки з придієслівними прямими додатками, а й з додатками, які виражені непрямими відмінками з прийменниками, або обставинними членами, що набувають значення загальної оцінки, кваліфікації предмета, явища. Наприклад, предикативна ознака, виражена іменниково-прийменниковою групою, може називати місце, соціальний стан, походження та інші ознаки, властиві тому чи іншому граматичному суб'єкту, зокрема особовому суб'єктові. Наприклад: "*Він з Коломийщини, з села Дебеславиці*" (Ірина Вільде); "*А я не з дитячого будинку, я... з труднолонії, до твого відома*" (Ірина Вільде); "*Так так, із Зачепилівки вони, Щербанівського району*" (А. Головка). На відміну від синтаксичних конструкцій, в яких іменник з прийменником з виконує функцію обставини при дієсловах руху (*йти, їхати* і под.), наприклад: *Він їде з Катюжинців до Чернігова*, у наведених вище реченнях родовий прийменниковий не виявляє семантично-структурного зв'язку з конструкцією, яка має антонімічне значення (пор. значення прийменників *з* і *до* у конструкціях *їхав з міста – їхав до міста*). Виконуючи функцію присудка, іменниковий член називає постійну ознаку граматичного суб'єкта (особи), така сама постійна ознака (щодо місця проживання) може бути виражена прикметниковою формою, пор.: "*І зовсім вона не обухівська*" (О. Головка); "*Вона не косівська*" (Ірина Вільде). Наявність подібних конструкцій, співвідносних із іменниково-прийменниковими структурами, підтверджує кваліфікацію останніх як предикативних членів.

Однак не завжди іменниково-прийменникові групи в іменній конструкції виявляють структурний зв'язок із прикметником-предикатом. Наприклад, у реченні "*Я щойно з майстерень: там цілий мітинг Привалов зібрав*" (О. Гончар) перетворення сполуки з *майстерень* у прикметник неможливе. Дане речення можна розглядати в зіставленні з такими синтаксичними структурами, як *Ми з лекцій, Я з відпустки, Дівчина з поїзда*, які виражають типове значення перебування предмета в іншому місці, тобто характеризують предмет за зміною місця перебування, зміною заняття. Наведена модель бездієслівного речення досить продуктивна в мові, її розглядають як еліптичну конструкцію, відмінну від структур типу *Брат учитель*. Звичайно останні кваліфікуються як структури з нульовою дієслівною зв'язкою *бути*, а еліптичні речення – як

структури з нульовою формою повнозначного дієслова. Нульова форма дієслова *бути* пояснюється особливостями морфологічної парадигми дієслова *бути*, а в еліптичних реченнях значення повнозначного дієслова виводиться з синтаксичної дистрибуції, тобто із форми наявних в еліптичному реченні придієслівних членів.

Класифікація речень типу *Дівчина з поїзда, Я з відпустки* як еліптичних передбачає їх співвідносність із структурами *Дівчина зійшла з поїзда, Я повернувся з відпустки*. Бездієслівні конструкції і відповідні дієслівні (з повнозначним дієсловом) характеризуються різним відношенням до об'єктивної дійсності, відтінками загальної семантики і неоднаковою синтаксичною експресією. Відношення до об'єктивної дійсності виявляються в характері поєднання структурно-семантичних центрів речення, тобто в поєднанні предмета і його ознаки (в бездієслівному і в дієслівному реченнях). Ознака-присудок знаходить формальне вираження не в самому дієслові (пор. семантичну незавершеність або синтаксичну омонімічність речень: *Дівчина зійшла, Я повернувся*), а в дієслівному словосполученні, з необхідною конкретизацією присудкової ознаки: *зійшла з поїзда, повернувся з відпустки*, що зумовлено частковою редукацією дієслова.

Речення *Дівчина з поїзда* виявляє в чистому вигляді єдність двох центрів речення – предмета і його ознаки. Предикативна ознака *з поїзда* стоїть в одному ряді з такими ознаками, як *дівчина з автобуса, дівчина з літака*, що характеризують дівчину за місцем її перебування. Отже, наведені бездієслівні речення можуть бути кваліфіковані як двоскладні структури, в яких роль присудка виконує відмінкова форма іменника. У певних синтагматичних умовах іменник з прийменником функціонує як неузгоджене означення, тобто утворює атрибутивне словосполучення. Неузгодженими означеннями виступають не всі іменниково-прийменникові групи, які є компонентами бездієслівного речення. Зіставляючи, наприклад, структури *Дівчина з поїзда, Дівчина з фабрики, Ми з фабрики*, можна помітити, що найлегше і найприродніше формується словосполучення *дівчина з фабрики*. Пор. функціонування його в такому реченні: "*Дівчина з фабрики виявилась активною слухачкою курсів*". Пор. такі самі можливості іншої структури: "*Дівчина з поїзда залишилась стояти на привокзальній площі*".

Проте зовсім неможливо утворити речення, в якому б функціонувало атрибутивне словосполучення типу *ми з фабрики*. Це пояснюється тим, що особовий займенник не може мати при собі інших конкретизуючих слів, які б приєднувались або за допомогою прийменникового чи безприйменникового керування, або за допомогою прилягання. Тому структури типу *Ми з фабрики*, *Я на станції*, *Вони в інституті* і под. завжди функціонують як предикативні словосполучення з виразним поділом на два центри – підмет і присудок – або як словосполучення з особливим синтаксичним зв'язком – апозитивним, якому властиві ознаки вторинної предикації. Наприклад: *"Вони, в інституті, створили свій самодіяльний ансамбль"*.

Формування словосполучень типу *Дівчина з фабрики* означає встановлення атрибутивних відношень між двома словами. Атрибутивні словосполучення функціонують не тільки як двоскладні речення, але й формують завершені конструкції – односкладні речення.

Діалектичний зв'язок двоскладних і односкладних речень найвиразніше виявляється на прикладі функціонування структур із узгодженими означеннями. Словосполучення *Троянда червона* може утворювати структуру односкладного речення (між членами словосполучення встановлюються атрибутивні відношення) і двоскладного речення (між членами словосполучення встановлюються предикативні відношення). Така сама співвідносність між односкладними і двоскладними структурами виявляється за тієї умови, коли компонентами речення є іменники, субстантивовані прикметники і конкретизуючі їх відмінково-прийменникові форми.

До двоскладних структур належать бездієслівні речення, в яких відмінково-прийменникова форма виконує функцію вільно поєднуваного з формою називного відмінка структурно некерованого компонента. Моделі таких речень призначені для передачі найрізноманітніших типових значень, наприклад, значення володіння чим-небудь, відсутності чого-небудь, значення роду заняття чим-небудь тощо: *"Внуки теж при стипендіях"* (Ірина Вільде); *"Чотири роки ти вже без газдині..."* (Ірина Вільде); *"Слухай, Наталко, це ти тепер тут біля цесарок?"* (О. Гончар). Прийменник *при*, поєднуючись із місцевим відмінком імені, набуває узагальненого переносного значення, внаслідок чого виникають усталені, певною мірою застигли фразеологізовані прийменникові сполуки, які виконують

функцію присудка в двоскладному реченні. Пор.: "*При здоров'ї ви, бачу, дівчата, при красі*" (О. Гончар); "*Мати, значить, Вербенчиха, дочки при ній, а Олекса Жупаненко особо остався*" (І. Карпенко-Карий); "*Та ти вже при касі*" (Ірина Вільде).

Фразеологізована відмінково-прийменникова форма завжди функціонує як структурний компонент двоскладного речення – присудок. Це пояснюється втратою конкретних значень прийменникового відмінка і вивільненням його із сфери дієслівного керування. Такі застигли відмінково-прийменникові форми на відміну від рухливих, змінних форм, які виражають найчастіше об'єктні відношення в дієслівних конструкціях, набувають здатності виражати в бездієслівних структурах атрибутивно-предикативні відношення. Наприклад: "*Водовози ні при чому*" (О. Гончар); "*Та справа в іншому...*" (Ірина Вільде); "*Такий гарячковий рух вже не по роках йому*" (Ірина Вільде).

Втрачається значення придієслівного керування і в таких відмінково-прийменникових формах: "*В праці наше щастя*" (Ірина Вільде); "*...Щастя наше в наших руках*" (Ірина Вільде); "*Генератор в порядку*" (О. Гончар); "*Тепер на черзі моторолери і мотоцикли та телевізори*" (Ірина Вільде).

Зіставляючи речення типу *Праця – наше щастя* і *В праці наше щастя*, *Наша сила – знання* і *Наша сила в знанні*, відзначаємо структурну співвіднесеність присудкових компонентів обох типів бездієслівних речень.

Загальна семантика тотожності, властива реченню *Праця – наше щастя*, підкреслює відтінок значення співвідносного речення *В праці – наше щастя*, в якому наголошується на моменті включення одного поняття в друге, на моменті певної дії вихідного граматичного суб'єкта, спрямованої на об'єкт. У даному випадку відмінково-прийменникова форма вживається у своїй вторинній функції, тому що через значення спрямованості на певний об'єкт передається значення тотожності цього об'єкта і вихідного граматичного суб'єкта. Вживання відмінково-прийменникової форми замість називного тотожності можна пояснити намаганням увиразнити, розподібнити синтаксичні конструкції; не всі бездієслівні речення із семантикою тотожності можуть бути перетворені у співвідносні структури з відмінково-прийменниковими формами. Порівняймо подібну тенденцію щодо синтаксичних конструкцій:

Він ділова людина – Він з ділових людей. Крім стилістичного відтінку розмовності, останнє речення відзначається й специфікою вираження загального значення: в ньому на перший план виступає семантика належності, включення до певної групи.

Характерно, що в структурі бездієслівних речень функціонують не тільки ті відмінково-прийменникові форми, які заступають присудки, а й ті, що співвідносні з вихідною (називною) формою граматичного суб'єкта: *З логікою в порядку – Логіка в порядку, Із успішністю добре – Успішність добра.* Відмінково-прийменникова форма в цьому випадку вказує на певну редукцію граматичного суб'єкта, на його деміактивний (напівактивний, пасивний) характер. За допомогою відмінкових форм у мові створюються різні синтаксичні структури, що диференціюють вираження категорії граматичного суб'єкта (активного, деміактивного, пасивного), неоднаковий ступінь його редукції.

Експресивній, емоційно-забарвленій мові властиві односкладні конструкції, в яких роль головного члена виконують предикативні слова типу *біда, горе, клопіт, гаразд, добре.* Ці слова поєднуються з відмінково-прийменниковою групою формальним зв'язком керування, утворюючи словосполучення, проте відмінково-прийменникова форма може в даному випадку розглядатися і як детермінант в односкладному реченні, поширювач речення, наприклад: *"Біда чиста з дівкою"* (Ірина Вільде); *Клопіт із переїздом.*

У ролі головного члена таких односкладних речень виступають предикативні слова оцінного змісту, а відмінково-прийменникова форма вказує на редукований граматичний суб'єкт. З погляду вираження активності і деміактивності граматичного суб'єкта такі речення, як *Клопіт з переїздом – Переїзд – це клопіт,* можна вважати синтаксичними синонімами. Порівняймо також синонімічні конструкції: *Переїзд викликав клопіт – Клопіт пов'язаний із переїздом.*

Взаємодія значень активності і деміактивності виявляється також у бездієслівних конструкціях типу: *Він добрий хазяїн – З нього добрий хазяїн.* Відмінково-прийменникова форма відіграє в таких реченнях конструктивну роль, називаючи граматичний суб'єкт. Певну складність становить аналіз синтаксичних зв'язків у межах цих речень.

Зіставляючи співвідносні синтаксичні структури *З нього добрий хазяїн* і *З нього виявився добрий хазяїн,* можна помітити, що і при

наявності дієслова (в даному випадку можливе лише дієслово з ослабленою семантикою) функція відмінково-прийменникової форми не змінюється. Остання виступає як детермінант до речення в цілому, а не як залежний, керований член якогось словосполучення.

Редукція дієслівної ознаки і перетворення форми граматичного суб'єкта – два процеси, що відбуваються в реченні паралельно. Як синтаксичні синоніми можна кваліфікувати речення типу *З Миколи добрий дипломат* і *Микола добрий дипломат*. Вони мають неоднакову семантику щодо вираження активності граматичного суб'єкта і характеризуються різним стилістичним забарвленням. Перше речення – іменне односкладне із детермінантом (прийменниковим членом), що співвідноситься з формою називного відмінка у двоскладному реченні. Друге речення – іменне двоскладне. Першому властива деіактивність, другому – активність щодо вираження граматичного суб'єкта. Непряма назва суб'єкта поєднується з головним членом односкладного речення, який співвідноситься із присудком у двоскладному реченні.

Головний член присудкового характеру завжди в таких конструкціях має виразний оцінний зміст. Наприклад: "Ви розумієтеся на диригуванні, і *режисер з вас*, кажуть, теж *непоганий*" (Ірина Вільде); "*З мене дуже погана приятелька*" (Ірина Вільде). Оцінка, виражена в змісті наведених речень, передається не в категоричній, а в пом'якшеній формі.

Оцінний характер мають також згадані вище односкладні бездієслівні речення з предикативними словами *біда*, *клопіт*, *жаль*, *добре*. Вони так само властиві розмовному стилю, а в художньому мовленні відзначаються додатковим стилістичним відтінком розмовності. Інше лексичне наповнення при тій самій синтаксичній схемі мають конструкції, властиві розмовно-діловому мовленню, пор. *З постачанням добре*; *Із весняною сівбою все гаразд*.

Односкладні речення з відмінково-прийменниковою групою належать до речень з виразним інтонаційним членуванням на дві частини. Іноді їх називають двокомпонентними; один компонент виконує функцію головного члена, а другий компонент (відмінково-прийменникова група) поширює, розгортає головний член.

Розглядаючи співвідносні речення типу *Славко має веснянки на носі* і "*У Славка веснянки на носі, як у дівчини*" (Ірина Вільде) як синтаксичні синоніми, які різняться семантикою активності

і деміактивності, можна також відзначити, що бездієслівні розчленовані речення мають здатність виразніше передавати актуальне членування речення в тих випадках, коли вони поширюються залежними членами. Непоширені бездієслівні речення типу *У нього грип* близькі до номінативних, тобто становлять однокладні структури. Вони складаються з головного незалежного члена, поширеного детермінантом з обставинною або об'єктною семантикою. З погляду глибинної структури речення компонент *У нього* має значення суб'єкта, якому приписується певна ознака (стан). Так само однокладними вважаються бездієслівні речення типу *У нього сьогодні з ранку біль у правій руці, У нас завтра засідання, У дівчат гарні голоси* і под.

Питання про двоскладність бездієслівних речень із формою "у + родовий відмінок" виникає тоді, коли в їх структурі виступають постпозитивні наголошені означення до називного відмінка іменника або інші члени, які в наголошеній кінцевій позиції виконують функцію присудка. Наприклад: *"А обличчя в усіх обвітрені, смагляві, з пошерхлими од вітру губами"* (А. Головка); *"Люди в нас чесні"* (Ірина Вільде); *"Таж у тебе вуха в сажі"* (Ірина Вільде); *"Душа в мене не на місці"* (О. Гончар); *"У нас, самі знаєте, кожна краплина на обліку"* (О. Гончар). *"Хата в Сафти не сьогоднішня"* (Ірина Вільде). Інтонаційна розчленованість наведених бездієслівних речень підтримується позицією форми "у + родовий відмінок", яка роз'єднує іменник у називному відмінку і означення до нього. Різниця між іменним однокладним (номінативним) і іменним двоскладним реченнями полягає у характері інтонації і в порядку слів.

Найбільшу групу бездієслівних речень із відмінково-прийменниковими формами становлять конструкції, в яких значення цих форм співвідноситься з обставинною семантикою у складі дієслівних двоскладних речень. Оскільки обставинна семантика теж може розглядатися як власне обставинна, без перехідних відтінків значення, або як обставинно-означальна, то й бездієслівні речення названої групи диференціюються за структурно-семантичними відношеннями і різними типами узагальнених значень, які вони передають. Найзагальніше значення – локальна віднесеність будь-якого предмета чи особи. Особовий займенник, або конкретна власна назва, вживані з відмінково-прийменниковою

формою як одна конструкція, завжди формують двоскладне речення, наприклад: "Ось ми в кабінеті голови" (Ірина Вільде); "А ми тут півжиття, браток, під землею" (О. Гончар); "...Ми на своїй землі, у своїй державі, вдома, а ви на чужині, в еміграції..." (Ірина Вільде).

Спільною рисою наведених бездієслівних речень є їх змістова, лексично-семантична достатність. Жодне з речень не потребує доповнення дієсловом (особовою формою): для відображення тієї чи іншої локальної віднесеності особи в певний момент (теперішній час) достатньою виявляється структура "називний відмінок особового займенника + відмінково-пріименникова форма з обставинним значенням". Про теперішній узагальнений час у таких конструкціях можуть свідчити прислівники характерної семантики, пов'язаної з поняттям невизначеного, не чітко окресленого часу, співвіднесеного звичайно з теперішнім моментом (пор. *зараз, тепер, завжди, колись, сьогодні, півжиття*). Введення прислівника іншого часового змісту, який вказував би на конкретний минулий чи майбутній час, руйнує або структурну основу дієслівного речення, або помітно змінює його стилістичне забарвлення. Пор. порушення структурно-семантичних зв'язків у таких фразах: *Ось ми колись в кабінеті голови; А ми тут завтра півжиття, браток, під землею*. Або ще таке неповне речення: *Я вчора в школі*.

Неможливість подібних перетворень вказує на структурно-семантичну єдність компонентів бездієслівних речень, на те, що такі структури є повними і щодо вираження основної семантики речення.

Можливі в складі речення слова темпорального, часового змісту тяжіють семантично до предикативної ознаки, вираженої словами локального змісту. Наприклад: *Я давно вдома, Вони півжиття під землею*.

Наявність у бездієслівних реченнях слів, які тяжіють до обставин місця і уточнюють їх, свідчить про присудковий характер обставинних слів, про те, що вони формують із синтаксично незалежною формою – називним відмінком імені – словосполучення предикативного характеру.

Серед односкладних іменних речень значну групу становлять своєрідні синтаксичні структури, в яких місце незалежної форми займає родовий відмінок іменника. Конкретне значення таких

однокомпонентних (пор. *Квітів! Галасу!*) і двокомпонентних конструкцій (пор. *Море квітів!, Багато галасу*) полягає у вираженні кількісної характеристики чого-небудь; в однокомпонентних реченнях так само, як і в двокомпонентних, передається кількісна оцінка. Головний член в таких реченнях має форму родового відмінка іменника або прислівника в кількісному значенні, поєднаного з родовим відмінком іменника. Функцію кількісного прислівника можуть виконувати також іменники відповідного значення: *Гори кавунів, Сотні книжок*.

Призначення названих речень – виразити ствердження або заперечення буття чого-небудь, тобто ці речення мають близьку до номінативних і розглянутих вище бездієслівних речень із обставинними словами загальну семантику, пов'язану із ствердженням або запереченням буття.

Речення з такою прислівниково-іменниковою структурою часто виступають як два інтонаційно відділені компоненти при актуальному членуванні висловлення, наприклад: *Морозу – нуль градусів, Квітів – море*.

Речення *У класі було шість відмінників* належить до односкладних іменних речень із відмінком семантики безособових речень. Головний член – *шість відмінників*, відмінково-прийменникова форма виступає як детермінант до головного члена; дієсловозв'язка є формальним показником синтаксичного минулого часу. Речення *У класі шість відмінників* з формально не вираженим показником теперішнього часу так само, як і попереднє, є повним односкладним реченням.

Як повні односкладні іменні структури функціонують речення із змістом заперечення, яке виражається формою родового відмінка із заперечною часткою *ні*: *"Ні вогника – куди не подивитися..."*, *"...Ніяких красот тобі тут"* (В. Коротич). Заперечне речення теж може бути поширене детермінантами-словами обставинного і об'єктного значення.

Отже, за морфологічною формою вираження головний член іменних односкладних речень виступає в кількох різновидах – у називному, родовому відмінках іменників, у поєднанні родового відмінка із прислівниковими словами на означення конкретної чи загальної кількості; крім того, головний член іменного односкладного речення функціонує у стверджувальній чи заперечній

формі. Щодо бездієслівних речень із змістом заперечення єдиної думки в сучасному мовознавстві немає. Їх розглядають як різновид безособових речень, а також як своєрідний різновид еліптичних простих речень¹.

Безособовість може характеризувати речення і іменної структури, ознака безособовості виявляється в односкладних реченнях із різними формами вираження головного члена, зокрема до безособових речень належать структури, в яких роль головного члена виконують предикативні прислівники. Група предикативних прислівників невелика, проте вони формують досить активний розряд бездієслівних речень. У посібниках із граматики речення з предикативним прислівником у ролі головного члена розглядаються як різновид безособових речень, поряд із структурами дієслівного походження типу *Смеркає, Розвидняється, Загриміло* і под. В межах безособових речень із предикативними прислівниками розрізняються типи залежно від глибинної структури речення. Наприклад, у реченнях *Йому холодно, Надворі холодно, Сьогодні холодно* виявляється різна структурна співвіднесеність предикативного прислівника із наявними компонентами речення. У першому реченні предикативна ознака стосується граматичного суб'єкта особи, в другому й третьому ця ознака характеризується певною локальною і темпоральною віднесеністю.

Як правило, поняття особовості і безособовості застосовуються до дієслівних структур, або до односкладних речень з предикативним прислівником у ролі головного члена. Проте в мові функціонують перехідні типи речень, зокрема велика категорія бездієслівних речень, глибинна структура яких відбиває певною мірою активність і деміактивність як характерні ознаки структури простого речення, які в свою чергу пов'язані з категоріями особовості – безособовості.

Об'єднані за загальною ознакою протиставлення дієслівним структурам бездієслівні речення характеризуються структурною різноманітністю й активністю вживання в розмовному, а також у публіцистичному стилях. Зарахування більшості з них до неповних речень обмежує ряд продуктивних структур, моделей простого речення і, опосередковано, приводить до ототожнення

¹ Див.: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. – К., 1972. – С. 254, 281.

ознаки предикативності, як найважливішої ознаки кожного речення, з ознакою дієслівності.

Повні двоскладні і односкладні (іменні, прислівникові) речення мають спільні ознаки щодо вираження синтаксичного теперішнього часу при відсутньому формальному показникові теперішнього часу – дієслові у формі теперішнього часу – і щодо вираження модального значення реальності ознаки, буття цієї ознаки.

У сучасних граматиках детально описані односкладні дієслівні речення, а серед односкладних іменних аналізуються тільки номінативні структури.

Останнім часом під впливом вивчення синтаксису розмовного мовлення помітно зріс інтерес дослідників до бездієслівних речень. Основними питаннями, які обговорюються при вивченні бездієслівних конструкцій, є питання двоскладності і односкладності. Протиставлення "двоскладність – односкладність" охоплює не тільки питання предикативності, модальності й часової віднесеності речення, а проблему синтагматичних зв'язків у реченні, встановлення словосполучень, функціонування цих словосполучень у формі односкладних чи двоскладних речень. Дальшого вивчення потребує також проблема детермінантів як членів не тільки двоскладних, а й односкладних речень. Треба відзначити, що бездієслівні речення не є ознакою тільки (або здебільшого) діалогічного мовлення, в якому особливо активно вживаються неповні конструкції. Вони функціонують як розповідні структури, властиві художньому, публіцистичному стилям.

Порівняно з описовим характером дієслівних конструкцій співвідносно з ними бездієслівні речення відзначаються стилістичним колоритом інформативності, їм властивий часто відтінок розмовної експресії.

Отже, в синтаксичній системі простих речень значне місце належить бездієслівним конструкціям, які характеризуються різноманітністю структурної організації і особливістю стилістичного вживання.

Синтаксис словосполучення і простого речення. – К.:
Наук. думка, 1975. – С. 131–170 (зі скороченнями автора).

Слинько І.І.

Парадигматика простого речення української мови (двоскладне речення)

Довгий час різні типи речень розглядалися лише за їх вихідними формами. На системні відношення між різними видозмінами речень звернули увагу представники трансформаційного методу. На основі семантичної спорідненості вони зіставляли різні форми й типи речень¹. Трансформаційні пошуки дали поштовх для розвитку вчення про парадигматику речень. Однак єдиного погляду на принципи виділення синтаксичних парадигм ще немає². Найбільш прийнятними, на нашу думку, можна вважати погляди Г.О. Золотової, яка, уточнивши чимало положень своїх попередників, запропонувала враховувати не тільки структурні, а й семантичні та трансформаційні фактори, запровадивши поняття про синтаксичне поле речення, що складається з граматичних, семантичних і синонімічних видозмін³. Незважаючи на суперечливі погляди, такий "напрямок у цілому, – як слушно зазначає Ю.М. Костинський, – уявляється перспективним, що сприяє виявленню специфічних особливостей синтаксичного рівня

¹ D. Worth. The role of transformation in the definition of syntagmas in Russian and other Slavic languages. – "American contributions to the V International congress of slavists". Sofia, 1963; Адамец П. К вопросу о синтаксической парадигматике. – "Československá rusistika", 1966; Храковский В.С. Деривационные отношения в синтаксисе // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М., 1969 та ін.

² Див., зокрема: Седельников Е.А. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений. – М.: Филол. науки, 1961. – С. 66–77; Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – С. 8–197; Шведова Н.Ю. Парадигматика простого предложения в современном русском языке (опыт типологии) // Русский язык. Грамматические исследования. – М., 1967. – С. 3–77; Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970. – С. 577–595.

³ Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., 1973. – С. 201.

мови"¹. На нашу думку, поняття про парадигми речення доцільно встановити і в синтаксисі української мови.

За інваріант парадигми найдоцільніше обрати модель речення, тобто готовий для вживання предикативний зразок (не відриваючи поняття структурної схеми речення від її реалізації). Варіантами інваріанта виступають форми речення, які визначаються за найістотнішими ознаками – приналежністю до певного типу речення і предикативністю. Предикативність речення насамперед пов'язана з його модальністю. До уваги береться об'єктивна модальність, оскільки "суб'єктивна модальність, виражена вставними словами, не змінюючи основного модального значення речення, подає це значення в особливому ракурсі, в особливому освітленні"². До основної, або "предикативної", модальності не належить значення повинності, необхідності, можливості. Ці значення "виявляються у відношеннях між дією та її суб'єктом, а не у відношенні змісту висловлювання до дійсності"³. Предикативна модальність не пов'язана також із ствердженням і запереченням, бо "це протиставлення – власне смислове, воно накладається на виражене в реченні модальне значення"⁴. Отже, основна, предикативна модальність створюється протиставленням реальної та ірреальної модальності. Реальна модальність виражається синтаксичним індикативом, який в українській мові має форми теперішнього, минулого, давноминулого⁵ і майбутнього часів. Ірреальна модальність передається умовним⁶, бажальним і спонукальним способами. При цьому, на нашу думку, предикативність

¹ Костинский Ю. М. Вопросы синтаксической парадигматики. – ВЯ, 1969. – С. 114.

² Золотова Г.А. Знач. праця. – С. 149.

³ Там само. – С. 143.

⁴ Там само. – С. 146.

⁵ Давноминулий час ми беремо до уваги тому, що в українській мові це не варіант минулого часу, а окрема форма, яка має своє значення – відносний минулий час. Вона може вживатися не тільки у складному реченні, а й самотійно – у простому (див.: Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. – К., 1969. – С. 377).

⁶ У системних зв'язках з давноминулим часом перебуває другий умовний спосіб, якого ми не беремо до уваги, оскільки він "уживається рідко, і тільки в художньо-белетристичному стилі мови" (Сучасна українська літературна мова. Морфологія // За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. – К., 1969. – С. 379).

охоплює не тільки поняття про об'єктивну модальність і синтаксичний час, а й синтаксичну особу¹. У деяких випадках необхідно зважати не тільки на граматичну основу речення, а й на ускладнення її регулярними компонентами – знахідним відмінком при перехідних дієсловах двоскладних речень, давальним чи родовим відмінками в односкладних реченнях тощо.

Речення, звичайно, може видозмінюватися ще за багатьма іншими ознаками – варіантами реалізації граматичної форми (повні – неповні), наявністю поширювачів (поширені – непоширені), ускладненням відокремленими членами, вставними словами (неускладнені – ускладнені), наявністю заперечення (стверджувальні – заперечні), формою вираження суб'єкта й об'єкта (активні – пасивні) і т. ін. Але більшість із них – малоістотні, вони не стосуються граматичної сторони речення або виходять за рамки однієї моделі. Ми ж під парадигмою розуміємо таку модифікацію форм, яка не виходить за межі одного типу речення. Отже, не слід змішувати типи речень і типи парадигм. Це означає, що для двоскладних чи односкладних речень, дієслівних чи іменних характерні свої парадигми. Розмежування розповідності, питальності і спонукання теж відбувається на рівні типів речень, а не їх форм.

Найтиповішою є парадигматика розповідних речень, тому що вони мають найбільше ознак, за якими можна провести розмежування формальних видозмін. Двоскладні речення дієслівного типу мають лише одну повну парадигму. Її створюють речення із займенниковим підметом. В українській мові ця парадигма п'ятнадцятичленна, бо складається з шести особових форм теперішнього і шести особових форм майбутнього часу, форм минулого та давноминулого часу й умовного способу. Слід розрізняти два варіанти цієї парадигми залежно від наявності обов'язкового поширювача:

¹ В.В. Виноградов зазначав, що "оскільки речення як основна форма мовного спілкування є водночас і засобом вираження думки для особи, що говорить, і знаряддям розуміння висловленої думки для особи, що слухає, то структура речення, природно, містить у собі і різні способи вираження синтаксичної категорії особи" (Грамматика русского языка. – М. – Т. II. – Ч. 1, 1954. – С. 82). Пор. також зауваження Г.О. Золотової: "Якщо приймати ідею парадигми форм речення, то, очевидно, не можна не визнати, що системні відношення між реченнями *Я пою, Ты поешь. Он поет* і т. ін. – це відношення граматичних модифікацій однієї і тієї ж структурної моделі" (Золотова Г.А. Знач. праця. – С. 166–167).

Індикатив:	теперішній час:	Я стою ¹ .	Я пишу лист.
	минулий час:	Я стояв.	Я писав лист.
	давноминулий час:	Я стояв був.	Я писав був лист.
	майбутній час:	Я буду стояти.	Я буду писати (писатиму) лист.
Ірреальні:	умовний:	Я стояв би.	Я писав би лист.

Варіант з перехідними дієсловами відрізняється від першого ще тим, що може перетворюватися на пасивну конструкцію, яка відмінюється за цим же зразком. Пор. *Лист пишеться (писався) мною (тобою, ним і т. д.)*.

Усі інші двоскладні дієслівні речення змінюються за неповними парадигмами. У реченнях з іменниковими підметами немає особових форм. Залежно від складу дієслів вони теж можуть мати два варіанти (I неповна парадигма):

Індикатив:	теперішній час:	Брат стоїть.	Брат пише лист.
	минулий час:	Брат стояв.	Брат писав лист.
	давноминулий час:	Брат стояв був.	Брат писав був лист.
	майбутній час:	Брат буде стояти.	Брат буде писати лист.
Ірреальні:	умовний:	Брат стояв би.	Брат писав би лист

Як і в повній парадигмі, варіант з перехідними дієсловами відрізняється від першого ще тим, що може перетворюватися на пасивну конструкцію.

Дієслівні речення з інфінітивними підметами відмінюються за таким же зразком:

Індикатив:	теперішній час:	Стояти дозволяється.	Писати лист дозволяється
	минулий час:	Стояти дозволялося.	Писати лист дозволялося
	давноминулий час:	Стояти дозволялося було.	Писати лист дозволялося було.
	майбутній час:	Стояти буде дозволятися.	Писати лист буде дозволятися.
Ірреальні:	умовний:	Стояти дозволялося б.	Писати лист дозволялося б.

¹ Для стислості подаємо тільки першу особу теперішнього і майбутнього часу.

Але вони не мають пасивних конструкцій із заміною позицій суб'єкта й об'єкта, тому їх можна виділити у II неповну парадигму.

Із займенниковими чи іменниковими підметами можуть поєднуватися дієслова, що означають буття, зокрема *бути*. Воно не має давноминулого часу, а в теперішньому – особи й числа, тому створюється неповна парадигма (III неповна парадигма), яка має два варіанти. Якщо дієслово *бути* сполучається з особовими займенниками, то особові форми зберігаються тільки у майбутньому часі. Якщо дієслово *бути* сполучається з іменниками, особові форми зовсім відсутні. Наприклад: *Брат є (був, буде, був би). Гроші є (були, будуть, були б)*. У цих реченнях *бути* виступає не як зв'язка, а як самостійне дієслово. Пор. *Брат був – Брат був письменником*. У першому реченні форма *був* не тільки вказує на час і спосіб, а має й певне лексичне значення – буття, існування. У другому – пов'язує іменну частину присудка з підметом, указуючи тільки на час і спосіб, тобто виступає зв'язкою. На подвійну природу дієслова *бути* у свій час звертали увагу О.О. Потебня, О.М. Пешковський, О.О. Шахматов та ін.¹ Однак занадто абстрактне значення, яке виражає дієслово *бути* при самостійному вживанні², викликає сумніви і хитання. Наприклад, Н. Ю. Шведова вважає, що в реченнях типу *Была ночь; Будет ночь* "між іменем і дієсловом... не встановлюється відношення ознаки та його носія, і дієслово є службовим синтаксичним формантом – показником часової віднесеності або часових змін"³. На цій підставі робиться висновок, що номінативні речення мають парадигму, і ця парадигма

¹ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М. – Т.1,2, 1958. – С. 118; Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1938. – С. 217; Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – С. 46; Галкина-Федорук Е.М. Безличные предложения в современном русском языке. – М.: Изд-во МГУ, 1958. – С. 183 та ін.

² Про це дієслово О.М. Пешковський писав: "Це найбільш абстрактне дієслово і найбільш абстрактне повне слово у мові взагалі (не рахуючи займенник *Ти*, звичайно). Адже "буття" – це найзагальніша ознака речей" (Пешковский О.М. Знач. праця. – С. 217).

³ Грамматика современного русского литературного языка. – С. 560. Цікаво, що тут уживається термін "службовий синтаксичний формант", а не "зв'язка", щоб дещо пом'якшити вислів. З інших місць книги видно, що обидва ці терміни вживаються як однозначні наприклад, "...речення зі зв'язками – службовими формантами..." (Там само. – С. 552).

односкладна. Насправді між іменником *ночь* і дієсловом *была, будет* предикативні відношення встановлюються, тільки дієслово в дуже загальній формі вказує на ознаку носія – його присутність, існування. За значенням речення *Ночь; Была ночь; Будет ночь* близькі (виражають буття), але граматично вони різні: речення *Ночь* передає це значення, за висловом О.О. Шахматова, в нерозчленованій формі, речення *Была ночь; Будет ночь* – у розчленованій, двоскладній¹. Система взаємопов'язаних форм типу *Брат був (буде, був би); Гроші були (будуть і т. д.)*, справді, властива мові. На це звернули увагу ще класики О.О. Потебня, О.О. Шахматов та ін. Але це видозміни не номінативного речення, а двоскладного типу *Брат є; Гроші є* тощо². Такі речення утворилися внаслідок занепаду особових форм дієслова *быти*, від яких збереглися тільки 3-я ос. (*є, єсть*), що стала незмінною формою. Речення з теперішнім часом дієслова *быти* засвідчені ще давньоруською писемністю³. Номінативні речення, навпаки, трапляються дуже рідко⁴, і чимало мовознавців припускає, що вони пізнішого походження. Однак на основі свідчень тільки давньоруської писемності ще не можна розв'язати питання

¹ Шахматов О.О. Знач. праця. – С. 52. Зокрема, Н.Ю. Шведова висунула твердження про односкладність висловів з дієсловом *бути*, очевидно, для того, щоб зберегти поняття про парадигму номінативного речення. Ще раніше з цією ж метою вона обстоювала думку про змішану парадигму, зазначаючи, що вихідна форма номінативного речення односкладна, а похідні двоскладні (Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. – М., 1966. – С. 152). З цього приводу Г.О. Золотова зазначає, що "змішана парадигма" суперечить поняттю структурної основи речення, приводить до того, що "поняття структури речення, його моделі втрачає певні обриси" (Золотова Г.О. Знач. праця. – С. 129).

² У цьому зв'язку пор. зауваження О. О. Потебні про те, що "зразок *єсть люди* (укр. *є люди*), незважаючи на *es giebt menschen*, треба зіставити з *были, будут люди*, тобто прийняти за зворот суб'єктний" (Потебня. О.О. Знач. праця. – М. – Т. 3, 1968. – С. 374).

³ "Якщо дієслово *бути* мало реальне значення, тобто вживалося у значенні "існувати", "матися", "перебувати", – зазначає Я. О. Спринчак, – то воно ніколи не опускалося у реченнях давньоруської мови" (Спринчак Я.А. Очерк русского исторического синтаксиса. – К., 1960. – С. 65).

⁴ Потебня О.О. Знач. праця. – Т. 1, 2. – С. 86; Истрина Е. С. Синтаксические явления Синодального списка 1-й Новгородской летописи. – Пг: Изв. ОРЯС, 1923. – Т. XXIV. – Кн. 2. – С. 51; Спринчак Я.А. Знач. праця. – С. 106–107; Мельничук О.С. Развитие структуры слов'янського речення. – К., 1966. – С. 162 та ін.

про виникнення номінативних речень. Вони трапляються і в інших індоєвропейських мовах¹. Тому можна думати, що номінативні речення виникли ще до появи писемних пам'яток у східних слов'ян. А.В. Попов висловив припущення, що в доісторичний період усі речення були одночленні. Частина цих речень дійшла до нас у вигляді односкладних, у тому числі номінативних, а інші перетворилися на двоскладні². О. О. Шахматов вважав, що виводити номінативні речення із двоскладних не можна, бо, по-перше, вони і без цього самодостатні – "для повноти їх значення не потрібне додавання 3-ї ос. одн. дієслова *єсть*", по-друге, сама граматична форма цих речень, наголошення, вимова свідчать про те, що вони односкладні; і по-третє, такі речення без дієслова *бути* в теперішньому часі відомі й іншим мовам, тому "в російській мові їх не можна пояснити з двоскладних з пропуском *єсть* у другому складі". Наявність певної граматичної форми у цих реченнях, їх наголошення, вимова з емфазою (посиленням) були достатні для вираження теперішнього часу. "Для вираження наявності в теперішньому часі, – зазначає О.О. Шахматов, – мабуть, споконвічне ім'я супроводжувалося емфазою, що робило зайвим його розчленування". "Для вираження... наявності в минулому чи майбутньому вимагалось розчленування слово-речення", що й робилося за допомогою форм *было*, *будеши* і под³. Але сам О.О. Шахматов, не будучи впевненим у цілковитій правильності зроблених припущень, подавав їх обережно, застерігаючи, що питання про споконвічність номінативних речень він розв'язати не може через відсутність їх відповідників у давньоіндійській, грецькій і латинській мовах⁴. Його міркування про емфазу номінативних речень характеризує швидше їх сучасний стан, а не процес виникнення. Це не може заперечити того, що в давньоруський період були поширені речення типу *Правда єсть; Дружина суть; Орудия суть* тощо, отже, номінативні речення могли розчленовуватися, при всій їх самодостатності, не тільки формами *быль*, *будете*, а й *суть*, *єсть*, а потім уже втрачати ці форми. Та чи й

¹ Шахматов О.О. Знач. праця. – С. 51.

² Попов А. Синтаксические исследования (Именит., зват., винит.). – Воронеж, 1881. – С. 31.

³ Шахматов О.О. Знач. праця. – С. 52.

⁴ Там само. – С. 50–51.

можна назвати первісні слово-речення номінативними у сучасному розумінні слова? Як зазначає О.С. Мельничук, "справжні односкладні речення, в т. ч. й непоширені, не становлять прямого продовження первісних слів-речень". Вони з'явилися "одночасно з категорією двоскладних речень в результаті розвитку і формальної диференціації первісних граматично не оформлених речень – як однослівних, так і утворюваних з двох чи кількох слів"¹. При цьому О.С. Мельничук не відкидає можливості того, що в цьому процесі "формальної диференціації" деякі односкладні речення могли виникати і з двоскладних².

Отже, не все ще ясно про походження номінативних речень, немає і єдиної думки щодо цього. Але як би ми не пояснювали виникнення таких речень – з первісних нерозчленованих комплексів чи з двоскладних конструкцій, брати їх за вихідні форми парадигми немає достатніх підстав. Якщо вважати їх залишками первісних слів-речень, то доведеться визнати, що вони взагалі не мають ніякого відношення до дієслівних парадигм типу *Вечір є; Вечір був; Вечір буде*, що як двоскладні виникали паралельно з тих же дифузних комплексів. Якщо дотримуватися погляду О.О. Потебні, що номінативні речення виникли з двоскладних шляхом утрати присудка чи підмета³, тоді стає ясно, що вони не первинні, а похідні форми речень типу *Вечір є* тощо, і, таким чином, теж не можуть бути вихідною формою. Вихідною формою цих парадигм є двоскладне речення з присудком *бути* в теперішньому часі – *Тиша є; Вечір є; Ніч є; Брат є* і т. ін. Самі ж номінативні речення – *Тиша; Вечір; Ніч; Брат; Гроші* – не мають парадигм.

Н.Ю. Шведова зазначає, що парадигми номінативних речень можуть бути із напівповнозначними дієсловами, наприклад: *Делается тишина; Совсем весна делается; Пришел в магазин, а там оказался перерыв; Теперь-то у нее в доме чистота стала*⁴, при цьому не помічаючи, що речення з формою теперішнього часу *Делается тишина; Совсем весна делается* заперечують її положення про вихідну форму парадигми. За накресленою схемою,

¹ Мельничук О.С. Знач. праця. – С. 144.

² Там само. – С. 145.

³ Потебня О.О. Знач. праця. – Т. 1 – 27. – С. 85–86.

⁴ Грамматика современного русского литературного языка. – С. 560–561.

для цих речень вихідною формою мають бути не іменники *Тиша*; *Весна*, а дієслівні сполучення *Делается тишина*; *Совсем весна делается*. Ще важливіший висновок можна зробити, якщо зважити на семантику напівповнозначних дієслів. Дієслова *делаться*, *скажутся*, *стать* мають більш виразне лексичне значення, ніж абстрактна форма *быть*, тому менше підстав вважати їх "службовими синтаксичними формантами", тобто зв'язками, а речення з ними – односкладними. Крім того, розглядаючи речення типу *Нет денег*; *Нет ответа*; *Нет никого*, Н.Ю. Шведова зазначає: "Такі речення перебувають у системних співвідношеннях із стверджувальними реченнями з присудком-дієсловом *есть*: *Есть деньги*; *Есть ответ*; *Есть кто-то* (родней матери)"¹. Цим самим визнається, по-перше, що є речення з дієсловом *быть* у теперішньому часі (*Есть деньги*), по-друге, що форма *есть* не "службовий синтаксичний формант", а дієслово-присудок; по-третє, що у зв'язку з цим наведені речення двоскладні. На якій тоді підставі вважати форми минулого чи майбутнього часу цього дієслова зв'язками? До якої парадигми зарахувати речення з дієсловом *быть* в теперішньому часі типу *Есть деньги*; *Есть ответ* і т. ін.? Тобто стає цілком ясно, що саме такі речення є справжніми вихідними формами парадигми *Деньги были*; *Деньги будут*; *Деньги были б* і т.ін.

Неможливість поєднання номінативних речень з формами дієслова *бути* впливає з самої природи цих висловлювань. Вони виникли саме для того, щоб у лаконічній формі передати буття предметів чи явищ. Номінативні речення мають виразне стилістичне спрямування і використовуються здебільшого в розмовній мові чи у творах художньої літератури, саме тому, як вважає О.С. Мельничук, їх слабо зафіксували давні писемні пам'ятки. Вживання їх обмежується певними умовами. У функції номінативних речень можуть використовуватися тільки ті слова, що виражають значення буттєвості², тому номінативні речення не можуть бути заперечними. "Називні речення з трудом вступають у синтаксичні зв'язки з іншими реченнями в іншому порядку, ніж

¹ Грамматика современного русского литературного языка. – С. 567.

² Грамматика современного русского литературного языка. – С. 560; Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М., 1973. – С. 170.

однорідність; і вже зовсім не бувають практично в ролі підрядного речення"¹. Номінативні речення до певної міри обмежені також щодо поширення їх пояснювальними словами (хоч це питання ще остаточно не розв'язане). Такі обмеження не типові для двоскладних речень з дієсловом *бути*. Наведені міркування також переконують у тому, що сполучення типу *Вечір був. Вечір буде* тощо не можуть вважатися парадигмою номінативних речень².

Звичайно, видозміни речень з дієсловом *бути* відрізняються від інших двоскладних своїм більш абстрактним значенням і перебувають десь на периферії цієї сфери, але не виходять за її межі.

Двоскладні речення іменного типу теж можуть мати повну парадигму. Її створюють форми із займенниковими підметами і напівповнозначними зв'язками. Від повної парадигми дієслівних речень вони відрізняються тим, що не мають варіантів з обов'язковим поширювачем і пасивною конструкцією. Наприклад:

Індикатив:	теперішній час:	Я стаю письменником.	Я виявляюсь поруч.
	минулий час:	Я став письменником.	Я виявився поруч.
	давноминулий час:	Я став був письменником.	Я виявився був поруч.
	майбутній час:	Я стану письменником.	Я виявлюсь поруч.
Ірреальні:	умовний:	Я став би письменником.	Я виявився б поруч.

Якщо підмет в іменних реченнях з напівповнозначними зв'язками виражається іменником, втрачається можливість відмінювання за особами:

¹ Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А. Булаховського. – К. – Т. II, 1951. – С. 71.

² Таку думку у свій час висловив П.О. Лекант (Синтаксис простого предложения. – М., 1974. – С. 41). Д.М. Шмельов вважає, що більшість номінативних речень не мають парадигм. Наявність чи відсутність часових видозмін залежить від лексико-семантичних, інтонаційних і контекстуальних факторів (Шмельов Д.Н. Синтаксическая членность высказывания в современном русском языке. – М., 1976. – С. 81–84).

Індикатив:	теперішній час:	Брат стає письменником.	Брат виявляється поруч.
	минулий час:	Брат став письменником.	Брат виявився поруч.
	давноминулий час:	Брат став був письменником.	Брат виявився був поруч.
	майбутній час:	Брат стане письменником.	Брат виявиться поруч.
Ірреальні:	умовний:	Брат став би письменником.	Брат виявився б поруч.

Так створюється I неповна парадигма іменних речень. Вона подібна до I неповної парадигми речень дієслівного типу, але відрізняється тим, що не має варіантів з перехідними дієсловами і пасивними конструкціями. Вона може мати варіанти іншого типу – залежно від засобів вираження підмета. У реченнях з підметами – назвами предметів відсутні форми з модальними і фазовими дієсловами (пор. *Брат хоче стати письменником* і неможливі: *Стіл хоче стати...*).

Якщо іменні речення з займенниковими підметами оформляються за допомогою абстрактної зв'язки *бути*, то втрачаються форми давноминулого часу, бо їх ця зв'язка не має. Виникає II неповна парадигма іменних речень:

Індикатив:	теперішній час:	Я письменник.	Я поруч.
	минулий час:	Я був письменником.	Я був поруч.
	давноминулий час:	–	–
	майбутній час:	Я буду письменником.	Я буду поруч.
Ірреальні:	умовний:	Я був би письменником.	Я був би поруч.

З іменниковими підметами такі речення втрачають ще особові форми. Тому виникає III неповна парадигма іменних речень:

Індикатив:	теперішній час:	Брат письменник.	Брат поруч.
	минулий час:	Брат був письменником.	Брат був поруч.
	давноминулий час:	–	–
	майбутній час:	Брат буде письменником.	Брат буде поруч.
Ірреальні:	умовний:	Брат був би письменником.	Брат був би поруч.

За цим зразком відмінюються також іменні речення із зв'язками *то, це* (*Сміле слово – то наші гармати (то були наші гармати, то будуть наші гармати, то були б наші гармати)*), а також з інфінітивним підметом (*Писати – щастя (було щастя, буде щастя, було б щастя)*); *Писати корисно (було корисно, буде корисно, було б корисно)*).

Своєрідним варіантом III неповної парадигми є звороти з пасивними дієприкметниками, що утворилися внаслідок трансформації форми I неповної парадигми дієслівних речень (*Брат пише лист*). Вони відмінюються так само, як і всі інші іменні речення III парадигми, але відрізняються від них наявністю обов'язкового поширювача в орудному відмінку: *Лист написаний братом (був написаний братом, буде написаний братом, був би написаний братом)*. Пригадаймо, що трансформація речень за допомогою пасивних дієслів не виводить їх за межі дієслівної парадигми (*Брат пише лист – Лист пишеться братом*). До III неповної парадигми іменного типу належать також дієприкметникові трансформації форм I повної парадигми дієслівних речень (*Я пишу лист: Лист написаний мною (був написаний мною, буде написаний мною, був би написаний мною)*).

Отже, двоскладні речення іменного типу мають свої специфічні парадигми, відмінні від парадигм дієслівних речень, особливо коли вони оформляються за допомогою зв'язки *бути*. Парадигми іменних речень наближаються до дієслівних лише з напівповнозначними зв'язками, що цілком природно, оскільки напівповнозначні зв'язки ближче стоять до повнозначних дієслів, ніж абстрактна зв'язка *бути*.

Таким чином, система парадигм двоскладних речень української мови, на нашу думку, має такий вигляд: дієслівні речення становлять одну повну парадигму і три неповні; іменні речення – одну повну і три неповні.

Ми розглянули парадигми розповідних речень. Вони створюються формами реальної та ірреальної модальності. При перетворенні розповідних речень на питальні змінюється тільки їх комунікативна спрямованість, а парадигматичні типи здебільшого зберігаються. Пор. *Я стою – Я стою? Я стояв. – Я стояв?*

Я стояв би. – *Я стояв би?* "Речення, питальна форма яких є експресивним засобом спонування до дії, – зазначає Г.О. Золотова, – за своїм модальним значенням приєднуються до спонукальних"¹. Такі питальні речення не мають парадигм. Як зазначає Н. Ю. Шведова, не відмінюються також ті питальні речення, що мають певні питальні слова чи інфінітиви й іменники (*Спросить? А дети?*)².

Як бачимо, не можна заперечити того, що речення мають різні модальні та часові форми, які перебувають у системних відношеннях між собою і становлять парадигми. Однак дехто вважає, що при такій інтерпретації синтаксичні парадигми ототожнюються з морфологічними³. Звичайно, в дієслівних реченнях видозміни присудків будуються на базі відповідних морфологічних форм. Але якщо у морфології час дієслова – це "одне із значень форми слова (дієслова), що формально виражається засобами морфем"⁴, то в синтаксисі встановлюється, яку функцію виконує дієслівна форма, як вона сполучається з підметом для побудови моделі речення з певним часовим значенням⁵. В іменних реченнях теперішній час може передаватися самою структурною схемою речення як опозицією минулому чи майбутньому часу у моделях із зв'язкою (*Брат письменник – Брат був письменник. Брат поруч – Брат буде поруч...*)⁶. Крім того, при визначенні деяких парадигм беруться до уваги обов'язкові поширювачі (*Брат пише – Брат пише лист. Лист написаний братом...*). Усе це свідчить про те, що поняття синтаксичної парадигми ширше від морфологічної і принципово відмінне.

¹ Золотова Г.О. Знач. праця. – С.145.

² Грамматика современного русского литературного языка. – С. 595.

³ Ломтев Т.П. Знач. праця. – С. 65.

⁴ Грамматика современного русского литературного языка. – С. 543.

⁵ Тому мав рацію Є.О. Седельников, який зазначав, що *Он читает* – не сума парадигм займенника *он* і дієслова *читает* (Седельников Е.А. Знач. праця. – С. 71).

⁶ Пор. "Синтаксичний час – категорія рівня речення, що має свої власні формальні засоби вираження: власне структурну схему речення як вихідний член опозиції, що виражає синтаксичний теперішній час, і дієслівне слово (повнозначне чи службове) з його засобами словозміни, поставленими на службу синтаксису" (Грамматика современного русского литературного языка. – С. 543).

У видозмінах за часом, способом і особою виявляється форма речення. Отже, щоб мати повне уявлення про просте двоскладне речення, необхідно знати всі його форми. Зважаючи на парадигми речень, можна передбачити їх варіанти чи за варіантами знайти вихідну форму. Звужене розуміння форм ірреальних способів розв'язує питання про співвідношення між парадигмами і поділом речень на розповідні й спонукальні.

Таким чином, учення про синтаксичні парадигми примушує по-новому підійти до опису речень, допомагає позбавитися від побічного їх висвітлення, поглиблює наші уявлення про предикативні одиниці, а також дає змогу уточнити поняття форми речення.

Мовознавство. – 1978. – №3. – С. 23–31.

СИНТАКСИС ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Брицин В.М.

До питання методології дослідження односкладних речень в українській мові

Значний фрагмент синтаксису слов'янських мов становлять односкладні речення. Однак, незважаючи на велику кількість присвячених їм праць, вони залишаються найменш вивченими серед інших реченневих об'єктів. У їхньому тлумаченні спостерігаються значні розбіжності не тільки серед представників різних мовознавчих напрямів – логіко-граматичного, формально-граматичного, семантико-синтаксичного, неоднорідність підходів до опису цих синтаксичних одиниць притаманна і працям, які ґрунтуються на однакових вихідних принципах аналізу синтаксичних явищ, зокрема дослідженням семантико-синтаксичного спрямування.

Пошук шляхів адекватного опису односкладних речень робить необхідним розгляд ряду методологічних питань: чи є односкладні речення похідними утвореннями від двоскладних, якщо ж вони є похідними від двоскладних, наскільки можливо застосовувати до них поняттєвий апарат, придатний для аналізу двоскладних речень.

Важливою у розв'язанні цих проблем видається позиція, обґрунтована в працях О.С. Мельничука, що "односкладні речення є спеціальною формальною категорією, яка з'явилась одночасно з категорією двоскладних речень в результаті розвитку і формальної диференціації первісних граматично не оформлених речень"¹. Визнання думки про історичне чи навіть сучасне усвідомлення зв'язку безособової, неозначено-особової чи узагальнено-особової форми з імпліцитним суб'єктом не виключає

¹Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К., 1966. – С. 144.

іншого запитання: які словоформи в формально односкладних реченнях надають їм інформаційної повноти. Незважаючи на наявність імпліцитного зв'язку з суб'єктною синтаксею, важко погодитися, що утворення типу *Співають; Читають; Пишуть, а не малюють* мають інформаційну завершеність. Наша мовна свідомість однозначно говорить про семантичну неповноту і таких, наприклад, утворень, як *Треба; Соромно; Шкідливо*. Проте вони одразу ж набувають закінченості при додаванні непередметових синтаксем: *У лісі співають; Книжку читають; У зошиті пишуть, а не малюють; Ходити треба; Йому соромно; Палити шкідливо*. З усіх односкладних неозначено-, узагальнено-особових та безособових речень головний член сам по собі є достатнім для інформативної повноти лише в реченнях, що позначають природні явища: *Вечоріє; Світає* тощо.

Зазначене дає підстави для підтримки двох вихідних припущень. Перше полягає в тому, що з семантико-синтаксичної точки зору односкладні речення, за незначними винятками, не є однокомпонентними структурами. Цей висновок впливає не тільки з аналізу фактичного матеріалу, а й з міркувань про необхідні умови для реалізації категорії предикативності.

Друге припущення, що використовуватиметься в подальшому аналізі, спирається, зокрема, на погляди Д.М. Шмельова, який зазначав, що предикативні відношення спостерігаються не тільки в підметово-присудкових конструкціях, вони наявні і в структурах типу *Кататися весело; У неї радість; Радистів тряс; Доцу не було; Немає нікого; За вікном море* тощо. "Хоч, – зазначає Д.М. Шмельов, – багато з подібних речень за традицією відносять до односкладних, їх двокомпонентність, якщо відмовитися від уявлення про підметово-присудкову двоскладність, у цілому, не може викликати сумнівів"¹. Значну роль у формуванні наших підходів до односкладних речень відіграли також погляди американських синтаксистів, у працях яких досить переконливо доведена властивість синтаксем міняти свій синтаксичний ранг.

Визнання такого погляду стосовно неозначено- та узагальнено-особових речень означає необхідність пошуку нових актуалізованих предикативних зв'язків замість дезактуалізованих між предикатом та імпліцитно вираженим неозначеним або узагальненим

¹ Шмельёв Д.Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. – М., 1976. – С. 145–146.

суб'єктивним членом. Це вимагає опису інвентаря синтаксем, що здатні набувати властивостей предикативно характеризованої одиниці, а також формальних і семантичних показників визначення таких одиниць. Необхідним елементом цієї роботи є також формування поняттєвого апарату для позначення компонентів таких утворень, що відходять від підметово-присудкового стандарту, та відношень між ними.

Розглянемо цю проблему на прикладі неозначено-, узагальнено-особових та безособових речень.

Звертання до неозначено-особових речень, для яких властиве актуальне часове значення предиката, засвідчує, що коло синтаксем, здатних набувати ознак предикативно характеризованого члена, тут досить обмежене. За семантикою цих синтаксем у складі неозначено-особових речень можна виділити два різновиди.

Перший, найпоширеніший, різновид становлять речення, в яких облігаторними, тобто такими, що забезпечують необхідну семантичну повноту схеми, є різноманітні лімітативно-просторові синтаксеми. Наприклад: *У лісі співають; Біля подвір'я працюють; Під будинком сваряться* тощо. Зазначені речення перебувають у синонімічних зв'язках зі складними реченнями типу *Ті, хто перебувають у лісі, співають; Ті, хто перебувають біля подвір'я, працюють; Ті, хто перебувають під будинком, сваряться*. У них предикати місцеперебування виступають засобом просторового обмеження, уточнення кола осіб, які виконують певні дії, названі в головній частині. Ця ж функція зберігається у предикатних синтаксем місцеперебування і в простому формально односкладному реченні. Тому, хоч між цими локативними синтаксемами і предикатом встановлюються предикативні відношення, їх семантично не можна вважати безпосереднім суб'єктом предикативної характеризованості: ним все ж таки залишається просторово визначене певне коло осіб, що виконують дію. Позначимо такі синтаксеми з метонімічною функцією як псевдопідметові, а їх відношення з предикатом – як псевдопідметово-присудкові. Відповідно на семантичному рівні розглянуті речення можуть бути підведені під двокомпонентні схеми *A loc. met. – Praed.*, а на семантико-синтаксичному – псевдопідмет *loc. (...)* – присудок (...). У разі зміни актуального членування і висунення в позицію реми локативної синтаксеми (*Співають у лісі; Сваряться під*

будинком) функції двох предикатних знаків змінюються: засобом визначення кола осіб стає предикат дії, а на присудкову позицію переміщується предикат місцеперебування.

На відміну від проаналізованого різновиду неозначено-особових речень, в яких зберігаються, хоч і в трансформованому вигляді, актуальні предикативні зв'язки між частково означеними суб'єктами та їх діями, виділяється інший різновид, для якого властива дезактуалізація предикативних зв'язків між виконавцями дії та дією. Натомість у них спостерігається актуалізація предикативних зв'язків предикатного знака з іншими аргументами. Таку функцію висунення на центральну предикативно характеризувану позицію в неозначено-особових реченнях найчастіше має аргумент при перехідних дієслівних предикатах. Наприклад: *Дерево вже рубають; Брата зустріли* тощо. У подібних реченнях предикати дії стають засобом позначення процесів, що відбуваються з денотатами підвищених у ранзі колишніх прямих об'єктів. Між новим суб'єктом і предикатом встановлюються актуалізовані предикативні відношення, зміст яких відбиває відповідь на запитання *Що відбувається (відбулося)?* або *Що відбувається (відбулося)?* Пор: *Що відбувається з деревом? – Його вже рубають; Що відбулося з братом? – Його зустріли.* Таке трактування семантико-синтаксичних відношень в аналізованому різновиді речень значною мірою спирається на підвалини розгляду семантики речення, закладені в працях У. Чейфа. Зокрема, розглядаючи речення з перехідними предикатами, він відзначав семантичну біфункціональність цих предикатів: стосовно агентивів – це предикати дії, що ж до об'єктів, то вони актуалізують свою додаткову функцію позначення процесів. Пор. можливі логічні запитання до речення *Хлопчик рубає дерево: Що робить хлопчик?* і *Що відбувається з деревом? – Його рубає хлопчик.* Звичайно останнє з запитань ми ставимо у випадку, коли об'єкт знаходиться в тематичній позиції. За умови невизначеності діячів, що характеризує неозначено-особові речення, таке перенесення центру уваги на об'єкт і відповідно актуалізація його зв'язків з предикатом стає ще більш закономірним явищем, ніж у підметово-присудковому реченні. Позначимо предикативно актуалізовану функцію об'єктива в неозначено-особових реченнях як непідметову, а самі такі речення відповідно кваліфікуватимемо в

семантико-синтаксичному плані як двокомпонентні непідметово-присудкові. Пропонуючи цей термін, що має вже певну традицію використання в синтаксисі, зазначимо деяку його умовність, адже, як зазначалося вище, семантичні зміни тут торкаються не тільки аргумента, а й предиката. На семантичному рівні аналізований різновид неозначено-особових речень представляє схему А об'єкт. – Praed. процес., а на семантико-синтаксичному – непідмет. об'єкт. (...) – присудок (...).

Завершуючи розгляд неозначено-особових речень, зазначимо, що на відміну від підметово-присудкових речень, де виділення центрального аргумента спирається на формально-граматичні показники, яким, зокрема, є форма називного відмінка, розрізнення проаналізованих двох різновидів неозначено-особових речень ґрунтується на актуальному членуванні. Тому у випадку речень з перехідними дієслівними предикатами визначення актуалізованого центрального аргумента цілком залежить від того, яка, лімітативно-локативна чи об'єктна, синтаксема виноситься в позицію теми. Наприклад, щодо речення *У лісі: рубають дерева* існують підстави для віднесення його до першого – псевдопідметово-присудкового різновиду, що ж стосується речення з актуалізованим об'єктом *Дерева: рубають в лісі*, то воно належить до другого – непідметово-присудкового різновиду. На нашу думку, актуальне членування, як дуже давній спосіб організації реченнєвої структури, що в підметово-присудкових реченнях вступає іноді в певне протиріччя з їх формально-синтаксичною організацією (пор: *Дерева: рубають хлопці*), в односкладних з формального погляду реченнях повною мірою розкриває свої розрізнявальні властивості.

Узагальнено-особові речення, хоч за формою предикатів і дуже подібні до неозначено-особових, мають виразні семантико-синтаксичні відмінності. Вони полягають, по-перше, в тому, що в них використовується зовсім інший семантичний тип предикатів: предикати класу дії, класу процесу, предикати на позначення властивостей, звичок, постійних занять тощо. Як зауважує О.М. Селіверстова¹, їх денотати не лежать безпосередньо на часовій осі, вони є певними узагальненнями. Ця ознака – відсутність актуального часового прочитання – дає підстави для

¹ Семантические типы предикатов. – М., 1982. – 365 с.

зближення їх з предикатами якості, типовим представником яких є ад'єктивні предикати. Але не тільки це становить специфіку узагальнено-особових речень. Вони демонструють порівняно з неозначено-особовими ще один крок до більшої дезактуалізації віртуального зв'язку предиката з узагальненим суб'єктом. Це, очевидно, пов'язано не лише з семантичною специфікою використовуваних тут предикатів, а й з чистою логікою, адже ознака, що стосується всіх суб'єктів (узагальненого суб'єкта), має низьку інформативну насиченість.

Як наслідок дезактуалізації віртуального зв'язку з узагальненим суб'єктом у цих реченнях спостерігається встановлення предикативних зв'язків з невідметовими актантами, завдяки чому останні підвищують свій семантико-синтаксичний ранг, стаючи облігаторними предикативно характеризованими компонентами схеми речення. Якщо в неозначено-особових реченнях предикат активно вступає в зв'язок фактично лише з двома типами синтаксем, то в узагальнено-особових реченнях він може сполучатися з абсолютною більшістю синтаксем. Наприклад: *Його не обдуриш; Йому не позаздриш; Книжки читають, а не малюють у них; Сокирою рубають; У бібліотеці читають; З друзями не сваряться* тощо. В усіх прикладах між невідметовим центральним актуалізованим аргументом і предикатом спостерігаються предикативні відношення. Предикат при цьому виражає сталу якісну ознаку актуалізованого аргумента. Це досить добре видно при зіставленні неозначено- й узагальнено-особового речень. Якщо в перших, як зазначалося вище, звичайним запитанням до актуалізованої об'єктної синтаксеми є *Що відбувається?*, то для других – *Яка ознака властива комусь або чомусь?* Це стосується і випадків актуалізації локативних синтаксем, які на відміну від неозначено-особових речень не набувають функції обмеження кола діячів, вони однозначно називають певне місце, якому за допомогою предиката приписується певна стабільна ознака. Наприклад: *У школі вчать, а не розважаються.* До синтаксеми в школі природним буде лише запитання *Яку ознаку має школа?*

Як і в неозначено-особових реченнях, засобом виділення серед багатьох однієї центральної актуалізованої синтаксеми вступає актуальне членування речення.

Розгляд безособових речень також переконує, що з семантико-синтаксичної точки зору вони, за незначними винятками, не є однокладними утвореннями. Останнім часом ця думка набуває все більшого поширення, а також знаходить конкретну реалізацію в граматиках слов'янських мов. Найширше вона представлена в граматиках російської та чеської мов, однак і тут реалізується не завжди послідовно, не завжди переконливими є спроби виділення схем речень з некоординованими головними членами. Це, як свідчить аналіз, не в останню чергу пов'язано з недостатністю уваги до семантико-граматичних властивостей предикатів безособових речень, а також з недостатнім урахуванням такого фактора, як інформативна повнота схем, що виділяються. Наведемо лише кілька прикладів з "Русской грамматики"¹. Тут до однокомпонентних речень відносять дві великі групи речень: відмінювано-дієслівний клас та невідмінювано-дієслівні класи. До першого класу, зокрема, зараховуються речення, що мають схему Vf3s. Це речення типу: *Светает; Знобит; Случается; Приходится; Бывает; Везет* тощо. Не важко помітити, що інформативна достатність з наведеного ряду речень властива лише першому – *Светает*, що означає стан навколишнього середовища. Усі інші речення демонструють інформативну неповноту, яка знімається різними способами. Засобом надання повноти реченню *Знобит* є включення до його складу родового відмінка на позначення суб'єкта стану: *Его знобит*. Реченню *Приходится* надає інформативної повноти вже не родовий носія стану, а інфінітив: *Ходить приходится*. Ще один приклад. Серед невідмінювано-дієслівних речень в "Русской грамматике" виділяється клас однокомпонентних прислівникових речень, до яких зараховуються утворення зі словами типу *весело, далеко, известно* тощо. Тут також яскраво видно, що сам по собі головний член не може утворити інформативно повне речення, і кожний з наведених предикатів має свої специфічні компоненти оточення, здатні ліквідувати неповноту речення. Зокрема, щодо предикатів стану таким компонентом є давальний носія стану: *Йому весело*. Інформативну повноту речення можуть забезпечити й інші форми: інфінітив, різні синтаксеми на позначення простору, часу, умови тощо: *Кататися весело; У лісі весело; Тепер весело; З друзями весело* тощо. Однак

¹ Русская грамматика: В 2-х т. – М., 1980. – Т.2. – С. 315–325, 378–381.

автори "Русской грамматики", як уже зазначалося, недостатньо враховують фактор інформативної повноти схеми і зараховують усі речення з предикатами стану до однокомпонентних. Виняток становлять лише речення, що включають до свого складу, крім предиката стану, інфінітив. Речення типу *Кататися весело* кваліфікуються тут як підметово-присудкові. Таке рішення не здається достатньо переконливим. Спробуємо дати інше тлумачення явищу однокомпонентності безособових речень. Зупинимось лише на деяких з них, демонструючи можливу методику аналізу.

Проаналізуємо досить поширену групу, яка в ряді граматик кваліфікується як прислівникові однокомпонентні речення. У більшості випадків ці речення за ознакою незмінюваності головного члена розглядаються як єдиний масив. Однак такий підхід, що має ознаку формально орієнтованого, не враховує суттєвих розбіжностей у семантиці предикатів цих речень, а відповідно в їх структурі. За ознакою ролі в побудові безособових речень у складі предикатів можна виділити принаймні три групи: предикати стану, предикати оцінки і модальні предикати. Продемонструємо доцільність такої деталізації частиномовного інвентаря, що в ряді праць не виправдано обмежується, при розгляді односкладних речень.

Як уже зазначалося, в "Русской грамматике" речення з предикатами стану зараховуються до однокомпонентних. Виняток становлять речення з інфінітивом типу *Кататися весело*, які тлумачаться як двокомпонентні з некоординованими членами. Якщо виходити з припущення, що предикативні зв'язки спостерігаються не тільки між підметово-присудковими членами речення, то найприроднішим "актором" для виконання ролі носія стану виступає давальний носія стану: *Весело: йому*. Між суб'єктом стану та предикатом стану існують дуже незвичні з точки зору номінативної структури речення відношення: це виявляється і в тому, що в підметово-присудкових реченнях типовим запитанням до підмета є *Який він?, Що він робить?, Що з ним відбувається?* До аналізованих речень можна поставити інші запитання: *Як йому ведеться?, В якому він стані?* Подібного чи якогось близького запитання, що свідчило б про предикативну характеризованість, у реченні *Кататися весело* до інфінітива поставити не можна. Отже, вважаємо, що між давальним суб'єктом та предикатом стану існують непідметово-присудкові предикативні відношення.

Це припущення відкриває шлях до тлумачення речень типу *Кататися весело; У лісі весело; З друзями весело* тощо. Їх можна розглядати як неозначено- чи узагальнено-особові модифікації особової схеми типу *Йому весело*, на зразок розглянутих вище утворень типу *В лісі співають*. Синтаксеми *кататися, у лісі, з друзями* в наведених реченнях виступають метонімічним засобом обмеження кола носіїв певного стану, а отже, речення з ними при відсутності давального носія стану за аналогією до розглянутих вище неозначено-особових речень першого підтипу слід розглядати як двокомпонентні псевдопідметово-присудкові. Таким чином, безособові речення з предикатами стану виступають певним аналогом підметово-присудкових речень, вони демонструють втрачені в багатьох західноєвропейських мовах реліктові форми зв'язку предиката з предикативно означуваним членом.

Речення з предикатами оцінки мають іншу схемну структуру, ніж щойно розглянуті речення з предикатами стану. Це пов'язано з лексико-граматичною природою слів категорії оцінки, призначенням яких, на відміну від предикатів якості, є виключно характеристика денотатів предикатних знаків. У безособових реченнях таким предикатним знаком виступає інфінітив, що виражає модально неорієнтовану модель ситуації. Наприклад: *Сваритися неетично; Займатися цією справою нераціонально; Іти туди довго* тощо. Він і виступає облігаторним предикативно характеризованим компонентом двокомпонентної схеми Inf – Praed оц. Що ж стосується давального суб'єкта, який у реченнях з предикатами стану входить до складу схеми, то в аналізованих реченнях він залишається поза схемою і виступає суб'єктом дії, позначеної інфінітивом, а іноді може також одержувати додаткове значення суб'єкта оцінки.

Речення з модальними предикатами становлять ще один дуже великий фрагмент безособових речень, що демонструє свої специфічні особливості в реалізації предикативних відношень. Як і в розглянутих вище реченнях, модальний предикат не може самостійно виразити закінчену думку: *Треба; Можна; Необхідно* тощо. Аналіз компонентів, здатних ліквідувати смислову неповноту речення, виявляє двох "претендентів" на цю роль. По-перше, це інфінітив, який позначає певну модель дійсності, що дістає з боку модального предиката предикативну характеристику: *Працювати треба; Читати можна; Ходити необхідно*. Цим модальні предикати нагадують

оцінні предикати. Як і у випадку з оцінними предикатами, щойно наведені речення трактуються нами як двокомпонентні, що мають схему Inf – Praed мод. Але модальні предикати мають і свої специфічні риси. Вони стосуються зв'язків із суб'єктом модального відношення, що є другою синтаксевою, поява якої в реченні сприяє його інформативній завершеності. Щоправда, на відміну від речень з предикатами стану, давальний модального відношення у поєднанні лише з модальним предикатом не здатен сформувати закінчену думку: *Йому можна; Йому необхідно*. Обов'язковим компонентом речення при вживанні давального суб'єкта модального відношення є інфінітив, підрядна з'ясувальна частина, іноді іменник: *Йому треба працювати; Їм можна читати; Мені треба ходити; Йому треба, щоб ми працювали; Мені треба, щоб він ходив; Мені треба води*. У реченнях з давальним суб'єкта модального відношення модальний предикат реалізує свої дві валентності, властиві всім предикатам відношення. Отже, тут ми маємо справу з трикомпонентною схемою N дав. – Praed мод. – Inf, куди входять суб'єкт модального відношення, предикат модального відношення, деліберативний інфінітив, що позначає модель дійсності, яка є змістом модального відношення. Щоправда, таке трактування даних речень справедливе лише за умови, що речення має розповідну модальність і виражає суб'єктом усвідомлену необхідність чи дозволеність реалізації певної моделі дійсності, позначеної інфінітивом.

Однак аналізованим реченням властива також можливість виражати і спонукання або дозвіл з боку мовця на реалізацію певної моделі дійсності – значення, яке в двоскладних реченнях звичайно має спеціальні граматичні форми вираження, зокрема дієсловами наказового способу. Про наявність граматичної омонімії в реченнях з модальними предикатами свідчить можливість їх об'єднання з різними синонімічними відповідниками. Пор.: *Йому треба ходити – Ходіння належить до його потреб; Треба, щоб він ходив!* Як видно з другого відповідника, де виражається певне непряме спонукання до дії, модальний предикат характеризує всю підрядну частину в цілому. Такі ж відношення спостерігаються і в реченні *Йому треба ходити*, де модальний предикат окремо не стосується давального суб'єкта і, навпаки, давальний суб'єкта не виступає носієм модального відношення, це модальне відношення йому лише рекомендується з боку мовця. Тому

розглянуті речення з відтінком спонукальності слід розглядати як певні модифікації базової двокомпонентної схеми Inf – Praed мод., яка крім розповідності може передавати узагальнену спонукальність. Пор: *Треба ходити!* – *Треба, обходили!* Наявність давального суб'єкта приводить лише до обмеження кола осіб, що мають реалізовувати певну модель дійсності.

Отже, розгляд навіть невеликого фрагмента односкладних речень переконує, що в своїй абсолютній більшості вони є односкладними лише формально, з погляду порівняння їх із двоскладними підметово-присудковими конструкціями. Розширення уявлень про можливі способи вираження предикативних відношень, реалізація припущення, що предикативні відношення можуть передаватися не тільки підметово-присудковими утвореннями, відкривають можливості для погляду на так звані односкладні речення як специфічні синтаксичні одиниці, де збереглися особливі форми вираження думки, невластиві підметово-присудковим схемам. Зокрема, в односкладних реченнях щільно переплітаються, а іноді синкретично поєднуються, лексична й граматична семантика, наявна синтаксична омонімія і метонімія, представлені синтаксеми, зокрема топікоподібні, які звичайно вважаються наявними в дуже екзотичних мовах. У синтаксичному оформленні цих речень важливу роль відіграє актуальне членування. Запропонований підхід до односкладних речень, синтаксичний феномен яких у багатьох індоєвропейських мовах практично втрачено, дозволяє розширити уявлення про синтаксис простого речення, у тому числі й підметово-присудкового, його модальність, про системні зв'язки між різними типами речень. Однак реалізація такого підходу вимагає значного оновлення поняттєво-термінологічного апарату синтаксису, зокрема вироблення чіткої системи виділення та позначення компонентів, між якими спостерігаються предикативні відношення. Дуже важливим є ще деталізованіше вивчення частиномовного репертуару мови, її лексико-граматичних груп, що є дуже важливим для аналізу формально односкладних речень. Нарешті, вивчення цих речень на матеріалі української мови вимагає розгляду широкого фактичного матеріалу, як у синхронії, так і в діяхронії, проведення зіставлень з іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами.

Сич В.Ф.

Односкладні речення в українській мові

Питання про граматичну природу і значення односкладних речень східнослов'янських мов привертало до себе увагу багатьох вітчизняних мовознавців. Однак і досі деякі моменти його остаточно ще не з'ясовані. Так, граматичний центр односкладного речення одні мовознавці розглядають то як підмет, то (залежно від речення) як присудок. Інші ж мовознавці вважають, що він може бути лише співвідносним або з підметом, або з присудком двоскладного речення, але не тотожним ні з тим, ні з другим, і тому називають його терміном "головний член".

Крім того, часто до односкладних речень традиційно відносять деякі типи неповних двоскладних речень; абсолютно однотипні односкладні речення іноді в наших граматиках розглядають як речення різних типів тощо.

Односкладні речення, як відомо, мають тільки один граматичний центр. Вони співвідносні з логічним судженням, у якому і суб'єкт, і предикат виражаються нерозчленовано – за допомогою одного граматичного центра ("Навкруги *було тихо і безлюдно*" – М. Коцюбинський). Або ж предикат граматично виражається головним членом, співвідносним з присудком двоскладного речення, а суб'єкт – додатком ("Не такої *йому ждалося волі*" – П. Мирний).

Через те, що суб'єкт і предикат судження в односкладному реченні виражається нерозчленовано або ж за допомогою слів, які не становлять граматичної пари підмет – присудок, і зважаючи на те, що поняття "підмет" та "присудок" узвичаїлись як взаємозумовлені категорії двоскладного речення, не здатні поєднувати в собі функції обох головних членів, – граматичний центр односкладного речення доцільно називати головним членом, а не підметом чи присудком. Правда, з методичних міркувань у шкільній практиці терміни "підмет" і "присудок" стосовно до односкладних речень, здається, є більш зручними, хоч при цьому їй допускається небажана умовність.

До односкладних речень належать означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові та номінативні речення. Розглянемо кожен з цих типів.

І. Означено-особові речення

Означено-особовим називається таке односкладне речення, де в ролі головного члена виступає особова форма дієслова, що виражає дію, стан і одночасно вказує на конкретну дійову особу. Вони можуть бути поширеними або ж (рідше) непоширеними, і за формою головного члена їх можна поділити на дві групи, а саме:

1. Речення, головний член яких виражається формою дієслова 1 та 2 особи однини чи множини дійсного способу, наприклад: "*Летим. Дивлюся, аж світає, край неба палає...*" (Т. Шевченко). "*Брате мій, пам'ятаєш дні весни на світанні волі?*" (П. Тичина). "*Товариші! Коли закінчите тут роботу, зразу ж переходьте в ботанічний сад*".

2. Речення, головний член яких виражається формою дієслова 1 та 2 особи наказового способу, наприклад: "*Запам'ятай оце місце, Євгене*", – сказав Брянський" (О. Гончар). "*Спогадаймо давнину, спогадаймо повість незабутню*" (Л. Українка). "*Славте мову цю чудову на оновленій землі*" (П. Тичина).

Деякі мовознавці до односкладних означено-особових відносять також речення, присудок яких виражається дієсловом у формі 3 особи множини, що означає дію, виконувану самим мовцем, наприклад: "*Просьте* тебе замовчати! До кого *говорять*?!"; "*Кидай лишень сорочку та вимітай хату. Я хазяйка в хаті, а не ти. Роби те, що тобі загадують*" (І. Нечуй-Левицький).

Інші мовознавці відносять такі речення до неозначено-особових. Проте, на наш погляд, їх не можна розглядати ні як односкладні означено-особові, ні як неозначено-особові. У них присудок виражається формою дієслова, яка не може вказувати на певну особу (як в означено-особових реченнях). В той же час особа тут мислиться не невизначено (як у неозначено-особових реченнях), а конкретно – сам мовець, що встановлюється з ситуації. Отже, вони являють собою звичайні двоскладні неповні речення без підмета.

ІІ. Неозначено-особові речення

Помітне місце в українській літературній мові посідають неозначено-особові речення. Це конструкції, головний член яких виражається дієсловом у формі 3 особи множини теперішнього чи майбутнього часу або ж формою множини дієслова минулого

часу і означає дію, виконувану неозначеними особами, наприклад: "Де Льольо? Ніхто не знав. Чи він ще тут, чи, може, втік, чи його *б'ють*, чи тільки *ловлять*" (М. Коцюбинський) .

Суб'єкт дії в неозначено-особових реченнях іноді не називається тому, що його важко назвати, він конкретно не усвідомлюється й самим мовцем, наприклад: "В цей день Хому *бачили* скрізь" (О. Гончар). "*Поділять* тебе, земле, ой *поділять*" (М. Коцюбинський).

У таких реченнях інтерес викликає не суб'єкт, а лише дія його, вчинок, наприклад: "Сміявся юнак о другім дні. – Це, – каже, – в роті по мені, мабуть, *скучують*" (А. Малишко).

Дія, виражена головним членом неозначено-особового речення, як правило, стосується кількох осіб, але в окремих випадках вона може стосуватись навіть однієї особи, наприклад: "Сьогодні з арифметики *поставили* Миколі п'ятірку".

Неозначено-особові речення вживаються в різних мовних стилях. Однак основною сферою вживання їх є стиль художньої літератури. У науковому стилі літературної мови вони трапляються рідко.

III. Узагальнено-особові речення

Близькими до неозначено-особових за значенням (і в ряді випадків структурно-граматично) є речення узагальнено-особові. Тому в шкільних підручниках з мови обидва ці типи об'єднуються в один під загальною назвою "неозначено-особові речення".

Узагальнено-особовими називаються такі односкладні речення, головний член яких виражений особовою формою дієслова і означає дію, що може стосуватися будь-кого, наприклад: "У святих отців не знайдеш кінців". "Посій впору, будеш мати зерна гору" (Фольклор).

Узагальнено-особові односкладні речення найчастіше являють собою фольклорні афоризми – прислів'я та приказки, якими багата й мова художньої літератури. Головний член таких речень звичайно виражається дієсловом у формі 2 особи однини дійсного чи наказового способів, наприклад: "Панської кишені *не наповниш*". "*Хвали* сіно в стогу, а пана в гробу" (Фольклор).

Часто вживаними в нашій мові є також узагальнено-особові речення, головний член яких виражається дієсловом у формі 3 особи множини дійсного способу, наприклад: "Від добра добра *не шукають*". "Давніх друзів *не забувають*, а при горі *споминають*" (Фольклор). Такі узагальнено-особові речення формально не відрізняються від неозначено-особових. Різниця

між ними смислова. Якщо дія, про яку повідомляється в неозначено-особовому реченні, стосується кількох (чи навіть однієї) осіб, то дія, про яку повідомляється в узагальнено-особових реченнях, стосується будь-кого.

Значно рідше вживаються узагальнено-особові речення, головний член яких виражається дієсловом у формі 1 особи множини дійсного способу, наприклад: "*Що маємо – не дбаємо, а втративши – плачем*" (Фольклор).

До узагальнено-особових відносять також речення, присудок яких виражений дієсловом у формі 3 особи однини дійсного способу чи формою дієслова чоловічого або жіночого роду минулого часу. Це речення типу "*Дивиться лисицею, а думає вовком*", "*Цілив у ворону, а понав у корову*" (Фольклор).

Такі речення є влучними характеристиками, які за певних умов можна віднести до будь-кого. Проте в мовній практиці поза зв'язком з конкретним суб'єктом ці речення не вживаються, тому їх слід вважати неповними, наприклад: "Уряд США на словах обіцяє безкорисливу допомогу слабо розвинутим країнам і народам, а на ділі готує їм розорення й злидні. М'яко *стелить*, та твердо спати" (3 газети).

Рідше в нашій мові вживаються узагальнено-особові речення, що являють собою не прислів'я чи приказки, а звичайні повідомлення повчального характеру або ж розповіді про враження, життєві спостереження, інтимні переживання тощо, які стосуються самого мовця, але за подібних обставин стають типовими для всіх. Головний член тут виражається дієсловом у формі 2 особи однини дійсного та наказового способів, наприклад: "*Не завидуй багатому: багатий не знає ні приязні, ні любові – він все те наймає*" (Т. Шевченко). "*Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній є щось не земне, а небесне*" (М. Коцюбинський).

До узагальнено-особових відносять також речення, присудок яких виражається формою дієслова 2 особи однини теперішнього або майбутнього часу доконаного виду, вжитою в значенні першої особи, у поєднанні зі словом *було* чи *бувало*, наприклад: "*Прийдеш, було, постійш коло панських воріт, та й додому з тим вернешся...*" (М. Вовчок). Проте до узагальнено-особових відносити такі речення, очевидно, не можна. Узагальненість суб'єкта

їм не властива. Вони являють собою неповні речення без підмета – він відомий з контексту. Такі конструкції вживаються, зокрема, тоді, коли оповідач переноситься думками в минуле, повідомляє про епізоди з особистого життя і, намагаючись активізувати увагу слухача, використовує форму дієслова 2 особи як своєрідний засіб діалогізації мовлення.

IV. Безособові речення

Досить поширеним типом односкладних речень, різноманітних як з погляду значення, так і з погляду їх синтаксичної структури, виступають в українській мові безособові речення. Сюди належать такі односкладні речення, головний член яких виражає дію, стан і не вказує на особу, наприклад: "*Сікло холодним гострим дощем*" (О. Гончар). "*Надворі було тихо та ясно*" (І. Нечуй-Левицький).

Залежно від того, чим виражається головний член, вони поділяються на кілька груп.

1. Безособові речення, головний член яких виражений безособовим дієсловом. Кількість безособових дієслів в українській мові порівняно невелика, тому безособові речення цієї групи зустрічаються рідше, ніж речення деяких інших груп. Вживаються вони, коли повідомляється про стан природи, психічний чи фізичний стан людини, про кількісні зміни та ін. Головний член у них може являти собою просту або складену форму, наприклад: "*Неспокійно спалося Тиховичеві тої ночі*" (М. Коцюбинський). "*Почало смеркати*" (І. Нечуй-Левицький).

Речення, в яких повідомляється про стан природи, можуть бути як поширеними, так і непоширеними, наприклад: "*Надворі вже світало*" (І. Нечуй-Левицький). "*Світало. На блідому небі ясно горіла зірниця*" (М. Коцюбинський). Речення, що виступають з іншими значеннями, бувають тільки поширеними. Причому, якщо в них вказується на психічний стан людини або виражається модальне значення, то вони часто мають у своєму складі непрямий додаток у формі давального відмінка суб'єкта: "*Замфірові не вірилось*" (М. Коцюбинський). "*Багато чого довелося передумати юнакові за останні дні*" (В. Собко). Як правило, давальний суб'єкта буває в безособових реченнях, головний член яких виражається дієсловами везе, щастить, наприклад: "*Ні, їм таки везе нині*" (М. Коцюбинський). "*Зіна повідомила, що їй пощастило влаштуватися на телеграфі*" (О. Десняк).

Характерною структурною особливістю безособових речень, головний член яких виражається безособовими дієсловами, що вказують на кількісні зміни або стан, є наявність у них додатка, вираженого формою родового відмінка: "Вугілля на флагмані *вистачить* на два дні" (О. Корнійчук). "Кожному тоді наче *бракувало* невгамовного веселого *подоляка*" (О. Гончар).

2. Безособові речення, головний член яких виражений особовим дієсловом, вжитим у безособовому значенні. У сучасній українській мові такі речення становлять досить помітну групу і вживаються головним чином тоді, коли повідомляється про якісь стихійні явища природи, дію невідомої чи мало зрозумілої сили або ж взагалі, коли потрібно підкреслити саме дію, не цікавлячись її суб'єктом, наприклад: "Жита *запало*" (М. Коцюбинський). "Солдатові *обсмалило* тільки потилицю" (О. Гончар). "*Дзюркотіло* по всіх ярах" (О. Ільченко).

Як структурну особливість слід відзначити те, що безособові речення, головний член яких виражений перехідним дієсловом, звичайно мають у своєму складі прямий додаток на означення об'єкта дії, наприклад: "Глибоким снігом *позаносило* колись зелені *гори*, у садку поміж деревами *понасипало* кучугури" (П. Мирний).

Цілком звичайним для речень цієї групи є також додаток, виражений формою орудного відмінка знаряддя, засобу, що часто своїм значенням наближається до орудного діяча: "Розумієш, *романтикою* давніх часів пахне..." (В. Собко).

Окрему підгрупу становлять безособові речення, головний член яких виражений особовим дієсловом на означення буття з заперечною часткою *не*. Для них необхідним структурним елементом є додаток, виражений формою родового відмінка, що вказує на предмет, існування якого заперечується, наприклад: "*Спокою* на серці в них *не було*" (В. Собко). "До самого села *не зустрічалося жодної живої душі*" (О. Гончар).

В окрему підгрупу можна виділити й речення, головний член яких виражений стійким словосполученням, що складається з дієслова *є* (*було, буде*), займенника або займенникового прислівника та інфінитива, наприклад: "*Захоплюватися* справді *було чим*" (О. Десняк).

3. Безособові речення, головний член яких виражений словом категорії стану (у шкільних

підручниках такі слова називають прислівниками або словами, близькими до прислівників). Безособові речення цієї групи в сучасній українській мові, здається, є найбільш вживані. Як правило, вони бувають поширеними (непоширені трапляються дуже рідко), і за значенням головного члена їх можна поділити на кілька підгруп. Вживаються вони, зокрема, тоді, коли треба повідомити про стан природи або навколишнього середовища, фізичний стан істоти, психічний стан людини, виразити модальні значення, наприклад: "Надворі було *тихо* та *ясно*" (І. Нечуй-Левицький). "В сквері теж було *безлюдно*" (О. Ільченко). "Чогось їй було *сумно*, чогось було *журно*" (М. Коцюбинський). Слова категорії стану, що мають модальне значення, виступають переважно в поєднанні з інфінітивом, тобто головний член у таких випадках являє собою складену форму: "Мені з тобою *треба поговорити*" (В. Собко). "Але ж, бачу, і *їхати вже пора*" (О. Гончар).

Безособові речення, в яких вказується на той чи інший стан людини (або істоти взагалі), часто мають у своєму складі додаток, виражений формою давального відмінка іменника, що означає суб'єкт цього стану. Якщо ж у них такої вказівки на суб'єкт немає, то він може усвідомлюватись узагальнено, наприклад: "Бувають хвилини, коли стає *жалко* всього на світі" (О. Гончар).

У ролі головного члена безособових речень часто виступає слово категорії стану *нема*. З погляду структури та смислового значення такі речення є своєрідним варіантом безособових речень, головний член яких виражається дієсловами *не було*, *не буде*. Всі вони усвідомлюються на фоні особової конструкції з дієсловом-присудком *є*, *був* (*була*, *було*), пор.: "Був у неї Андрій – цілий вік гризлась з ним, а тепер *нема* вже й Андрія" (М. Коцюбинський). Заперечне слово *нема* може вступати у зв'язки з займенниковим прислівником та інфінітивом або з відмінковими формами займенників *хто*, *що* та інфінітивом, створюючи стійке словосполучення. З другого боку, слово *нема* іноді зовсім опускається, і тоді заперечення виражається за допомогою підсилено-заперечних часток *ні*, *ані* (речення набуває форми еліпса) або за допомогою заперечних займенників чи прислівників типу *нікому*, *нічому*, *ніде*, *нікуди*, які (займенники і прислівники) поєднуються з інфінітивом, наприклад: "І нігде *ні* садочка, *ні* квіток! *Нема* на чому *спинить* ока, *нема* на чому *одпочити* душі!" (І. Нечуй-Левицький).

"Ворог самотній, *іти* йому *ні з ким!*" (М. Рильський). "А на пероні яблуку *ніде впасти* від людей, усі прийшли проваджати перших добровольців" (В. Собко).

Своєрідну підгрупу становлять безособові речення, в яких у ролі головного члена виступає стійке фразеологічне словосполучення, що складається з нульової або наявної дієслівної зв'язки, частки *не*, прийменника *до* та іменника у формі родового відмінка. У таких реченнях виражається настрій, той чи інший стан людини, наприклад: "Але нині Маковейчикові *не до пісень*" (О. Гончар). "При такій праці *не до суму було*" (П. Мирний).

4. Безособові речення, головний член яких виражений дієслівними формами на **-но**, **-то**. Для безособових речень цієї групи обов'язковим структурним елементом є прямий додаток, який означає об'єкт результативної дії. Часто в них виступає також додаток у формі орудного знаряддя чи засобу, наприклад: "І в тузі стоїть виконроб, *пругами* напруги *поорано* лоб" (Л. Первомайський). Іноді додаток, виражений формою орудного відмінка, означає суб'єкт дії, яким звичайно виступає людина або ж істота взагалі: "У цьому році нашими *селекціонерами виведено* новий сорт високоврожайної пшениці" (3 газети).

5. Безособові речення, головний член яких виражений інфінітивом. Інфінітив у безособових реченнях може виступати не тільки в ролі компонента складеної форми головного члена. Функцію головного члена він може виконувати самостійно. В останньому випадку односкладні речення деякі мовознавці називають інфінітивними і виділяють в окремих тип. Нам здається, що, дотримуючи послідовності в принципі класифікації, їх доцільно розглядати не як окремих тип односкладних речень, а як різновид (групу) безособових.

За метою висловлення безособові інфінітивні речення можуть бути розповідними, питальними та спонукальними, наприклад: "*Не бувати* мені тепер в авіації" (О. Ільченко). "А що зараз *робити?*" (В. Собко). "*Привести* сторожа! – гукнув справник" (П. Мирний).

За характером модальних та емоційних відтінків безособові інфінітивні речення можна поділити на кілька груп:

а) інфінітивні речення констатаційного характеру. У них називається якась дія, але не виражаються помітні модальні чи емоційні

відтінки, тому їх іноді називають інфінітивно-називними. У ролі головного члена тут виступають переважно дієслова, що означають сприйняття явищ об'єктивної дійсності за допомогою органів чуття: "Там сміху людського і плачу *не чуть*" (Т. Шевченко). "В садках *було* ще *знати* окопи та ями, зарослі терном та ліщиною" (І. Нечуй-Левицький);

б) безособові інфінітивні речення, що виражають наказ. За інтонацією вони, як правило, є окличними і властиві емоційно-експресивній мові, наприклад: "*Слухать* команду! *Узять* швабри, шланги!" (О. Корнійчук).

Категоричність наказу може послаблюватись, і тоді виражається не стільки наказ, скільки звичайне спонування, заклик, пропозиція. Тому й інтонація відповідно змінюється, наприклад: "*Підняти* рівень культурно-масової роботи на селі" (З газети);

в) інфінітивні речення, що виражають впевненість у можливості, неминучості чи неможливості певної дії. Вони можуть мати розповідну, питальну або ж окличну інтонацію, наприклад: "*Хіба забути* їй ті дні, коли писані на фронт листи повертались назад не читані, не бачені ним?" (А. Шиян).

Речення, що виражають категоричну впевненість у неможливості здійснення чогось, часто являють собою прислів'я та приказки, наприклад: "Вовка за вухо не втримати";

г) інфінітивні речення, що виражають бажання. Головний член у них може виражатись тільки інфінітивом або ж інфінітивом з часткою би (б): "Сніжним насипом піднявся шлях, доповзти до нього, а там і додому недалеко. *Відпочити* трохи, дух *перевести*" (М. Стельмах). "От *злізти б* тут, *побігати* по широкому полю або полежать в траві" (М. Коцюбинський) ;

г) інфінітивні речення, в яких виражається здивування, незадоволення (іноді обурення): "Сержантові жаль було на нього дивитись. *Посадити* на ланцюг без води, без хліба і *заставити* стріляти в своїх же братів!" (О. Гончар). "Вам тільки б *сміятися*" (М. Стельмах);

д) речення, в яких виражається запитання або непевність, вагання, сумнів тощо. У їхньому складі часто бувають питальні частки, займенники або прислівники: "Мамо, *давати* обідати?" (М. Коцюбинський). "Що їй тепер *діяти*?" (П. Мирний). "*Хіба звернути* на нього яку провину та становому *шепнути*?" (М. Кропивницький);

е) інфінітивні речення, що виражають об'єктивну зумовленість дії: "Нам сталий мир з народами *тримати*, і щоб ніхто нікого не гнобив" (П. Тичина).

V. Номінативні речення

Номінативними називаються такі односкладні речення, головний член яких виражений іменником (іноді займенником, числівником) у формі називного відмінка або кількісно-іменним словосполученням, називає предмети, явища об'єктивної дійсності і за допомогою відповідної інтонації констатує їх буття, наприклад: "Я ваші очі пам'ятаю, як музику, як спів. *Зимовий вечір. Тиша. Ви*". (П. Тичина). "*Роман в її кімнаті. Столик. Два стільці. І скрізь книжки. Багато*" (П. Дорошко).

Незважаючи на те, що номінативні речення не мають засобів вираження граматичних значень часу й способу, висловлюване в них звичайно сприймається як таке, що дійсно існує в момент мовлення. Але при вираженні спогадів про минуле воно може усвідомлюватись і в плані минулого часу, наприклад: "*Війна. Фашизм. Розставлені тенета*. В Софію не ввійти, не вирватись із міста" (П. Воронько).

Головний член номінативного речення може мати при собі залежні слова. В такому разі номінативне речення є поширеним. Найчастіше в ролі залежних слів виступають узгоджені означення, а також неузгоджені означення, виражені іменником у формі родового відмінка без прийменника, наприклад: "*Палуба флагмана, бойова башта. Жерла дванадцятидюймових гармат. Прозорий морський ранок*" (О. Корнійчук). Рідше трапляються конструкції з неузгодженими означеннями, вираженими іншими засобами, та з додатками, що мають означальний відтінок: "От *тобі*, Христе, спідничка нова, от *тобі й чоботи з підковами*" (М. Кропивницький).

Іноді складається думка, що від головного члена номінативного речення можуть залежати обставинні слова, наприклад: "*Дія перша. Кімната в хаті* Мартина Борулі. *Двері* прямо і другі з правого боку. *Грубка з лежанкою*" (І. Карпенко-Карий). Думка ця помилкова, бо обставинні слова в реченні, як відомо, залежать від дієслівних форм. Слід тільки пам'ятати, що слова з відтінком обставинного значення часто являють собою не обставини, а означення. Характерною особливістю їх є те, що в мовному потоці вони тісно поєднуються з головним членом, не відділяються від

нього паузою. Такими є означення і в наведеному вище прикладі, де всі речення слід, отже, відносити до номінативних. Для зіставлення наведемо ще один приклад: "*Чисто, гарно причепурена кімната. Просто – вхідні двері, біля дверей піч, праворуч – вікно, коло нього стіл, вкритий скатертиною, лави*" (І. Кочерга). Тут лише перше речення є номінативним, всі ж інші є неповними двоскладними реченнями, бо слова *просто, біля дверей, праворуч, коло нього* виступають у ролі обставин.

Номінативні речення завжди стверджувальні (з розповідною чи окличною інтонацією). З думкою про те, що вони можуть бути й питальними, очевидно, погодитися не можна, бо вжита з питальною інтонацією форма називного відмінка іменника в таких випадках містить у собі поняття про зміст того чи іншого не названого, але усвідомлюваного з ситуації предмета, тобто вона є присудком. Тому речення типу "*Пожежа?*". "*Чи не пожежа?*" слід вважати не номінативними, а неповними (відсутній підмет).

За особливостями вживання номінативні речення можна поділити на такі основні групи:

а) **Описові**. Ці речення зустрічаються в художніх описах картин природи або ж взагалі навколишнього середовища: "*Холодний день. Пора осіння. Дуби верхами не шумлять*" (О. Підсуха). "*Осінь. Доц. Хмарна завіса замість неба. Плюскіт води в окопах. Пекельний посвист снарядів*" (Н. Рибак). Як важливий засіб змалювання обстановки в лаконічній формі, вони часто виступають у драматичних творах у вигляді коротких ремарок про місце, час дії: "*Ніч. Смольний. Велика кімната*" (О. Корнійчук). Часто за допомогою таких речень передається динаміка зміни раптових подій, замальовуються картини середовища, заповненого різними діями, тощо: "*Боєць підвівся і подався вперед. Змахнув рукою. Смертельний рух. Удар. Вогонь. Осколків лютий свист*" (М. Бажан). "*Тіснота, галас, лайка, гуркіт возів, і знову чорна дорога в гори, блискання іскор, викресаних підковами, клекіт копит*" (О. Гончар). Номінативні описові речення вживаються також при змалюванні життєвої обстановки, що виникає в спогадах про минуле: "*Весна. 1944 рік. При фронтовий аеродром. Сніг, сльота*" (І. Гребенюк).

б) **Вказівні**. Номінативні вказівні речення властиві переважно розмовній мові та мові художньої літератури. Маючи в своєму складі вказівні частки *ось, он, от*, вони не тільки констатують

буття, існування предметів, явищ об'єктивної дійсності, а й виражають вказівку на них: "*Ось і дворище*" (П. Мирний);

в) Речення, що являють собою усні оголошення про наявність якихось предметів, які пропонуються присутнім, наприклад:

"Свириди́ха (до гурту). *Списи сталеві, шаблі дамаські, пістоли турецькі!* За свої віддаю!

1-а сидуха (за Свириди́хою). *Пирого, книші, хліб!*

2-а сидуха. *Пояси, сакви!*" (М. Старицький).

г) Номінативні речення, що виражають повідомлення про якусь небезпеку, незвичайну подію тощо. Для них, як правило, характерна оклична інтонація: "*По-же-жа!*" "*Танки! Танки!*"

г) Речення, які не тільки констатують буття, існування предметів чи явищ об'єктивної дійсності, а й виражають емоційне ставлення мовця до цих предметів, явищ: "*Що за чудові перли!*" (Л. Українка).

Досить близький до номінативного речення є так званий "називний уявлення". Це називний відмінок іменника (іноді словосполучення іменного характеру), що стоїть звичайно на початку речення, синтаксично не зв'язується з ним і називає явище, предмет, уявлення про який складається в свідомості мовця і про який він далі висловлює якусь думку, наприклад: "*Полк!* Скільки в цьому слові для нас і туги, і болю, і невимовної чарівності!" (О. Гончар).

Проте номінативним реченням "називний уявлення" вважати не можна. Скоріше це своєрідний відокремлений (найчастіше уточнюючий) член речення.

Не належать до номінативних речень деякі, зовні схожі на них, вітальні фразеологічні звороти типу *Добрий вечір! Добрий день!* їх відносять до окремої групи слів-речень.

Не є номінативними реченнями різні найменування, що вживаються при рекомендації осіб, а також називні відмінки у художніх описах особи (рідше істоти взагалі чи предмета), про яку повідомляється в попередньому реченні, наприклад: 1. "*Кращий кукурудзовод нашого району. Знайомтесь, товариші!*" (З газети). 2. "*Я глянув ще раз на урочисто сяюче натхненне лице, навіки запам'ятав його риси. Високе розумне чоло. Широкі, чорні, майже хлоп'ячі брови. Глибокі карі дотливі очі, що все чогось ждуть. Різно окреслені губи!*" (І. Цюпа). Називні відмінки виступають тут

у функції присудків до відсутніх, але усвідомлюваних з ситуації (приклад 1) чи з контексту (приклад 2) підметів. Отже, наведені приклади являють собою двоскладні неповні речення.

Односкладні речення в українській мові посідають досить помітне місце і характеризуються різноманітністю значення, структурно-граматичних особливостей та багатством стилістичних функцій. Всі вони поділяються на п'ять типів: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові та номінативні. Інфінітивні речення виділяти в окремий тип не слід, вони становлять одну з груп безособових речень.

Грамматичний центр односкладних речень може бути співвідносним або з підметом, або з присудком двоскладного речення.

Щоб правильно визначити тип простого речення, до уваги слід брати не тільки граматичні особливості цього речення, а й загальний зміст його та умови вживання (ситуація мовлення, попередній текст). Якщо ці мовні явища лишити поза увагою, до односкладних дуже легко можна зарахувати зовні схожі на них неповні двоскладні речення. Очевидно, деякі групи речень, які в наших вузівських та шкільних підручниках з мови розглядаються як односкладні, слід відносити до ситуативних чи контекстуальних неповних речень. Такими, зокрема, є: а) безпідметові речення, присудок яких виражений дієсловом у формі 3 особи множини, що вказує на дію, виконувану самим мовцем; б) безпідметові речення, присудок яких виражений дієсловом у формі 3 особи однини: дійсного способу чи формою дієслова чоловічого або жіночого роду минулого часу; в) безпідметові речення, присудок яких виражений формою дієслова 2 особи однини теперішнього або майбутнього часу доконаного виду, вжитою в значенні першої особи, в поєднанні з словом *було* чи *бувало*.

Не можна також вважати односкладним номінативним реченням вжиту з питальною інтонацією форму називного відмінка іменника. Вона являє собою присудок неповного речення, в якому нема підмета. Є підстави вважати, що в номінативних поширених реченнях залежати від головного члена можуть тільки означення та додатки. Речення з залежними від головного члена обставинами номінативними не бувають.

Городенська К.Г.

Проблема двоскладності-односкладності в контексті історичного й дериваційного синтаксису

У сучасному мовознавстві односкладні речення вважають спеціальною формальною категорією, яка з'явилася одночасно з категорією двоскладних речень внаслідок розвитку і формальної диференціації первісних граматично не оформлених речень – як однослівних, так і утворених з двох чи кількох слів¹. Здійснивши загальний огляд напрямків історичного розвитку різних конструкцій односкладних речень у слов'янських мовах, О.С. Мельничук прийшов до висновку, що вони існували в мові поряд з двоскладними з найдавніших часів. Наслідком формальних перетворень двоскладної структури речень виникли лише деякі нові різновиди односкладних речень, зокрема односкладні речення з неозначено-особовим значенням на базі неповних двоскладних речень з відсутнім підметом при формі 3-ї особи множини дієслова, яке означало дію точно не визначеної групи осіб, кілька різновидів безособових речень, серед яких безособові речення з дієприкметниковими формами на *-но*, *-то*, інфінітивні безособові речення та ін.²

Інакше виглядає співвідношення між двоскладними й односкладними реченнями в контексті дериваційного синтаксису, що ґрунтується на засадах семантичного синтаксису. Він розглядає формально-граматичну структуру речень у взаємозв'язку з двома ярусами його семантичної структури – із власне-семантичним та семантико-синтаксичним. Власне-семантичну структуру речення формує предикат і зумовлені його валентністю компоненти³. Цей позачасовий і позамодалний набір відношень між семантичними

¹ Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 144.

² Там само. – С. 145–148.

³ Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 33.

компонентами відображає певну ситуацію¹. Предикат як обов'язковий і центральний компонент неодмінно передбачає виконавця дії або носія стану. Це означає, що семантично елементарне речення крім предиката обов'язково містить компонент із семантичною функцією діяча або носія стану. Саме наявність цих двох основних компонентів дає підставу кваліфікувати семантично елементарне речення завжди як двокомпонентне, двоскладне².

Формально-граматичне двоскладне речення характеризується збігом власне-семантичної та семантико-синтаксичної структури. Це виявляється в однаковій кількості семантем і синтаксем, тобто їх компонентів. Саме таке речення виконує роль базової синтаксичної одиниці для кількох типів односкладних речень. Вони формуються у процесі трансформації власне-семантичної структури елементарного речення в семантико-синтаксичну структуру конструкції. При цьому зазнає кількісної модифікації синтаксема суб'єкта дії або суб'єкта стану. Він може диференціюватися як означений, неозначений або узагальнений. Модифікована суб'єктна синтаксема редукується і у формально-граматичній структурі простого елементарного речення не дістає лексичного вираження. Згортання суб'єктної синтаксеми закріпилося в структурі мови, що спричинилося до виділення односкладних з формально-граматичного погляду означено-особових, узагальнено-особових та неозначено-особових речень. Означено-особове речення семантично відрізняється від співвідносних двоскладних речень, де виконавець дії або носій стану виражений займенниками *я*, *ми*. Це дає підставу говорити про означеність виконавця дії або носія стану в означено-особовому реченні, на що вказує здебільшого особова форма дієслова, пор.: *Люблю літо* і *Я люблю літо*; *Вивчаємо мови* і *Ми вивчаємо мови*.

Узагальнено-особові речення семантично співвідносяться з двоскладними реченнями, дія або стан яких мисляться узагальнено, тобто стосуються будь-якої особи, про що свідчить їх підмет, виражений займенниками *ніхто*, *кожен* або іншими словами узагальненої семантики. Поширеність дії або стану на будь-яку особу в односкладному узагальнено-особовому реченні виражається

¹ Fillmore Ch. The case for case // Universals in linguistic theory. – New York: Holt et al., Reinehart, 1968. – P. 1–88.

² Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 67.

головним членом у формі дієслова 2-ї особи, пор.: *Чужим добром не забагатієш* і *Чужим добром ніхто не забагатіє*; *Решетом воду не носять* і *Решетом воду ніхто не носить*.

Неозначено-особові речення семантично корелюють з двоскладними реченнями, виконавець дії або носій стану яких виражений словами неозначеної семантики, здебільшого займенниками *хтось*, *дехто* і под. Неозначеність виконавця дії або носія стану в односкладному неозначено-особовому реченні передає дієслово у формі 3-ї особи множини теперішнього і майбутнього часу або у формі множини минулого часу, пор.: *Газифікують села* і *Хтось газифікує села*; *Посадили над козаком явір та калину* (Т. Шевченко) і *Хтось посадив над козаком явір та калину*.

Отже, у контексті дериваційного синтаксису розмежування понять двоскладності й односкладності можливе тільки на рівні формально-граматичної структури простих речень, тому що з власне-семантично боку вони завжди двоскладні. Означено-особові, узагальнено-особові, неозначено-особові, безособові та називні речення є односкладними з погляду їх формально-граматичної структури, а саме структури їх предикативного ядра, яке містить один головний член речення¹. В основі їх власне-семантичної структури лежать різні типи двокомпонентних семантично елементарних речень. Корелятами означено-особових, узагальнено-особових та неозначено-особових речень виступають семантично елементарні речення, утворені предикатом дії чи предикатом стану і непередикатним компонентом із семантичними функціями діяча або носія стану. Власне-семантичну структуру безособових речень формують семантично елементарні речення, центральним компонентом яких виступають різні типи предикатів стану і носії цих станів. Семантичну базу називних речень становлять елементарні речення з предикатом всеохоплюючого фізичного стану і носієм цього стану.

Останнім часом в українському мовознавстві спостерігається намагання обґрунтувати двоскладність формально-граматичної структури більшості із цих односкладних речень. Це стало можливим у зв'язку із введенням поняття нульового підмета в реченнях

¹ Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1968. – С. 57.

із суб'єктною семантико-синтаксичною валентністю предиката¹. До конструкцій, у яких закріпилося нульове вираження підмета, зараховують неозначено-особові, узагальнено-особові та означено-особові речення. Підставою кваліфікації зазначених конструкцій як двоскладних служить наявність суб'єктної синтаксеми, зумовленої валентністю відповідного предиката, а також потенційна можливість функціонування суб'єктної синтаксеми тільки у формі називного відмінка власне-іменника або займенникового іменника².

У формально-граматичному плані, як уже відзначалося, двоскладні речення відрізняються від односкладних лише структурою предикативного ядра. Двом головним членам – підмету і присудку – предикативного ядра двоскладних речень протиставляється один головний член предикативного ядра односкладних речень. З власне-семантичного погляду обидва формально-граматичні типи простих речень є двокомпонентними, бо їх базові семантично елементарні речення обов'язково поєднують предикат дії або стану і відповідний йому непередикатний компонент із семантичною функцією діяча або носія стану. Це дає підставу пов'язувати дериваційні перетворення двоскладних речень в односкладні із змінами в їх семантико-синтаксичній та формально-граматичній структурі.

Двоскладне речення найрегулярніше перетворюється в односкладне безособове. Ця трансформація можлива лише за умови формально-граматичної нейтралізації суб'єктної синтаксеми називного відмінка базового двоскладного речення. У двоскладних заперечних реченнях це відбувається внаслідок переміщення називного суб'єкта дії або стану в позицію давального відмінка. Семантико-синтаксична функція суб'єкта дії та стану є первинною для називного відмінка. Транспозиція цієї відмінкової форми в семантико-синтаксичну зону давального відмінка спричинилася до розвитку в нього вторинної семантико-синтаксичної функції суб'єкта стану. Суб'єктну позицію стану пов'язують з периферійною пасивізацією речення³. Зазнає змін при цьому і

¹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 75.

² Там само – С. 75–76.

³ Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 113.

предикат дії або стану, якому в базовому двоскладному реченні був підпорядкований називний суб'єкта дії або стану. Дієслова із значенням дії або стану сполучаються з постфіксом *-ся* і перетворюються на дієслова стану. Остаточному морфологічному закріпленню значення стану в дієсловах, що виконують роль головного члена безособового речення, сприяє заперечність дієслів у базових двоскладних реченнях¹, пор.: *Люди не працюють і Людям не працюється; Хлопець не сидить і Хлопцеві не сидиться; Він не вірив і Йому не вірилось*. У безособовому реченні, на думку дослідників, давальний суб'єкта стану, що ґрунтується на називному суб'єкта дії, передає цю семантико-синтаксичну функцію з ознакою меншої активності².

У двоскладних реченнях, предикати яких вказують на фізіологічний або психічний стан живої істоти, називний суб'єкта стану також нейтралізується внаслідок його переміщення в семантико-синтаксичну зону давального відмінка, проте ця трансформація відмінкових форм супроводжується й іншими змінами предиката. Вони торкаються форми вираження предиката, а також його якості. Він зберігає свою аналітичну форму, в межах якої предикати якості, виражені предикативними прикметниками, трансформуються у предикати стану, виразниками яких стають предикативні прислівники, пор.: *Дитина весела і Дитині весело; Дід був сумний і Дідові було сумно; Мати буде спокійною і Матері буде спокійно*. Роль головного члена таких безособових речень виконують аналітичні дієслова стану типу *весело, радісно, сумно, нудно, соромно, тепло, холодно* і под. Деякі з них співвідносяться також з відад'єктивними дієсловами на позначення того самого стану, що функціонують як морфологічно оформлені синтаксичні деривати вербалізованих прикметників. Це дає підстави розглядати безособові речення з аналітичними дієсловами стану у зв'язках похідності з двома типами двоскладних речень: із реченнями, породженими аналітичними дієсловами якісного стану, вираженими предикативними прикметниками, та з реченнями, до складу

¹ Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 113.

² Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – С. 171–197; Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 114.

яких входять власне-дієслова стану, пор.: *Дитині весело* ← *Дитина веселиться* ← *Дитина весела*; *Дідові було сумно* ← *Дід сумував* ← *Дід був сумний*.

Транспозиція називного суб'єкта дії двоскладних речень у давальний суб'єкта стану безособових речень можлива ще й тоді, коли предикати дії перетворюються в предикати стану за допомогою введення модальних допоміжних слів типу *потрібно, необхідно, треба, слід, варто, бажано, доцільно, можна* і под., які створюють модальність невимушеності, ймовірності або бажаності і знижують ранг предикатів дії, перетворюючи їх на предикати стану ймовірної дії¹, пор.: *Чоловік косить* і *Чоловікові потрібно косити*; *Учні читають* і *Учням необхідно читати*; *Студенти поспішають* і *Студентам слід поспішати*; *Школярка користується словником* і *Школярці бажано користуватися словником*.

Отже, формально-граматична нейтралізація суб'єкта дії та стану, що є неодмінною умовою перетворення двоскладних речень у безособові, здійснюється одним способом – переміщенням називного суб'єкта дії або стану в периферійну зону давального відмінка суб'єкта стану, але він невіддільний від різних способів трансформації предикатів дії та якісного стану у предикати стану.

У системі дериваційних перетворень односкладних формально-граматичних речень специфічною є трансформація неозначено-особового речення в безособове. Її специфіка зумовлена насамперед формально-граматичним характером односкладності цього типу речень. Річ у тому, що у формально-граматичній структурі неозначено-особових речень семантема діяча та носія стану їх базових елементарних речень не дістала лексичного вираження, тому що в семантико-синтаксичному ярусі речення відповідна їм суб'єктна синтаксема, як уже наголошувалося, зазнала кількісної модифікації і стала інтерпретуватися як неозначений суб'єкт дії та стану, а потім редукувалася. Саме лексична невираженість суб'єктної синтаксеми та граматичний характер її неозначеної множинності зумовлюють неповторність процесу формально-граматичної репрезентації суб'єкта дії та стану, що є основною умовою перетворення неозначено-особових речень у безособові.

¹ Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 115.

Це відбувається внаслідок заміни дієслів у функції головного члена, які вказують на неозначену множинність суб'єктів дії або стану, такими дієслівними формами, у структурі яких відсутні будь-які граматично навантажені афікси, що характеризували б особу суб'єкта дії чи стану. До них належать безособові предикативні форми на *-но*, *-то* та безособові дієслова, утворені від особових за допомогою постфікса *-ся*. У формально-граматичній структурі безособових речень з такими дієслівними формами у функції головного члена ніщо не сигналізує про синтаксему суб'єкта дії або стану. Крім повної формально-граматичної нейтралізації суб'єктної синтаксеми заміна дієслів неозначено-особових речень безособовими дієслівними формами спричиняється до перетворення предикатів дії або стану на предикати результативного стану.

Процес заміни дієслів, спрямований на повне формально-граматичне згортання суб'єкта дії чи стану, а в кінцевому підсумку – на перетворення неозначено-особового речення в безособове здійснюється вибірково. Дієслова доконаного виду минулого часу у формі множини та дієслова 3-ї особи множини доконаного виду майбутнього часу замінюються незмінними предикативними формами на *-но*, *-то* (пор.: *На зборах обрали директора і На зборах обрано директора; Висунули кількох кандидатів у депутати і Висунено кількох кандидатів у депутати; На засіданні затвердять плани роботи і На засіданні буде затверджено плани роботи*), дієслова недоконаного виду минулого часу у формі множини – співвідносними з ними безособовими формами на *-ся* (пор.: *На мітингу говорили про кризу в економіці і На мітингу говорилось про кризу в економіці; У зведенні про погоду повідомляли про дощ і У зведенні про погоду повідомлялось про дощ*).

Цілком очевидно, що безособові речення, утворені на основі неозначено-особових, відрізняються від безособових речень – трансформів двоскладних речень ступенем нейтралізації суб'єктної синтаксеми і співвідносяться як речення з повною та частковою нейтралізацією суб'єкта дії або стану. До цього спричинилась різна формально-граматична репрезентація суб'єктної синтаксеми у структурі односкладного і двоскладного речень. У неозначено-особовому реченні, по суті, завершується процес нейтралізації вже зредукованої суб'єктної синтаксеми, на існування якої опосередковано вказують граматичні афікси дієслів, що виконують

функцію головного члена речення. У двоскладному реченні суб'єктну синтаксему представляє називний відмінок у позиції підмета, а тому його переміщення в периферійну позицію давального суб'єкта стану слід кваліфікувати як часткову нейтралізацію суб'єктної синтаксеми, оскільки при цьому редукується лише формально-граматична позиція підмета, а не семантико-синтаксична функція суб'єкта дії або суб'єкта стану взагалі.

Отже, проблема двоскладності – односкладності в контексті історичного й дериваційного синтаксису має різні вияви. Історичний синтаксис відтворює реальний розвиток двоскладних і односкладних речень, тобто встановлює, які типи цих речень історично передували іншим. Дериваційний синтаксис виявляє відношення похідності між тими типами двоскладних і односкладних речень, які мають спільну власне-семантичну структуру.

Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнарод. конгресу українців. – К.: Пульсари, 2002. – С. 51–55.

Шевельов (Шерех) Ю.В. Безособові і відносно-безособові речення

Безособові речення – це такі речення, в яких нема і не повинно бути підмета. У них, отже, є тільки один головний член речення, який нагадує присудок звичайного двоелементного речення, але відрізняється тим, що ні з чим не узгоджується і становить граматично незалежний центр речення. Тому найкраще називати його **головним членом безособового речення**. Це не означає однак, що в безособовому реченні ніколи не можна подати дійової особи. Здебільшого вона подається або може бути подана, але в формі граматично-залежного слова (другорядного члена речення). Таким чином безособові речення в сучасній українській мові здебільшого є стилістичний варіант двоелементних (особових) речень, сенс існування якого – відсунення дійової особи на другий план або

й цілковите затушкування її, а натомість піднесення самої дії або прикмети як чогось самостійного й ніби самочинного.

Правда, є одна група безособових речень, в яких дійова особа абсолютно не може бути виражена (т. зв. **абсолютно безособові** речення), їхній головний член виражається безособовим дієсловом, напр.: "І світає, і смеркає" (Т. Шевченко); "Звечоріло; ніч заходить" (Я. Щоголів). Питома вага таких речень у сучасній мові мала; вони окреслюють явища природи, рідше стан людського організму (*нудить*) або зміни кількості в чому-небудь; назва предмета, що його кількість змінюється, стоїть тоді в родовому відмінку, напр.: "Стало тепло *прибувати*" (В. Свідзінський).

Зовні подібні до цього типу речення, в яких особові дієслова вжиті безособово, напр.: "А проміж трупами *стогне*, мов *розмовляє*... Отак *розмовляло*, далі *застогнало*, а далі й *замовкло*" (А. Метлинський). Одначе такого характеру речення вже не належать до абсолютно-безособових, бо в них майже завжди можливий який-небудь неозначений підмет типу *щось, усе* абощо. Ці речення можуть окреслювати і явища природи, і людські дії або переживання, але завжди в них відчутний відтінок стихійності процесу, невідомості його причин або виконавців, напр.: "Князь наказав готуватися в похід. Лютим роєм *завихрило*, дзеньком, скреготом *заквилло*" (А. Любченко); "В ушах *пищало, стогнало, вило*" (П. Мирний).

Близько до цих речень стоять безособові **заперечні** речення. Вони використовуються замість двоелементних стверджувальних при запереченні наявності чогось, напр.: "Був у неї Андрій – цілий вік гризлася з ним, а тепер *нема* вже й Андрія" (М. Коцюбинський). Тут перше речення – стверджувальне і двоелементне, а останнє – становить собою заперечення першого і побудоване як безособове заперечне речення. Ці речення найчастіше зв'язані з дієсловом *бути*, але й інші дієслова, коли вони означають існування, можуть при запереченні вживатися в безособовій формі, напр.: "Борця того в селі *не стало*" (Т. Шевченко); "Вже гніву *не бриніло* в зміненому голосі" (А. Любченко). Як видно вже з цих прикладів, назва поняття, чие існування заперечується, в безособових заперечних реченнях стоїть у родовому відмінку (*Андрія, борця, гніву*).

Особливий вид безособових речень становлять ті, в яких заперечується можливість активної участі особи в чомусь, напр.: "Але

тепер йому *було не до забав*" (І. Франко); "Орині *не до сміху*" (К. Гордієнко). У реченнях цього типу головний член виражається (крім наявної або нульової дієслівної зв'язки) запереченням *не* і прийменником *до* з іменником у родовому відмінку, а назва дійової особи вживається в давальному відмінку (*йому, Орині*).

Зовсім інший тип становлять собою безособові речення з головним членом, що виражений **безособовим зворотним дієсловом**, на зразок "*Хочеться сісти на човен і поплисти*" (М. Коцюбинський); "*Йому так гарно, так смачно світом дрімається*" (П. Мирний). Речення такого типу окреслюють стани і настрої особи, які не постають як наслідок її свідомої волі, свідомо спрямованого бажання. Назва самої особи стоїть у давальному відмінку. Ці речення можуть мати особову паралель: тоді особа замість давального відмінка ставиться в називному, а дієслово перестає бути зворотним. Напр., до поданих вище речень можуть бути особові паралелі "*Я хочу сісти на човен і поплисти*", "*Він так гарно, так смачно світом дрімає*". Легко помітити, що безособові речення відзначаються тут тим, що в них особа виступає не як діяч, а як сприймач дії, а сама дія набирає характеру самодовільності, саморозвитку, незалежності від будь-якої особи. Речення цього типу французький лінгвіст Ж. Вандрієс слушно назвав афективними.

Стан або сприйняття особи, незалежні від її свідомо спрямованого бажання, показують також **прислівникові** безособові речення, що їх головний член виражений звичайно прислівником з наявною або нульовою дієслівною зв'язкою; але ступінь афективності в цих реченнях менший, напр.: "*Сумно було Максимові серед широкого пустого степу*" (Панас Мирний); "*Душно мені, тісно мені в кімнаті*" (Л. Дмитерко). Якщо давального відмінка особи-сприймача в них нема, ці речення можуть зовсім утратити свій афективний характер і відтворювати просто стан навколишнього світу, напр.: "*Зодіяковий блиск видно весною*" (М. Хвильовий); "*Дихати важко стає в такій атмосфері*" (С. Єфремов).

Прислівники, що виступають тут у ролі головного члена речення, історично становлять собою рештку колишньої короткої форми середнього роду прикметника, тому вони можуть виконувати також функцію присудка в особових реченнях при неозначеному або узагальненому підметі *це, то, одно*, почасти *все* напр.: "*Ім це вигідно*" (М. Коцюбинський); "*Тільки те гарно, що*

вам до вподоби" (І. Тобілевич). Але тут чимраз частіше з'являються сучасні форми середнього роду прикметників, узгоджувані з підметом, напр.: "Е, *це вже дурне*" (А. Головка); "Але все *те було сире*" (М. Коцюбинський), – тоді як у безособових реченнях можливі тільки прислівникові форми.

Крім прислівників, у ролі головного члена в безособових реченнях можуть виступати близькі до них значенням у цій функції присудкові слова. Вони походять великою мірою з іменників, напр., *сором, ганьба, жаль, шкода, гріх, подоба, спосіб, час, пора, первина, кінець, край, охота, можна* (із зворотів типу *можна річ*), *треба* (це слово тепер уже не вживається як іменник), *слід, мус, сміх, несила* та ін., – але вони вже не мають у таких випадках властивостей іменника: не узгоджують з собою ні прикметника, ні дієслівних зв'язок (що вживаються при них у середньому роді), зате до них легко прилягають прислівники. Так використані вони, напр., у реченнях: "*Треба було йоду*" (Ю. Смолич); "*Шкода їм брата, темного, злого*" (М. Чернявський).

Особливий тип присудкових слів становлять адвербіалізовані (використані як прислівник) заперечні займенники, вживані здебільшого з інфінітивом, типу *нікого, нікому, нічим*, також *ніде, ніколи*, напр.: "*Нікому було й страви їсти*" (Г. Квітка-Основ'яненко). Рідше вживаються відповідні займенники без заперечення, напр.: "*Тривожитися є чим*" (Б. Лепкий).

Прислівники, адвербіалізовані іменники і адвербіалізовані займенники, про які ми щойно говорили, звичайно характеризують у граматиці як прислівники. Однак, коли вони виступають у ролі головного члена безособового речення, то, власне, вони перестають бути прислівниками. Адже головна властивість прислівників – показувати ознаку дії або прикмети (*ходять швидко, дуже швидко*) і тому прилягати до дієслова, прикметника або прислівника, а тут вони показують загальний стан і граматично ні від чого не залежать. Тому було б точніше називати їх у таких випадках не прислівниками, а мати спеціальну назву. Російський мовознавець В. Виноградов запропонував називати їх **категорія стану**.

Інфінітив може виступати не тільки в прислівникових безособових реченнях, а і як самостійний головний член безособового речення з наявною або нульовою дієслівною зв'язкою. Такі безособові речення зватимемо **інфінітивними**.

Значення інфінітивних безособових речень здебільшого характеризуються різними модальними (способовими) відтінками, які помітно змінюються залежно від інтонації, обставин, контексту і характеру використаного дієслова. Найголовніші значення інфінітивних безособових речень такі:

а) вияв волі, бажання, наказу: "*Сідлать* коня! Гей, у погоню швидше!" (М. Рильський); "Тут тобі *стояти!*" (Л. Дмитерко). Частка *би* в таких випадках надає реченню характеру поради, побажання, іноді докору, напр.: "Ох-ох! старі, старі! *Сидить би* вам тільки на печі та *жувать* калачі" (Т. Шевченко).

б) питальне, напр.: "Що ж тепер *робити?* *Зайти* в кімнату і *втішати* Валентину Сидорівну?" (О. Копиленко).

в) вияв невпевненого наміру, напр.: "Ну, здається, у домі все розпорядив доладу. *Піти* ще у двір попорядкувати" (В. Мова).

г) окреслення можливості (чи неможливості) дії, напр.: "Вам *не закувати, не спопелити* волі на вогні" (І. Вирган); "*Бути, бути* цього ранку великому грому" (С. Руданський).

Перелічені відміни інфінітивних речень через свою модальність і (часто) емоційність широко вживаються в афективній мові – як усно-побутовій або ораторській, так і в газетно-публіцистичній. Зовсім інші стилістичні властивості мають інфінітивні речення, позбавлені емоційно-модальних відтінків, – т. зв. **констатувальні** інфінітивні речення. Вони вживаються досить часто, але з обмеженою групою інфінітивів: *чутти, знати*, рідше – *видати, звати, дякувати*, напр.: "Там сміху людського і плачу *не чуть*" (Т. Шевченко); "Як *звати?* – Андрій" (М. Куліш). Вони тільки окреслюють стан і тому одно значні з відповідними прислівниковими безособовими реченнями, напр.: "Од села *чутно* далекий гомін" (М. Коцюбинський). Якщо в констатувальному значенні трапляються інші інфінітиви, крім тих, що оце перелічені, то вони сприймаються як чиста назва дії-процесу, не зв'язана з конкретним часом і способом, а все речення має своєрідний називальний характер, напр.: "*Вгледіти* щастя, *зомліти, осліпнути, скрикнути* тільки: "мій раю" і *стратити* ... Боже всесильний, чи зміг би Ти вигадати муку ще більшу?" (О. Олесь).

У безособових реченнях, у яких головний член речення виражений зворотним дієсловом, прислівником або адвербіалізованим словом ("категорією стану") і інфінітивом, дійова особа стоїть або може стояти в давальному відмінку. В протилежність

цьому в безособових реченнях, до характеристики яких тепер переходимо (т. зв. речення на *-но*, *-то* і безособово-пасивні речення) назва дійової особи, якщо з'являється, то може стояти тільки в орудному відмінку.

У т. зв. безособових реченнях на *-но*, *-то* головний член речення виражений особливою незмінною формою дієслова, що кінчається на *-но* або *-то*, напр.: "З Вінниці *прислано* вістку сестрицею" (П. Карманський); "Легені йому *одбито* самодержавницькими чобітьми" (Ю. Яновський). Ця дієслівна форма історично становить закам'янілу коротку форму середнього роду пасивного дієприкметника і спершу показувала дію в минулому часі; тепер однак її часове значення зблідло, і головне її значення – як це видно із поданих прикладів – показувати минулу дію в її наявному тепер або регулярно по дії наслідку (**результативне** значення). Саме внаслідок збліднення первісного значення минулості тепер у цих реченнях, щоб підкреслити минулість, може з'являтися в ролі показника часу дієслово *було*, напр.: "Страви *ж було* усякої *наварено*" (Г. Квітка-Основ'яненко). З другого боку, іноді цим реченням надають і значення майбутнього часу за допомогою допоміжного дієслова *буде*, напр.: "Завтра твій степ *буде вдягнено* в срібні весільні обнови" (М. Філянський). Вживати в реченнях на *-но*, *-то* слів *було*, *буде* наші пуристи не радять, і справді ці допоміжні дієслова, особливо *буде*, трапляються тут поки що не дуже часто, але не можна не помітити, що подібні факти дедалі частішають.

Безособові речення на *-но*, *-то* показують звичайно людську дію в її наслідку, як це видно із уже наведених прикладів. Якщо вони – зовсім зрідка – вживаються на означення явищ природи, то тут почасти виявляється процес персоніфікації – особливо в поетичній мові (напр.: "І скільки хмільної тривоги *налито* в дзвінку прохолоду ночей" (І. Муратов), а почасти поплутання цих речень з безособовими реченнями, де головний член виражений безособовим дієсловом. Напр., речення "Небо хмарами сизими *вкрито*" (О. Олесь) доцільніше було б побудувати "Небо хмарами сизими *вкрило*" (або *вкрилося*, *вкрите* – це вже були б особові речення).

У **безособово-пасивних** реченнях головний член виражений безособовим зворотним дієсловом, що керує знахідним відмінком іменника, напр.: "*Готувалося* нічну експедицію" (Ю. Яновський); "*Вже кілька разів правилось* панахиди по багатьох церквах" (Ор. Левицький). Ці речення можна заступити особовими пасивними

реченнями (напр.: "Готувалась нічна експедиція"), але в безособово-пасивних реченнях виділяється самий акт і процес людської дії як головне, центральне в реченні. Речення цього типу більше поширені на заході української території, в літературній мові використовуються вони не часто.

На цьому вичерпуються головні типи безособових речень у сучасній українській літературній мові. Усі вони можуть мати **"фіктивний"** підмет – займенник *воно*, напр.: "*Воно* б не вадило сьогодні й погулять" (П. Гулак-Артемівський); "*Не так оно* вже й тяжко" (Леся Українка). Присутність такого *воно* показує мовцеві непотрібність шукати відсутній "справжній" підмет, потрібний при типовій для сучасної мови двоелементній структурі речення. Але фіктивний підмет *воно* зовсім не обов'язковий в українському безособовому реченні, як це є з його відповідниками в багатьох європейських мовах (напр., нім. *es*, фр. *il*, англ. *it* т. д.). Навпаки, наявність такого *воно* властива побутовій мові і зовсім недоречна в мові суто книжній, поетичній, науковій, газетній тощо.

На межі між безособовими і особовими реченнями стоять речення **відносно-безособові**. Вони формуються просто тим, що, не вживши в двоелементному реченні підмета-займенника, легко дістаємо узагальнення або неозначеність дійової особи при певності в тому, що та дійова особа, безперечно, є. Відносно-безособові речення поділяються на узагальнено-особові і неозначено-особові.

Узагальненої особовості можна досягти відкиненням підмета-займенника при дієслові-присудку будь-якої особи, напр.: "*Ховається* від роботи, як собака від мух" (Приказка; 3 особа); "*Людську любов, роботу, пал...* – усе *віддаємо* в словах" (М. Рильський; 1 особа); але особливо типова в такій функції узагальнювання друга особа однини, напр.: "*Як минеш* Вищий Ташлик та Серебрію та *спустишся* в ви долинок, *бачиш*, що Тернівка як з землі росте" (А. Свидницький).

Неозначено-особові речення звичайно мають головний член речення, виражений третьою особою множини, напр.: "*Латину тільки що сказали*, що од Енея єсть посли" (І.Котляревський); "*Тут вантажили й вивантажували* кораблі й човни" (З.Гулуб).

Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен, 1951. – С. 89–95.

Плющ М.Я.

Семантична структура безособового речення з головним членом, вираженим функціонально-безособовим дієсловом

Дієслівні безособові речення являють собою найбільш поширені в слов'янських мовах односкладні конструкції, їх граматична природа віддавна привертала увагу дослідників, однак і на сучасному етапі наявні суперечливі тлумачення, не вироблено єдиних критеріїв виділення безособових речень. Найбільш надійною досі лишається традиційна класифікація, яка враховує морфологічне вираження структурної основи речення, разом з тим з позицій семантичного синтаксису увага дослідників зосереджується на врахуванні семантичних критеріїв розрізнення окремих типів імперсональних конструкцій.

У цій статті розглядаються безособові речення, побудовані за структурною моделлю Vf_{3s} аспекті виявлення семантичних критеріїв, що сприяють розрізненню їх підтипів і за формально-синтаксичною організацією.

Безособовість як ознака речень зазначеної структурної схеми зумовлюється передусім особливим значенням, якого набуває дієвідмінювана форма дієслова 3-ї особи однини теперішнього і майбутнього часу та минулого часу й умовного способу. З усіх особових форм дієслова тільки форма 3-ї особи однини здатна набувати безособового значення. У всіх випадках уживання особового дієслова в значенні безособового недостатньо говорити, що дієслово набуває безособового значення, необхідно показати, яка саме конструкція, яка форма словосполучення викликала таку зміну в значенні дієслова¹.

При аналізі семантичної структури безособових речень найважливішим є з'ясування специфіки суб'єктно-предикатного комплексу, яким виражається відношення змісту речення до об'єктивної дійсності. Так, у реченнях аналізованої структурної

¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М., 1956.

схеми з дієсловами, які виражають відчуття запаху, поширення і сприймання особою запахів та атмосферних змін, наявний суб'єктно-предикатний комплекс, що включає семантичний суб'єктний компонент як позначення джерела стану.

Дієслова пахнути, запахнути, дихнути, нести, тягнути, смердіти, тхнути, відгонити, віяти, повіяти, дути, подути, тягти, потягти, нести і под. у безособовому реченні виявляють валентність, не властиву їм у двоскладних реченнях. Безособові речення з дієсловами поширення і сприйняття запаху й атмосферних змін містять обов'язковий компонент – словоформу орудного відмінка, що виражає джерело відчуттів і сприйняття. Семантичний предикат стану природи, як і предикат сприйняття особою запаху чи дотикового відчуття, визначає тип семантичного суб'єкта. При дієсловах повіву орудний джерела стану реалізується невеликою кількістю іменників. Напр.: *Від ріки віє прохолодою. Повіяло легеньким вітерцем. Тягне сирістю (теплим духом).* Більші можливості в дієслів, що виражають поширення й сприйняття запаху, оскільки при них можуть уживатися не тільки іменники, що позначають джерело запаху, а й ті, що передають схожість запаху до названого джерела. Напр.: *Гірко й гаряче пахло перегорілим пальним (П. Гуріненко). У нічному степу пахне чорноземом і мастилом, нагрітим залізом і гарячим варивом глини (І. Цюпа). В землянці тхнуло цвіллю (Г. Тютюнник).*

Ці конструкції безособових речень властиві розмовному мовленню, широко використовуються вони також у художньому мовленні, зокрема розвиваються варіантні моделі безособових речень з предикатом "поширення і сприймання" на основі переносних значень. Напр.: *Холодним вітром од надії уже повіяло (Т. Шевченко). І війнуло радістю між нами (М. Рильський).*

Своєрідну організацію мають безособові речення з предикатом дії і руху. Їх семантика близька до речень з предикатом сприймання і відчуття запаху й атмосферних явищ, однак відрізняється значенням суб'єктного компонента, який реалізується словоформою орудного відмінка, але ця словоформа виражає тут не джерело стану, а стихійну силу. Напр.: *Дрібним дощиком*

сікло. Мжичило із неба (Д. Павличко). Все море зараз спузирило, водою мов в ключі забило (І. Котляревський). Може позначати також стихійне діяння, що охоплює пасивного учасника ситуації. Напр.: Гострим запахом сірки вдарило в ніс; Затуманило світ, позабивало дороги, завіяло людей – мов снігові баби стояли з лопатами (Х. Гордієнко).

У реченнях цього типу виявляються більш широкі можливості лексичної сполучуваності дієслів руху і дії з предметними іменами, Напр.: обдало полум'ям, вогнем, жаром, холодом, водою, бризками, дощем; сипнуло піском, снігом, променями, морозом, дощем; ударило громом, світлом, струмом, вогнем і т. д. Загальна семантика цих речень – це "діяння на синкретичний об'єкт-суб'єкт явищ зовнішнього середовища як динамічна ознака певної ситуації"¹. Динамічна ознака ситуації реалізується у реченнях цього типу по-різному – то як стихійне явище природи, то як вияв відчуття людиною стихії. Саме своєрідність відображуваного позначається на семантиці речення і зумовлює неоднакову синтаксичну організацію кожного підтипу аналізованих речень.

Відчуття людиною стихії виражається засобами введення в речення, крім орудного із значенням чинника дії, словоформ непрямих відмінків, що конкретизують пасивного учасника стихійної дії: *Дівчину обдало жаром (водою, вогнем). Сипнуло у вічі піском. Важко було йти, било об поли вітром. Раз по раз било по ногах хвилю.* Знахідний суб'єкта, зумовлений валентністю дієслова у цих реченнях, не завжди реалізується. Особа, що зазнає певного стану, підказується словоформами іменників – назв частин тіла, одягу, взуття тощо, тобто конкретизаторами об'єктно-обставинної семантики. У реченнях, що передають стихійні явища природи, наявні конкретизатори обставинної семантики: *"З вікон ударило світлом. У цю ж хвилину сипнуло дощем (градом, попелом, тиллюкою). Від пожежі все заволокло димом".*

¹ Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К., 1984. – С. 54.

Окремий підтип становлять безособові речення з головним членом, вираженим дієсловом дії або руху, які означають стихійну силу в єдності з предметом, що став причиною стихійної дії. Зумовлений валентністю дієслова, орудний суб'єкта в таких конструкціях виражає не діяча, а діяння стихійної сили, зняряд-дям якої є певний предмет. Напр.: *Міною перебило гарматну обслугу (К. Гордієнко)*. В активній конструкції двоскладного речення замість орудного виступає називний відмінок. Напр.: *Та прибила в лісі деревина кароокого Громишина і пригнула голову й плечі Соломії (М. Стельмах)*. Пор.: *Прибило в лісі деревиною кароокого Громишина...*; де значення стихійного вияву дії є основним у вираженні змісту повідомлення.

Близькими за семантикою до цього підтипу є конструкції безособових речень, що виражають фізичний або психічний стан людини, незалежний від її волі. Однак у формально-синтаксичній організації їх є досить помітна відмінність. У реченнях, що інформують про внутрішній стан людини, суб'єктний компонент ніби відсувається на задній план. Він виражається словоформою знахідного, місцевого відмінка або прийменниково-відмінковою формою і позначає носія фізичного або психічного стану. Напр.: *У Надії зарябіло в очах (Я. Баш)*; *Михейка зсудомило, і він... відступив у ліс (М. Стельмах)*; *Надію пересмикнуло, їй стало образливо за людину, яку... ганьбив дядько (Я. Баш)*. Словоформа знахідного відмінка при функціонально-безособовому дієслові позначає особу, яка зазнає певного стану і водночас є об'єктом, на який його спрямовано.

Суб'єктний компонент, реалізований словоформою місцевого відмінка чи іншими прийменниково-відмінковими формами або прислівником, виражає стихійність, незалежність від волі людини, стан, якщо позначається не сама особа, а конкретизується прояв стану. Напр.: "На серці похолонуло. Пекло в боку. У голові гуло. У нього пекло всередині". Детермінанти (конкретизатори) компенсують недостатність семантичного суб'єкта (носія стану), вказуючи на предмет, за яким ідентифікується суб'єкт.

Таким чином, функціональна безособовість дієслівної форми зумовлюється семантичною структурою безособового речення. Безособовість аналізованих конструкцій є ознакою формально-

синтаксичної структури речення, семантична ж структура характеризується розчленованістю на предикат і суб'єкт, комплексна реалізація яких передбачає дієслово, котре набуває безособового значення тільки в єдності, (з залежною відмінковою або прийменниково-відмінковою словоформою іменника (займенника)). Спеціалізація словоформ іменника зумовлюється як семантикою структурної схеми безособового речення, так і семантичним типом предиката, його валентними можливостями.

Семантичні і формальні аспекти морфології і синтаксису української мови. Збірник наукових праць. – К.: КДПІ, 1988. – С. 86–89.

Скаб М.С.

Вокативні речення сучасної української мови

Уже тривалий час мовознавцями описуються випадки використання номінацій адресата мовлення, оформлені у вигляді окремих речень. Такі утворення вчені називають чи за формальними показниками грамеми, що їх творить, "вокативними реченнями" (термін запроваджено О.О. Шахматовим), чи за синтаксичним статусом цієї грамеми – "реченнями-звертаннями" (Дудик П.С. та інші). Обидва терміни формально відповідають усталеним у лінгвістичній науці традиціям, вони цілком природно вписуються у систему східнослов'янської синтаксичної термінології. Поняття "вокативне речення" є однотипним з назвами "номінативне речення", "генитивне речення" тощо, хоча варто зауважити, що від цих номінацій термінологічне сполучення "вокативне речення" відрізняється тим, що твориться від назви відмінкової форми, яка за поширеними уявленнями нібито занепала у російській мові, тобто пропонує О.О. Шахматовим для російської граматики номінація у цьому випадку є ніби історичною, сказати б, "етимологічною".

Номінація "речення-звертання", правомірність якої гаряче обстоює П.С. Дудик, акцентує увагу на синтаксичній неповноцінності

цих утворень: "термін [вокативне речення. – М.С.] менш точний, бо латинське *vocativus* означає "кличний відмінок". Тим часом звертання-речення в українській мові виражаються не тільки кличним відмінком, а й називним у синтаксичній ролі кличного, що безперечно свідчить про більшу вмотивованість першого (неіншомовного) терміна [речення-звертання. – М.С.]. Він прозоро вказує на функцію синтаксичної побудови – функцію звертання-спонукання і на те, що перед нами не речення, а тільки його своєрідний еквівалент (замінник)¹. Як ми вважаємо, таке тлумачення містить суперечливі моменти: не можемо погодитися з тезою про можливість вираження аналізованих речень формою називного відмінка: навіть у разі відсутності специфічної флексії кличного відмінка, цю форму слід однак трактувати як вокативну (хоча й омофлексійну з номінативною), оскільки вона містить вказівку на адресата мовлення (2-гу особу) і маркується спеціальною інтонацією. Не бачимо також і підстав для сумнівів у повноцінності аналізованих речень, що спробуємо аргументувати нижче.

На наш погляд, номінація "вокативні речення" є цілком прийнятною для української граматичної термінології; як синонімічну до неї ми б пропонували використовувати назву "односкладні речення апеляції", у якій, на відміну від номінації речення-звертання, відсутня сема синтаксичної "неповноцінності".

По-різному тлумачать мовознавці семантику аналізованих утворень. Так, О.О. Шахматов трактує вокативні речення, як речення з підвищеною емоційністю та вираженням волевиявлення, "у яких головним і єдиним членом є спонукальне звертання-попередження, ім'я особи, до якої звернене мовлення, якщо це ім'я вимовлено з особливою інтонацією..."². Російський дослідник О.П. Попов визначає вокативні речення як такі, що "суміщають назву особи, до якої спрямоване висловлювання, з передачею самого цього висловлювання"³. На думку І.К. Кучеренка, "основним [...] змістом вокативних речень є спонукання, узагальнене значення якого розуміється з ситуації чи спільної теми, у розкритті

¹ Дудик П.С. Звертання-речення в сучасній українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1971. – № 5. – С. 37.

² Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – 2-е изд. – М: Учпедгиз, 1941. – С. 86.

³ Попов А.С. Обращения-предложения в современном русском языке // Русский язык в школе. – 1958. – №5. – С. 37.

якої беруть участь інші речення контексту: Заходить в чорну пекарню, пхає ногою двері і кричить: "Марино!" – Нікого. "Олено!" – Тихо (М. Коцюбинський). [Катерина]. Грицю... Грицю! Де ж Гриць? Грицю! (І. Корнійчук); "Мусію!" – окликнув його Павленко. Заглиблений у свої думки, Стоян не ворухнувся. "Мусію!" – "Я слухаю" (С. Скляренко)". Дослідник зауважує, що "в реченнях вокативних спонукання може ускладнюватись додатковим відтінком, набуваючи характеру прохання, благання: "Давиде!" – щоб хоч глянув на неї (А. Головка); Іди звідси, іди, з тобою не тільки говорити не можу, але бачити тебе не хочу. [Гриць]. Галю! (І. Корнійчук). Часом емоційне забарвлення, емоційне значення превалює, речення виражає спонукання з виразним захопленням, співчуттям, докором, обуренням і т. д.: Леле! Який світ широкий (О. Гончар); Ех, Гордію, Гордію! (Т. Осьмачка); "Мамо...", уже роздратовано почала, було, Христя (А. Іщук); "Марійко... Маріє", – міцно пригорнув до себе дружину (М. Стельмах)"¹.

"Основним змістом звертань-речень, – вказує П.С. Дудик, – є спонукання, адресоване, як правило особі, до якої звертаються. Цей зміст багатший від змісту звертання, бо "приховано" і нерозчленовано виражає певну думку-почуття, якою супроводиться звертання до особи і яка розуміється з ситуації (в усному мовленні) або з контексту (в мовленні писемному), а також із спільної теми, яка розкривається конситуацією (загальне найменування для ситуації і контексту) і поза якою немислиме функціонування звертань-речень, що становлять вищою мірою експресивні конструкції"².

За спостереженнями К.Ф. Шульжука, "специфіка вокативних речень в тому, що вони не потребують додаткового розкриття свого змісту за допомогою контексту, оскільки такий зміст концентрується в них, хоча словесно він, як правило, не виражається, а зрозумілий з інтонації, котру має це речення"³.

Як бачимо, спільною рисою всіх характеристик вокативів у позиції автономного синтаксичного утворення є визнання

¹ Кучеренко І.К. Вокатив як виразник функціонуючого члена речення і так зване звертання // Проблеми синтаксису: Праці міжвузівської наукової конференції з питань синтаксису. – Львів, 1963. – С. 70–71.

² Дудик П.С. Звертання-речення в сучасній українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1971. – № 5. – С. 38.

³ Шульжук К.Ф. Обращение в украинских народных песнях: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1969. – С. 10.

дослідниками у них значення спонукання, як одного з виявів предикативності, що власне і формує речення.

Р.М. Гайсіна подає таке тлумачення самого механізму появи вокативних речень: "Речення, що стоїть після звертання, ніби розшифровує – виражає більш конкретно і розчленовано елемент повідомлення, вкладений мовцем у звертання. Не було б цього речення, звертання зіграло би ту ж роль. Тому звертання і речення, що слідує за ним, можна вважати певною мірою мовними дуплетами. Природно, один з мовних дуплетів може втрачатися, у таких випадках звертання бере на себе цілком те смислове навантаження, яке повинно було би нести наступне речення.

Так у результаті контамінації звертання з певним емоційним чи інтелектуальним змістом виникає особливий тип речення – вокативне речення ..."¹.

Формальну специфіку аналізованих утворень дослідники вбачають передусім у специфічній інтонації: "передаваний ними [вокативними реченнями. – М.С.] зміст завжди модально й емоційно забарвлений і виявляється у своєрідній інтонації, яка не цілком збігається з інтонацією звичайного звертання, оскільки нею передається ширше значення і складніше уявлення"².

Залежно від обраного підходу вчені пропонують і різні класифікації вокативних речень (речень-звертань).

О.П. Попов ділить усі вокативні речення "з погляду їх функцій і складності змісту" на три групи:

1. Найпростіші вокативні речення, які містять заклик, прохання чи вимогу відгукнутися, відповісти;

2. Вокативні речення, що являють собою реакцію на слова чи дії співбесідника;

3. Вокативні речення, що одночасно є й двоскладними неповними: з одного боку, це емоційно забарвлені звертання, що виражають цілу думку, з іншого – це неповні речення без підмета, які

¹ Гайсіна Р.М. Средства речевого контакта в современном русском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Саратов, 1967. – С. 13.

² Дудик П.С. Звертання-речення в сучасній українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1971. – № 5. – С. 38. Юдкин И.Е. К вопросу об обращении /морфологическая и синтаксическая природа обращения в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Тбилиси, 1956. – С. 8.

виникають як підсумок впізнання осіб: обидва ці моменти виявляються одночасно ¹.

Серед звертань-речень П.С. Дудик вирізняє:

1. Звертання-речення, що ними гукають когось, просять, закликають чи вимагають якомусь зреагувати на кликання, зробити щось, розповісти пояснити і под.;

2. Звертання-речення з виразною спонукальною функцією – попереджувальною, заборонною, наказовою тощо; з їхньою допомогою мовець застерігає особу, до якої звертається, від непродуманих вчинків, висловлень, забороняє їх з більшою або меншою категоричністю;

3. Звертання-речення, що виражають інші реакції мовців, їх глибинні переживання, настрої ².

При цьому вчений визнає, що "функції звертань-речень цієї [третьої. – М.С.] групи настільки різні, що їх неможливо об'єднати якоюсь загальною ознакою", що змушує його говорити про окремі різновиди, серед яких:

- звертання-речення, що використовуються в ролі виразників радості мовців від зустрічі, часто несподіваної, або навпаки невдоволення нею, обурення і под.; до цієї ж підгрупи, на думку дослідника, "примикають ті, що усталились в інтимній чи напівінтимній сфері, виражаючи любов, ніжне або прихильне ставлення до особи";

- звертання-речення, що передають переляк, часто доповнений безнадією або глибоким болем від того, що трапилось;

- звертання-речення, що виражають докір, що подекуди виливається у невимовному горі ³.

К.Ф. Шульжук поділяє вокативні речення на спонукально-кличні та оціночні, зауважуючи "якщо у спонукально-кличних реченнях передусім виражається відношення до того, що пов'язане

¹ Попов А.С. Обращения-предложения в современном русском языке // Русский язык в школе. – 1958. – №5. – С. 37–38.

² Дудик П.С. Звертання-речення в сучасній українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1971. – № 5. – С. 39–40.

³ Там само. – С. 40.

з особами, до яких звертається мовець, то в оціночних реченнях більш яскраво виявляється значення кваліфікації адресата"¹.

Спонукально-кличний характер найбільш чітко, на думку К.Ф. Шульжука, виявляється в реченнях, що містять заклик, прохання чи вимогу відгукнутися, відповіді"².

До другої групи автор відносить вокативні речення, що "мають більшу емоційну насиченість", наголошуючи: "Експресивне забарвлення цих речень більш помітне, ніж речень першої групи, оскільки на відміну від останніх, які виражають найчастіше заклик, прохання чи яке-небудь інше спонукування до відповіді, вокативні речення другої групи складніші за своїм змістом: вони виражають осуд, радість тощо"³.

Близькою до вище описаної є типологія І.Р. Вихованця, який розрізняє два типи вокативних речень: "1) вокативні речення-заклики, у яких називається адресат мовлення з метою привернути його увагу; 2) вокативні речення, що виражають емоційну реакцію на слова і дії співрозмовника"⁴.

Особливо гострі суперечки викликає проблема синтаксичного статусу автономно вжитих форм вокатива. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне спочатку визначити, що їх відрізняє від вокативних форм, які не є самостійними синтаксичними одиницями. О.М. Галкіна-Федорук з цього приводу стверджує: "не можна аналізувати звертання, не вказавши на їх відмінності від вокативних речень, а також і на спільні риси, які і викликають змішування цих категорій. Вокативні речення – це речення особливої структури, з особливою, не схожою з іншими реченнями логіко-смысловую сутністю. Ми пам'ятаємо, що вирізняльною ознакою речення від інших граматичних одиниць є "інтонація повідомлення та предикативність, тобто віднесеність висловлюваного змісту до реальної дійсності, яка виявляється у сукупності таких граматичних категорій, які визначають і встановлюють природу

¹ Шульжук К.Ф. Обращение в украинских народных песнях: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1969. – С. 10.

² Там само. – С. 10.

³ Там само. – С. 11.

⁴ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 61–62.

речення, як основної і разом з тим первинної граматично організованої одиниці мовленнєвого спілкування, що виражає ставлення мовця до дійсності і втілює в собі відносно закінчену думку. Наявність обох цих ознак для речення обов'язкова" ¹.

Вокативні речення мають ці дві основні ознаки: у них є інтонація повідомлення і предикативність, тобто ствердження того, що висловлюється [...]. Такі вокативні речення є комунікативним засобом, а звертання є лише словами – назвами адресата².

Дослідниця доходить висновку, що "вокативні речення можуть виникнути на базі звертання, коли в звертання, крім функції назви особи адресата, включають різні відношення до співбесідника чи до предмета, який називають. Ось ця вкладена думка, воля в називанні адресата, тобто в звертанні, і трансформує звертання як окреме слово в речення особливого конструктивно-граматичного характеру" ³.

Винятково важливим є питання членованості вокативних речень. Тут думки дослідників розходяться. О.П. Попов, наприклад, вважає, що "вокативні речення слід відносити до числа речень, які не виявляють семантико-граматичної розчленованості. Головний член таких речень не зближується ні з підметом, ні з присудком"⁴. Протилежного погляду дотримується російський дослідник В.П. Пронічев, який вважає реченнями усі звертання: "Наявність у звертання всіх необхідних ознак самостійної синтаксичної організації, тобто таких категорій, як односкладність, розчленованість, предикативність, модальність, час, особа і число, дозволяють розглядати цю синтаксичну одиницю в ряду однотипних

¹ Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения // Вопросы грамматического строя. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 400 [цитуємо за Галкіна-Федорук Е.М. Обращение как семантико-стилистическое средство выразительности в стихах С. Есенина // Проблемы современной филологии. Сб. статей к 70-летию акад. В.В. Виноградова. – М.: Наука, 1965. – С. 63–67., переклад наш. – М.С.].

² Галкіна-Федорук Е.М. Обращение как семантико-стилистическое средство выразительности в стихах С. Есенина // Проблемы современной филологии. Сб. статей к 70-летию акад. В.В. Виноградова. – М.: Наука, 1965. – С. 63.

³ Там само. – С. 64.

⁴ Попов А.С. Обращения-предложения в современном русском языке // Русский язык в школе. – 1958. – №5. – С. 37.

синтаксичних одиниць, що володіють подібним комплексом граматичних категорій, – у ряду іменних односкладних речень"¹.

П.С. Дудик про досліджувані утворення пише: "Вони-бо скільки-небудь відчутно не виявляють ні змістової, ні синтаксичної розчленованості, не мають логічної та граматичної основи двоскладного чи односкладного речення. Найвний у звертаннях-реченнях єдиний іменниковий член (у формі кличного або називного відмінка) не можна вважати ні підметом або присудком двоскладного речення, ні головним членом односкладного"². Саме невизнання розчленованості вокативів, що пунктуаційно оформлені як речення, призводить П.С. Дудика до висновків: "З нашого погляду, є все-таки істотні підстави для того, щоб розглядати звертання-речення як своєрідні еквіваленти (замінники) речення, як такі синтаксичні одиниці мови і мовлення, що перебувають поза межами як двоскладних речень, так і односкладних. [...] Тільки дуже умовно, зважаючи на деяку розчленованість думки, почуття, що їх виражають звертання-речення, вони тією чи іншою мірою можуть наближатися до речень двоскладних або односкладних. Отже, звертальні конструкції слід вважати не реченнями – двоскладними чи односкладними, а лише їх своєрідними функціональними замінниками"³. Подібне тлумачення знаходимо і в "найсвіжійшій" роботі вченого, присвяченій звертанню: "Особливе мовленнєве явище – "звертання-речення", або "речення-звертання" (вживається і термін "вокативні речення" здебільшого в русистиці): це не звертальна частина речення, а окрема комунікативна одиниця, яка своєрідно вживається як речення"⁴.

¹ Проничев В.П. Синтаксис обращения /на материале русского и сербохорватского языков. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1971. – С. 70.

² Дудик П.С. Звертання-речення в сучасній українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1971. – № 5. – С. 43; Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 309.

³ Там само. – С. 309.

⁴ Дудик П.С. Звертання, його граматичні категорії // Граматичні категорії української мови. Тези Всеукраїнської наукової конференції, м. Вінниця, 21–23 листопада 2000 р. – Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2000. – С. 41.

Прямо не говорячи про розчленованість чи нерозчленованість вокативних речень, І. Кучеренко пише: "Одночленні номінативні і вокативні речення, залишаючись самостійними, близько зв'язуються з іншими реченнями, що йдуть за ними і мають зміст, зв'язаний з предметом чи явищем, названим цими одночленними реченнями. [...] Ще тісніший зв'язок вони мають тоді, коли в реченнях, що йдуть за ними, підмет виражений займенником, який вказує саме на названий предмет чи особу в одночленних реченнях"¹. Відзначимо, що автор все ж залишається на позиціях визнання синтаксичної повноцінності (реченнєвості) автономних вокативів.

І.Р. Вихованець звертає увагу на неоднозначні тлумачення вокативних речень у науковій літературі: "Одні вчені вважають їх окремим типом односкладних речень, другі зараховують до складу номінативних, треті розглядають як нечленовані речення"², і дає пояснення цьому: "Подібна різноплановість характеристик зумовлюється синкретизмом семантико-синтаксичних властивостей вокатива як головного члена цих речень і різноспрямованістю їх формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного членування". Вчений категорично відкидає тезу про нечленованість вокативних речень – вони "членовані, хоча б тому, що головний член може поширюватися незалежними словами"³, і пропонує таке тлумачення цього типу утворень: "Вокативні речення – це вокативи, у яких конденсується суб'єктно-предикатна структура думки, почуття, волевиявлення. Вони вирізняються семантико-граматичною ізольованістю в тексті, а отже, внутрішньою синтаксичною самодостатністю. Центральну ланку вокативних речень становить іменник у формі кличного відмінка, що вимовляється з особливою інтонацією, яка передає заклик, спонукання до припинення дії, докір, обурення та ін. Часто вокативи супроводжуються вигуками і частками, що посилюють і диференціюють

¹ Кучеренко І.К. Вокатив як виразник функціонуючого члена речення і так зване звертання // Проблеми синтаксису: Праці міжвузівської наукової конференції з питань синтаксису. – Львів, 1963. – С. 70–71.

² Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 61.

³ Там само. – С. 61–62.

семантико-синтаксичні особливості вокативних речень"¹. І далі: "З формально-синтаксичного погляду вокативні речення являють собою членовані односкладні речення, головний недиференційований на підмет і присудок член яких виражений кличним відмінком і може поширюватися атрибутивними компонентами". Для підтвердження цього положення наведемо такий промовистий приклад: Зелена моя сторононько, праотчий старий краю мій! Тут вітер шепоче тихенько, тут річка збігає легонько, Всю ніч не змовка соловій (О. Лупій).

І.Р. Вихованець стверджує, що вокативні речення є утвореннями синтаксемного характеру, які "в семантико-синтаксичному плані членуються на дві конститутивні синтаксеми, одна з яких є лексично вираженою, складного семантико-синтаксичного змісту (суб'єктно-адресатна семантика), а друга – лексично не вираженою, нульовою (предикатна семантика)"². Зауважимо, що реченневий характер автономно вжитих вокативів опосередковано відбивають і всі названі вище їх класифікації, які ґрунтуються не на формальних показниках наявної на поверхневому рівні речення грамеми, а на семантиці відсутнього, проте чітко домислюваного з контексту й ситуації, предиката.

На наш погляд, формально-синтаксична кваліфікація аналізованих елементів прямо залежить від їх семантико-синтаксичних характеристик, зумовлених специфікою функцій, які ці утворення виконують у ході мовного спілкування. На формально-синтаксичному рівні речення вони представляють спеціальну функціональну сферу мови, яку ми називаємо сферою апеляції. Елементи цієї сфери, передусім субстантивна форма вокатива, виникли у мові внаслідок синтаксичної редуції і зосереджують у собі відповідно суб'єктно-об'єкту предметну семантику а також семантику спонукальності до сприйняття мовлення, яка виявляється навіть у випадку відсутності на формально-синтаксичному рівні дієслова-імператива. У зв'язку з сказаним наведемо цікаве міркування І. Кучеренка: "... в реченнях

¹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 61–62.

² Там само. – С. 62.

зверненої мови (особливо, коли воно має спонукальний характер, це виразно видно) значення "звертання" властиве не лише іменникові в вокативі, але й дієслову [...] Щоб яскравіше показати це, наведемо приклади окремо вжитих згаданих форм: [Гриць] (перескочив через тин). *Галю!* (І. Корнійчук). [Соня] (подає йому хліб). *Гляньте!* (І. Карпенко-Карий). Навряд чи хто стане твердити, що Т.Г. Шевченко не звертався до трудящого люду, коли закликав: *Поховайте та вставайте, кайдани порвіте*. Ми не маємо також сумніву в тому, що це й сприймається читачем (тут він – співбесідник поета, слухач, 2-га особа) як звертання. Ці види звертань різняться тим, що іменник називає особу, до якої звертаються, а дієслово дію, з якою звертаються. Звернена мова завжди існує як засіб живого, безпосереднього спілкування, через це з ситуації мовлення співбесідникові відомо в першому випадку, з чим звертаються до нього, а в другому – що звертаються саме до нього. Тим більше, що обидві форми звертань – іменникова і дієслівна – мають значення 2-ої особи: перша називає її, а друга вказує на неї своїми формальними показниками (особовими закінченнями)"¹. З вище наведених міркувань, на наш погляд, впливає й припущення що в зверненій мові (функціональній сфері апеляції у нашій термінології. – М.С.) специфічно виявляються зокрема і категорійні властивості граматичних форм: імена набувають дієслівної семантики і навпаки. Таким чином, для точної кваліфікації аналізованих утворень треба передусім їх відмежувати від формально схожих односкладних речень, що репрезентують функціональну сферу представлення. Йдучи за цією логікою аналізу, спочатку протиставимо односкладні речення апеляції односкладним реченням представлення. Далі відповідно протиставляємо односкладні речення апеляції з простим іменниковим головним членом співвідносним з підметом (вокативні) односкладним реченням представлення з простим іменниковим головним членом співвідносним з підметом

¹ Кучеренко І.К. Вокатив як виразник функціонуючого члена речення і так зване звертання // Проблеми синтаксису: Праці міжвузівської наукової конференції з питань синтаксису. – Львів, 1963. – С. 68.

(номінативним). Саме це протиставлення у прихованій, некатегоричній формі власне бачимо у М.У. Каранської, яка завершує огляд речень-звертань думкою, що їх, "може, слід було б віднести до одночленних номінативних речень і вважати їх спонукальним різновидом номінативних речень"¹. Хоча і в номінативних, і у вокативних односкладних реченнях формально-вираженням є один головний член з первинною предметною семантикою, однак набута номінативом і вокативом у позиції головного члена предикатна семантика, на наш погляд, є відмінною: предикативність є значно сильнішою у вокативних утвореннях, що зумовлюється як їх специфічним витворенням внаслідок синтаксичної редукції, так і значно вищим рівнем емоційності мовленнєвих актів, у вираженні яких беруть участь аналізовані вокативні форми.

Вказані семантичні особливості по-різному виявляються у конкретних вокативних реченнях. Окрему групу становлять автономно вжиті вокативи, які використовуються з метою покликати адресата мовлення, спонукати його до сприйняття мовлення: Матусю!.. Матусю!.. – гукав він у другу хату, витираючи впрілу лисину. – Гостя маємо (М. Коцюбинський); Правнуче! Знай, що ми чесно жили, Та не зуміли безчестя зломити!..(М. Руденко); Людино! Коли дерево сторуко Голубить небо, вітер і весну, І день, і ніч, і вечори, і ранки, Не забувай, що дві твої руки Не можуть мати спокою ніколи (В. Стус).

Формальною особливістю таких утворень є їх використання у ініціальних позиціях діалогу чи монологу, на початку реплік. Вокативну форму іменника у цьому випадку можуть часто поширювати (або й заступати) прикметники, займенникові прикметники, дієприкметники, які проте як правило не містять спеціальної характеристики адресата: Собрате мій! Дай знати Дульсиней, що я погиб у вашім вітряку! (Л. Костенко); О розп'ятий! глянть на мене! О не дай мені пропасти У безодні мук, розлуки, у зневір'я глибині (І. Франко); Шановні! Пан гетьман – цар і імператор Северин Наливайко зараз буде приймати послів з чужої країни (М. Вінграновський). У випадку трансформації такого утворення

¹ Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови: Навч. посібник. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 150.

у двоскладне речення відсутній (але достатньо чітко усвідомлюваний мовцями) предикат міг би бути заміщений імперативами, які означають дії-сприйняття мовлення, реакцію на нього.

Зовсім іншою нам уявляється ситуація у випадку використання автономних вокативів для вираження вимоги виконання адресатом мовлення якоїсь певної дії, яка переважно є зрозумілою (впливає) з попереднього контексту (ситуації): Батько піднімає рушницю. Секунда і станеться злочин. Дівчина кидається до батька і повисає на зброї з криком: Батьку! (О. Довженко). Відзначимо, що діапазон нав'язуваної ним дії є значно ширшим (охоплює увесь простір фізичної і інтелектуальної діяльності особи). Значно вищою у порівнянні з попередньою групою є емоційність вокатива-речення.

Третю своєрідну групу вокативів-речень, на наш погляд, складають вокативи, які стосуються комунікативних ситуацій зустрічі, часто несподіваної (впізнання адресата, радості, здивування, обурення тощо з цим пов'язаних): Михайлику! – сполохано зойкнула молодиця і для чогось перепитала: Це ти? (М. Стельмах). У цьому випадку вокатив не вдається доповнити названими вище імперативами, такі речення найлегше трансформувати у двоскладні типу *Це ти, адресате, адресате ти такий*. Предикативність таких утворень є найбільш близькою до предикативності у номінативних реченнях. Специфічним буде лексико-семантичне наповнення вокативних форм цієї групи: можливими є номінації особи, що містять семи оцінки або характеристики: Підла! Підла! Чому не встанеш і не відкриєш цим людям очі на дійсність? (І. Вільде).

В усіх вищеозначених проявах субстантивна форма вокатива трактується нами як головний член односкладного речення апеляції. Цей елемент відзначається усіма необхідними для такої кваліфікації властивостями¹: входить у структурну схему елементарного простого односкладного речення як єдиний його головний член; містить у собі модально-часову характеристику речення причому значно інтенсивнішу ніж у відповідних реченнях сфери представлення – номінативних; має простий іменниковий головний член співвіднесений з підметом двоскладного речення апеляції, побудованого за моделлю *Адресате, дій!* і виражається спеціалізованою морфологічною формою кличного відмінка.

¹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 73.

Підвищена емоційність мікроконтекстів з вокативами у позиції автономного речення зумовлює і досить поширені у мові випадки переходу цих форм і утворень у власне емоційні одиниці: вигуки та вигуківі еквіваленти речень. Ось як характеризує цей процес І.Р. Вихованець: "вокативний головний член, набуваючи сильнішого емоційного забарвлення і втрачаючи своє первісне суб'єктно-адресатне значення, стає вигуком, а отже, членоване вокативне речення переходить у нечленоване вигукове..."¹. Синтаксично автономні відвокативні утворення такого типу не мають характерних ознак речення і власне можуть бути кваліфіковані як вигуки, що є формальними еквівалентами речень (нечленованими реченнями).

Українська мова. – № 1. – 2002. – С. 32–41.

Слинько І.І.

Парадигматика простого речення української мови (односкладне речення)

Оскільки ми вважаємо, що номінативні речення не мають парадигм, при розгляді односкладних речень звернемо увагу, головним чином, на видозміни безособових та інфінітивних структур.

Спираючись на висловлення О.О. Потебні про те, що "на питання *кто светает* мова найближчим способом передбачає відповідь не "бог светает"... а "свет светает"², Є.О. Седельников виводить безособові речення із двоскладних: *Телега стучит – Стучит, Рассвет брезжит – Брезжит, Свет светает – Светает...* При цьому він розуміє, що "в синхронному плані вихідною для

¹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. –К.: Наук. думка, 1992. – С. 62.; Вихованець І.Р. Транспозиція українських відмінкових форм // Opera Slavica. – VIII. – 1998. – С. 25.

² Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Об изменении значения и заменах существительного. – М., 1968 – Т. 3. – С. 330.

трансформації слід вважати модель з нульовим підметом, враховуючи її велику регулярність¹. Але оскільки сучасна вихідна модель має нульовий підмет, він робить висновок, що безособові речення, як і номінативні, не можна вважати односкладними². Близькою є думка Т.П. Ломтева, який заперечує односкладність безособових речень на тій підставі, що вони мають "формальний предмет"³. Однак на основі відсутності підмета (а саме про це свідчать назви "нульовий підмет", "формальний предмет") більш ніж дивно, на нашу думку, твердити, що безособові речення є двоскладними. І звичайно, вихідною формою безособових речень є не їх колишній прототип (*Свет светает*), а сучасна модель (*Светаает*).

Є.О. Седельников і Т.П. Ломтев відзначають такі характери і риси безособових речень, як відсутність протиставлень за особами, числом, а в минулому часі – за родом⁴. Але це ознаки безособових речень з погляду їх зіставлень із двоскладними. Ми визначатимемо парадигми безособових речень виходячи з того, що вони становлять окремий тип односкладних речень і мають свої вихідні форми.

Залежно від наявності регулярних поширювачів повна парадигма безособових речень може мати чотири варіанти. Перший варіант – речення з безособовими дієсловами без обов'язкових поширювачів:

Індикатив:	теперішній час:	Світає.
	минулий час:	Світало.
	давноминулий час:	Світало було.
	майбутній час:	Буде світати (світатиме).
Ірреальні:	умовний:	Світало б.

Другий – речення з безособовими дієсловами і регулярними поширювачами у давальному відмінку:

Індикатив:	теперішній час:	Щастить йому.
	минулий час:	Щастило йому.
	давноминулий час:	Щастило було йому.
	майбутній час:	Буде щастити йому.
Ірреальні:	умовний:	Щастило б йому.

¹ Седельников Е.А. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений // Филол. науки. – 1961. – № 3. – С. 75.

² Там же. – С. 77.

³ Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М., 1972. – С. 169.

⁴ Седельников Е.А. Знач. праця. – С. 75; Ломтев Т.П. Знач. праця. – С. 164.

Третій – речення з безособовими дієсловами і регулярними поширювачами у родовому відмінку:

Індикатив:	теперішній час:	Вистачає книжок.
	минулий час:	Вистачило книжок.
	давноминулий час:	Вистачило було книжок.
	майбутній час:	Вистачить книжок.
Ірреальні:	умовний:	Вистачило б книжок.

Більшість речень з безособовими дієсловами легко поширюється інфінітивами, більш обов'язковими при дієсловах типу *хочеться, кортить* і под. Такі речення становлять четвертий варіант повної парадигми, який, крім наявності інфінітива, нічим не відрізняється від інших видозмін:

Індикатив:	теперішній час:	Хочеться писати.
	минулий час:	Хотілося писати
	давноминулий час:	Хотілося було писати.
	майбутній час:	Буде хотітися писати.
Ірреальні:	умовний:	Хотілося б писати.

Н.Ю. Шведова вважає, що за зразком безособових речень типу *Светаёт* відмінюються також речення структурної схеми $V_{\text{ЗрI}}$ (перша неповна парадигма): *Стучат, Идут, Звонят, Тебя спрашивают, На улице шумят*¹. На наявність видозмін у неозначено-особових реченнях звернули увагу й українські мовознавці².

В українській мові неозначено-особові речення типу $V_{\text{ЗрI}}$ відмінюються за таким же зразком, що й дієслівні безособові речення, тобто за повною парадигмою. Пор.:

Індикатив:	теперішній час:	Садять над козаком явір та ялину.
	минулий час:	Посадили над козаком явір та ялину.
	давноминулий час:	Посадили були над козаком явір та ялину.
	майбутній час:	Посадять над козаком явір та ялину.
Ірреальні:	умовний:	Посадили б над козаком явір та ялину.

¹ Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970. – С. 564, 591.

² Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. акад. І.К. Білодіда. – К., 1972. – С. 238.

Але цю парадигму не можна ототожнювати з безособовою, бо створюється вона на основі іншого типу речення. Н.Ю. Шведова не вважає означено- й узагальнено-особові конструкції окремими типами речень і розглядає як неповні реалізації двоскладного речення структурної схеми $N_1 - V_f$. Неозначено-особові конструкції вона виділяє в окремий тип односкладних речень структурної схеми $V_{\text{зрп}}^1$. Г.О. Золотова щодо цих різновидів зазначає, що вони "не структурного, а семантичного і стилістичного порядку", тому "до власне граматичної класифікації речень відношення не мають і принципом поділу в типології простого речення бути не можуть"². Ці міркування дослідниці ґрунтуються не стільки на мовних, скільки на логічних поняттях. Замість того щоб виявити залежність чи незалежність дії від головного члена структурної схеми, вона веде мову про суб'єктність чи безсуб'єктність. "Категорія означеності, неозначеності, узагальненості як способи подавання особи, – зазначає Г.О. Золотова, – властиві лише реченням з особовим суб'єктом"³. На цій підставі робиться висновок, що означено-, узагальнено- і неозначено-особові конструкції є суб'єктні, тобто двоскладні. Оскільки в подібних конструкціях виражається певне відношення до означеної, узагальненої чи неозначеної особи, логічніше було б зробити висновок, що вони є проміжними утвореннями між односкладними і двоскладними. Свого часу узагальнено- і неозначено-особові речення дуже влучно були названі відносно-безособовими⁴. Звичайно, питання про виділення означено- й узагальнено-особових речень ще вимагає подальшого обґрунтування⁵. Але ознаки неозначено-особових речень більш виразні. Для їх оформлення використовується форма 3-ї особи теперішнього часу чи минулий множини, які "є вираженням незалежної дії, діяч лексично не позначений і граматично поданий як неозначений"⁶, тому є підстави вважати

¹ Грамматика современного русского литературного языка. – С. 551, 564.

² Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., 1973. – С. 162, 164.

³ Золотова Г.О. Знач. праця. – С. 167.

⁴ Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / За ред. Л. А. Булаховського. – К., 1951. – Т. 2. – С. 68.

⁵ Пор. трактування цих речень у праці: Лекант П.О. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. – М., 1974. – С. 19–30.

⁶ Там же. – С. 21.

неозначено-особові конструкції особливим типом речення. У зв'язку з цим парадигму неозначено-особових речень теж необхідно виділяти в особливий проміжний тип.

При поєднанні предикативних слів типу *треба, можна, гріх, жаль, шкода* і под. з інфінітивами утворюється нова парадигма безособових речень. Вона оформляється за допомогою зв'язки *бути* і тому не має давноминулого часу. Такі форми становлять І неповну парадигму безособових речень:

Індикатив:	теперішній час:	Треба писати.
	минулий час:	Треба було писати.
	давноминулий час:	–
	майбутній час:	Треба буде писати.
Ірреальні:	умовний:	Треба було б писати.

За допомогою зв'язки *бути* оформляються парадигми безособових речень іменного типу. Вони також не мають давноминулого часу. Їх слід виділити в II неповну парадигму, оскільки вони відрізняються від I неповної парадигми своїм складом. Основний компонент таких речень – предикативні прислівники чи форми на **-но, -то**. Речення з предикативними прислівниками типу *тепло, тихо, холодно, весело, видно, чути, присьмно* і под. утворюють перший варіант II неповної парадигми.

Індикатив:	теперішній час:	Тепло.
	минулий час:	Було тепло.
	давноминулий час:	–
	майбутній час:	Буде тепло.
Ірреальні:	умовний:	Було б тепло ¹ .

При деяких предикативних прислівниках може вживатися інфінітив, напр. *тепло спати, присьмно поздоровити* і под., але він не такий регулярний, як у реченнях попередньої парадигми.

¹ Цю парадигму не можна вважати однотипною з формами *Тишина, Была тишина* і т. ін., як це маємо у Н.Ю. Шведової "Таке розмежування, – зазначав О.О. Шахматов, – залежить від різної природи таких слів, як *мороз* і *морозно*. Прислівник сам по собі поєднується з уявленням про час, про наявність ознаки в теперішньому, тим часом для того, щоб іменник викликав уявлення про наявність відповідного уявлення в теперішньому часі, вимагається емфаза" (Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – С. 52). Крім того, різну функцію виконує дієслово *бути* – присудка такого абстрактного значення, що близький до зв'язки (у сполученні з іменником), і чистої зв'язки (у сполученні з прислівником).

У другий варіант цієї парадигми необхідно виділити речення з формами на **-но, -то**. Вони хоч і відмінюються так само, як речення з предикативними прислівниками, але відрізняються від них валентними особливостями головного слова. Форми на **-но, -то** не сполучаються з інфінітивами, зате можуть мати поширювачі у знахідному відмінку (дуже характерні для них) і зрідка – в орудному:

Індикатив:	теперішній час:	Заяву написано.	Заяву написано олівцем.
	минулий час:	Заяву було написано.	Заяву було написано олівцем.
	давноминулий час:	–	–
	майбутній час:	Заяву буде написано.	Заяву буде написано олівцем.
Ірреальні:	умовний:	Заяву було б написано.	Заяву було б написано олівцем.

При цьому слід зазначити, що хоч форми на **-но, -то** тепер здебільшого доконаного виду, теперішній час речень з цими формами визначається, оскільки він розуміється синтаксично – як протиставлення до форми з минулим часом (*Заяву написано – Заяву було написано*).

При розгляді парадигм двоскладних речень відзначалося, що трансформація форм з перехідними дієсловами типу *Брат пише лист* за допомогою пасивних дієслів не виводить конструкцію за межі дієслівної парадигми, а за допомогою пасивних дієприкметників перетворює з двоскладних дієслівних речень у двоскладні іменні. Втрата узгодження пасивних нечленних дієприкметників середнього роду з відповідними назвами привела в історичному минулому до того, що іменні двоскладні речення перетворилися на односкладні (*Документа написана. Заява написана. Слово написано – Документ, заяву, слово написано*). Одним з характерних показників такого перетворення став знахідний відмінок: *зорано ниву, ізжато пшеницю, взято його тощо*¹. Тому поширювачі у знахідному відмінку і досі типові для парадигм з формами на **-но, -то**. Із перетворенням пасивних двоскладних речень на безособові відпала необхідність позначення діяча. Звідси майже

¹ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1977. – Т. 4. – Вып. 2. – С. 255.

цілковита відсутність орудного суб'єкта в безособових реченнях на **-но, -то**¹. Для них більше властивий орудний знаряддя, що не суперечить безособовому характерові конструкції.

У парадигмі з номінативними реченнями Н.Ю. Шведова розглядає також форму *Ни души*². Справді, це речення пов'язане з номінативним і становить його заперечну модифікацію: *Душа – Ни души*³. Речення *Не было ни души. Не будет ни души. Не было б ни души* і под. являють собою видозміни вихідної форми теперішнього часу *Нет ни души*, оскільки *нет* – це перетворене сполучення *не есть*, якому відповідають *не было, не будет* і т. ін. Інших видозмін речення *Нет ни души* не має. Якщо не визнати його вихідною формою цієї парадигми, створиться враження, що воно взагалі не має похідних форм, а це не відповідає мовній дійсності.

Н.Ю. Шведова зазначає, що речення типу *Ни души* можуть виступати і з напівповнозначними дієсловами – *Не стало ни души. Не сказалось ничего лишнего*⁴. Але цей факт свідчить також про те, що речення *Ни души* не можна вважати вихідною формою, оскільки деякі напівповнозначні дієслова можуть мати теперішній час, пор. *Не оказывается ничего лишнего*.

Видозміни речень типу *Нема ні души*⁵ треба виділити в окрему парадигму безособових речень, оскільки їх структурна схема значно

¹ Питання про можливість уживання орудного дійової особи при формах на **-но, -то** в українській мові ще й досі дискутується (див.: Смагленко Ф. П. Про безособові речення з словами на **-но, -то** у присудку // Праці Одес. держ. ун-ту. – 1961. – Т. 151. – Вип. 2. – С. 87; Сучасна українська літературна мова. – С. 251; Півторак Г.П. Оповідання написано – оповідання написане // Питання мовної культури. – К., 1970. – Вип. 4. – С. 55).

² Грамматика современного русского литературного языка. – С. 590.

³ Див. зауваження П.О. Леканта: "Генітивні заперечні речення співвідносні з номінативними не тільки як типи (за наявністю спільних граматичних значень буттєвості, теперішнього часу і реальної модальності), але й на рівні конкретного речення – у плані ствердження чи заперечення буття самого предмета у теперішньому часі (пор. *Огонек – Огоньки – Ни огонька: Дерево – Деревья – Ни дерева – Ни одного дерева* тощо). Ця співвідносність також підтверджує приналежність генітивних заперечних речень до системи односкладних іменних" (Лекант П.О. Знач. Праця. – С. 59).

⁴ Грамматика современного русского литературного языка. – С. 562.

⁵ Російському *нет* відповідає укр. діал. *ніт* і літературне *нема, немає* "Укр. *нема* і відповідні йому можна вважати відносно новим, – зазначає О. О. Потебня, – не давнішим XIV ст. Ст. рос. і з. нр. говірки його не знають, тому що в польських найдавніших пам'ятках ще ставлять *ніе (-нѣ)* зам. *ніема, ніemasz*" (Из записок по русской грамматике. – М., 1968. – Т. 3. – С. 377).

відрізняється від попередніх. Вона ґрунтується на запереченні, що відіграє конструктивну роль¹. У безособові найлегше переходять дієслова буття чи становлення (*бути, стати*). Такі заперечні конструкції утворюються тільки з родовим відмінком, оскільки він стоїть на місці підмета стверджувального речення (*Є вітер, хвилі – Нема ні вітру, ні хвилі*). Отже, "родовий відмінок і є головною конструктивною частиною, яка обумовлює безособовість заперечного речення"². В усьому іншому видозміни безособових заперечних речень подібні до раніше розглянутих безособових парадигм, особливо іменного типу. При цьому можуть бути два варіанти видозмін залежно від наявності другої заперечної частки *ні*:

Індикатив: теперішній час:	Нема вітру і хвилі.	Нема ні вітру, ні хвилі.
минулий час:	Не було вітру і хвилі.	Не було ні вітру, ні хвилі.
давноминулий час:	–	–
майбутній час:	Не буде вітру і хвилі.	Не буде ні вітру, ні хвилі.
Ірреальні: умовний:	Не було б вітру і хвилі.	Не було б ні вітру, ні хвилі.

При наявності напівповнозначних дієслів заперечні речення відмінюються за зразком повної парадигми: *Не виявляється нічого зайвого. Не виявилось нічого зайвого. Не виявилось було нічого зайвого. Не виявиться нічого зайвого, Не виявилось б нічого зайвого.*

На думку Н.Ю. Шведової, речення типу *Народу! Смаху! Шуму! Грибов!* теж мають парадигму: *Народу! Народу было! Народу будет! Народу было б!* (V неповна парадигма)³. Тут знову спостерігаємо заміну понять: речення *Народу!* не є вихідною формою для цієї парадигми, оскільки відомі вислови є теперішнім часом дієслова *бути*. На них у свій час указував ще О.О. Шахматов, правда, зазначаючи, що вони трапляються у давній чи обласній мові: *Всякова*

¹ У зв'язку з цим не можна погодитися з Г.О. Золотовою, яка вважає, що всі заперечні речення – це тільки семантичні модифікації моделей, і тому вони не можуть бути вихідними формами граматичних парадигм (див.: Золотова Г.А. Знач. праця. – С. 221, 204).

² Галкина-Федорук Е.М. Безличные предложения в современном русском языке. – М., 1958. – С. 195. Див. також: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1938. – С. 334–335.

³ Грамматика современного русского литературного языка. – С. 583.

*сброта єсть среди народа, Єсть добрых людей на свете, У меня єсть сонных капель*¹. Речення з формою є часто зустрічаються у записях з української народної мови та у творах деяких письменників минулого століття: "Ой є, стара мати, в полі розного цвіту, ой є нашого брата а по всьому світу" (М. Драгоманов); "Вже книжок є понаписуваних всяких" (Етн. зб.); "Усякого народу є"; "Є дівчат і бойких і мудрих"; "Хоч і є у кого хлібця" (Г. Квітка-Основ'яненко)². Отже, справжня парадигма цих речень має такий вигляд:

Індикатив:	теперішній час:	Усякого народу є.
	минулий час:	Усякого народу було.
	давноминулий час:	—
	майбутній час:	Усякого народу буде.
Ірреальні:	умовний:	Усякого народу було б.

О.О. Шахматов називає такі речення двочленими безособовими стверджувальними, в яких "головний член виражений сполученням безособової форми дієслова з родов. відмінком іменника або іменникового займенника". І далі: "Таке сполучення здається граматично нерозкладним, бо родов. відмінок не може бути пояснений залежністю об'єкта від дієслова"³. Двочленні безособові речення такого типу трапляються в литовській, латиській і давньонімецькій мовах⁴. На думку Є.М. Галкіної-Федорук, це проміжний тип речень між двоскладними та односкладними, що "стоять ближче до безособових"⁵.

Генітивні речення типу *Народу! Сміху! Галасу!* тощо співвідносні з номінативними і, можливо, утворилися під впливом кількісно-іменних конструкцій типу *Багато народу. Багато сміху. Багатогаласу*⁶. Вони, як і номінативні речення, не мають парадигм.

¹ Шахматов А.А. Знач. праця. – С. 119. Див. також: Галкіна-Федорук Е.М. Знач. праця. – С. 188.

² Тимченко Е. Функции генитива в южнорусской языковой области // Рус. филол. вестн. – Варшава, 1913. – № 1–4. – С. 320.

³ Шахматов А.А. Знач. праця. – С. 119.

⁴ Там само. – С. 119

⁵ Галкіна-Федорук Е. М. Знач. праця. – С. 189.

⁶ Шахматов А. А. Знач. праця. – С. 60. Пор. уточнення П.О. Леканта про те, що "вплив кількісно-іменної конструкції на генітивне речення ймовірний лише в плані походження цього типу речень, а не в плані побудови конкретного генітивного речення" (Лекант П.А. Знач. праця. – С. 55).

Н.Ю. Шведова вказує на можливість уживання з реченнями типу *Народу! Грибов! напівповнозначних дієслів: Грибов там оказалось! Народу стало!*¹. Це деякою мірою підтверджує думку про те, що форма *Народу!* не є вихідною, оскільки можливі речення з напівповнозначними дієсловами в теперішньому часі: *Грибов там оказывається!* Видозміни родового відмінка з напівповнозначними дієсловами здійснюються за повною схемою безособових речень: *Грибів там виявляється! Грибів там виявилось! Грибів там виявилось було! Грибів там виявяться! Грибів там виявилось б!*

Отже, у сучасній українській літературній мові немає, по суті, підстав для розгляду парадигми стверджувальних генітивних речень, оскільки власне генітивні речення не мають парадигм; видозміни вихідної форми типу *Усякого народу* є застарілими і зберігаються у розмовній, головним чином діалектній, мові, а форми з напівповнозначними дієсловами відмінюються як безособові речення, що мають повну парадигму.

Інфінітивні речення настільки своєрідні, що їх важко звести в якусь структурну схему. З одного боку, у них немає прямої вказівки на особу, оскільки незалежний інфінітив "не ускладнений значенням особи, числа і роду"². Тому довгий час інфінітивні речення вважали безособовими. З другого боку, було встановлено, що в інфінітивних реченнях "називається дія, яку потрібно (бажано і т. ін.) здійснити означений, неозначений або узагальнений особи"³. У деяких випадках на особу в інфінітивних реченнях вказує давальний відмінок. Якщо інфінітивні речення виводяться із двоскладних, зберігається навіть співвіднесеність усіх трьох осіб: *Я стою – Мені стояти. Ти стоїш – Тобі стояти. Він стоїть – Йому стояти. Ми стоїмо – Нам стояти* і т. ін. Отже, якщо в безособових реченнях дія незалежна від діяча, то в інфінітивних має певне відношення до особи.

Вивчення парадигматики інфінітивних речень показує, що ще не враховані всі особливості цього типу. Як відомо, інфінітивні речення настільки переважані різними модальними відтінками, що

¹ Грамматика современного русского литературного языка. – С. 562.

² Галкина-Федорук Е.М. Знач. прая. – С. 200; Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке. – М., 1968. – С. 110.

³ Бабайцева В.В. Знач. прая. – С. 110.

"вони частіше сприймаються у способі, ніж у часі"¹. У зв'язку з цим виникає питання, чи можуть інфінітивні речення мати парадигми. Існує думка, що їх не можна вважати первинними, оскільки вони "знаходять своє місце серед регулярних структурно-семантичних, експресивно-модальних модифікацій моделей"². Для більшості інфінітивних речень такий висновок правильний. Однак частина інфінітивних речень припускає видозміни з дієсловом *бути*, на що вказували К.О. Тимофеев, Є.М. Галкіна-Федорук, Н.Ю. Шведова та ін. В українській мові на них звернув увагу Л.А. Булаховський³. Очевидно, доведеться визнати, що деякі інфінітивні речення, не ускладнені модально-експресивними відтінками значення, можна взяти за вихідні і за допомогою зв'язки *бути* побудувати парадигму. Зазначимо, що парадигма інфінітивних речень не повна, бо в ній відсутні форми давноминулого часу:

Індикатив:	теперішній час:	Мені (тобі, йому, нам...) писати ⁴ .
	минулий час:	Мені було писати.
	давноминулий час:	—
	майбутній час:	Мені буде писати.
Ірреальні:	умовний:	Мені було б писати.

Цікаво, що ця парадигма створюється за типом іменних, а не дієслівних речень (пор. *Було тепло. Заяву буде* написано і т. ін.). У цьому проявляється її проміжний характер. Проте найголовнішою її особливістю є обов'язкове вживання давального відмінка, без якого сполучення зв'язки *бути* з інфінітивом неможливе, оскільки утворюються двозначні форми (*Мені буде писати* – *Буде писати...*). К.О. Тимофеев вважає такий давальний відмінок

¹ Курс сучасної української літературної мови. – С. 61.

² Золотова Г.А. Знач. праця. – С. 155–156.

³ Курс сучасної української літературної мови. – С. 61.

⁴ Сучасні інфінітивні речення, на думку К.О. Тимофеева, утворилися внаслідок взаємодії дієслівно-інфінітивних речень і конструкцій з відокремленим об'єктом інфінітивом. Дієслівно-інфінітивні речення у давніший час могли мати різні форми *бути*, у тому числі теперішній час: *єсть видѣти, єсть внити...* У зв'язку із западом форм теперішнього часу дієслова *бити* і під впливом конструкцій з об'єктом інфінітивом, що не мали цих форм, у сучасній російській мові поширились конструкції теперішнього часу без зв'язки (див.: Тимофеев К.А. Об основных типах инфинитивных предложений в современном русском литературном языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950. – С. 292–301).

виразником суб'єкта¹. Є.О. Седельников іде далі і визнає давальний відмінок в інфінітивних реченнях підметом, відзначаючи, що ним не керують дієслова². Такої ж думки дотримувався і Л.А. Булаховський³. Хоч давальний відмінок в інфінітивних реченнях і незалежний, нам здається, що він "в умовах номінативного ладу російського речення не дістав синтаксичних ознак підмета"⁴ і до того ж не завжди означає суб'єкт дії (пор. приклад з об'єктним значенням "Ну как не порадеть родному человечку!" – О. Грибоедов). Визнавши давальний відмінок підметом, необхідно тоді інфінітив кваліфікувати як присудок (як це робить Л.А. Булаховський), хоч таке твердження з граматичної точки зору теж непереконливе і якоюсь мірою може стосуватися тільки сполучень із зв'язкою *бути*. Очевидно, найближчий до істини К.О. Тимофєєв, який визнає давальний відмінок в інфінітивних реченнях не підметом, а близьким до підмета компонентом. Такий характер давального відмінка свідчить про те, що інфінітивні речення наближаються до двоскладних, а їх парадигми є проміжними – односкладно-двоскладними, дієслівно-іменними, що цілком відповідає гібридній природі інфінітива, який Л.В. Щерба назвав "дієслівним номінативом". Отже, більшість інфінітивних конструкцій належить до особливого типу односкладних речень, але частина з них наближається до двоскладних, утворюючи другу проміжну парадигму.

Таким чином, односкладні речення української мови мають одну повну парадигму з чотирма варіантами і три неповні. Нам здається, що необхідно уточнити, які речення не мають парадигм. Не видозмінюються номінативні речення (не тільки з часткою *ось*⁵, а всі види), генітивні, багато інфінітивних (із значенням спонукання, бажаності, волевиявлення, а також інфінітивно-називні типу *Мені бути письменником*), однослівні⁶, окремі речення з вигуками тощо.

¹ Тимофєєв К.А. Знач. праця. – С. 264.

² Седельников Е.А. Знач. праця. – С. 76.

³ Булаховський Л.А. Питання синтаксису простого речення в українській мові // Дослідження з синтаксису української мови – К., 1958.

⁴ Тимофєєв К. А. Знач. праця. – С. 264.

⁵ Грамматика современного русского литературного языка. – С. 595.

⁶ Однослівні моделі Н.Ю. Шведова взагалі не згадує, оскільки вважає їх не реченнями, а висловленнями (див.: Грамматика современного русского литературного языка. – С. 574).

Парадигми речень сучасної української мови не являють собою застиглу систему форм. Вони виникли внаслідок певних перетворень і продовжують змінюватися далі (пор., наприклад, занепад видозмін вихідної форми *Усякого народу є*). Тому парадигматичні відношення необхідно досліджувати не тільки з погляду синхронії, а й діахронії.

Мовознавство. – 1980. – № 3. – С. 22–29.

СИНТАКСИС ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

Кульбабська О.В.

Просте ускладнене речення в контексті лінгвістичного знання

Однією з актуальних проблем сучасної лінгвістичної теорії є специфікація змісту найуживаніших термінів. Загальновідомо, що фундаментальною синтаксичною одиницею є речення, вивчення якого сягає ще часів античності, коли було здійснено першу класифікацію речень за комунікативною метою (Протагор, Аристотель), поділ речення на дві частини: ім'я та дієслово (Платон), а також встановлена специфіка складних речень й типи відношень між їхніми частинами. Утім, без уніфікації термінології, що її нині активно використовують для опису конструктивно відмінних типів речення, неможливо їх науково обґрунтоване дослідження. Прикметно, що, попри наявність полярних поглядів, у науковій парадигмі синтаксису усталася дихотомія *просте* ↔ *складне* речення. Щодо категорійного простору між складним і простим елементарними реченнями, то його в українській мові заповнюють різнотипні синтаксичні конструкції – традиційні *проті ускладнені речення*. Термін "ускладнення" охоплює багато синтаксичних процесів, що їх можна об'єднати спільним уявленням лише з огляду на вихід речення за межі ядерної структури. Різні види ускладнення простого речення функційно й конститутивно відмінні, тому диференціація синтаксичних процесів – редукції, компресії, транспозиції, модифікації, трансформації тощо – залишається актуальним питанням мовознавчої науки. Аналіз ускладнених речень потребує широкого ремаркування спостережуваних фактів, оскільки ці синтаксичні побудови різні за структурою, семантикою та функціями, що й зумовило відсутність їх

остаточної кваліфікації, порівн.: "складні предикатні вирази" (В. Богданов), "семантично складні прості речення" (А. Прияткіна, Н. Арутюнова та ін.), "семантично неелементарні речення" (І. Вихованець, А. Загнітко, К. Шульжук та ін.), "похідні, або сконденсовані, прості речення" (К. Городенська), "згорнуті складні речення" (М. Всеволодова), "монопредикативні структури з явищами поліпредикації" (Л. Дмитрієва), "екс-речення" (Т. Колосова), "складне судження ієрархічної структури" (О. Москальська), "речення з ретроспективною предикативністю" (О. Яригіна), "прихований аналог складного речення" (Ю. Апресян), "псевдоскладні" (Ю. Южакова) тощо.

Отже, **предмет** нашого вивчення – просте ускладнене речення, а **мета** – визначення критеріїв для детермінації семантичної неелементарності простого речення, логічне обґрунтування його статусу як рівневої одиниці мови й установлення типології поглядів на лінгвальну природу цих асиметричних синтаксичних структур, поява яких "зумовлена не браком засобів вираження чи недосконалістю людської пам'яті, а особливістю плану змісту – його невичерпністю, гнучкістю і протяжністю мовних засобів"¹.

У сучасній українській мові асиметричними можуть бути як прості, так і складні речення. З-поміж першої групи виокремлюють речення, ускладнені компонентами вторинної предикації. Їхній зміст актуалізує граматична категорія предикативності, що перетворює синтаксичну конструкцію на одиницю повідомлення та уможлиблює вираження стосунку речення до дійсності в плані категорійних значень часу й модальності². У семантико-синтаксичному аспекті їхнє номінативне значення виражають дві (і більше)

¹ Гак В. Г. Фразеологические единицы в свете асимметрии языкового знака / В. Г. Гак // Труды Самаркандского государственного университета им. А. Навои / отв. ред. Л. И. Ройзензон. – Самарканд, 1976. – Вып. 277 : Вопросы фразеологии. – С. 7. – (Новая серия).

² Вихованець І. Р. Категорія напівпредикативності [Текст] / І. Р. Вихованець // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка / наук. ред. В. М. Ожоган. – Кіровоград : РВЦКДПУ імені Володимира Винниченка, 2000. – Вип. 23. – С. 127. – (Філологічні науки : мовознавство). – Бібліогр. : с. 129–130.; Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2001. – С. 82 – Бібліогр. : с. 553–613.

пропозиції, а отже, межі номінації події (ситуації, стану справ) не збігаються з межами окремої актуалізації. За нашими спостереженнями, якщо структура речення неоднозначно корелює з його семантикою, то формування семантичної структури речення зумовлюють такі основні чинники: 1) компонентний склад речення; 2) лексико-граматичні розряди слів у системі частин мови; 3) лексемний склад речення і характер семантики лексем; 4) актуальне членування речення; 5) прагматичні чинники реалізації речення-висловлення. Розглянемо виокремлені чинники детальніше.

1. Асиметричність простого речення спричиняють компоненти, які зазвичай не входять до структурної схеми (виняток – вокативний підмет, деякі головні члени, що мають аналітичну форму), а поширюють та ускладнюють її, зокрема: а) прислівні поширювачі (об'єктні, виражені ознаковими іменниками, означальні, апозитивні та обставинні, крім просторових обставин при локативних дієсловах); б) неприслівні поширювачі – детермінанти як складники певного класу речень, який ґрунтується на дистрибутивних відношеннях структури; в) поширювачі з подвійними зв'язками – дуплективи; г) однорідні та відокремлені члени речення, вставні та вставлені конструкції.

2. Будь-яка синтаксична структура, щоб стати реченням, зреалізованим у мовленні, повинна набути відповідного лексико-морфологічного оформлення. Так, функцію діяча в активних і пасивних конструкціях із перехідним дієсловом-присудком можуть виконувати не лише істоти (*людина, тварини, птахи, комахи*), нерозчленована сукупність істот і рослин (*селянство, професура, молодь, комашня, чагарник*), виокремлені сукупності однорідних осіб і тварин (*народ, натовп, команда, стадо*) чи назви виробничих, навчальних, наукових та ін. установ (*інститут, міністерство, комітет, рада, школа, завод* тощо), а й певні стихійні сили (*вітер, буря, смерч, дощ, злива, грім, блискавка* тощо). К. Городенська справедливо зауважує, що, "на відміну від попередніх, їхні дії не мають цілеспрямованого характеру й обов'язково спричинюють зміни в об'єкті. /.../ У пасивних конструкціях ці іменники виражають, окрім суб'єктного, ще й інструментальне значення (знаряддя дії), якого вони набувають у позиції орудного відмінка,

бо для нього основною є семантико-синтаксична функція інструменталія¹. У такий спосіб просте речення збільшує свій семантичний обсяг, як-от: *Повінь знесла мости в Косові* (Із часопису) // *Мости знесені повинню* // *Була повінь + Мости знесені*.

3. Здатність слова вживатися в тій чи тій синтаксичній функції, посідати певну позицію в реченні зумовлена лексичним значенням. "Урахування того, що речення – це насамперед одиниця мови, сформована зі слів у певних граматичних формах, зумовлює потребу введення до обсягу поняття "семантична структура слова" граматичної семантики форми. У зв'язку з цим поняття "інформативний зміст" має охоплювати як лексичну, так і граматичну семантику"². Наприклад, розглянемо речення *Лис – це хижий ссавець* (Із підручника) і *Микола – такий лис!* (Розм.): головна (денотативна) сема лексеми *лис* (перше речення) – "тварина", додаткові – "хижа", "хитра". За переносного вживання (друге речення) денотативною семою слова *лис* є "людина", а додатковими – "хитра", "розумна". Отже, додаткова сема "хитра" через перенесення стала виразником основної ознаки, а речення набуло додаткового порівняльного значення: *Лис хитрий + Микола хитрий* // *Микола хитрий як (ніби, наче) лис* // *Микола – такий лис!*

4. Семантику компонентів простого речення асиметричної будови увиразнює актуальне членування. Так, у першому реченні *Село по-батьківськи зустріло нас* (Із часопису) обставинний поширювач *по-батьківськи* в позиції теми – атрибут присудка, що репрезентує дію за ставленням суб'єкта, у другому реченні *Село зустріло нас по-батьківськи* – уже виконує функцію реми, набувши інформативної самостійності, тому все речення містить порівняльну характеристику суб'єкта з іншим потенційним суб'єктом, порівн.: *Село зустріло нас + Так зустрічають батьки*. Непряме означення ситуації маркує також метонімічну природу підмета (називання частини замість цілого: *мешканці села* → *село*).

¹ Городенська К.Г. Дієслово. Прислівник. Службові слова-морфеми / І. Вихованець, К. Городенська // Теоретична морфологія української мови : академічна граматики української мови [Текст] / за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – С. 245. – Бібліогр. : с. 391–398.

² Арват Н.М. Про ізоморфізм слова і простого речення [Текст] / Н. М. Арват // Мовознавство. – 1982. – № 1. – С. 15. – Бібліогр. : с. 17.

5. Прагматичний чинник реалізації речення об'єднує такі аспекти, як інформаційний обсяг висловлення, фонд спільних знань співрозмовників, прагматичний аспект мовлення, етичні норми, прийняті в суспільстві, інтенція мовця, його мовна компетентність тощо. Порівн.: *Петро – вчитель і На щастя, Петро – вчитель!* Наведені речення мають різне комунікативне завдання: перше вживаємо для ідентифікації суб'єкта, а друге – для суб'єктивної оцінки повідомлюваного¹. Зміст останнього речення зрозумілий адресатові, оскільки комуніканти мають загальне уявлення про дихотомію *добре / погано*, порівн.: *Я щасливий, що Петро – вчитель.*

Складність дослідження речень асиметричної структури як галузі синтаксису полягає в їх багатоаспектності. Зокрема, у сучасній синтаксичній науці спостерігаємо намагання лінгвістів визначити обсяг поняття "ускладнення простого речення", а саме: 1) систематизувати ту сферу ускладнення, яку в посібниках традиційно репрезентують різноманітні явища: однорідні та відокремлені члени речення, вставні й вставлені конструкції, звертання (закцентуємо, що в деяких посібниках для вишів узагалі не виокремлено розділу "Просте ускладнене речення", а отже, зазначені одиниці не розглядають як дещо значуще для теорії простого речення, див., напр.: *Русская грамматика 1980 та ін.*); 2) уточнити склад конструкцій, які можна кваліфікувати як ускладнювачі²; 3) з'ясувати механізми ускладнення, що їх визначають як "конденсація" (Т. Алісова, А. Супрун), "компресія" (А. Швейцер), "згортання" (О. Москальська, І. Вихованець, А. Загнітко, К. Городенська, Н. Гуйванюк та ін.), "взаємодія речень із втратою предикації" (Л. Бархударов, В. Богданов), "взаємодія моделей речення" (Г. Золотова); 4) відмежувати ускладнення за допомогою компонентів, умовно кажучи, зовнішніх у стосунку до структури простого речення, від ускладнення структурно релевантними

¹ Шинкарук В. Категорії модусу і диктуму у структурі речення : монографія [Текст] / Василь Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – С. 64–65 – Бібліогр. : с. 242–264.

² Дудик 2002: Дудик, П. С. Просте ускладнене речення. З навчально-контрольними завданнями, вправами [Текст] : навч.-посіб. / П. С. Дудик. – Вінниця : [б. и.], 2002. – С. 32.; Слинко 1994: Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання : навч. посібн. для студ. філол. ф-тів ун-тів [Текст] / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – С. 296–417. – Бібліогр. : с. 659–667.

компонентами – поширювачами (другорядними членами речення) або словами, що входять у синтаксично нечленовані речення. На нашу думку, тут варто вести мову про певні дихотомії: *структурне ускладнення ↔ ускладнення через використання лексики у вторинному значенні* – імен пропозитивної семантики у невластивій їм синтаксичній функції¹; синтаксичне ускладнення / семантична складність²; синтаксична неелементарність / семантична неелементарність³; модульне / модельне ускладнення⁴; традиційні / нетрадиційні способи ускладнення простого речення⁵.

Структурним (в інших термінах – традиційним, синтаксичним, модульним) називають ускладнення простого речення компонентами, не зумовленими валентністю предиката⁶, якщо до

¹ Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць : монографія [Текст] / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – С. 227–252. – Бібліогр. : с. 301–333.; Селіванова, О. Проблема частиномовної диференціації в лінгвістиці [Текст] / Олена Селіванова // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя / МОН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького; відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2009. – С. 38–53. – Бібліогр. : с. 52–53.; Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові : [підручник] [Текст] / Н. Л. Іваницька. – К. : Вища шк., 1986. – С. 20–22. – Бібліогр. : с. 159–166.

² Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2001. – С. 88, 90, 156, 182–183. – Бібліогр. : с. 553–613.; Прияткина, А. Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения : учебн. пособие для филол. спец. вузов [Текст] / А. Ф. Прияткина. – М. : Высшая шк., 1990. – С. 9. – Библиогр. : с. 172.

³ Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис : підручник [Текст] / І. Р. Вихованець; М-во освіти України. – К. : Либідь, 1993. – С. 112–129. – Бібліогр. : с. 50; 65; 113; 144; 157; 180; 213; 278; 354.

⁴ Лекант П. А. Проблема структурно-семантического осложнения простого предложения [Текст] / П. А. Лекант // Семантическая структура слова и высказывания : межвузов. сб. научн. трудов / Москов. обл. пед. ин-т им. Н. К. Крупской; [ред. кол. : П. А. Лекант (отв. ред.) и др.]. – М. : МОПИ, 1993. – С. 98. – Библиогр. : с. 103.

⁵ Акимова 1996: Акимова, О. Б. Простые предложения, осложненные конструкциями типа "неизвестно куда" : учеб. пособие по спецкурсу [Текст] / О. Б. Акимова; Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург : Изд-во УрГПУ, 1996. – С. 34. – Библиогр. : с. 64–66.

⁶ Вихованець 1993: Вихованець, І. Р. Граматика української мови: Синтаксис : підручник [Текст] / І. Р. Вихованець; М-во освіти України. – К. : Либідь, 1993. – С. 113. – Бібліогр. : с. 50; 65; 113; 144; 157; 180; 213; 278; 354.

завершеного, оформленого висловлення "долучається" непередикативна конструкція (або зворот) як згорнута номінація події, ситуації. Деколи такий ускладнювальний компонент кваліфікують як "модуль", визначаючи його як уніфікований функційний вузол, що виконує важливу роль у реченнєвій структурі¹. До ускладнювачів невалентного характеру належать дієприслівникові звороти, напр.: *Зачувши в сінях перед кухонними дверима всередині плач, Марійка спинилася* (О. Кобилянська); дієприкметникові звороти, напр.: *Якимові ноги, узуті в здорові чоботи, поринали в сніг* (М. Коцюбинський); ад'єктивні звороти, напр.: *Отари – поважно ситі і щасливі – виловлюють із бистрини зірки* (В. Вознюк); інфінітивні звороти, напр.: *Батько з Денисом поїхав у поле – останні копи забирати* (Б. Грінченко); субстантивні звороти, напр.: *Зозуля, ота пташка заводна, комусь літа відлічує ритмічно* (О. Лупул); пояснювально-уточнювальні компоненти, напр.: *Сьогодні, зараз по обіді, Гайка побігла з дому до матері* (Б. Грінченко); вставні компоненти, напр.: *То, бувало, свяятий хліб аж комин колише!..* (С. Руданський); вставлені конструкції, напр.: *Сиротині сонце світить (Світить, та не гріє)* (Т. Шевченко); звертання, напр.: *О, мила нене, пригорни мене!* (О. Логінова). Погоджуємося із зауваженням П. Дудика, що "Кожна з названих синтаксичних реалій (відокремлення, вставність, вставленість чи звертальність) виступає тільки своєрідною семантико-синтаксичною частиною речення, а не окремою і самодостатньою комунікативною одиницею мови й мовлення"².

Семантичне ускладнення виявляємо в реченні, у якому до базової структури одного з вихідних елементарних речень додаємо модифіковану структуру іншого елементарного речення³.

¹ Лекант 1993: Лекант, П. А. Проблема структурно-семантичного ускладнення простого предложения [Текст] / П. А. Лекант // Семантическая структура слова и высказывания : межвузов. сб. научн. трудов / Москов. обл. пед. ин-т им. Н. К. Крупской; [ред. кол. : П. А. Лекант (отв. ред.) и др.]. – М. : МОПИ, 1993. – С. 98–99. – Библиогр. : с. 103.

² Дудик 2002: Дудик, П. С. Просте ускладнене речення. З навчально-контрольними завданнями, вправами [Текст] : навч.-посіб. / П. С. Дудик. – Вінниця : [б. и.], 2002. – С. 32.

³ Вихованець 1993: Вихованець, І. Р. Граматика української мови: Синтаксис : підручник [Текст] / І. Р. Вихованець; М-во освіти України. – К. : Либідь, 1993. – С. 14. – Библиогр. : с. 50; 65; 113; 144; 157; 180; 213; 278; 354.

На думку П. Леканта, "...це побудова простого речення за ускладненою моделлю, реалізація якої та конкретне лексичне наповнення уможлиблюють номінацію двох подій, ситуацій"¹. Автор виокремлює три типи модельного ускладнення: 1) трикомпонентну модель із цільовим суб'єктним інфінітивом, як-от: *Дерева ж зупинились біля ганку оберігати сон* (В. Вознюк); 2) чотирикомпонентну модель з об'єктним інфінітивом каузованої дії, як-от: *Мачуха звеліла Докії горщики поперемивати* (Б. Грінченко); 3) чотирикомпонентну модель із предикативним означенням або прикладкою, як-от: *Васютка побачив батька з розрубленою головою* (Б. Грінченко).

В українському мовознавстві реєстр засобів семантичного ускладнення (вторинної предикації) значно ширший. Він охоплює атрибутивні компоненти (*Легкий вітерець повіяв*); предикатні знаки, які заповнюють невластиву синтаксичну позицію (*Грім злякав малечу*); метонімічні та метафоричні вживання (*Україна здобула незалежність*; *Вир почуттів огорнув серце*); прислівні поширювачі (*Сльоза блищить діамантом на очах*); детермінанти (*З жури у ньєнки болить серце*); дуплексив (*Я побачила батька щасливого*) і подвійний присудок (*Дівчинка сиділа усміхнена*) та ін. Зауважимо, що останній інколи називають "дуплексив" (Л. Томусяк) або "предикативне означення" (М. Павловська), уточнюючи, що такий компонент функціонує в реченнях із подвійним називним (*Мати повернулася втомлена*) і в реченнях із подвійним знахідним (*Діти знайшли зайчика хворого*).

Намагання відмежувати структурне ускладнення від семантичного дає змогу, по-перше, показати, що ускладнення простого речення має різну природу, а по-друге, зосередити свою увагу на малодосліджених явищах, вивчення яких не має давньої традиції, і тому, напевно, термін "нетрадиційний спосіб ускладнення"²

¹ Лекант 1993: Лекант, П. А. Проблема структурно-семантического осложнения простого предложения [Текст] / П. А. Лекант // Семантическая структура слова и высказывания : межвузов. сб. научн. трудов / Москов. обл. пед. ин-т им. Н. К. Крупской; [ред. кол. : П. А. Лекант (отв. ред.) и др.]. – М. : МОПИ, 1993. – С. 98–99. – Библиогр. : с. 103.

² Акимова 1996: Акимова, О. Б. Простые предложения, осложненные конструкциями типа "неизвестно куда" : учеб. пособие по спецкурсу [Текст] / О. Б. Акимова; Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург : Изд-во УрГПУ, 1996. – С. 34 – Библиогр. : с. 64–66. – ISBN 5-7186-0358-8.

у стосунку до них виправданий. Це спричиняє дискусію щодо лінгвального статусу простого неелементарного речення, його місця в типології синтаксичних одиниць¹.

У зарубіжному мовознавстві зазвичай виокремлюють лише два структурні типи речення – просте і складне. У "Словнику лінгвістичних термінів" Дж. Ричардса чітко розмежовано просте речення як "речення з *одним* присудком" і складне – усі решта². Д. Кристалл в енциклопедії англійської мови уналежнює просте (simple) і багаточленне речення (multiple), до якого зараховує (у традиційному витлумаченні) як складні, так і ускладнені побудови³.

Автори граматики Duden пропонують дефініювати синтаксичні комплекси на зразок Accusative with the Infinitive як необов'язкові елементи речення, а самі речення з такими синтаксичними конструкціями дослідники детермінують як прості неускладнені. На противагу їм, речення, до складу яких входять парантези або поширений дієприкметниковий зворот, ототожнюють із підрядною предикативною одиницею⁴. А. Дж. Томсон та А. В. Мартине загалом поділяють таке тлумачення, не виокремлюючи як тип речення із синтаксичними комплексами, проте акцентують увагу на ролі вторинної структури предикації як "замінника" підрядного речення⁵.

У слов'янській мовознавчій традиції прості речення, що вміщують будь-які ускладнювачі інформативної структури, по-перше, тлумачать як **монопредикативні одиниці**, а компоненти, функційно й синтаксично співвідносні з предикативною частиною

¹ Буди́ко 1991: Буди́ко, В. Проблема простого ускладненого речення у вітчизняному мовознавстві [Текст] / М. В. Буди́ко // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 63–68. – Бібліогр. : с. 68.

² Longman 2002: Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics [Text] / Jack C. Richards and Richard Schmidt. With Heidi Kendricks and Youngkyu Kim. – Essex, Pearson Education, 2002. – P. 69.

³ Crystal 2003: Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language [Text] / D. Crystal. – Cambridge : CUP, 2003. – P. 276.

⁴ Duden 2009: Duden : in 12 B. / C. Fabricius-Hansen, P. Eisenberg, R. Fiechler, J. Peters. – Mannheim : Bibliographisches Institut, 2009. – B. 4 : Die Grammatik by Dudenredaktio [Text]. – S. 504.

⁵ Thompson 1995: Thompson, A. J. A. Practical English Grammar [Text] / A. J. Thompson, A.V. Vartinet [IV ed.]. – Oxford : OUP, 1995. – P. 250.

складного речення, мають приховану, потенційну предикативність¹; по-друге, визнають **складними поліпредикативними**, у яких вторинні предикати маркують релятивний, таксисний час, тожне або відмінне значення модальності та особи у стосунку до основного предиката², або **реченнями з обмеженою поліпредикативністю**³; по-третє, кваліфікують як **перехідний тип конструкцій** у ділянці складного та простого речень, пов'язуючи потенційну предикативність похідних компонентів із проблемою напівпредикативності⁴; по-четверте, розглядають з-поміж **особливих явищ синтаксису** паралельно з неповними реченнями

¹ Будько В. Проблема простого ускладненого речення у вітчизняному мовознавстві [Текст] / М. В. Будько // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 63–68. – Бібліогр. : с. 68.; Вихованець, І. Р. Граматика української мови: Синтаксис : підручник [Текст] / І. Р. Вихованець; М-во освіти України. – К. : Либідь, 1993. – С. 112. – Бібліогр. : с. 50; 65; 113; 144; 157; 180; 213; 278; 354.; Граб'є, В. О полупредикативной конструкции и второстепенной предикации [Текст] / Владимир Граб'є // Языкознание в Чехословакии. 1956.–1974 : сб. статей; пер. с чеш., словац., англ. и фр. / под ред. А. Г. Широковой; послесл. А. Г. Широковой. – М. : Прогресс, 1978. – С. 232. – Библиогр. : с. 254.; Дудик П. С. Просте ускладнене речення. З навчально-контрольними завданнями, вправами [Текст] : навч.-посіб. / П. С. Дудик. – Вінниця : [б. и.], 2002. – С. 32.; Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2001. – С. 211–212. – Бібліогр. : с. 553–613.; Камынина А. А. О двух функциях аппозиции в простом предложении современного русского языка [Текст] / А. А. Камынина // Вопросы русского языкознания : Проблемы теории и истории русского языка : сб. статей / под. ред. К. В. Горшковой. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – Вып. 3. – С. 26. – Библиогр. : с. 29–30.; Конюшкевич М. И. Синтаксис близкородственных языков : тождество, сходства, различия. : [монография] [Текст] / М. И. Конюшкевич. – Минск : Изд-во "Университетское", 1989. – С. 18–20 – (Русский язык: теория, функционирование, преподавание); Мойсієнко А. К. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис простого ускладненого речення : [підручник] [Текст] / А. К. Мойсієнко; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К. : ІП Я. Січовик, 2006. – С. 4.; Прияткина, А. Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения : учебн. пособие для филол. спец. вузов [Текст] / А. Ф. Прияткина. – М. : Высшая шк., 1990. – С. 6–7. – Библиогр. : с. 172.

² Барчук В. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис: монографія [Текст] / Володимир Барчук; Держ. вищ. навч. закл. "Прикарпат. нац. ун-т імені Василя Стефаника". – Івано-Франківськ : Сімік, 2011. – 415 с. – Бібліогр. : с. 387–413.

³ Брыковский К. С. О системно-парадигматическом анализе осложнённых и сложноподчинённых предложений в современном немецком языке [Текст] / К. С. Брыковский // Вопросы языкознания. – 1979. – № 3. – С. 71. – Библиогр. : с. 80–81.

⁴ Покусаенко, В. К. Переходные конструкции в области сложного предложения : [монография] [Текст] / В. К. Покусаенко. – Ростов-н/Д. : Изд-во Ростов. ун-та, 1983. – С. 11, 87.

та парцельованими конструкціями¹, і нарешті, умотивовують **самостійний** ("вершинний") **статус** у синтаксичній градації², як-от: просте → складне → ускладнене речення.

За наведеними тлумаченнями, гадаємо, приховано вагоміше теоретичне питання: які ознаки – формальні, семантичні, комунікативні – варто визнати релевантними для типологічної кваліфікації синтаксичних одиниць, оскільки саме протиставлення простого речення складному не завжди переконливе. На нашу думку, важливо зважати, що ускладнювач реченневої структури – це лише її частина, так чи так поєднана з базовим реченням формальним, семантичним, модальним планом, і лише за допомогою такого зв'язку просте ускладнене речення стає окремою самодостатньою синтаксичною, інформаційно-когнітивною та комунікативною одиницею. До того ж просте ускладнене речення необхідно досліджувати з опорою на теорію предикативності і предикації.

В. Богданов тлумачить семантичну структуру як "сукупність предикативних виражень, більше чи менше організованих"³. Просте речення в плані структурування його семантичної будови – це складне предикатне вираження, якщо вміщує кілька предикативних знаків. Наприклад, семантична структура речення *Вчора щасливі школярі подарували артистам дуже гарний букет* має чотири рівні: нульовий – дієслово-домінанта (*подарували*), перший – іменники-актанти й придієсловні сирконстанти (*школярі, артистам, букет, вчора*), другий – атрибути-прикметники (*щасливі, гарний*), третій – приад'єктивний сирконстант (*дуже*)⁴.

М. Черемисіна і Т. Колосова пропонують розмежовувати просте елементарне речення, яке передає одну пропозицію-маркер події, та просте монопредикативне, семантично неелементарне,

¹ Расповов И. П. Основы русской грамматики : Морфология и синтаксис [Текст] / И. П. Расповов, А. М. Ломов. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 350 с. – Библиогр. : с. 347–348.

² Черемисина М. И. Очерки по теории сложного предложения / М. И. Черемисина, Т. А. Колосова : [монография] [Текст] / отв. ред. З. Д. Попова. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : URSS, 2010. – С. 19. – Библиогр. : с. 215–222.

³ Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения : [монография] / В. В. Богданов. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1977. – С. 3. – Библиогр. : с. 185–201.

⁴ Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения : [монография] / В. В. Богданов. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1977. – С. 153. – Библиогр. : с. 185–201.

що охоплює кілька пропозицій. До того ж одна з пропозицій, яку репрезентує предикатна форма, зреалізована як подія. Натомість пропозиції, представлені як непередикативні номіналізації у складі простого речення, автори розглядають як явище компресії, або конденсації, як-от: 1) *Весна настала* – просте елементарне речення, що містить одну пропозицію, указуючи на одну подію (пропозиція репрезентована предикативною формою); 2) *Діти радіють весні* – семантично неелементарне речення, що містить дві пропозиції: одну подію – *Діти радіють* – охоплює пропозиція, виражена предикативною структурою, а другу подію – *настання весни* – репрезентує пропозиція-номіналізація¹. Насправді, з погляду типології пропозицій у цьому реченні не дві, а три пропозиції: дві ситуативні й одна логічна (*Діти радіють, бо настала весна*).

Інвентар ускладнювачів, або в іншому потрактуванні – доповнювачів структури простого речення², остаточно не з'ясований. Так, А. Прияткіна виокремлює синтаксично неелементарні речення (із відокремленими обставинами та означеннями, однорідними членами речення, пояснювальними конструкціями та ін.), а також семантично неелементарні речення³. Цей погляд, як на нас, не зовсім коректний, оскільки синтаксично неелементарні речення є водночас і семантично неелементарними (для них характерна вторинна предикація).

Заслуговує поцінування висновок А. Загнітка, що центр простих ускладнених речень посідають речення з відокремленими членами, периферійну позицію – речення зі вставними та вставленими конструкціями, звертаннями, а крайнім виявом периферії слугують речення з однорідними присудками⁴.

¹ Черемисина М. И. Очерки по теории сложного предложения / М. И. Черемисина, Т. А. Колосова : [монография] [Текст] / отв. ред. З. Д. Попова. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : URSS, 2010. – 222 с. – Библиогр. : С. 34.

² Дудик П. С. Просте ускладнене речення. З навчально-контрольними завданнями, вправами [Текст] : навч.-посіб. / П. С. Дудик. – Вінниця : [б. и.], 2002. – С. 5.

³ Прияткина 1990: Прияткина, А. Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения : учебн. пособие для филол. спец. вузов [Текст] / А. Ф. Прияткина. – М. : Высшая шк., 1990. – 171 с. – Библиогр. : с. 172.

⁴ Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2001. – С. 211. – Библиогр. : с. 553–613.

Отже, у ділянці простого речення перебувають прості семантично неелементарні (поліпропозитивні) речення. Утім, зрозуміло, що глибокого теоретичного дослідження цих асиметричних одиниць, на жаль, ще немає. Здійснене дослідження дає змогу чітко окреслити критерії для визначення формальної та семантичної неелементарності речення, основні з-поміж яких: 1) кількість експліцитно та імпліцитно виражених структур предикації, що співвідносять номінативний зміст речення з відповідною кількістю ситуацій (пропозицій), та 2) вияв предикативності.

У цьому аспекті *складне речення* співвідноситься з кількома денотативними ситуаціями, зумисне розщепленими та усвідомлюваними як єдине ціле (поліпропозитивне, поліпредикатне). До того ж в акті спілкування складні речення, відбиваючи дві й більше одиниці інформації, виявляють комунікативно пріоритетний для мовця зв'язок / відношення між фрагментами його "моделі світу". У формально-синтаксичному ракурсі складне речення – поліпредикативна синтаксична одиниця, що охоплює дві та більше предикативні частини.

З-поміж основних ознак *простого елементарного речення* як синтаксичної одиниці виокремимо такі:

- на формально-синтаксичному рівні воно виражає предикативність одним граматичним центром (монопредикативне), зокрема – підметом і присудком у двоскладному реченні або головним недиференційованим членом односкладного речення;
- на денотативному рівні корелює лише з однією денотативною ситуацією;
- у семантико-синтаксичному аспекті репрезентує лише первинну предикацію через базовий предикат і базовий суб'єкт (монопредикатне й моносуб'єктне);
- на функційному рівні виражає одиницю інформації та репрезентує в акті комунікації істотний для мовця фрагмент його картини світу (пріоритетну пропозицію).

На противагу *прості ускладнені (неелементарні) речення*:

- за формально-синтаксичними ознаками є монопредикативними одиницями, зміст яких актуалізує граматична категорія предикативності, що перетворює синтаксичну конструкцію на

одиницю повідомлення й у такий спосіб уможлиблює вираження стосунку речення до реальності;

- у денотативному аспекті є поліситуативними реченнями, що вказують не на одну ситуацію дійсності, а на дві або більше: одна з них – основна, розгорнута в суб'єктно-предикатну структуру, а інші – додаткові (лексикалізовані, побічні) – представлені через згортання, найчастіше як словосполучення;

- у семантико-синтаксичному плані є комбінацією первинної та вторинної предикацій, а також поліпропозитивними простими реченнями, що становлять комбінацію *основної*, реченневооформленої пропозиції з обов'язковими для неї модальною та комунікативною рамами та *вторинних*, які функціонують як додатковий "прихований" засіб характеристики базового предиката. Нереченнєва реалізація пропозиції (іменникова, прикметникова, дієприкметникова, дієприслівникова, інфінітивна) маркує семантичне ускладнення базового речення внаслідок об'єднання кількох семантично елементарних простих речень, здебільшого утворених у процесі трансформації "дієслівна пропозиція → пропозиція другого рангу";

- у комунікативно-функційному аспекті є поліінформативною одиницею, структурованою на основі закону формально-семантичної економії та спрощення синтаксичних конструкцій. Прості ускладнені речення в акті комунікації експлікують коментувальну інформацію, зокрема значення: 1) розгортання події в часі; 2) каузованої дії, процесу, стану; 3) реальної, ірреальної або потенційної зумовленості дії, стану, якості; 4) допустової зумовленості дії, процесу, стану; 5) цілеспрямованості дії; 6) результативності дії; 7) інтенсивного вияву дії, процесу, стану чи ознаки; 8) асоціативних відношень між об'єктами дійсності; 9) авторизованої оцінки; 10) тотожності (еквівалентності) предметів, ознак; 11) ідентифікації; 12) якісної характеристики об'єкта чи суб'єкта; 13) посесивності; 14) кількісної характеристики об'єктів дійсності; 15) модального відношення; 16) модально-інформативного доповнення; 17) спонукання (вольових стосунків між суб'єктом-мовцем та співрозмовником); 18) апелювативності; 19) модифікувальної характеристики предикатних і суб'єктних синтаксем із формально-синтаксичного та семантико-синтаксичного боку, що репрезентує порівнювані дії.

Функційну активність простих ускладнених речень пояснюємо тією важливою роллю, яку ці конструкції відіграють в акті комунікації, – бути одним із засобів ефективного спілкування, конденсації та компресії інформації. Уживання поліпропозитивних простих речень зумовлене насамперед прагненням носіїв мови до стилістичного урізноманітнення мовних засобів, гострою потребою стисло висловити в малому контексті думку, максимально навантажити конструкцію відповідним значенням. Тому дослідження семантико- синтаксичних параметрів цих речень й особливостей їхнього функціонування в різних дискурсах *актуальне* та *перспективне* як для граматики, так і для теорії мовленнєвих актів, когнітивної лінгвістики, функційної стилістики і культури української мови. Зокрема, системний аналіз категорії вторинної предикації, пов'язаної з намірами мовця, його вподобаннями, рівнем мовної компетентності та власним образом фрагмента "картини світу", слугуватиме підґрунтям для поглибленого оволодіння синтаксичним багатством української мови, а також розбудови подальших студій таксономічного типу.

Мовний простір граматики : актуальні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. М. О. Вінтонів. – Донецьк : ДонНУ, 2014. – На честь 60-річчя член-кореспондента НАН України Анатолія Загнітка. – С. 117–123.

Вихованець І.Р.

Семантико-синтаксична структура простого ускладненого речення

Простим ускладненим реченням властиві ознаки конструкцій, що за семантико-граматичними ознаками перебувають між простими і складними реченнями. З простими реченнями їх споріднює функціонування ускладнюючої частини в ролі двох рядів членів речення – членів речення, виділюваних на основі синтаксичних зв'язків, і синтаксем, тобто членів речення, виділюваних

на основі семантико-синтаксичних відношень. Системні зв'язки із складним реченням звичайно виявляються у семантико-синтаксичній похідності простого ускладненого речення від складного речення. Такі прості речення утворюються в результаті формально-і семантико-синтаксичних трансформацій складних речень. Тому просте ускладнене речення являє собою неелементарну реченєву синтаксичну одиницю, у структурі якої можна виділити основне (немодифіковане) елементарне речення і вторинний член речення (вторинні члени речення), витворений (витворені) з вихідного елементарного речення (вихідних елементарних речень). Тут різною мірою зберігаються ознаки складного речення, зокрема семантико-синтаксичні відношення між елементарними реченнями, що відображають зв'язки двох або більше ситуацій. Варто вказати на неоднаковий ступінь близькості простого ускладненого речення до складного, тобто існують градації глибини перетворень вихідних конструкцій.

У простому ускладненому реченні зберігається структурна схема одного з вихідних елементарних речень, до якої додається перетворене у член (члени) речення інше вихідне елементарне речення. Чітко вирізняється найнейтральніша синтаксема ускладненого простого речення – предикат у позиції присудка або головного члена односкладних речень з його семантико-синтаксичною валентністю. У зв'язку з цим нетрансформоване елементарне речення (предикат у позиції присудка або головного члена односкладних речень з валентно пов'язаними іменниковими синтаксемами) виступає семантико-синтаксичною основою простого ускладненого речення. Така основа включає шість валентних класів предикатів: шестивалентні, п'ятивалентні, чотиривалентні, тривалентні, двовалентні й одновалентні. Особливість простих ускладнених речень становлять ускладнюючі члени речення (здебільшого другорядні члени речення), їх семантико-синтаксичний характер.

Найчисленнішу групу простих ускладнених речень складають речення з детермінантними членами. Вони тісно пов'язані трансформаційною історією з структурою складного речення і переважно зберігають тип семантико-синтаксичного відношення між елементарними простими реченнями. Це відношення виражають вторинні (похідні) синтаксеми з такими функціями: часовою,

причиною, умовною, цільовою, допустовою тощо, похідні від підрядних частин складнопідрядного речення. Основними засобами вираження вказаних семантико-синтаксичних відношень виступають прийменниково-відмінкові форми та дієприслівники: *В день такий на землі розцвітає весна і тремтить від солодкої муки* (В. Сосюра); *Від могутнього вибуху все зривається з місця* (О. Довженко); *Не задля жесту, не для якогось там манірничання він вносив увесь свій зарібок у той фонд* (Ю. Збанацький); *Всупереч тим віщуванням проходили грози* (М. Рильський); *Попри всі злигодні і турботи переднього краю Хома навіть погладшав* (О. Гончар); *Розплющивши очі, Леонід побачив над собою каламутне небо* (О. Гончар); *Віста з Малушею, потомившись, загорнулись у шкури й лягли спати* (С. Скляренко).

Детермінантні члени речення вирізняються своєю синтаксичною автономністю, яка зростає за їх граматичного відокремлення. Відокремлення як смислове та інтонаційне виділення другорядних у формально-синтаксичному плані членів речення надає їм більшої смислової ваги, виразно членуючи просте ускладнене речення на дві частини, які передають основне і додаткове повідомлення. Передаваний відокремленими членами речення додатковий характер повідомлення нерідко супроводжується напівпредикативними відношеннями, що видозмінюють предикативні відношення між головними членами речення. Відокремлення становить характерну ознаку дієприслівникових зворотів і одиничних прислівників: *Змерзає дух, згубивши високості* (Д. Павличко); *Офіцер спинився, мимоволі піддавшись владному тону* (О. Довженко); *Тим часом дівчина, вже прочунавшись, похапцем пробувала звестися на лікоть* (О. Гончар); *Умившись, дядько надівав чисту сорочку і сідав до столу* (Григорій Тютюнник). Рідше відокремлюються детермінантні члени речення, виражені прийменниково-відмінковими формами, пор.: *За вечерею розмови точилися всякі* (А. Головка); *Дівчина морицється від болю* (Григорій Тютюнник); *Я кинувся йому на допомогу* (Ю. Збанацький); *Завдяки розповідям Ференца, він добре уявляв собі розташування готелю* (О. Гончар); *Незважаючи на малесенький вітерець, парило і робилося душно* (Григорій Тютюнник).

Як детермінанти функціонують також вставні слова, що виражають суб'єктивну модальність, тобто вказують на ставлення

мовця до висловленої ним думки. Вставні компоненти, об'єднуючись загальним значенням ставлення мовця до висловлюваного та в усному мовленні інтонацією вставності, членуються на вужчі семантичні групи: а) компоненти із значенням достовірності повідомлення, впевненості: *безперечно, безумовно, дійсно, звичайно, звісно, зрозуміло, природно, розуміється, справді, щоправда, без сумніву, певна річ* та ін.; б) компоненти із значенням невпевненості, припущення, можливості, ймовірності: *бува, видається, видно, здається, ймовірно, мабуть, може, можливо, певно, напевно, очевидно, очевидячки* і под.; в) компоненти із значенням джерела повідомлення: *кажуть, мовляв, по-моєму, на мій погляд* тощо; г) компоненти із логічним значенням, із значенням виділення основного в повідомленні, підкреслення висновку: *виявляється, взагалі, головне, зокрема, зрештою, навпаки, наприклад, нарешті, однак, отже, а отже, по-перше, по-друге, до речі, крім того, між іншим, з одного боку, з другого боку, у всякому разі* та ін.; д) компоненти із значенням емоційної оцінки повідомлюваного: *нівроку, на біду, на диво, на жаль, на лихо, на радість, на сором, на щастя, як на гріх, як на зло, чого доброго* і под.; е) компоненти з інтимізуючо-контактуючим значенням: *бач, бачите, вірите, даруйте, знаєш, знаєте, погодьтесь, припустімо, скажімо, відверто кажучи, даруйте на слові, прошу вас* тощо. Напр.: *Він, щоправда, до роботи ласий був* (Григір Тютюнник); *Гарний хлопець з іншої планети, може, завтра в гості залетить* (Л. Костенко); *І, мабуть, внукам уві сні На Марс мандрівка сниться* (М. Нагнибіда); *Що йому, зрештою, треба від Долі?* (Б. Олійник); *На жаль, маю недовіру до нього* (О. Довженко).

Окрему групу утворюють детермінанти із значенням зіставлення, протиставлення, включення / виключення і под. Синтаксеми з цим значенням сформувалися на базі однієї з сурядних частин складносурядного речення. Семантико-синтаксичні відношення між основним елементарним простим реченням і згорнутим у член речення вихідним елементарним реченням виражаються тут прийменниками, пор.: *Усі співали, крім Галі* ← *Усі співали, але не співала Галя*.

Неоднаковою віддаленістю від складних речень нерідко характеризується той самий різновид простих ускладнених речень.

Візьмімо, наприклад, досить поширені прості ускладнені речення з однорідними членами. Безперечно, що найвиразніше відтворюють структуру складного речення прості ускладнені речення з однорідними присудками, а в реченнях з іншими однорідними членами значно послаблені ознаки складного речення. Проте вся сукупність речень з однорідними членами, як і речення з детермінантними членами, становить центральну ланку простих ускладнених речень, їм притаманні широкі можливості вираження сконденсованої думки та синонімічні зв'язки з конструкціями складного речення. Диференційною ознакою синтаксичної однорідності є тотожність синтаксичної позиції, що можливе лише при об'єднанні кількох словоформ у сурядне словосполучення. У такому разі однорідними називаються члени речення, які поєднані сурядним зв'язком, що вказує на тотожність їх формально-синтаксичних і (здебільшого) семантико-синтаксичних функцій. Для групи однорідних членів речення характерне поєднання з членом речення, який перебуває поза межами сурядного словосполучення і щодо якого вони визначаються як однорідні (підмети, присудки та другорядні) члени речення. Формально-синтаксична спільнофункціональність однорідних членів пов'язана з їх семантико-синтаксичною спільнофункціональністю. Спеціалізованими граматичними засобами вираження однорідності виступають п'ять розрядів сурядних сполучників: єднальні, протиставні, розділові, градаційні, приєднувальні. Вказані сполучники розрізняються своїми модифікаційними потенціями. Єднальні сполучники *і* (*й*), *та* (у значенні *і*) вказують лише на однотипність семантико-синтаксичної функції кожного з однорідних членів сурядної групи. Зокрема, найбільш уживаний єднальний сполучник *і* (*й*) тільки поєднує однорідні члени, виражаючи загальний зміст однорідності, який конкретизується відповідними синтаксичними позиціями слова. Іншої (виразно модифікаційної) ролі набувають протиставні сполучники *а*, *але*, *та* (у значенні *але*), *проте*, *зате*, *однак* і розділові сполучники *або*, *чи*, *або – або*, *чи – чи*, *то – то*, *не то – не то*, *чи то – чи то*, що передають перенесені зі структури складносурядних речень на шарування протиставних і розділових семантико-синтаксичних відношень на суто синтаксемні функції однорідних членів.

Пор. неоднакову роль єднальних, протиставних, розділових сполучників: *Це ми передали деревам Жагу і пристрасть молоду* (Д. Павличко); *А далі яр і діти у ожині* (Л. Костенко); *Пам'ятимем не для пам'яті, а для чогось того небуденного* (І. Драч); *– Он який ти! – чи то схвально, чи то здивовано проказала Золотаренко* (Н. Рибак). Порівняно з протиставними і розділовими сполучниками меншим модифікаційним потенціалом позначені градаційні сполучники *як – так і, не тільки – а й, не тільки – але й, не лише – а й, не лише – але й*, які підкреслюють смислову вагу одного з однорідних членів, і приєднувальні сполучники *та й, а також*, що виражають семантику доповнення, напр.: *Сади Болгарії – не тільки цвіт, Не тільки плід, а й слід безсмертних літ* (М. Рильський); *Майже вся драматургія Лесі Українки та й значна частина її лірики є самостійним і часом до дерзновенності сміливим переглядом світових мотивів* (М. Рильський).

Ускладнення простого речення може мати більш прихований вияв. Це буває найчастіше тоді, коли предикат одного з вихідних елементарних простих речень переміщується з типової для нього і центральної позиції присудка у периферійну прислівну (переважно – присубстантивну) позицію. Напр.: *Керував студією відомий письменник* (О. Донченко) ← *Керував студією письменник + Письменник був відомий*. Одне із згорнутих вихідних елементарних речень перетворюється на атрибутивний член простого ускладненого речення. Кожна субстантивна синтаксема може поширюватися атрибутивним компонентом – вторинною предикатною синтаксемою, похідною від предиката вихідного елементарного простого речення. Бувають і глибші перетворення вихідних елементарних речень, наприклад, редукція предиката, заміщення предиката субстантивною синтаксемою, семантико-граматичне пристосування синтаксем різної семантичної природи до атрибутивної позиції.

У граматичній системі мови атрибутивні відношення становлять специфічний тип відношень, перехідний від семантико-синтаксичних відношень до відношень формально-синтаксичного типу. Такі особливості атрибутивних відношень породжуються їх вторинністю, похідністю від інших відношень. Вони виникають унаслідок різноманітних перетворень компонентів вихідних елементарних простих речень і перерозподілу синтаксичних залежностей між

компонентами, що відбуваються внаслідок з'єднання двох або більше елементарних речень в одне просте ускладнене речення. У всіх випадках необхідну умову наявності атрибутивних відношень між членами речення створює залежність другорядного члена від іменника. Компонент будь-якої семантики, перебуваючи в залежності від іменника, характеризує цей іменник, вказує на ознаку позначуваного ним предмета. Трансформована присубстантивна ознака має своєю базою вихідні синтаксеми із значенням власне-ознаки (якості) і значенням просторовим, часовим, суб'єктивним, об'єктивним тощо. Поширюючись на залежні присубстантивні компоненти будь-якої семантики, атрибутивні відношення та атрибутивні компоненти не становлять суто семантичних сутностей.

Похідність синтаксем з атрибутивною функцією від вихідних елементарних речень нерідко буває більш очевидною, коли в позиції присубстантивного атрибутивного компонента стоїть дієприкметниковий або прикметниковий зворот, що складається з опорних дієприкметника і прикметника та залежних від них компонентів. Посилення або послаблення ознак похідності таких зворотів від елементарного простого речення залежить відповідно від їх відокремлення / невідокремлення, пор.: *Зелений світ, омийтий росами, лящав, висвистував, видзвонював лунко, переливався розмаїтістю акордів, ладів і тонів* (О. Гончар) і *Омитий росами зелений світ лящав, висвистував, видзвонював лунко, переливався розмаїтістю акордів, ладів і тонів; Спадаю дзвінко з темних скель У плесо, повне гулу* (Д. Павличко) і *Спадаю дзвінко з темних скель у повне гулу плесо*.

Нарешті, слід вказати на особливий різновид семантико-синтаксичного ускладнення простого речення, який не виявляється у формально-синтаксичному плані. Маються на увазі випадки, коли перетворений на віддієслівний, відприкметниковий або відприслівниковий іменник-предикат перебуває у валентній рамці іншого предиката, що займає сильну синтаксичну позицію. Потрапляючи у зумовлену валентністю предиката позицію, вторинна предикатна синтаксема набуває субстантивної функції, з одного боку, і супроводжується семантико-синтаксичними відношеннями предикатної природи – з другого. У реченні *Вибух розбудив хлопчика* іменниковий предикат *вибух*, похідний віддієслівного предиката, виконує

роль суб'єктної синтаксеми і зберігає семантико-синтаксичну функцію причиновості, перенесену в просте ускладнене речення із структури складнопідрядного речення з причиновою підрядною частиною. Подібним реченням притаманна найбільша семантико-синтаксична конденсація, а отже, і найглибша завуальованість їх семантико-синтаксичного ускладнення.

Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук думка, 1992. – С. 44–48.

Кадомцевал Л.О.

Граматичні форми ускладнення структури простого речення

Головною метою граматики як навчальної дисципліни є розвиток мислення, що найбільшою мірою забезпечується під час засвоєння мовних синтаксичних явищ, які узагальнюють форми побудови і розбудови думки. Сучасна описова граMATика, в тому числі й граMATика української мови, вдосконалюється переважно з погляду зазначеної соціальної мети. Так, для практичних потреб граматики, наприклад, для аналізу структури простого речення, велике значення має доповнення наших знань про одне з фундаментальних понять синтаксису – синтаксичне ускладнення.

Традиційна граMATика не визначає поняття граMATичного ускладнення як мовну категорію. У ньому об'єднуються явища різної природи, які неоднаковою мірою впливають на власне ускладнення структури речення, й ними воно не вичерпується.

Наявність більше одного члена речення в тотожній синтаксичній позиції (однорідність) загалом є поширенням структури простого речення, лінійним його розгортанням, особливо при довільному переліку предметів думки; вставні слова мають супровідні модальні й експресивні значення або виступають як синтаксичні засоби зв'язку речень у тексті, тобто не поширюють речення,

а конкретизують його зміст; вставлені словосполучення і речення є наслідком його взаємодії з текстом – як засоби компресії; акцентно-логічну, видільну функцію виконують відокремлені члени речення і звороти.

Таким чином, не можна говорити про те, що ускладнене речення виступає як певна модель однієї синтаксичної структури. Крім того, об'єднувані кожним із названих видів ускладнення синтаксичні процеси мають і свою внутрішньовидову відмінність.

Традиційно до унормованих граматиною форм ускладнення структури простого речення належить і звертання, проте це явище вже іншої синтаксичної природи: вищеназвані форми ускладнення моделюють речення в дійсному способі вислову думки, а звертання – переважно в імперативі й вокативі.

У сучасному синтаксисі активно розвиваються ідеї функціональної граматики, згідно з настановами якої аналіз речень враховує їх реальне функціонування в текстах і в різних площинах виразу думки: інтелектуальній (план повідомлення), вольовій (спосіб вислову думки) й емотивній (план експресії, виділення, оцінки). Звичайно, мислення виражається в єдності цих триаспектних процесів, та форми ускладнення структури речення є спеціальними для кожного з них, хоч і можуть взаємодіяти.

Якщо прийняти уявлення про речення як лінійний відрізок тексту, який у граматиці називають сегментом, то однорідність постає у плані повідомлення, тобто має суто сегментний вияв, а відокремлення і вставність – надсегментний, "нашарований". Природно, однорідність може взаємодіяти з відокремленням (відокремлені однорідні члени речення) або мати стилістичне значення за певних ситуацій у художньому мовленні.

Поняття граматичного ускладнення ширше за названі шкільною граматиною його види й напрями.

Спираючись на основну методологічну настанову сучасної синтаксичної теорії: досліджувати речення не лише як формально-граматичну, а й як семантико-синтаксичну структуру, необхідно встановлювати прояв форм ускладнення речення у названих двох площинах, не обмежуючись їх виведенням за межі конструкції. Отже, граматичний аналіз речення спирається на два конструктивні поняття сучасної синтаксичної теорії: семантику і форму.

Звідси випливає, що ускладнення структури речення може відбуватися й у напрямі його семантики, глибини змісту.

Насамперед потребує з'ясування поняття семантичної структури речення у тому змісті, який стосується застосування цього поняття в описовому синтаксисі, що передбачає, головним чином, навчальну мету. Семантична структура простого двоскладного речення – це взаємодія смислів її складників – членів речення, яким визначено обов'язкові й необов'язкові (факультативні) ролі залежно від сполучуваності, змістової ваги, а також від здатності виражати "згорнуті" смисли, що можуть розгортатися в самостійні вислови; семантична структура речення та її формально-граматичний аналог постають як мовні моделі, типи; одночасно вони мають і реальний прояву функціонуючих реченнях, відкритих для варіацій, змін, акцентних виділень у тексті. Ускладнення семантико-синтаксичної структури речення становить процес, обернений нібито всередину речення, бо стосується змістової взаємодії й семантичної ваги членів речення.

Наприклад, граматичною формою ускладнення структури простого речення, оберненого всередину, а не поширюючого речення, є вживання деяких формально однорідних присудків, що внаслідок семантичної взаємодії сполучаються в єдність, перший компонент якої втрачає семантичну "вагу"; пор.: *він узяв і зробив, вирішив і зробив, надумав і пішов*; або в імперативі: *давай роби, берись працюй* (функціонування дієслова зводиться до ролі підсилювальної частки).

Ускладненням простого речення, оберненим усередину синтаксичних відношень між його компонентами, можна вважати й прихований згорнутий зміст багатьох членів речення, переважно обставинної семантики, які яскраво відображають природну асиметрію між формою й змістом мовних одиниць, зокрема речень. Під асиметрією форми й змісту багато мовознавців розуміють зміщення понять "простий" – "складний", де одній одиниці змісту прямо не відповідає, умовно кажучи, одиниця форми (один формальний засіб вираження). Речення з його реальним змістом постає як семантична єдність, що може конструюватися з кількох предметних відношень реальної дійсності. Так, формально прості

речення типу: *Море світилося від заходу сонця* (В. Грузин); *Всупереч тим віщуванням проходили грози* (М. Рильський); *На випадок дощу беру парасолью* (Ю. Петренко) – за змістом складні, бо відображають злиття в одній формі двох смислів, що й визначає їх семантичну структуру; пор.: *Сонце заходило, і море світилося; Проходили грози, хоч віщували інше; Беру парасолью, бо може бути дощ.*

До форм ускладнення семантичної структури речення належить і граматичний еліпсис, тобто такий тип неповного речення, який становить постійно відтворювану модель, пор.: *Мир – народам.*

Різні форми ускладнення семантичної структури речення – постійний процес, в якому створюються закономірності формування смислів у мовному середовищі. Ці закономірності, як твердять дослідники, базуються на відношеннях: предметних, тобто таких, що наявні в об'єктивній дійсності; семантичних, тобто тих же предметних, але виражених у мові; синтаксичних, формальних (формах і позиціях членів речення й самого речення в мовному потоці)¹. Розрізнення предметних і семантичних відношень виражає розвиток засобів мовного виразу змісту (смислів) і їх специфіку. Наприклад, у реченнях *Вітром збило дерево* і *Вітер збив дерево* ті самі предметні відношення, та виражені вони різними формами, тобто мають різне семантико-синтаксичне значення.

Роблячи синтаксичний аналіз вищенаведених речень, у яких семантико-синтаксична структура ускладнена засобами "згортання" смислів чи асиметрією взаємодії форми й змісту, еліпсисом і под., треба звертати увагу на синонімічні синтаксичні ряди конструкцій, які об'єднані тими самими предметними відношеннями, але по-різному оформлені у мові.

На семантичну основу спирається й внутрішньовидова відмінність формально-граматичних ускладнень структури простого речення, що можна показати на прикладі однорідності.

Однорідність як функціональна ознака речення виражається у плані поширення семантичного обсягу речення без емотивних співзначень. Лише за умови стилістичного використання в поезії

¹ Чеснокова Л.Д. О синтаксических единицах и синтаксических отношениях (в аспекте конструктивного синтаксиса) // Филологические науки. Вопросы синтаксиса рус. языка. – Тамбов, 1973. – С. 7; Колосова Т.А. Русские сложные предложения асимметричной структуры. – Воронеж, 1980. – С. 19.

чи прозі може порушуватися позиційна стрункність ряду, а поетичний такт сприяє, зокрема, утриманню в пам'яті довільної кількості однорідних членів. Пор.:

Я з землею не розстанусь –
Скільки сил я в ній пізнав!
Скільки сяєв первозданних,
Скільки шумів, скільки трав!..
Скільки рухів потаємних,
Серцем збурених хвилин,
Скільки світлих, скільки темних
Діамантів і перлин.

(П. Усенко. "Я з землею не розстанусь").

Прозові тексти також виражають однорідність у стилістичному значенні, зокрема такі, в яких оповідь (внутрішній монолог, потік думок, медитація, роздум) ускладнена однорідністю вищого рівня у порівнянні з типово граматичною. Пор.: "Слухаю сама себе, так, мабуть, слухає себе й береза..., – а помимо того повсякчасного самозаглиблення чую також усе, що діється навколо, наче світ існує не поза мною, а окремо, в мені самій, усередині, б'ється, й колотиться тисячами сердець, рук і ніг, добивається мого визнання, розуміння й моєї любові настійливо, зворушливо домагається мене у жертву собі, мене – в рятунок собі, у захист для себе... не відділяю себе від землі, від неба, від птаха у гнізді, від руху річки й від шорсткої стіни будинку, і я радію з того" (Н. Бічужа).

Синтаксичні єдності подібного типу, де однорідність нашаровується ряд на ряд, а фраза утримується віддаленими один від одного однорідними присудками, є вже складним проявом граматичної однорідності й для синтаксичного розбору на перших етапах аналізу речення не придатна.

Перший дидактичний аспект аналізу речень з однорідними членами речення становить з'ясування поняття "однорідність". Усі члени речення неоднаково підлягають цій характеристиці. Традиційно однорідними чи неоднорідними бувають лише означення. Усі інші члени речення, в тім числі й головні, – однорідні

лише при певному кількісному їх виразі. У відношенні до процесу ускладнення ця ознака членів речення не з'ясована в шкільній граматиці. Наприклад, два поняттєво не однорідні означення типу *невисока зелена трава, гарна розумна дівчина, стрункі придорожні верби* не ускладнюють мовби структуру речення; а два поняттєво однорідні типу *червоні, сині квіти; змучена, стомлена людина* – речення ускладнюють. Насправді ж в обох типах структур відбувається їх ускладнене розширення, лише внутрішній зміст цього ускладнення різний.

У випадках типу *невисока зелена трава* контамінуються два вислови і можливий розрив ряду: *трава зелена, вона невисока*; у випадках типу *Червоні, сині квіти стоять у вазі* лінійно відтворюється один вислів; у випадках типу *змучена, стомлена людина* відбувається уточнення, градація, підсилення ознак. Отже, всі випадки становлять явища синтаксично однорідні, що ускладнюють структуру речення, збільшуючи його семантичний обсяг.

Функціональну неподібність показують і однорідні підмети. Вони типово однорідні, тобто такі, що тотожні в синтаксичній позиції, сурядні лише тоді, коли виражають єднальні відношення: "Вирують у хмаровинні піднятої куряви *підводи, вершиники, машини*" (О. Гончар). Речення ускладнюється простим розширенням, що не заходить углиб семантики, створюваної взаємодією компонентів.

При градаційних, приєднувальних відношеннях між однорідними підметами ускладнення семантичної структури речення наростає, бо в конденсованому виразі взаємодіють два вислови в одному, пор.: "*Не лише батьки, а й діти* відповідають за майбутнє своє й все людське" (О. Шугай). Речення фактично містить два вирази: "Діти відповідають за своє майбутнє. Це не лише відповідальність батьків".

Найбільшу функціональну різнотипність показують ряди однорідних присудків. Присудок є конструктивним компонентом речення, а тому наявність у реченні більше одного присудка спричиняє нарощення семантичної глибини речення, і воно може взаємодіяти із складним.

Аналіз сучасних прозових текстів, які відображають цікаві загальносинтаксичні процеси у розвитку мови (зокрема, тенденцію до еліпсації структур, зменшення їх довжини у порівнянні,

наприклад, з епічною тональністю фраз класичних текстів літератури ХІХ ст.), показує, що однорідність присудків стає одним із чинників, які регулюють таке або інше членування тексту.

Виділяється кілька функціональних видів уживання однорідних присудків у структурі простого речення. Найпростішим функціональним різновидом є парне сполучення формально однорідних присудків, що становлять один компонент змісту речення – як семантична єдність. Це вищезгадані парні сполучення з частковим десемантизованим значенням першого дієслова пари типу: *вирішив і зробив, зібрався й пішов, надумав і поїхав* та ін. До цих формально однорідних присудків, що становлять власне один компонент речення, приєднуються подібні парні варіанти, в яких семантика першого члена сполучення зберігається, пор.: *посміхається і встає, сидить і спостерігає* та ін. Як правило, один із членів пари заступається дієприслівником, що детермінує головну дію; тим самим забезпечується "стягання" ряду в один синтаксичний компонент; пор.: *посміхаючись, встає* або *сидячи, спостерігає* (як і навпаки при зміні позицій "головної" дії: *встаючи, посміхається; спостерігаючи, сидить* і под.).

Чи можна говорити про те, що вказані явища ускладнюють структуру речення? Якщо приймати традиційне визначення поняття ускладнення як процесу простого поширення структури речення – як вихід за його елементарну (підмет + присудок з ознаками) форму, то речення типу: *Він сидить склавши руки і Він склав руки і сидить* – повинні вважатися неускладненими, бо дієприслівник чи корельований йому формальний присудок "склав руки" виконують функцію ознаки дії (способу дії). Якщо під ускладненням розуміти нарощення змісту речення засобом уживання додаткового формального присудка, дану структуру можна назвати ускладненою з урахуванням вищеназваної особливості.

Другим функціональним різновидом однорідних присудків є відкриті ряди, члени яких виражають сумісність дій і станів в одній видочасовій площині; вони однофункціональні, характеризують суб'єкт мовлення у площині поняттєво однорідних ознак. Наприклад: *"Настя Прокопівна топила, варила їсти, прибирала в хаті, подавала сніданок, перемивала посуд"* (І. Оніщенко). Ускладнення подібних речень однорідністю здійснюється у простій формі переліку – шляхом лінійного поширення структури.

Інший функціональний різновид становлять однорідні присудки, які відтворюють послідовність дій або станів без причиново-наслідкової залежності між ними. Особливістю таких однорідних присудкових рядів є їх розчленування – парцеляція, тобто винесення за межі речення. Спостереження показують, що, як правило, речення втримує лише три однорідні присудки даного функціонального різновиду. Наприклад: *Вступив до технікуму, потім закінчив вечірнє відділення інституту, працював у конструкторському бюро. Заглибився в науку*" (Ю. Прокопенко); *"Він ледь дотяг за Волгу, пролетів за інерцією кілометрів з п'ять і сім посеред снігів. Заглушив мотор, зіскочив на землю"* (І. Цюпа).

Речення з однорідними присудками подібного типу є основою витворення у текстах так званих односкладних означено-особових конструкцій, які, природно, є витворами тексту і до граматичних моделей мови не належать.

Послідовність дій і станів, відображена однорідними присудками, може мати й причиново-наслідкову залежність. Ускладнення постає в реченні вже не лише як лінійне його розширення, а як семантична напруга, що може зніматися засобом перетворення простого речення у складне; наприклад: *"Він тямущий хлопець, має вищу освіту"* (О. Гончар) або: *"Він подолав свою недолу – виявився сильнішим"* (О. Шугай), або при парцеляції: *"І ніякий він не сліпий. Примружився"* (В. Кобзар). Зростає непередбаченість чи факультативність розділових знаків, недиференційованість можливих сполучників тощо; пор.: *"Він тямущий хлопець: має вищу освіту"*; *"Він тямущий хлопець – має вищу освіту"*; *"Він тямущий хлопець, (бо, адже) має вищу освіту"*.

Прихованість процесів згортання смислів у одній зовні простій конструкції може спричиняти недиференційованість зв'язків між компонентами речення, які не мають чітких ознак однорідних присудків, зокрема різнотипних; наприклад, у реченні: *"Думки не в'язалися – якісь уламки спогадів"* (В. Грузин) – виражений нібито однорідний ряд неоднотипних присудків: *Думки не в'язалися, були якимись уламками спогадів*, але разом з тим другий компонент нагадує приєднувальну конструкцію.

Таким чином, однорідність як синтаксичне явище виявляється неоднаковою в різних формах вираження, навіть при однорідних присудках.

Встановлення внутрішньовидової відмінності в кожній з форм ускладнення структури речення, що є семантико-синтаксичною єдністю, сприятиме граматичному розбору речення вже на повнішому відображенні взаємодії між його формою і змістом.

Українська мова і література в школі. – № 2. – 1988. – С. 29–33.

Лобода В.В.

Однорідність у простому реченні

Однорідність (у широкому розумінні терміна) властива мовним одиницям різних рівнів, тому можна говорити про однорідність лексичну, фонетичну, граматичну (морфологічну і синтаксичну) тощо. Кожен тип такої однорідності ґрунтується на схожості функцій двох чи кількох однотипних одиниць мови: лексем чи фонем, словоформ чи речень¹. В українському, як і російському чи взагалі слов'янському, мовознавстві більше уваги приділяється однорідності синтаксичних одиниць, яка, однак, до останнього часу не була об'єктом спеціального дослідження, а вивчення її пов'язувалося із вивченням будови речення і провадилося у двох головних напрямках, що різняться і методикою дослідження, і використанням матеріалом.

Представники першого напрямку вивчали і вивчають природу конструкцій з однорідними членами, реконструюють побудову таких речень, а основною метою мають встановлення найдавніших синтаксичних одиниць, з яких утворилися речення з однорідними компонентами, та визначення шляхів їх подальшого розвитку (О.Х. Востоков, Ф.І. Буслаєв, В.І. Сімович, О.С. Мельничук). Дослідники другого напрямку вивчають структуру речень із однорідними членами в сучасній мові, встановлюють найуживаніші ряди та моделі різних членів, засоби вираження однорідності тощо (О.М. Пешковський, В.В. Виноградов, Л.А. Булаховський, автори посібників та вузівських підручників).

¹ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.

Під терміном "синтаксична однорідність" розуміють наявність у реченні значеннєво близьких чи однотипних компонентів, що виконують у ньому тотожні функції, відносяться до одного й того ж члена речення, однаково пояснюють його або ж пояснюються ним, з'єднані між собою сурядним зв'язком, що виявляється у вживанні сурядних сполучників чи відповідної інтонації. Таким чином, синтаксична однорідність передбачає відношення у реченні трьох (як мінімум) синтаксичних одиниць, з яких дві виступають як однотипні, синтаксично не залежні одна від одної, проте такі, що перебувають у підрядному зв'язку з третьою: вони підпорядковуються їй чи, навпаки, підпорядковують її.

Синтаксична однорідність властива реченню і виявляється у простих (двоскладних і односкладних, що кваліфікуються в таких випадках, як ускладнені) і складних (складнопідрядних) реченнях. У складному реченні під однорідними розуміють підрядні частини, що виконують однакову функцію в будові складнопідрядного речення, об'єднуються однаковими відношеннями до головної частини і відносяться до одного й того ж слова в ній. Так, у реченні "Я з тих (1) країв, де (2) над Дніпром цвітуть, шумлять гаї, де (3) з дня сотворення землі співають солов'ї" (М. Нагнибіда) підрядні частини (2, 3) виконують однакову з'ясувальну функцію: конкретизують слово *країв* (1) у головній частині; між ними можна поставити єднальний сполучник.

У простому реченні однорідність має широкі межі вияву, як у двоскладних, так і в односкладних реченнях; однорідними можуть бути і головні, і другорядні члени речення, що поєднуються в дво- і багатоеlementні ряди, об'єднувані інтонацією, сполучниками чи інтонацією і сполучниками. Проте можливості виступати однорідними в різних членів не однакові. Постійно однорідними, наприклад, виступають кілька підметів або кілька присудків в одному реченні: підмети на відміну від усіх інших членів у реченні пояснюються, а не пояснюють, тому неоднорідними не бувають: що ж стосується присудків, то, незважаючи на їх граматичну залежність від підмета, вони логічно незалежні, граматично також частіше пояснюються, оскільки виступають центром синтаксичних зв'язків у реченні.

Однорідні підмети і присудки здебільшого морфологічно й синтаксично однотипні: вони виражені словами, що належать до однакових морфологічних розрядів слів: "Приходили сюди *пани*, і *підпанки*, і *яничари*" (Д. Павличко); "Я і *ти* – два світи" (Д. Павличко); "Орлюк *сидів* у гнізді навідника й *кричав* у телефонну трубку" (О. Довженко); "Багатоскладові іменники – це переважно *новоутворення* або *запозичення*" ("Морфологія"); "*Не міг* кілька слів *сказати*, *не міг зупинити* її, *не міг* хоч перебрдами *впіймати* слово, чи погляд, чи думки її" (М. Стельмах) тощо.

Трапляються випадки різнотипних однорідних підметів та присудків: "*Випадкове і необхідне, явище і сутність* є вже тут" ("Морфологія"); "*Ось Богдан* вище пояса *вскочив* у якийсь рів, *набрав* повні халяви снігу й довго *не міг виборсатись* із нього" (М. Стельмах); "*Спасував* перед вродою, *одступився* од неї, а тепер *поспішаєш* як на пожарину, і маєш в грудях *пожарину* чи саме *пекло*" (М. Стельмах).

Другорядні члени речення, в першу чергу означення й обставини, не завжди вживаються як однорідні.

Однорідними виступають узгоджені й неузгоджені означення, що виражені морфологічно однотипними чи різнотипними засобами, проте такими, що функціонують як сурядні, тобто зв'язані кожен безпосередньо з означальним словом і перебувають в однакових відношеннях до нього. Логічною основою однорідності означень є: а) можливість об'єднання видових ознак загальною ознакою (родовою); б) наявність між означеннями одного ряду відношення причини – наслідку; в) смислова градація (кожне наступне означення підсилює виражену попереднім ознаку) в ряді означень; г) наявність протиставлення іншому ряду однорідних означень при тому самому означуваному іменнику тощо.

Означення не утворюють однорідного ряду, коли кожен попередній член ряду стосується не означуваного слова, а наступного члена чи лексикалізованого словосполучення, отже, коли означення характеризують означуваний іменник з різних боків, в різних відношеннях (здебільшого це сполучення якісного і відносного прикметників); наприклад: "Суфікс *-ува-* є одним з *найпоширеніших словотворчих дієслівних суфіксів*" ("Морфологія"). Не виступають однорідними уточнюючі означення: "Відносно до цього

розрізняють *пряме, індикативне* вживання часових форм і *відносне, релятивне*" ("Морфологія").

Однорідні означення в одному ряді частіше виступають однотипними (узгодженими чи неузгодженими), зрідка – морфологічно різнотипними.

Порівняймо приклади однотипних прикметникових, дієприкметникових, інфінітивних, іменникових означень: "А тим часом *зажурена й зголодніла* доля опинилась біля привокзального базару" (М. Стельмах); "Як розбещує людину сама можливість *принижувати* інших, *топтати, розстрілювати* безкарно!" (О. Гончар); "Може, тобі на підвечірок вареники з *вишнями* чи *суницями* зготувати?" (М. Стельмах), а також різнотипних щодо морфологічного вираження однорідних означень: "Стоять невпрохані, як доля, *Тарасові й мої діди*" (Д. Павличко); "Розгонисте ступав він попереду, *випростаний, з сміливим лицем, з орденом*, що квіткою горів на гімнастьорці" (О. Гончар).

Однорідність і неоднорідність обставин різних значеннєвих груп загалом диференціюється за тими ж принципами, що й названі явища в групі означень. Однак практично неоднорідні обставини трапляються у реченнях частіше, ніж означення, оскільки: а) обставини в межах одного речення здебільшого вказують на різноманітні ознаки й обставини дії: "Сергій уміє читати галопом, запевняє, що вже освоїв, тепер *знічев'я* (причина) *цілоденна* (міра) тиняється з *кутка в куток* (спосіб), посірів від нудьги" (О. Гончар); б) частіше, ніж інші другорядні члени речення, обставини мають уточнювальний характер: "Потім погляд його полинув далеко *вперед, аж до Дніпрових берегів, до Карпатських гір*, які він покинув ще так недавно" (О. Довженко); в) мають в межах одного загального (часового, просторового) часткові значення: "*В село* (куди?) *із лісу* (звідки?) *Вовк* забіг (Л. Глібов); г) поширюються обставинами: "Саме в той час *далеко за Дніпром* у рідному Івановому *селі* зловісний рев вдирався в школу" (О. Довженко).

Однорідні обставини, як правило, одного значеннєвого ряду, мають однаковий вияв ознаки дії чи ознаки ознаки, хоч морфологічно виступають однотипними або різнотипними. Порівняймо однорідні морфологічно однотипні обставини: "Пташина згряя над рідним осиротілим гніздом, полетіла невідомо куди

і вже більше сюди не поверталась ні *весною*, ні *влітку*, ні *восени*" (М. Стельмах); "*На моріги, на пагорби, на доли Свій жовтий килим стелить листопад*" (Д. Павличко); "*Та й пішла у туманцем підсипаний світ, у свої дії, у свою радість чи журбу*" (М. Стельмах) і однорідні морфологічно різнотипні: "*Говорила моя співбесідниця дрібно, швидко, тонким сопрано, перебиваючи себе раз у раз*" (Леся Українка); "*Зустрічали Новий рік як слід, по-колгоспному, пишно, урочисто, з тостами, з промовами, з дотепами, з експромтами, – весело та радісно*" (Остап Вишня).

Однорідні додатки (прямі і непрямі) пояснюють керуючі слова, створюючи морфологічно однотипні чи різнотипні ряди, наприклад: "*А любили ми Шевченківський парк в шелестючих купках осіннього листя, і білу колонату нашого головного корпусу на вулиці Вільної Академії, і вечірні ліхтарі в ореолах туману*" (О. Гончар); "*Не визнаю ні любові, ні дружби, ні приятелювання до перших заморозків чи до першого грому*" (М. Стельмах); "*Хотілося підійти, обняти, поцілувати дорогу людину, але стримав себе*" (М. Стельмах).

Однорідні члени речення пояснюють підпорядковуючий член чи пояснюються ним безпосередньо або ж опосередковано. Опосередковуюче слово виконує ту саму функцію, але має узагальнюючий характер, вживаючись, як правило, в препозиції чи постпозиції ряду, від якого відділяється паузою узагальнення. Наприклад: "*Великою гордістю перемагав велику любов, але й досі не знає, хто її переміг: чи гордість, чи літа, чи пісня золотоосої, мов осіння вербичка, Олени*" (М. Стельмах); "*Вночі все та ж декорація світу, море, вершини гір, місяць...*" (О. Гончар); "*Все зберегла моя уява: і ночі зоряні, ті дні*" (В. Сосюра); "*Молодиця заметушилась: позбирала посуду, внесла до хати решту мамалиги*" (М. Коцюбинський).

Однорідні члени речення поширюються залежними словами, наприклад: "*Так батько мій із молодим Кузьмою, забувши і тривогу, і печаль, То піснею втішався золотою, То мислями перелітав у даль*" (М. Рильський); "*Дихає вона на могутні свої груди – і степовим запашиним повітрям, і густим смерековим та буковим у карпатських лісах, і прозорим, гірським на високих полонинах*" (Остап Вишня) або підрядними реченнями: "*І честь вітрам, що їх жилили, І водам, що поїли їх, І снам, що додавали сили, І іскрам, що*

кресали сміх" (М. Рильський). Подекуди в ряду однорідних стоять член речення і функціонально однотипне підрядне речення: "У неділю на вигоні Дівчата гуляли, Жартували з парубками, Деякі співали – *Про досвітки-вечорниці, Та як була мати*" (Т. Шевченко).

Ряди однорідних членів (непоширених чи поширених), що виникають або у простому реченні, або як компонент складної синтаксичної конструкції, бувають відкритими і закритими.

Головними критеріями розрізнення відкритого і закритого рядів виступають формальна організація і відношення між однорідними членами, при цьому перевага надається першому критерієві¹. Це зумовлює деякі протиріччя між формальними ознаками і логікою побудови рядів однорідних членів: досить часто трапляються випадки, коли формальна організація побудови ряду не виключає поповнення його новими членами, але можливості такого поповнення немає, оскільки вичерпані об'єктивно існуючі компоненти для поповнення ряду та їх словесні еквіваленти. Так, у реченні "*Рід, число і відмінок у прикметників несамотійні, залежні*" ("Морфологія") ряд однорідних підметів замкнутий формально, а в реченні "У класі імен від решти частин мови іменники відрізняються семантикою, синтаксичними особливостями, специфічними особливостями виявлення категорій *роду, числа, відмінка*" ("Морфологія") ряд неоднорідних означень з погляду формальної організації незамкнутий. Проте поповнити його новими членами немає можливості, оскільки вичерпано компоненти класифікаційної характеристики граматичних категорій для цього явища.

У реченні з однорідними членами встановлюються між членами відкритого і закритого рядів різні смислові відношення, що зумовлюються значенням підпорядковуючого члена. Найголовніші серед них такі:

а) відношення власне сурядності (єднальні, рівноправні, рівнозначні): "*Все затріпотіло і зрушило з своїх місць*" (О. Довженко);

б) відношення приєднання, що позначають приєднання до вже перерахованих назв предметів (дій, ознак дій і предметів об'єктів) ще однієї назви, що підсилює характер явища, наприклад: "*Виринають з сивизни століть і проходять гордою ходою перед нашими воїнами славні прадіди – Байда-Вишневецький,*

¹ Грамматика современного русского литературного языка. – С. 638–643.

Дорошенко, Нечай, Богун, і Богдан, і славний Морозенко, і козаки Швачка та Голота – і кличуть до бою за Батьківщину. І Щорс, і богунці" (О. Довженко);

в) відношення розділовості, які вказують, що пояснюючі члени речення 1) однаково підпорядковані пояснюваному членові речення, однак фактично може бути здійснений один із двох чи кількох зв'язків, що виключає інший: "І хоч незабаром усі вони до одного були *вбиті* чи *поранені* [або *вбиті*, або *поранені*], ніхто не відступив" (О. Довженко); 2) позначають предмети, дії, ознаки, об'єкти, що, чергуючись, змінюють один одного; "І йому треба пособити дружнім *потиском* руки, чи вірним *словом*, чи *поглядом*" (М. Стельмах); 3) позначають нечіткі явища, процеси, ознаки: "Од вікна до мене в хату червонясте світло впало, – *чи то вуличнеє світло*, чи *то полиски пожежі*" (Леся Українка);

г) відношення зіставно-протиставні, які вказують на зіставлення або протиставлення відповідних фактів, явищ, ознак тощо: 1) різних за характером, але таких, що однаково відносяться до означуваного предмета або дії: "*Росли брати, зростали, та не були друзями*" (М. Коцюбинський); 2) або заперечення одного явища, процесу, ознаки з метою ствердження іншого: "Старий *не підняв її*, а *копнув ногою*" (М. Стельмах);

г) відношення допустові: протиставно-допустові (чи обмежувально-допустові), які вказують, що однорідні члени своїми значеннями повністю або ж частково протиставлені один одному, наприклад: "Ми *хоч бідні, але чесні*" (М. Коцюбинський); "Бо *хоч ми не політики* в звичному, прямому, професіональному розумінні цього слова, *але ми є ними по суті*" (О. Довженко);

д) градаційні відношення, що виникають на базі об'єднання в один ряд нерівноцінних компонентів: другий із них інтенсифікує інформацію і є переважаючим щодо змісту, підсилює вже сказане новим аргументом і збільшує цим самим міру переконливості повідомлюваного¹: "Та не тільки романи "Бур'ян", "Мати", "Артем Гармаш", а й інші твори Андрія Васильовича Головка стали улюбленими для мільйонів читачів" ("Літературна Україна").

¹ Герман К.Ф. Складносурядні речення з градаційними сполучниками // Українська мова і література в школі. – 1972. – № 1.

Граматичними засобами вираження перелічених синтаксичних відношень виступають сполучниковий і безсполучниковий зв'язок, на підставі якого розрізняються сполучникові і безсполучникові однорідні ряди.

Основу сполучних засобів, що використовуються в рядах однорідних членів, становлять власне сурядні сполучники – такі, що "оформляють синтаксичні відношення між рівноправними, відносно незалежними членами речення, словосполученнями або реченнями"¹.

Проте система власне сурядних сполучників не вичерпує можливостей сполучникового зв'язку між однорідними членами речення; вона, крім того, не залишається незмінною; по-перше, кількість сурядних сполучників зростає, а, по-друге, значення їх стають різноманітнішими. Цей процес відбувається за рахунок залучення в їх систему "змішаних", гібридних слів, які поєднують форми і функції сполучників із значенням інших граматичних категорій"². Такими виступають, наприклад, модальні слова-частки типу *все-таки* (*все ж таки*), *все ж* і под., що поповнили ряд зіставно-протиставних сполучників. Крім того, деякі сполучники підрядності використовуються для поєднання однорідних компонентів і вираження граматичних відношень між ними. В результаті цього колишні підрядні сполучники "або втрачають функції підрядності і закріплюються тільки в системі сурядних сполучників, або, набувши здатності з'єднувати однорідні синтаксичні одиниці, утворюють омоніми"³. До таких сполучників належать сполучники чи сполучникові комплекси типу *як... так*, *(не) стільки... (не) скільки, якщо не... то* і под.

За функціональними і семантичними особливостями в сучасній українській літературній мові можна виділити кілька груп сурядних сполучників, які об'єднують члени сполучникових закритих і відкритих рядів.

¹ Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – С. 516.

² Виноградов В.В. Современный русский язык, вып. 2. – М., 1938. – С. 537.

³ Оганесова Р.Д., Скорлуповская Е.В. О выделении сочинительных союзов // Материалы IX и X конференций Северо-Кавказского зонального объединения кафедр русского языка: Изд-во Ростовского университета, 1971. – С. 95–96.

При цьому слід відзначити, що а) межі між окремими розрядами сурядних сполучників нечіткі і визначаються тільки в конкретних синтаксичних ситуаціях (порівняймо, наприклад, єднальні і приєднувальні, єднальні і градаційні, протиставні й зіставні сполучники) і б) система сполучників, використовуваних в однорідних рядах, не обмежується відомими у морфології сурядними сполучниками, оскільки деякі з них використовуються тільки в складних конструкціях, інші – і в складних, і в простих реченнях, а треті – тільки в простих реченнях. Так, сполучники *і, а, не тільки... а й* універсальні: вони використовуються в різних синтаксичних конструкціях із сурядним зв'язком, сполучники типу *якщо (не)... то* поєднують тільки сурядні речення, а єднальний сполучник *як... так і* обмежений сферою простого речення.

Враховуючи це, можна виділити такі головні групи вживаних у простих реченнях сурядних сполучників та їх еквівалентів:

1. Єднальні: сполучники *і (й), та; (та) ні... (та) ні*. Сполучник *ні... ні (ані... ані, та ні... та ні)* виступає тільки як повторюваний; у заперечних конструкціях він синонімічний повторюваному *і*: "Цього болю не приколишуть ні тополі біля хати, ні гніздо лелеки на хаті, ні сама хата" (М. Стельмах).

Сполучники *і (й), та* (в значенні *і*) можуть вживатися як одиничні і як повторювані. Одиничний сполучник вказує, що перерахування має вичерпний характер, а отже, є показником закритого ряду: "Ні! Можу тільки снитись і марить Я про епічне полотно" (М. Рильський); "А хвилі на той бік ідуть та ревуть" (Т. Шевченко). Повторення сполучника *і* перед всіма чи кількома однорідними членами організує відкритий ряд і підкреслює інтонацію перерахування, що надає висловленню специфічного експресивного забарвлення, динамізує його, наприклад: "І ритм життя, і пошуки сторіч, і муки щастя, й думи в самотині – усе зійшлося на одній людині, з ім'ям простим і людським..." (А. Малишко); "І він поніс у вечір пахоці нового хліба, добрі людські голоси, і гудіння крил вітряка, і вчорашній дощ, і рожеві долоні розквітлих гречок" (М. Стельмах).

2. Зіставні: сполучники *а (але й)* і парні *як... так і, не тільки (не лише)... а (але) й*, одна частина яких стоїть перед першим членом ряду і вимагає другої частини сполучника, яка стоїть при другому члені закритого ряду; вживаються для вираження

порівняння, зіставлення, протиставлення, іноді навіть градації, коли другому членові надається більше значення, ніж першому. Одні з них властиві книжній мові, інші (*не то щоб... а; не так і... як*) функціонують в усно-розмовних конструкціях. Наприклад: "Постать Іудушки – *не тільки* поняття лицемірства і зради, *а й* живий образ, який викликає почуття ненависті, огиди, презирства" (П. Волинський); "Гори мої високії! Не так і високі, як хороші, хорошії, блакитні здалека" (Т. Шевченко).

3. Протиставні: одиничні сполучники *а, але, та (але), тільки, однак, зате, проте, хоч* та парні *хоч... але, хоч... зате, хоч... та* і под., одні з яких виражають власне протиставлення, інші забезпечують вираження протиставного зв'язку, підкреслюючи водночас обмеження (*а, але, та, однак, проте, хоч*) або компенсування чогось (*зате*): "А коси твої пахнуть не борошном, а лугом" (М. Стельмах); "Смутні думки приспали Христю, та не радісніші й збудили" (Панас Мирний); ще інші (*хоч... але, хоч... та* і под.) забезпечують вираження протиставно-допустового чи обмежувально-допустового (*хоч і*) або обмежувально-протиставного відношень: "І хоч болить, та не дрібніє серце від цього: на болях його проростає і людяність, і незрадливість, і скарби душ" (М. Стельмах); "Дівчина була невелика на зріст, але рівна, гнучка, довгообраза, повновида" (І. Нечуй-Левицький); "Хоча старшина нерідко й картав Хому за його "язичество", проте й симпатизував подолякові" (О. Гончар).

4. Розділові: а) сполучники *або, то, чи, а чи, хоч, чи то* (вживаються і як одиничні, і як повторювані); б) сполучник *як не... то* (парний); в) сполучники *то... то, не то... не то* (тільки повторювані).

Усі вони забезпечують вираження відношення розділовості, але кожний із них вносить певні відтінки: можливість чогось одного із перелічуваних явищ, предметів, ознак при виключенні решти (одиничні *або, чи, хоч*); наприклад: "Застав зупинитися мить – прекрасну чи навіть потворну" (О. Гончар); умовність (парний *як не... то*): "У Килини та Горпини як не свадьба, то родини" (Нар. тв.); посилена роздільність у чергуванні фактів (повторювані *або, чи*): "Чи ви живі, чи помирали; Чи я діждусь коли, чи ні, Щоб клаптик часом переслали Паперу братнього мені?" (П. Грабовський); перелічення (повторюваний *то*): "Сміються гості, в кожного своє – То спомини, то дотепи, то кпини"

(М. Рильський); непевність, сумнів (повторювані *не то... не то, чи то... чи то*): "Соломія здригнулася, глянула чи то в далечінь, чи в минуле" (М. Стельмах).

На базі названих творяться ускладнені частками чи іншими сполучниками сполучники для вираження приєднувальних, пояснювальних та градаційних відношень:

5. Приєднальні: сполучники *і, та, також, і навіть, а й, та й, ще й, та ще й, також, а тому*, що властиві усному розповідному мовленню, мові народної поезії, а також стилізованим художнім творам.

6. Градаційні: сполучники *а й, а ще, а навіть, а до того ж, та й, та навіть, та ще й* (одичні), *не тільки... а й (але й), не стільки... скільки, не так... як* і под. (парні), що тісно пов'язані з єднальними не тільки генетично, але й своїм значенням; творення градаційних сполучників на базі єднальних (здебільшого шляхом ускладнення частками) – активний процес, що відчувається у сучасній мові. Наприклад: "Цілими століттями австро-угорські, а потім німецько-чеські та мадьярські пани-поміщики, а за ними ще й "свої" пани та підпанки вчили многотраждальних братів наших закарпатських бути щасливими..." (Остап Вишня).

7. Пояснювальні: сполучники *тобто, а саме, як-от, або*, що вживаються в таких рядах однорідних членів, де другий компонент розкриває, конкретизує зміст першого, подаючи іншу, більш поширену, точну назву предметів, явищ, або супроводжує перший компонент якимись додатковими зауваженнями¹: "Повкривавши дітей, Олена відійшла до печі, щоб розпочати свій звичайний трудовий день, тобто варити, прати, доїти корову, годувати дітей, прибирати в хаті..." (Г. Тютюнник); "І він катапультиється, тобто вистрелює себе з літака разом з сидінням" (О. Гончар); "Мистецтво очищає наші почуття, звільняє людину від влади пристрастей, тобто сприяє олюдненню людських почуттів" (П. Волинський).

Таким чином, система сполучників-організаторів рядів однорідних членів в українській мові досить розгалужена; більшість сполучників багатозначні, тому не можуть бути єдиним засобом вираження тих чи інших синтаксичних відношень між членами речень – їх вибір залежить від характеру цих відношень. Крім

¹ Булаховский Л.А. Союзы и союзные слова. – К., 1947. – С. 13–14; Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – С. 523.

того, сполучниковість не вичерпує всіх можливостей об'єднання однорідних членів речення у ряди. Другим граматичним засобом вираження синтаксичних відношень є безсполучниковість.

Засобами вираження синтаксично-сислової однорідності членів речення виступають: а) інтонація (перерахувальна, зіставно-протиставна, допустово-наслідкова тощо); б) паралелізм слів-форм, об'єднаних у ряд; в) однакова синтаксична функція однорідних членів у реченні; г) можливість включення сурядних сполучників чи їх еквівалентів між членами ряду.

Безсполучниковий зв'язок передає такі відношення:

а) єднальні (рівні, рівноправні, рівнозначні); в таких випадках їх об'єднує інтонація перерахування: кожен однорідний член ряду вимовляється з однаковим підвищенням голосу, супроводжується невеликими паузами (на письмі у таких випадках обов'язково використовуються розділові знаки). В ряд однорідних включаються як однотипні, так і різнотипні категорії. "Сучасний український правопис, різного роду словники, праці з граматики, історії української мови яскраво відбивають процеси вироблення спільних мовних елементів української й російської мов" ("Морфологія"); "Пілати, вбивці, славоблуди Здалека дивляться на нас" (Д. Павличко); "Раз у раз Черниш зупинявся перепочити, тримаючись за скелю руками й ногами; босий, без ременя, без пілотки, він здавався особливо юним і вільним" (О. Гончар);

б) приєднувальні; в таких випадках наступний член ряду інтонаційно відривається від попереднього і виноситься за межі основного речення, – на місці розриву робиться більша пауза, якій на письмі відповідає здебільшого крапка, наприклад: "Приходив Тихон. Вносив з собою гострий пах овечої вовни" (А. Головка);

в) протиставні; в таких випадках здебільшого одна частина ряду має заперечне значення, а друга – стверджувальне (можлива підстановка сполучника *а*, наприклад: "Не знали ні сну, ні втоми, (*а*) знали натхнення бою" (О. Гончар).

Що ж стосується зіставних, розділових, градаційних, а також різних відтінків протиставних і навіть єднальних відношень, то вони виражаються за допомогою сполучниковості.

За побудовою ряди однорідних членів бувають двохелементними і багатоелементними.

До двохелементних рядів належать такі, що включають два компоненти: прості чи поширені однорідні члени або ж дві з'єднані попарно групи однорідних членів, наприклад: "Прошли літа, на вуси впав мороз, Та не побив їх приятні й любові" (М. Рильський); "Випадкове і необхідне, явище і сутність є вже тут" ("Морфологія").

Двохелементні ряди бувають закритими і відкритими. Закриті ряди завжди сполучникові, проте сполучник у них або одиничний, або ж парний, наприклад: "На розпутті кобзар сидить *Та* на кобзі *грає*; Кругом *хлопці та дівчата* – Як мак процвітає" (Т. Шевченко); "Абстрактні іменники бувають непохідні або похідні від дієслівних і прикметникових коренів" ("Морфологія"). "Мистецтво змальовує не тільки прекрасне в житті, а й потворне, виводить не тільки позитивні, а й негативні образи" (П. Волинський). "І хоч болить, та не дрібніє серце від цього..." (М. Стельмах).

Двохелементний безсполучниковий ряд виступає закритим тільки тоді, коли між компонентами виражається відношення:

а) протиставлення, що підсилюється обов'язковим запереченням у складі першого члена ряду, наприклад: "Але ключ не впав на землю з болем – Далі плив над сизими світами" (П. Воронько);

б) уточнення, що реалізується або шляхом уточнення змісту першого члена, або шляхом доповнення й конкретизації його (такі безсполучникові синонімічні ряди з однорідними членами, поєднаними сполучниками *тобто, а саме*: "Дієслова являють собою назви динамічних, [тобто] процесуальних ознак предметів" ("Морфологія");

в) взаємозв'язку, що виявляється в тісному об'єднанні слів – членів закритого ряду, близьких своєю семантикою, таких, які позначають дії, предмети, явища, що існують нерозривно. Така семантична близькість членів ряду, їх усталене вживання приводять до функціонування їх у ролі складного слова: "Іване! Це ти, наш Іваночку!" – бігли до нього батько-мати, дід, баба, сестри" (О. Довженко); "Єсть люде на світі – Сріблом-злотом сяють..." (Т. Шевченко);

г) відношення, що виражають наближені числові дані про міру певної якості: "Два, три слова, щирі, милі І гарячі були б в силі Задержать його на все" (І. Франко); "Ну, а проявите себе, в чому немає сумнівів, через рік-два ви станете завідувачем бібліотеки" (М. Стельмах).

Двохелементні безсполучникові ряди частіше вживаються як відкриті структури, організовані засобами перелічувальної інтонації: "З чотирьох вишок, з чотирьох сторін світу чатує на нас одноока кулеметна смерть" (О. Гончар); "Твої пісні нас кликали в бою до перемог, вели нас за собою" (В. Сосюра); "Говорив спроквола, з паузами" (О. Довженко).

Синонімічними до таких власне безсполучникових рядів виступають однорідні члени, з'єднані попарно єднальними чи розділовими сполучниками: "Крик та гук, регіт та жарти стоять над річкою" (Панас Мирний). Як відкриті функціонують також ряди з повторюваними сполучниками – єднальними та розділовими: "Але ні вогонь, ні попіл не дали полегшення" (М. Стельмах); "По майданах, на просторі і промови, і оркестри; а вгорі, а вгорі – п'ятикутні ясні зорі" (П. Тичина).

Відкриті ряди однорідних членів об'єднують три і більше елементів морфологічно однотипних чи різнотипних, вживаних із сполучниками або без них: "За останні роки у Львові побували цікаві високомистецькі колективи з Москви і Ленінграда, Свердловська і Одеси, Прибалтики і Білорусії" ("Літературна Україна"); "Гнів і жаль, огонь і холод, несамовита радість і гірка туга разом обхопили Петрове серце" (Панас Мирний); "Але ніде, на жодному призовому полі не стикалися з такою силою темрява й світло, підлість і правда, мракобісся і розум, поневолення і воля, як на наших українських полях" (О. Довженко).

Якщо двохелементні і багатоелементні ряди однорідних членів функціонально однотипні, вживаються або із сполучниками при кожному членові чи взагалі без сполучників, то вони завжди синтаксично відкриті. Коли ж сполучників менше, ніж однорідних членів ряду, то вони формують або завжди закритий ряд (двохелементний), або виступають як відкрита чи закрита багатоелементна конструкція.

Закриті багатоелементні ряди утворюються в тих випадках, коли однотипний кінцевий член ряду з'єднується з попереднім одиничним (єднальним, зіставно-протиставним, приєднальним чи пояснювальним) сполучником: "А які діброви, бори! Напровесні голубіють від пролісків, весною біліють у сунічниках, влітку червоніють од ягоди, а восени палають золотом і пурпуром" (М. Стельмах).

Введення, як мінімум, одного сполучника перед передостаннім членом, робить безсполучниково-сполучниковий ряд відкритим: "В тій пісні чулися гудки заводів, і рев машин, і шепоти пшениці" (П. Тичина); "Це ж, товаришу, м'ята лугова, і ромашка, і чебрець, і зозуліні черевички – саме здоров'я землі" (М. Стельмах).

Ускладнення останнього в ряду сполучника часткою забезпечує перехід єднального сполучника в розряд приєднальних, робить такий ряд закритим: "Треба мислити образно, візуально, і століттями, і трьохсотліттями, і минулим, і навіть майбутнім, щоб можна було у фільмі подорожувати разом з глядачами і в часі, і в просторі" (О. Довженко).

Названі вище ряди однорідних членів можуть об'єднуватися в реченнях у різнотипні ряди рядів: "Образа національної честі, знищення культури, підлість і розпуста, голод і бідування населення, сльози і горе вигнанців, дикий антисемітизм, зневажання елементарних прав, руйнування на землях французьких, сербських, голландських, бельгійських – нескінченний перелік злодіянь фашистів" (О. Довженко).

Синтаксична однорідність, зокрема однорідність членів речення, – явище загальномовне: воно властиве й усному мовленню, і всім стилям та жанрам книжної мови.

Специфічні особливості має організація рядів однорідних членів у поетичних творах, для яких більшою мірою, ніж для прозових, властиві дво- і багатоелементні ряди відокремлених означень і обставин, вжитих у препозиції чи постпозиції; часто трапляються випадки вживання підпорядковуючого члена чи цілої синтагми з ним в інтерпозиції, т. зв. перервані ряди однорідних членів, що забезпечує підкреслення паралельності ознак, дій чи явищ, "об'єднання їх на основі взаємовиключення або протиставлення"¹, наприклад: "Великі люди і малі" (М. Рильський), а це створює у віршовому мовленні особливий поетичний словопорядок.

Крім того, в поетичних творах досить часто в ряд однорідних (сурядних) членів включаються такі, що з стилістично нейтрального погляду є паралельними, а отже, не виступають однорідними, наприклад: "Нова, пряма бетонка, котрої не лапали фугаси, Шанувала нашу п'ятитонку..." (П. Воронько). Це пов'язується

¹ Єрмоленко С.Я. Синтаксис віршової мови. – С. 45.

з важливою стилістичною роллю словолоду та емоційно-експресивною роллю інтонації в них. Нарешті, поетичному мовленню властиві повтори в рядах однорідних членів ("На Чорнім морі, на козацькім морі!" (М. Рильський); "Знайте, тату, не один упав я, Не один розкинув руки в полі... Але хоч і впав я, волі не віддав я, Доживайте віку на волі, на волі!" (В. Мисик).

Отже, простому реченню властива функціональна синтаксична однорідність членів речення, що базується на однотипних, граматично рівноправних відношеннях між однаковими синтаксичними одиницями та безпосередній співвіднесеності їх із пояснюваним (пояснюючим) членом речення.

Синтаксична однорідність пов'язана з логічною однотипністю, проте не адекватна їй.

Оформлення й структурна побудова рядів однорідних членів є одним із засобів створення функціонального та індивідуального стилю і може бути одним із статистичних параметрів вивчення тексту.

Синтаксис словосполучення і простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки). – К.: Наук. думка, 1975. – С. 186–201.

Кучеренко І.К.

Речення з кількома присудками

Синтаксичні дослідження останніх років розкрили виразні ознаки наукової недостатності поширеної зараз теорії однорідних членів речення – неспроможність її в тлумаченні речень з однорідними присудками. У сучасних нормативних граматиках і в наукових працях (навіть спеціально присвячених цьому питанню) прийнято вважати правильним, тобто теоретично обґрунтованим і безсумнівним, розуміння таких речень, як простих. І справді, коли подивитися на речення, в якому є ряд присудків, легко помітити в них риси "однаковості". Наприклад, у реченні *Поїзд повільно підійшов до перону і зупинився* кожний із присудків виражає одну з ознак названого підметом предмета (причому ці

ознаки здебільшого одного семантичного поля), а також виявляє певну узгодженість формальних ознак з відповідними ознаками підмета (узгоджується у формах спільних з підметом категорій). Очевидність цих рис сприяє тому, що звичне вже їх синтаксичне тлумачення здається правильним, і доки розглядається це явище з боку семантико-формальних ознак самих присудків, воно не викликає якогось сумніву щодо його істинності. Здається достатнім також пояснення наявності в простому реченні кількох присудків: вона викликана потребою дати інформацію про цілий ряд ознак, усвідомлюваних у їх співвідношенні з предметом, названим підметом.

Але досить розглянути ці присудки з власне синтаксичного боку – подивитись на них як на конструктивні елементи речення, осмислити роль присудка у формуванні структури речення, як "однорідні" присудки виявлять саме ті риси, пояснення яких перебуває за межами можливостей поширеного зараз тлумачення. Ці риси яскраво проступають на фоні зіставного дослідження специфіки структурних типів речень – простих і складних: природно, що "з боку синтаксичної структури просте і складне речення об'єднуються тим, що вони являють собою предикативні синтаксичні будови. Однак у цьому плані між ними є істотні відмінності: якщо просте речення монопредикативне, тобто являє собою одну предикативну одиницю, що має свій модально-часовий план, то складне речення поліпредикативне, тобто являє собою сполучення кількох певним чином співвіднесених одна з одною предикативних одиниць або їх контекстуальних еквівалентів. Кожна предикативна одиниця або її контекстуальний еквівалент у складі складного речення має категорії модальності і часу і має свій модально-часовий план"¹. У зв'язку з цим виразно виділяється специфіка присудка, яка визначається його конститутивною роллю в формуванні речення – одиниці предикативної: "Оскільки носієм предикативних категорій, що складають суть речення як статичної структури (предикативної одиниці), є присудок (дієвідмінювана форма чи її субститути)..., то є підстава розглядати як конститутивний елемент речення один присудок"².

¹ Белошопкова В.А. Сложное предложение а современном русском языке. – М., 1974. – С. 30.

² Там само. – С. 33.

Звичайно, крайність висловленої думки, що один тільки присудок є конститутивним елементом речення, навряд чи може бути доведена, однак цим не спростовується той незаперечний факт, що в реченні присудок справді є конститутивним елементом. Звідси цілком логічно "впливає розуміння речення з однорідними присудками ... як поліпредикативної будови, а значить, як складного речення"¹.

Неважко побачити протилежність двох тлумачень речень з однорідними присудками – поширеного в сучасній граматиці, яке стверджує, що такі речення є прості, і другого, яке було щойно сформульовано, про те, що речення з однорідними присудками є складні.

Зрозуміло, що в теорії з двох протилежних тлумачень, які одночасно не можуть бути істинними, треба встановити істинне, чим спростовується хибне. Зараз уже можна констатувати наявність перших кроків у цьому напрямі. Вони виявляються поки що хоча б у тому, що твердження про речення з однорідними присудками як просте вже не приймається прямолінійно за цілком обґрунтоване: з'являються вже і в нормативних граматиках думки, що "однорідні дієслівні присудки – поняття щонайменше сумнівне"²; у програмах останніх випусків уже ставиться "питання про речення з однорідними присудками, про співвідношення їх із складними реченнями"³.

Щоб установити правильне тлумачення речень із кількома присудками, необхідно зробити зіставний аналіз підстав, на яких базуються протилежні тлумачення.

Історично погляд на речення з кількома присудками як на складне з'явився в мовознавстві першим. Ще в минулому столітті М.І. Греч у своїй граматиці (1827) багато уваги приділив міркуванням про "зміни" складних речень; серед цих змін чітко виділяється т. зв. "злиття речень", під яким розуміється утворення "речень із спільним членом", у тому числі таких, що мають "спільний підмет" і різні

¹ Белошапкова В.А. Сложное предложение а современном русском языке. – М., 1974. – С. 33–34.

² Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М., 1973. – С. 213.

³ Программа курса "Современный русский язык" для филологических факультетов университетов. – Изд-во МГУ, 1972. – С. 7.

присудки: *дерева ростуть і зеленіють*¹. Оскільки речення з кількома присудками є результатом "злиття" простих речень (про що можна судити з використаного М.І.Гречем терміна "злиття речень"), напевне, М.І.Греч вважав їх своєрідними складними, однак самої кваліфікації він не дав. Згодом у мовознавчу традицію ці речення ввійшли під назвою "злитих".

Власне синтаксичну кваліфікацію знаходимо в О.Х. Востокова, який, розмежовуючи прості і складні речення, писав, що речення є "складним, коли містить у собі по кілька підметів і один присудок; речення *Батько і мати живі* – має два підмети і один присудок; речення *Вони живі й здорові* – має один підмет і два присудки"².

Чимало уваги приділяв цим реченням Ф.І. Буслаєв у своїй "Исторической грамматике" (1858) у плані опису структурних особливостей речень взагалі. Він теж, як і М.І.Греч, розглядає "злиття" речень, у якому вбачає основу утворення речень з одним підметом і кількома присудками, одним присудком і кількома підметами тощо. Так, на його думку, від злиття речень *сонце гріє* і *сонце світить*, у яких однакові підмети, тобто спільні для цих речень, утворюється речення *сонце гріє і світить*. Якщо М.І.Греч дав кваліфікацію того члена речення, що залишився один після "злиття" кількох, назвавши його спільним, а ті, що ввійшли до складу новоствореного речення, просто вважав різними членами речення, то Ф.І. Буслаєв дав кваліфікацію саме останнім: сурядне сполучення з кількох підметів або присудків (чи інших членів речення) він назвав "злитими" – "злитими підметами", "злитими присудками" тощо, які протиставляються відповідним "простим": "Підмет, присудок, слова означальні, додаткові і обставини, що ускладнилися, таким чином, від злиття речень, іменуються злитими, на противагу простим. Наприклад, у реченні *сонце світить* підмет простий; а в реченні *сонце і місяць світять* підмет злитий"³. Синтаксична ж кваліфікація речення в цілому залишилася невизначеною: з того, що воно утворюється внаслідок "злиття" простих речень, випливає, що воно є

¹ Греч Н.И. Практическая русская грамматика. – Изд. 2-е. – Спб., 1834. – С.369.

² Востоков А. Русская грамматика, по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложенная. – Изд. 2-е. – Спб., 1835.

³ Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. – М., 1959. – С. 287.

складним, бо закономірне сполучення простих речень утворює складне; але з того, що воно має один підмет (присудок) простий і один підмет (присудок) "злитий", а не кілька підметів (присудків), не впливає, що це речення є складне.

Встановлення поняття "злитий член речення" і недостатність пояснення основи утворення речень із кількома присудками об'єктивно створювало основу для різкого повороту від даної (без належного обґрунтування) О.Х. Востоковим кваліфікації таких речень: якщо речення має у своїй основі два взаємозв'язані головні члени – підмет і присудок, то таке речення, звичайно, є просте, а не складне. Саме в такому плані трактує їх О.О. Шахматов, який виділяє "двоскладні речення із злитими присудками" і дає таке визначення: "Злитими присудками називаємо сполучення двох або кількох присудків, що відносяться до одного підмета; ці присудки можуть бути поєднані між собою єднальними паузами або сполучниками єднальними, протиставними, розділовими"¹. Так, на думку О.О. Шахматова, речення *Дерева ростуть і зеленіють* є просте двоскладне, до складу якого входить простий підмет *дерева* і присудок (злитий) *ростуть і зеленіють*. Своє визначення О.О. Шахматов підсилює запереченням уявлюваного М.І. Гречем та Ф.І. Буслаєвим шляху утворення речень із кількома присудками: "Навряд чи маємо підстави думати, що наявність кількох присудків відповідає наявності кількох речень і що, наприклад, у реченні: *Цезар прийшов, побачив, переміг* маємо злиття трьох речень: *Цезар прийшов, Цезар побачив, Цезар переміг*"².

Другий погляд на речення як на просте, який і зараз є найбільш поширеним у граматиці, формується, як бачимо, в пошуках з'ясування причин їх виникнення, насамперед – сурядного сполучення присудків, а також синтаксичної природи останнього. У трактуванні О.О. Шахматова категоричне ствердження їх як простих не було, по суті, теоретично обґрунтоване, оскільки саме поняття "злитий член речення" (зокрема, "злитий присудок"), яке повинно б показати синтаксичне сполучення слів як один член речення (присудок), не має чітко визначеного позитивного змісту, більше

¹ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – С. 234–235.

² Там само. – С. 234–235.

того, воно має внутрішньо суперечливий зміст: визнання сурядного сполучення слів одним членом речення означало б, по-перше, визнання того, що воно виражає єдине поняття, тоді як у сурядному сполученні слова семантично незалежні, кожне з них виражає окреме поняття; по-друге, визнання того, що "злитий" присудок є в реченні єдиним присудком, тоді як сурядні присудки функціонують незалежно один від одного, в чому виявляється природа сурядності. Отже, положення про існування "злитих" членів речення не стало обґрунтуванням твердження, що речення з кількома присудками є просте, тобто другого погляду.

Теоретичною основою другого погляду прийняте твердження, що просте речення може мати в своєму складі більше одного присудка. Воно впливає з міркувань Д.М. Овсянико-Куликовського, з ім'ям якого пов'язують становлення вчення про речення з кількома присудками. Д.М. Овсянико-Куликовський, розглядаючи речення типу "Це відомо тільки мені і йому" (І.Тургенев); "Тут Ноздрьов і Чичиков розцілувались" (М. Гоголь); "Собакевич сів у крісло і вже більше не їв, не пив, а тільки жмурих і кліпав очима" (М.Гоголь), відзначив, що "в усіх цих і подібних випадках сполучник *і* поєднує однакові частини речення: два підмети, два присудки, два додатки і т. д."¹ (в іншому місці він називає їх "рівнозначними частинами в середині речення"²). Речення такого типу Д.М. Овсянико-Куликовський, напевно, вважав простими, оскільки він указував, що "сполучник *і* вживається також і для поєднання речень"³, ілюструючи це такими реченнями, як, наприклад: "И сердце бьется в упоенье, и для него воскресли вновь и божество, и вдохновенье..." (О. Пушкін), у яких сполучник *і* стоїть між одиницями, що мають у своєму складі підмети і присудки.

Слід відзначити, що в навчальній практиці вже десь у кінці ХІХ ст. став широко вживатися термін "злите речення" (на відміну від вужчих за змістом "злитий підмет", "злитий присудок" тощо) на позначення речень з кількома підметами, присудками; вони відносились до складних. У передмові до чергового видання одного з підручників для середніх шкіл, указуючи на зміни в

¹ Овсянико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. – СПб, 1912. – С. 271.

² Там само. – С. 273.

³ Там само. – С. 272.

порівнянні з попередніми виданнями, відзначено, зокрема, що "в курсі складного речення *злиті речення*, що звичайно розглядалися без усякого зв'язку з іншими родами речень, віднесені до розряду складносурядних речень, причому правила знаків у них поповнені"¹. У самому ж підручнику в розділі про складне речення про них говориться так: "Особливий вид речень складають речення злиті. Злитим називається речення або з одним підметом і кількома присудками, або, навпаки, з одним присудком і кількома підметами, або, нарешті, таке, що при одному підметі і присудку має кілька однорідних означень, додатків чи обставин. Наприклад: **День** був тихий, ясний, теплий (спільний підмет). – **Поле, гай і город покрилися** зеленню (спільний присудок). **Я чую** тупіт далекий, трубний звук і спів стріл"².

Найдетальніший опис речень такого типу, а також глибокий аналіз їх семантичних та інтонаційних особливостей дав О.М. Пешковський у своїй праці "Русский синтаксис в научном освещении" (1914). Він вводить узагальнюючий термін "однорідні члени речення" (до вживаних тоді "однорідні означення", "однорідні додатки", "однорідні обставини"). Створюється на цій основі поняття "речення з однорідними членами" (на відміну від поняття "речення із злитими членами"). Важливо підкреслити, що О.М. Пешковський, по-перше, виділив їх як особливий тип речень, по-друге, заперечив їх належність до розряду складних. Останнє він підтвердив тим справедливим фактом, що "речення ці такі ж давні, як і "незлиті"³. Заперечив О.М. Пешковський також уявлюваний М.І. Гречем та Ф.І. Буслаєвим шлях утворення цих речень із кількох простих способом злиття останніх у єдине речення, відзначивши, що "процес самого "злиття" довести не можна"⁴. Такої ж думки, як уже вказувалося, був і О.О. Шахматов. Але О.М. Пешковський не схильний був вважати такі речення і простими. Він бачив, що однорідні присудки, які складають сурядне

¹ Красногорский П. Синтаксис русского языка с необходимым материалом для упражнении в синтаксическом разборе и употреблении знаков препинания. – Изд. 7-е. – СПб, 1906. – С. 111.

² Там само. – С. 31.

³ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – С. 453.

⁴ Там само.

сполучення, не становлять собою ні в семантичному, ні в функціональному відношенні одного поняття й одного структурно-функціонального члена речення; він підкреслював їх розчленованість, а звідси складний характер, що чітко виділяється також наявністю обов'язкового наголосу на кожному однорідному члені¹. На основі цього він приходять до висновку, що "термін "злите", якщо тільки відмовитися від його історичного розуміння, вдало виражає природу цих речень"², середню, на його думку, між простим і складним реченням³.

Як видно з наведених думок про речення з кількома присудками, другий погляд спирається на розуміння його як окремого типу, причому такого, що склався в мові не внаслідок об'єднання (злиття) кількох простих речень. Іншими словами, спосіб утворення їх не збігається з тим, який характерний для становлення складного речення. Цим самим з'ясування їх синтаксичної природи здається правильним на основі осмислення природи простого речення. Ці міркування, а також відносна простота формальної структури таких речень сприяла поширенню другого погляду в навчальній практиці, особливо шкільній, основним завданням якої є не стільки пізнання глибинної суті речення, скільки вироблення навичок правильної передачі їх на письмі в тому вигляді, який сприймається в процесі мовного спілкування. Навчальна практика, напевне, була одним із найважливіших факторів, що мали вирішальне значення для закріплення в граматиці другого погляду на ці речення, тобто як на прості, шляхом поширення його і формування початкового, орієнтуючого їх розуміння.

Перший погляд на речення з кількома присудками як на складне не був обґрунтований. Думка про основу і шлях їх становлення, що осмислювався як злиття кількох речень в одне, тобто в принципі так, як утворилися різні типи складних речень, не був прийнятий через свою непереконливість. Безсумнівно, сильним у ньому є те, що він давав ключ для розуміння основи наявності кількох присудків у реченні, виходячи із знання природи складного речення.

¹ Пешковський А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – С. 453.

² Там само. – С. 454.

³ Там само.

Другий погляд на це речення як на просте, точніше, розробка його дала багато в пізнанні семантичних та структурних особливостей "однорідних присудків", інтонаційних рис речення в цілому, що є дуже корисним для навчальної практики, для розробки і вивчення правил пунктуації. Однак цей погляд не дає правильного розуміння синтаксичної суті всього речення, не розкриває підстав, які мотивують наявність у реченні кількох присудків, тим більше в реченні простому, хоча б і в тлумаченні їх як однорідних, оскільки для формування речення як одиниці, що виражає думку з метою спілкування, достатньо лише одного присудка. Спроба пояснити це тлумачення ряду сурядних присудків як одного, так званого злитого присудка, суперечить встановленій природі сурядного сполучення – сполучення семантично і функціонально незалежних одиниць.

Зараз можна констатувати незаперечний факт, що сурядно сполучені присудки в реченні функціонують незалежно один від одного в тому розумінні, що кожний із них виражає окремо якусь ознаку предмета в її предикативному відношенні до підмета, кожний із них разом з підметом утворює предикативну одиницю, тобто речення. Виходячи з цього, ми розцінюємо синтаксичні дослідження даного питання в останні роки як важливу частину доведення істинності першого погляду на речення з кількома присудками, сформульованого О.Х. Востоковим.

Для того щоб зробити загальний висновок про цей погляд щодо його істинності, необхідно з'ясувати ще одне, проміжне в доведенні питання: чи не може існувати якогось копмпромісного розв'язання, чи не знаходиться підстав шукати в реченні з кількома присудками ознак, які показували б, що воно є чимось особливим, відмінним і від простих, і від складних речень. Практичне розв'язання поставленого питання фактично зводиться до оцінки спроб витлумачити такі речення як окремий тип речень. Існує зараз дві спроби тлумачення речень саме в такому плані.

У синтаксисі звичним уже став прозорий своїм значенням складений термін "ускладнене просте речення". Ним позначають речення прості, точніше, названі ним речення приймаються за прості і все ж чимось незвичайні, оскільки в них помічено елементи, які прямо назвати функціонально-структурними елементами

цього речення не можна. Цим терміном називають речення, в яких є однорідні члени, вставлені конструкції тощо – або, як кажуть, речення, "ускладнені однорідними членами", "ускладнені вставними конструкціями" і т. д. Термін і пов'язане з ним поняття свідчить про те, що речення з однорідними членами, а значить, і з кількома присудками, вважаються простими, отже, осмислюються вони принципово в плані другого погляду. Однак показовим тут є те, що такого роду "прості" речення мають такі елементи, через які назвати їх просто простими не можна. Термін виник закономірно як спроба виділити такі речення, показати, що вони не повинні ототожнюватися із структурними типами звичайних відомих мові простих речень. Проте не дав цей термін головного – пояснення синтаксичної суті виділених ним речень: по-перше, пов'язане з ним пояснення містить у собі всі ті внутрішні суперечності, які притаманні другому погляду, по-друге, він додає нових ускладнень на шляху пізнання цих речень. Він одразу викликає питання: в чому ж полягає "ускладнення" простого речення, скажімо, вставними конструкціями чи однорідними членами? Відомо ж, що вставні конструкції взагалі не входять до синтаксичної структури простого речення і тому, природно, позбавлені можливості ускладнити її. "Однорідні члени" теж не ускладнюють синтаксичної структури простого речення: не випадково прості речення як без однорідних, так і з однорідними членами відносяться до одного із структурних різновидів – двоскладного (*Дослідження тривають. Літак розігнався і злетів*) чи односкладного (*Розвиднялося. Снідаємо і розмовляємо*); наявність однорідних членів (зокрема присудків) не змінює структури простого речення. Однорідні присудки неспроможні навіть поширювати просте речення, як це роблять звичайні другорядні члени речення: граматика не вважають поширеним, наприклад, таке речення, як *"Барвінок цвів і зеленів, слався, розстилався"* (Т. Шевченко). Це є не що інше, як свідчення того, що "однорідні члени" не мають синтаксичної зв'язаності з тими членами простого речення, які формують його як цілісну синтаксичну одиницю певного типу. Поняття "ускладнене просте речення" виявляється теоретично безсилем: назвати речення "ускладненим" простим ще не значить розкрити його синтаксичну природу.

До сказаного додамо ще одну деталь. У граматиках вважається елементарними істинами, що "однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення"¹ – однорідні підмети, однорідні присудки, однорідні додатки, однорідні означення, однорідні обставини; що "однорідні члени речення можуть бути непоширеними і поширеними, тобто можуть мати при собі пояснювальні слова: а) "*Усе заворушилося, прокинулось, заспівало, зашуміло, заговорило*" (І. Тургенєв); б) "*Кінь мій стрибав через куці, розривав куці грудьми*" (М. Лермонтов)². Звідси випливає, що існують поширені підмети, поширені присудки і т.д.; так повинні називатися, наприклад, і присудки, що мають при собі пояснювальні слова. У наведеному прикладі такими є *стрибав через куці, розривав куці грудьми*. Згідно з цим речення типу "*Виводили розкріплених коней, розбирали зброю*" (О. Гончар), "*Йй так гарно, так радісно на душі, легко на серці*" (П. Мирний) складаються тільки з "однорідних поширених присудків". Визнання "поширених однорідних членів речення", отже, підметів, присудків взагалі позбавляє будь-якої формальної окресленості останні, адже цим самим вони фактично зводяться до змісту всієї групи підмета, групи присудка, і всяке двоскладне речення, виходить, складається з "поширеного підмета" і "поширеного присудка".

І тут теорія простого речення, хоч би й "ускладненого", виявляє свою неспроможність, внутрішню логічну суперечливість у питанні висвітлення речень з кількома присудками і, як видно, не може стати теоретичним ґрунтом для висвітлення природи цих речень.

Друга спроба пояснення речень із кількома присудками зводиться до виділення їх як особливого різновиду речень, які не є ні простими, ні складними, а є чимось середнім між ними, проміжним чи перехідним. Як уже говорилося, таку кваліфікацію дав їм О.М. Пешковський. Прихильників вона має і в сучасному мовознавстві. Вважаючи, що "однорідні дієслівні присудки – поняття щонайменше сумнівне"³, Н.С. Валгіна відзначає: "При кваліфікації цього складного синтаксичного явища необхідно

¹ Валгіна Н.С. Знач. праця. – С. 389.

² Там само; див також: Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. II. – К., 1961. – С. 133; Грамматика русского языка. – Т. II. – Ч. I. – М., 1954. – С. 607.

³ Валгіна Н.С. Знач. праця. – С. 213.

врахувати його двоїсту природу: з одного боку, об'єднаність таких присудків спільним підметом, з другого боку, розчленованість їхньої предикативної частини. Такі речення є перехідні між простими і складними і, природно, в окремих, конкретних своїх виявах тяжіють то до одного, то до другого з цих полярних типів"¹. Зближення з простим реченням вбачається там, де однорідні присудки близькі між собою, коли стоять у препозиції щодо підмета. В інших випадках присудки вважаються більш вільними і незалежними. Що ж до таких речень, як *"Він пом'яв у руці чорний картуз, потім сів"* (К. Паустовський), *"З гілля весело капала, а з дахів бігла вода"* (Л. Толстой), "то тут цілком можна говорити, – стверджує автор, – про складне речення"².

Неважко помітити, що близькість присудків у випадках "тяжіння" аналізованого типу речень до простих можна констатувати лише в семантичному плані (вони позначають семантично близькі предикативні ознаки), але це – ознака не синтаксична. Якщо розглядати їх у функціональному плані, тобто в плані власне синтаксичному, то в цих випадках вони теж не ближчі, ніж у тих реченнях, які категорично вважаються складними. Ні узагальнений зміст речення, ні тим більше – конкретне значення висловленої реченням думки неспроможні пояснити структурно-семантичну природу речення. Семантична близькість одного присудка до іншого ні в якому разі не є ознакою того, що один із присудків від цього втрачає функціонально-конструктивні властивості: кожний із них залишається присудком. Якщо ми визнаємо, що предикативність є граматичною основою речення, що вона є в усякому реченні; якщо ми визнаємо, що присудок є засобом вираження предикативності речення, що немає таких присудків, які б не були пов'язані з формуванням предикативних одиниць; якщо ми визнаємо, що однорідні присудки є одиниці сурядні, тобто функціонально незалежні один від одного, – то нелогічно було б не визнати того, що кожний з однорідних, чи краще б сказати, сурядних присудків формує предикативну одиницю, тобто речення. З того очевидного факту, що кожна така предикативна одиниця (речення) є складником синтаксичної будови вищого

¹ Валгіна Н.С. Знач. праця. – С. 214–215.

² Там само. – С. 214.

порядку, яка формується з простих речень, впливає, що така будова вищого порядку є не що інше, як складне речення: "Речення, яке має в своєму складі дві або кілька предикативних одиниць, що утворюють смислову, структурну та інтонаційну єдність, називається складним"¹. Отже, речення з кількома присудками цілком підходить під визначення складного речення.

Між одиницями монопредикативними (простими реченнями) і одиницями поліпредикативними (складними реченнями) не існує якихось інших одиниць (речень), які не були б або монопредикативними, або поліпредикативними, отже, не існує речень якогось "проміжного" чи "перехідного" типу між простими і складними реченнями.

Отже, синтаксична сутність речень із кількома присудками може бути розкрита лише на основі даної О.Х. Востоковим синтаксичної кваліфікації їх, тобто на основі розуміння їх як речень складних, причому не як особливого якогось різновиду, що утворився історично окремо від речень складносурядних та складнопідрядних: речення з кількома присудками – звичайні складні речення, які не виходять за межі відомих, названих тут типів складних речень.

Щоб правильно усвідомити їх специфіку, треба трохи відійти від звичайної синтаксичної термінології, що стосується цього питання, і подивитися трохи з іншого боку, осмислити показники цих речень іншими науками, зокрема логікою.

Ми не будемо тут говорити про те величезне значення, яке має для розуміння природи речення вчення логіки про судження: це – загальновідоме. Ми спинимося лише на двох моментах цього вчення, які перегукуються з відповідними їм у синтаксичному вченні про речення, зокрема – складне. Відомо, що логіка теж розрізняє судження прості і складні. Останні визначаються так: "Складним називається судження, що розглядається як таке, що складається з ряду простих суджень, пов'язаних між собою логічними зв'язками (логічними сполучниками). Так, у судженні ... двоє суджень поєднані логічним сполучником *i*"². Визначення складного речення відрізняється від цього лише термінологічно: "Складним називається таке речення, яке складається з кількох простих

¹ Валгина Н.С. Знач. праця. – С. 273.

² Горский Д.П. Логика. – М., 1963. – С. 121.

речень, із смислового боку й інтонаційно об'єднаних за допомогою тих чи інших синтаксичних засобів в одне граматичне ціле"¹.

Важливо звернути увагу на одне принципове положення, прийняте в логіці: "У нескороченій формі в звичайному мовленні виражаються такі кон'юнктивні судження ("A ∧ B")², у яких судження A і судження B мають відмінні один від одного суб'єкти і предикати. Наприклад, таке судження: *Сонце зійшло, і ми відправились у зворотний шлях*. Але найчастіше у звичайному мовленні кон'юнктивні судження виражаються не в їх повному, а в скороченому вигляді. Якщо в судженні A і в судженні B, сполучуваних кон'юнктивно, є однакові суб'єкти, то в другому реченні суб'єкт звичайно опускається, якщо ж вони мають спільні предикати, то предикат опускається в першому судженні. Такі є судження: 1. *Він прокинувся і швидко одягся* (у другому судженні суб'єкт "він" опущений)"³. У граматиці зазначається: "Різниця між простим і складним реченнями полягає в їх структурі: просте речення містить у собі одну предикативну одиницю, а складне містить у собі дві і більше предикативних одиниць. Просте речення будується із слів і словосполучень, а складне – з простих речень, які в одних випадках залишаються незмінними, а в інших зазнають структурних змін, входячи в складне речення як його компоненти"⁴. Додамо до цього, що граматики вже досить детально дослідили та описали і сам характер можливих змін, їх умови; вони повністю збігаються з тими, які відмічені логіками в судженнях: "У реченні, що складає частину складносурядного речення або безсполучникового складного речення, звичайно не повторюється член речення (або ряд членів речення), що є в другій частині того ж речення і є спільним членом відносно обох цих частин... Неповні речення розглядуваного типу в складі складносурядного або безсполучникового складного речення звичайно є другою

¹ Кулик Б.М. Знач. праця. – Ч. II. – С. 182–183.

² У логіці "кон'юнктивними називаються складні судження, висловлення, утворені з простих за допомогою поєднання їх логічним сполучником "і" (∧)" (Горський Д.П. Знач. праця. – С. 125).

³ Там само. – С. 127.

⁴ Валгина Н.С. Знач. праця. – С. 424.

його частиною"¹. Наведемо приклади, що відповідають цьому теоретичному обґрунтуванню: *Ветеран гірничої гвардії до тонкощів знає шахтову науку і передає свій багатий досвід новачкам; П'ятнадцять років Ліда працювала дояркою, тепер завідує фермою*. Так само і "в неповному реченні, що становить частину складнопідрядного, звичайно не повторюється член речення, що є в другій частині того ж складного речення і є спільним членом відносно двох чи кількох його частин"²; найтипівшим тут є речення, "в якому не повторюється підмет, спільний для головного і підрядного речень: "*Даша забула, чого прийшла*" (О. Толстой)³.

Як бачимо, в складному реченні одне з простих речень – його складових (найчастіше наступне) буває неповним: у ньому не повторюється спільний для двох чи кількох речень член. Коли спільним є підмет, то, природно, залишається один висловлений присудок. Залежні від нього слова повторюються чи не повторюються теж за тими ж підставами – або з міркувань стилістичних, наприклад: *Бригадир завжди щось шукає, завжди щось обмірковує, щось удосконалює, пропонує*; це коли вони є спільними, коли ж вони різні – то, звичайно, залишаються в тому неповному реченні, з присудком якого вони пов'язані: "*З ясенів спадає сухий лист на трухлу солому, спадає додола на зів'ялі півники, сережками чіпляється в бур'янах*" (С. Васильченко). Не названі повторно спільні члени речення зрозумілі з самого складу всього складного речення і можуть бути встановлені, повторно названі іменником (якщо це підмет) чи його еквівалентом – займенником: "*З саду дихнув вітерець і [він] обвіяв Остапа*" (М. Коцюбинський); "*Машина буксує в піску, але [вона] виїжджає*" (О. Гончар). "*Сонце вже показалося і [воно] пекло камінь*" (М. Коцюбинський). "*Дівчата похилилися над шитвом і в два голоси замугичили [вони] якоїсь пісеньки*" (А. Головка). Подібні повторення – звичайне в мові явище: "*Хоч сніг і різав їм очі, зате він добре маскував їх*" (П.Вершигора).

З наведених прикладів видно причину того, що однорідні присудки мають однакову форму – узгоджену з відповідними формами підмета: вони стосуються такого ж самого підмета в кожній

¹ Грамматика русского языка. – Т. II. – Ч. I. – С. 111.

² Там само. – С. 117.

³ Там само.

предикативній одиниці, хоча ці підмети і не названі. В теорії однорідних членів це тлумачиться як наслідок узгодження присудків з одним і тим же підметом. Але ця теорія неспроможна пояснити, чому ж ці присудки є незалежними один від одного, в чому, до речі, вбачається одна з показових ознак однорідності. Принагідно відзначимо, що і в цьому відношенні виявляється наукова неспроможність даної теорії. Зараз, по суті, єдиним критерієм однорідності присудків вважається наявність спільного члена речення або слова, до якого однаково відносяться однорідні члени, тому речення типу *Гору хвали, а низ ори* визнається складним, бо немає в присудків спільного члена речення, власне підмета¹. Неграматичний критерій, за яким дехто хоче зберегти кваліфікацію їх як простих речень з однорідними підметами, – те, що ці "присудки виражають дію однієї і тієї ж особи", не має доказової сили, бо це може бути властивим і для звичайних двоскладних речень повної структури: *Мати полає, мати й приголубить*.

Чітку й правильну відповідь на питання, чому однорідні присудки не залежать один від одного, дає вчення про складне й неповне речення: такі присудки і не можуть залежати, бо вони належать до складу не одного простого речення (два присудки в простому реченні не потрібні), а до різних простих, що є елементами структури складного речення. У цьому полягає й пояснення того, чому і в якому реченні буває кілька присудків: кілька присудків може мати тільки речення складне, поліпредикативне. Звідси, "однорідні присудки" взагалі не можуть мати спільного підмета, а лише однакові підмети, названі чи не названі в кожному окремому випадку.

До речі, незрозуміло, чому граматики вважають простим речення з однорідними членами, де "присудки" поєднуються сурядними сполучниками (*Я зараз закінчу роботу і поїду до каси, а потім дістану квиток і піду на матч*), але не вважають такими речення, де об'єднуючими виступають підрядні сполучники (*Я піду на матч, якщо дістану квиток, коли встигну вчасно до каси, як закінчу роботу*). В обох випадках маємо справу зі складними реченнями, до складу яких входять предикативні одиниці неповного складу.

¹ Тарланов З.К. Разграничение односоставных предложений с однородными главными членами предложения // Русск. яз. в школе. – 1963. – № 2. – С. 89.

Не потребує доведення, що логічне вчення про складне судження допомагає глибше і правильніше зрозуміти природу складного речення, в тому числі й речення з кількома присудками. Дозволимо собі ще раз звернутися до логічних визначень і міркувань, що стосуються складного судження, на цей раз до тих, які викладено в математичній логіці. Вони по суті не відрізняються від наведених нами вище. У математичній логіці користуються термінами *речення* і *висловлення*. Про них говориться так: "Під реченням ми будемо розуміти те, що звичайно розуміють під цим терміном у граматиці будь-якої природної мови, а саме мовний вираз чи сполучення слів, що має самостійний смисл. (Вживаючи далі термін "речення", ми завжди матимемо на увазі розповідне речення)"¹. Додамо друге визначення: "Речення, відносно якого є рація говорити, що його зміст істинний або хибний, будемо називати висловленням"². Розрізняються висловлення складні і прості (елементарні): "Під складним висловленням ми розуміємо висловлення, що допускає розчленування на інші висловлення. Якщо ж ніяка частина висловлення сама вже не є висловленням (або принаймні не розглядається як таке), то його називають елементарним"³. Показовими є приклади: "Прикладами складних висловлень (що розчленовуються на інші висловлення) є: *Ця точка лежить на прямій а і (ця точка лежить) на прямій в*"⁴. До цього додається пояснення: "У дужки взяті слова, які звичайно опускаються"⁵. При аналізі одного із складних висловлень – кон'юнктивного – *Рече та стогне Дніпр широкий* зазначено, що в ньому є два висловлення, пов'язані сполучником *та* і що "повністю це складне висловлення можна записати так: *"Рече Дніпр широкий і стогне Дніпр широкий"*⁶, і додано зауваження: "Чудовий шевченківський рядок при цьому втратив свою поетичну красу, але зміст його не змінився"⁷.

У математичній логіці складні судження висвітлюються так само, як і взагалі в логіці, і дуже близько до граматичного висвітлення

¹ Столяр А.А. Элементарное введение в математическую логику. – М., 1965. – С. 9.

² Там само. – С. 14.

³ Там само. – С. 15.

⁴ Там само. – С. 28.

⁵ Там само.

⁶ Швець М. М. Азбука математичної логіки. – К., 1965. – С. 160.

⁷ Там само.

складного речення. Ми навели їх не стільки для підтвердження сказаного вище, а більше для того, щоб показати перевірений доказ його істинності. Основним і визначальним у розв'язанні питання про синтаксичну суть речень із кількома присудками було доведення того, що в цьому випадку маємо справу не з присудками у вузькому розумінні, а з конструктивними елементами предикативних одиниць, представлених у складених реченнях чи без них. Таке доведення підтверджує кваліфікацію цих речень, дану О.Х. Востоковим, отже, істинність першого погляду на них, з чого логічно випливає помилковість другого. Надзвичайно важливими в цьому доведенні були дані логіки, яка показала, що конструктивні елементи, що приймаються ще граматиками за складники одного простого речення – його "однорідні" присудки, насправді є виразниками простих (елементарних) суджень, з яких побудоване складне. Якщо ж це судження, то виразник його – речення, яке є виразником судження, його реальністю; суджень без речень немає.

На закінчення додамо лише, що істинність пізнаного логікою підтверджується практикою: досягнення математичної логіки в галузі складних суджень (логіка висловлень), частину з яких ми тут навели, є одним із найважливіших теоретичних складників основи функціонування електронно-обчислювальних машин.

Мовознавство. – 1975. – № 5. – С. 56–66.

Кадомцева Л.О.

Функціональні різновиди речень з однорідними присудками

Однорідність, як і інші традиційно встановлені види синтаксичного ускладнення структури простого речення, переміщується з периферії описової граматики в центр операційних положень. І таке переміщення викликане причинами методологічного характеру: переорієнтацією граматичного канону сучасної лінгвістики в бік реального, функціонуючого речення, для якого рівень тексту,

вживання, варіацій вибору, стилістичної маркованості є не менш значущим, ніж кристалізація універсальних моделей, що становлять граматичну базу так званих елементарних речень.

Формулювання граматичних конструктів – мовних моделей не вагоміші за формулювання правил їх ужитку в мовленні, як немає підстав називати теорії мовної компетенції єдино існуючими, фундаментальними, а теорії вживання невивідними з безлічі змінюваних у мовленні фактів, зокрема синтаксичних¹.

Речення як одиниця синтаксису обернена до мовної системи лише абстрактною структурною схемою, в той час як реальне речення – завжди явище будь-якого тексту. "Приналежність реального речення до сфери конкретного мовлення означає, що цілком адекватне визначення суті речення може бути зроблене лише через його відношення до мовного потоку, до різних за обсягом закінчених відрізків мовлення", – зазначає О.С. Мельничук².

Теорія мовної системи в галузі синтаксису постійно випереджала наукові узагальнення щодо функціонування, зокрема синтаксичних елементів цієї системи. Це частково пояснюється тим, що побудова будь-якої теорії передбачає певну схематизацію й ідеалізацію об'єкта пізнання, спрощення елементів і застосування принципу моделювання. Виразити зміст теорії на фактах моделей чи структурних схем речень в семантично і формально елементарних проявах простіше, ніж скласти, наприклад, віртуальні списки розширених ускладненням речень як типів, що неодмінно відтворюються, становлять замкнуті ряди і постійно готові до однозначного вживання. Відносна простота структурних теорій онтологічно спричинена. Якщо вмістити категорію синтаксичного ускладнення речення (хоча б однорідністю, відокремленням, вставністю) в умовну схему "дійсність – мова – текст (мовлення)", то вона займе третю позицію. А це означає, що основою для спостережень тут буде широта комунікації, план прагматики, сфера наміру і сприйняття – відтак суб'єктивні нашарування.

¹ Виноград Т. К процессуальному пониманию семантики // Новое в зарубежной лингвистике. – 1983. – Вып. 2. – С. 137 (В зарубіжному мовознавстві частково наголошується перехід "від формальних описів мовних об'єктів у бік формальних засобів представлення когнітивної діяльності користувачів мови". – Там само. – С. 157).

² Мельничук О.С. Развитие структуры слов'янского предложения. – К., 1966. – С. 37.

Більшість видів ускладнення структури простого речення пов'язана із стилістично-текстовим вираженням, де роль суб'єкта у відображенні дійсності надзвичайно важлива. Це зона мовної творчості і водночас мовленнєвого мислення¹.

Для описової граматики, яка активно спрямована на навчання, дидактику і стимулює розвиток мовних умінь, функціонуюче речення в різних текстових проявах становить основний пізнавальний інтерес.

Категорія синтаксичного ускладнення не зайняла ще свого певного місця в описовій граматиці мови. У традиційних реєстрах синтаксичних одиниць стоїть нереальне ускладнене речення, не існуюче як мовний конструкт чи модель серед номенклатури речень у цілому. Найголовніше відставання описової граматики можна спостерігати саме в аналізі окремих розрізнених фактів стосовно функціонуючого ускладненого речення. Крім того, цей аналіз не спирається на теоретичний фундамент, у той час як аксіоматичним для всіх наук є твердження: "Емпіричні дані набувають смислу і значення лише в теоретичному контексті"².

Ускладнення структури простого речення – поняття об'ємне: воно включає інтенціональні глибинні процеси, що спричиняють модифікації базової реченнєвої структури, в тому числі й семантичної, а також процеси екстенціональні – лінійні розширення речень, текстові їх варіації, дискурс речення, тобто актуальне відображення в ньому, саме в конкретній ситуації розмірковування, "нарощеної" форми – і в залежності відчленування даного фрагменту мовлення в цілому.

Серед видів ускладнення найбільш наближеною до модифікацій граматичного типу є однорідність. Спостереження показують, що кожен вид однорідності – окремих членів речення і речень у складі сурядних комплексів – проявляє свою специфіку. Об'єднуючим залишається категоріальне значення однорідності, що його можна визначити як координативний зв'язок, який

¹ Кацнельсон С.Д. Речемыслительные процессы // Вопр. языкознания. – 1984. – № 4.

² Карпович В.Н. Системность теоретического знания : Логический аспект. – Новосибирск, 1984. – С. 10

стосується саме плану розширення речення¹. Це положення теоретичної граматики вимагає уточнення. Розширення поверхневої структури речення не однозначно визначається всіма видами однорідності. Наприклад, однорідність присудків функціонально представлена таким розмаїттям форм, що їх лише умовно можна підвести під категорію лінійного розширення речення, що не впливає на структурну його характеристику². Справді, текст виражає різні комунікативно спрямовані напрями вживання однорідних присудків у межах структури простого речення. Тут виявляються і внутрішні закономірності семантико-граматичної взаємодії присудків як синтаксем, і закономірності членування тексту, зокрема такі, що, крім суто інформативної мети, мають ще й виражально-стилістичні значення.

Для встановлення напрямів взаємодії однорідних присудків із граматиною структурою речення насамперед треба умовно абстрагуватися від тих текстових ситуацій, в даному разі художнього тексту, де реальна однорідність "розчинена" у стилістичному типі оповіді. Наприклад, у поетичному тексті це можуть бути відкриті ряди однорідних присудків, що виражають відношення градації; у прозовому тексті однорідність присудків може служити засобом передачі внутрішніх монологів, мовлення як потоку свідомості, без членувань речень – у вигляді розбудов, рівних абзацам³.

При всій різноманітності текстового вираження однорідних присудків у конструкціях речень сучасної української мови в художньому стилі, що об'ємно представляє інтелектуальний та

¹ Мартине А. сурядність визначає як "розширення по координації", а підрядність – як "розширення по субординації" (Мартине А. Основи общей лингвистики // Новое в лингвистике. – 1963. – Вып. 3. – С. 482–485).

² Дослідник синтаксису мовлення, зокрема різних, все ж закономірних, видів членування художнього тексту, Ю.В. Ванников визначає сурядність як невідповідну "чіткому розумінню структури ... сурядність не може, говорячи в цілому, розглядатися як структурна характеристика речення" (Ванников Ю.В. Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи. – М., 1979. – С. 90). Вмішуючи однорідність присудків у площину мовленнєвого унормованого синтаксису, все ж автор прагне до формального опису розривів однорідних присудкових рядів парцеляцією і буде матриці висловлень з двома – п'ятьма однорідними присудками, що переміщуються за умовну межу речення – розділовий знак (Там само. – С. 195).

³ Приклади подібних синтаксичних розбудов див. у кн. : *Кадошцева Л.О.* Синтаксис простого речення. – К., 1985. – С. 64–65.

емотивний плани висловлень, можна виділяти регулярні тенденції вживань. Якщо до складу граматики вводити не лише правила логіко-семантичного й семантико-граматичного конструювання моделей, зокрема простих речень, але й правила їх функціонування в реальних ситуаціях, в текстах, однорідність присудків у реченнях можна типізувати і надавати їй ознак регулярності. Звичайно, текст буде накладати певні обмеження на цю регулярність, що вимагає в свою чергу додаткових пояснень.

Однорідність присудків у структурі простого речення може вимірюватися умовною шкалою: від простого, нейтрального чи однотипного ускладнення до більш складного, комплікованого, з порушенням ідеї лінійного поширення, із взаємодією простого й складного речень.

1. Найпростішим функціональним видом однорідних присудків є суто формальні парні сполучення, в яких перша словоформа семантично нейтралізується, набуваючи значення умовної однорідності, типу: *прийшов і приніс новину; пішов і пропав; взяв і зробив; надумав і поїхав; піди й розберися* та ін.

Формально однорідними є також парні присудки, дієслівна семантика яких взаємодіє в нерозчленованому – одночасному прояві, типу: *перехнябив плечі й пішов; посміхнувся й сказав; зайшов і зупинився розгублений; опустив руки й замислився; сидів і спостерігав* та ін. Варіантами форм є "стягнені" засобом перетворення одного із членів пари у дієприслівник: *посміхаючись сказав* або *спостерігаючи сидів*; пор. тенденцію невиділення комою в сучасному правописі подібних дієприслівників: *сидить склавши* руки.

2. Лінійно однорідними є синтаксичні ряди присудків, що виражають сумісність подій і станів (в одній площині видо-часових відношень); семантика дій корелюється поняттєвою подібністю, що забезпечує лінійність розгортання реченнєвого виразу; як правило, ряди відкриті (можливо, з причини семантично не протиставлених дій); напр.: "Настя Прокопівна *топила, варила* їсти, *прибирала* в хаті, *подавала* сніданок, *перемивала* посуд" (І. Онищенко).

Підвидом подібних рядів можна вважати такі, в яких виражається послідовність дій і станів, типу: "Поважно *кинув*, *узяв* папери і *зайшов* до кабінету" (В. Дрозд); "Сонячний зайчик *ковзнув* по стіні, *зупинився, затремтів* і *зник*" (Р. Самбук). Скорочення ряду, якщо він виходить за межі 3–4 елементного, як показують

спостереження, переважно здійснюється шляхом заміни дієслова дієприслівником; при цьому існує тенденція до синтаксичного паралелізму, впорядкованості ряду варіацією заміни: "Витоптали не один гектар лісу, перебравши безліч дерев, не вибрали жодного, змарнувавши час" (В. Захарченко).

3. Різновидом однорідності простих присудків є ряди, що об'єднують дієслова – словоформи з різним значенням атрибуції суб'єкта в реченнях конотативної модальності, типу: Він добре *малює, співає, вміє майструвати*.

Саме подібні структури стають у граматиці об'єктами логічних інтерпретацій, бо доводять припущення про контамінацію кількох суджень в одному формально простому. На цій підставі створюється визначення подібних речень як "складних, складносурядних з неповними сурядними реченнями контекстуального характеру"¹. Подібна інтерпретація має підстави, бо порушує питання про мовну конденсацію смислів, передаваних засобами мови, про семантичну структуру лінійно простих речень, що набувають, зокрема в випадках однорідних присудків, поліпредикативної будови.

Однак протиставлення простого речення складному не може бути цілком засноване на об'єднанні в одній конструкції комбінаторно виражених смислів, що "нарошують" обсяг її семантичної структури, пропозиційний зміст. У такому разі багато простих речень із так званими предикатними словами чи зворотами включення можна назвати складними, пор.: *Радіо зустрічі з друзями; Зустрівся з друзями – радію; Усі, крім тебе, прийшли; Усі прийшли, а ти не прийшов* і под. Можна, звичайно, вказувати на можливі шляхи скорочення, пропуску, еліпсису в "тексті" речення, гіпотетично реконструювати попередні етапи формування думки. Проте, як слушно зауважує В.В. Мартинов, "реальна наявність неконденсованого тексту як основи синтаксичної конденсації зовсім не обов'язкова. Досить виникнення певного стереотипу, моделі конденсації для того, щоб речення продовжувалося вже у сконденсованому вигляді"².

Логіко-граматичне тлумачення однорідності є однією із можливих теоретичних інтерпретацій, які виявляються до певної міри сторонніми для правил функціонуючого речення.

¹ Кучеренко І.К. Логіко-граматична природа речень з однорідними членами // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 16.

² Мартинов В.В. Категории языка. – М., 1982. – С. 97.

4. Розглянуті вище види однорідних присудків, виражених дієсловами функціонально координованої семантики, можуть протиставлятися синтаксично однорідним складеним присудкам, а також рядам різнооформленого типу: з поєднанням простих, іменних складених і присудків-дуплексивів.

Тричленна будова ряду, як правило, зберігається, конструкції помірно закриті, координативний зв'язок частково втрачається, і виникають різноманітні приєднання, зміщені в лінійному ланцюжку синтаксичної однорідності; напр.: "Село *стояло красиве, незруйноване, мирне*" (О. Гончар); "Відчуття було *не хворобливе, спокійне і навіть присмне*" (Т. Шевченко); "Олена *переодяглася, була вся в ясно-червоному*" (В. Дрозд); "Фарби *яскраві, вражаючі, ока не ріжуть*" (О. Опанасюк); "Батько *добрий, веселий, працює завзято*" (В. Нечипоренко).

Дуплексивна природа атрибутивних присудків спричиняє закономірну непоширеність однорідних рядів; ці ряди, як правило, тричлени, хоч відношення між складниками можуть бути градаційні, підсилювальні:

"Він *стояв перед нею покійно одвертий, приголомшений усім, готовий прийняти заслужену кару*" (Л. Первомайський); "Стояла *тиха й незворушна, з лицем, повним благочестивої гідності*" (М. Петренко); пор. також третій можливий компонент ряду, пов'язаний відношенням приєднання, що частково руйнує оповідну лінійність, служить засобом змістового акцентного виділення, "переходячи межу" логічних форм виразу думки: "Він був *кругленький, з круглою головою – снігова баба та й годі*" (В. Холод); "Знову з'являються водорості. Вони ростуть по дну *якісь мережані, гіллясті – фантастична, неземна рослинність*" (О. Гончар). У подібних синтаксичних ситуаціях виникає багато виразів – певних стилістично сегментованих конструкцій, що не диференціюють значення однорідності, відокремлення й прикладки.

5. Окремий функціональний різновид становлять речення з однорідними присудками, що вступають у відношення контрастного протиставлення, порівняння, уточнення, наслідкової залежності; пор. відповідно: 1. "*Не пройшов – перестрибнув бетонну вулицю*" (В. Медвідь); 2. "*Хазяйка перед ними розливалася медом: і в долоні сплескувала, і ясніла солодкою усмішкою, і примовляла*" (А. Дімаров); 3. "*Не могла цього втерпіти і починала сваритися*"

(Ю. Збанацький). При вираженні відношень уточнення виникають форми однорідних рядів з узагальнюючими словами (2); транспозицією конструкцій типу (3) виступають складні підрядно-наслідкові; тип (1) – поширена в художньому мовленні фігура згорнутого порівняння: *не ходить – літає, не живе – скніє* і под.

У межах однорідних присудків, що не становлять лінійного поширення конструкції і виходять за категоріальну однорідність, здійснюється взаємодія простого речення із складним, зокрема безсполучниковим; увиразнення форм залежить від інтонування, змістової виділеності, як наприклад: *"Закінчимо, повернемося додому. Візьмемо в руки сокири, рубанки"* (О. Гончар); пор.: *Як закінчимо, повернемося додому; Закінчимо – повернемося додому*. Конкретизація виражених однорідних відношень у даному разі здійснюється ситуацією наступного речення.

Вказані функціональні різновиди речень з однорідними присудками не вичерпують усіх можливих форм, для яких текст, зокрема художній, створює можливості для різних модифікацій з настанов образно-виражальних, комунікативних. Проте обриси граматичних детермінацій все ж можна помічати, встановлюючи в майбутньому для функціонуючого речення правила його відносно стабільних репрезентацій у мовленні. Багато видів функціонуючих речень не узагальнюється набором стандартних моделей (що пояснюється онтологічною природою мови: її здатністю постійно і комбінаторно описувати в процесі пізнання нескінченний світ), і це стало причиною заперечення реального речення як синтаксичної одиниці.

Називаючи модель елементарного речення "напівфабрикатом", сутність якого встановлюється граматиною, а реальне її вираження висловленням, яке до компетенції граматики не належить, В.Я. Плоткін пропонує розрізнати синтаксис речення і синтаксис висловлення. При цьому дослідник відзначає, що речення виділяються лише "шляхом наукового аналізу"¹. У цілому слушне зауваження хибує тим, що синтаксис висловлення замкнено лише на "актуальному членуванні, інтонаційній характеристиці та її пунктуаційному відображенні, на способах забезпечення необхідної для актуального членування рухливості слів у висловленні, на комунікативних різновидах висловлень, на складі

¹ Плоткин В.Я. Семантика й синтаксис предложения и высказывания // Синтаксическая и лексическая семантика. – Новосибирск, 1986. – С. 34.

висловлень, менших або більших за речення"¹. Таким чином, уся різноманітність напрямів синтаксичного ускладнення "поглинається" нечітким уявленням про висловлювання, не тотожні "довжині" речення. Ускладнення як синтаксична категорія має ще багато перспектив для опису в теорії синтаксису і в описових граматиках, що цією теорією регламентуються.

Окремо заслуговують на увагу функціональні різновиди речень з однорідними присудками з точки зору їх реального вираження в тексті. Текст створює й виражає різноманітні варіанти фразового членування, які виникають із стилістичних намірів. Одне і те ж висловлення може мати кілька комунікативних реалізацій. Особливо яскраво це проявляється при розриві парцеляції однорідних присудків. Типовими, а в сучасних текстах домінуючими, є композиції: "Кіндрат видавався Петренкові якимось насупленим, аж сердитим. А тут був тихий, спокійний, лагідний. І зовсім не сердитий. Увесь аж білий" (І. Цюпа), або: "Заскочив якомсь червоний вершник до них у гості, провідав дружину й сина. Переночував у рідній хаті й до схід сонця осідлав коня баского. Подався наздоганяти червоних козаків" (І. Цюпа).

Варіацій подібних членувань багато, і це створює нібито повну безпідставність їх типізацій у граматиці. Оскільки не можна вказати на те, який з варіантів членування є більш нормативним, дослідники вважають проблему позбавленою лінгвістичного змісту. Проте, як показують спостереження, взаємне розташування речень у тексті і консолідує роль присудків, що транзитивно цей текст "поділяють" на певні співмірні або неспівмірні предикатні вирази, набуває ознак нормативності². Питання може сто-

¹ Плоткин В.Я. Семантика й синтаксис предложения и высказывания // Синтаксическая и лексическая семантика. – Новосибирск, 1986. – С. 41.

² Ванников Ю.В. Знач. праця. Заслужують на увагу й наступний розвиток такі спостереження автора цієї праці: "В міру екстенціонального розгортання структури речення парцеляція з потенційно можливою перетворюється в необхідну. Можна сказати, що в ряді функціонально-стилістичних і жанрових різновидів сучасного російського мовлення діє норма, згідно з якою, чим довший ланцюг однорідних присудків у синтаксичній структурі, чим вищий ступінь їх граматичної поширеності, тим вірогідніше, що ця структура буде втілена у вигляді виразу з парцеляцією" (там же. – С.144). Накреслені шляхи дослідження "чистої" граматики з реальним виразом функцій (і композицій) одиниць, цією граматику встановлених, видаються перспективними.

яти лише про те, чи становить це проблему граматики, чи інформація зосереджується в дещо "вільнішому" для інтерпретацій колі проблем стилістичних. Можна, однак, зауважити, що стилістика тільки узагальнює виражальну роль мовних одиниць і явищ. А питання їх композицій у тексті однаковою мірою буде стосуватися обох сфер: граматичної й стилістичної.

Причини парцеляції однорідних присудків приховані в семантиці, в текстовому аранжуванні змісту з метою його виразності всупереч ускладненню. Вже на цей текстовий фон нашаровуються стилістичні функції, зокрема композиційних однорідних рядів. Майбутні дослідження, які зосереджуються тепер навколо ідей функціональної граматики, покажуть напрями й глибину стилістичної й граматичної взаємодії.

Мовознавство. – 1987. – №3. – С. 17–21.

Кучеренко І.К.

Логіко-синтаксична природа речень з однорідними членами

Правильність вихідної засади – одна з основних умов успішного пізнання предмета чи явища. Недостатня увага до неї вносить труднощі в процес пізнання, приводить до механічного нагромадження відомостей, внутрішньо суперечливих, на основі яких не можна створити теорії, де пізнаване мало б знайти своє пояснення. Таке становище в синтаксисі маємо з поширеним зараз поглядом на однорідні члени речення. Характерною рисою цього погляду є те, що в центрі уваги поставлено часткове, окреме, що не дає знання про ціле. У першому-ліпшому підручнику чи посібнику з синтаксису знаходимо спеціальний розділ "Однорідні члени речення", який звичайно починається з визначення їх і виділення основних, істотних рис. Вони загальновідомі всім, однак ми наведемо одно з визначень: "Тотожні за своєю синтаксичною функцією члени речення, які перебувають в однаковому відношенні до

спільного для них члена і об'єднуються один з одним сурядним зв'язком, називаються однорідними"¹. Основні пояснюючі відомості про них і характеристичні зауваження: "Найістотнішою ознакою однорідності є функціональна рівноправність елементів ряду, їх граматична незалежність один від одного. Ця ознака знаходить своє оформлення в сурядному зв'язку, зовнішніми виразниками якого є або особлива об'єднуюча інтонація (переліку або протиставлення), проказувана з виразними розчленовуючими паузами, або сполучники разом з інтонацією..."².

Визначення однорідних членів речення, сформульовані в різних синтаксичних працях, не рівнозначні щодо змісту. Тому наведемо основні риси однорідних членів, виділені як їх характеристики різними авторами: 1) однорідні члени речення повинні бути однофункціональні, тобто виступати в ролі одного й того ж члена речення; 2) повинні мати одну й ту ж синтаксичну віднесеність (зв'язуватись з одним і тим же членом речення); 3) однофункціональності й однакової віднесеності відповідає смислова спорідненість, і однорідні члени відповідають на одне й те ж питання ("два чи більше другорядних членів, що відносяться до одного й того ж члена речення, але відповідають на різні питання, не є однорідними членами"³); 4) однорідні члени характеризуються функціональною незалежністю, граматичною самостійністю: жоден з однорідних членів не означається іншим і не означає інших.

До наведених слід додати ще дві риси. Загальновідомо, що однорідними членами речення можуть бути як головні члени (підмет і присудок), так і другорядні. Розрізняють однорідні члени непоширені і поширені – ті, що мають при собі залежні (пояснюючі) слова.

У синтаксичній літературі – підручній і спеціальній – однорідність і однорідні члени розглядаються з прикладною цілеспрямованістю – виділити однорідні члени і відрізнити їх від зовні подібних неоднорідних, щоб дати основу вживання розділових знаків, власне, висвітлити випадки відокремлення один від одного однорідних членів комами. Через це основна увага мовознавців

¹ Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. 2. – Синтаксис. – К., 1961. – С. 131.

² Там само.

³ Кузьмин Ф.Ф. Практические занятия по синтаксису и пунктуации. – М., 1961. – С. 39.

скеровується на розгляд тих випадків, коли однорідні члени не завжди легко відрізнити від неоднорідних, особливо на розрізнення однорідних і неоднорідних означень. Наведене вище розуміння і відповідне тлумачення однорідних членів в основному задовольняє потреби пунктуації. Якщо ж уважніше розглянути однорідні члени як явище синтаксичне, то відразу виявиться його наукова неспроможність пояснити синтаксичну природу однорідних членів і природу речень, у яких вони функціонують. Наведемо кілька міркувань для ілюстрації сказаного.

1. Визначення однорідних членів не здатне служити інструментом виділення однорідних членів: останні можуть виражатись неоднотипними формами, що мають неоднорядковий смисл, тому відповідають не на одне, а на різні питання: *Росли діти, виростали і були щирими друзями*. У цьому реченні однорідність присудків ні в кого не викличе сумніву. Вкажуть лише на те, що однорідні члени можуть бути виражені різними формами морфологічними, а звідси вони не матимуть семантичної однопорядності, відповідають на різні питання. Це не винятковий випадок: "Однорідними членами, що відповідають на різні питання, бувають, наприклад, додатки: *Прислали патронів і тютюн. Попрошили води і ківш*. Пор.: *Місто жило заводом і для заводу* (Пан.)"¹. Тут ще можна пояснити, що обидва додатки відповідають на питання одного відмінка. Однак неясно, чому ж додатки *заводом і для заводу* не вважаються однорідними, адже вони – однофункціональні, між ними зв'язок сурядний, вони незалежні. Коротше кажучи, всі ознаки однорідності вони мають. Незрозумілим залишається, чому ж, наприклад, "однорідними можуть бути тільки одноіменні обставини, що називають поняття одного смислового ряду"², і в реченні *Сім'я падало на землю і лежало там нерухомо до перших дощів* (К. Паустовський) обставини *там, нерухомо, до перших дощів* – "неоднорідні, бо одне з них означає місце дії, друге – спосіб дії, третє – час здійснення дії"³. Особливо важливою умовою однорідності означень граматики вважають смис-

¹ Современный русский язык / Под ред. Д.Э.Розенталя. – М., 1971. – С. 485.

² Там само. – С. 492.

³ Там само. – С. 487.

лову спорідненість. Не знайдемо відповіді в сучасному тлумаченні однорідних членів, чому ж рівнозначні слова (навіть різнофункціональні) виявляються однорідними членами речення – зв'язані між собою сурядним зв'язком, характеризуються властивою для однорідних членів так званою перелічувальною інтонацією, між ними можна поставити сурядний сполучник. Маємо на увазі поширені в сучасній українській, російській і білоруській мовах конструкції типу *Де, коли і ким це було сказано? Хто він і звідки? Хто, коли і за що подарував йому цю книжку? Де, коли і як відпочивали? Звідки і куди він ішов? Як і чому зникає порожнеча?* Сучасне тлумачення і визначення, як бачимо, виявляє тут свою обмеженість.

2. Твердження про непоширені й поширені однорідні члени не тільки безпідставні, але й суперечать прийнятій системі понять про члени речення, тому є хибними. Якщо, наприклад, у реченні *Газета популяризує нові сорти овочів і добивається найширшого впровадження їх у колгоспне виробництво* маємо два однорідні поширені присудки, то в звичайному *Газета популяризує нові сорти овочів* слід вбачати теж поширений присудок, адже це присудок з залежними від нього словами. Це веде до того, що, по-перше, слід виділити, крім інших (простих, складених тощо), ще й поширені, і, по-друге, визнати, що в поширеному реченні групу присудка треба кваліфікувати як один присудок – поширений. Це ж слід сказати й про підмет. І в усякому непоширеному двоскладному і поширеному визнати наявними лише два члени речення – підмет і присудок. Тільки в першому виді речень – прості, а в другому – "поширені".

Тепер зіставимо для прикладу такі речення: "З ясенів спадає сухий лист на трухлу солому, падає додолу на зів'ялі півники" (С. Васильченко) і *З ясенів спадає сухий лист на трухлу солому, на зів'ялі півники*. У першому маємо два однорідні "поширені" присудки. У другому справа ускладнюється: або треба сказати, що "присудок" *спадає на трухлу солому*, хоч і не зазнав ніяких змін, є непоширеним, і виключити з його складу залежні від нього (пояснюючі) слова *на трухлу солому* як "поширений" додаток, або, залишивши кваліфікацію вказаного присудка як "поширеного" (бо він залишився тим же), визнати, що в другому реченні взагалі немає однорідних членів, бо "поширені" присудок і додаток їх не створюють. Тим самим виникає питання: А що ж являє

собою в такому разі сполучення *на зів'ялі півники* в наведеному реченні? Як бачимо, саме поняття "поширені однорідні члени речення", якщо тільки його конкретизувати вказівкою, про які саме члени речення йдеться, веде до хибних розумінь і тверджень, оскільки воно виявляється суперечливим до встановлених у синтаксисі понять членів речення – підмета, присудка тощо. У цьому плані сучасне тлумачення однорідних членів виявляє свою безпідставність.

3. Для сформування речення – комунікативної одиниці мови – цілком достатньо одного підмета й одного присудка. Більшої кількості їх не потрібно. Яка ж причина того, що є речення з кількома підметами, кількома присудками? Чим зумовлюється формування і виправдовується практична доцільність існування такого типу речень? Сучасне тлумачення питання однорідності й однорідних членів відповіді на ці питання дати не може.

4. Встановлення якнайвиразніших диференціюючих ознак однорідних членів є не тільки основною (якщо не єдиною, оскільки особливості стилістичні в граматиці визначального значення мати не можуть) метою, але, по суті, й кінцевим пунктом їх вивчення. У цьому відношенні визначення однорідності й однорідних членів речення виявляє свою наукову безперспективність.

Цим можна й обмежити далеко не повний перелік свідчень наукової обмеженості поширеного зараз тлумачення однорідних членів речення. Додамо лише, що причиною цього є помилковість вихідного положення їх інтерпретації. Останнє полягає в тому, що речення, в якому функціонують однорідні члени, вважається простим.

Дослідження однорідних членів, хай би й із потреб обґрунтування та вивчення пунктуаційних правил, вимагає насамперед встановлення визначальних їх особливостей, що не може на певному етапі нагромадження відомостей про них не поставити питання про причину їх існування і природу речень, у яких вони функціонують.

Справді, встановлення таких найістотніших рис однорідних членів, як семантико-функціональна рівнозначність і незалежність їх, вимагає пояснення багатьох принципово важливих питань. Так, наприклад, у реченні *Барвінок цвів і зеленів* (Т. Шевченко) маємо

два присудки. Вони функціонують незалежно один від одного, тобто кожен із них утворює предикативну пару з підметом: *барвінок цвів* і *барвінок зеленів*. Отже, у наведеному реченні маємо дві предикативні одиниці. Цей факт з усією категоричністю ставить під сумнів поширене в синтаксисі тлумачення речення з кількома однорідними присудками як просте, оскільки для простого є обов'язковим і достатнім лише один предикативний центр.

Дослідження різних структурних типів речень різко змінили погляд на речення з однорідними членами, зокрема на речення з однорідними присудками. Уже і в нормативних граматиках можна зустріти думку, що "однорідні дієслівні присудки – поняття щонайменш сумнівне"¹, а в спеціальних працях, присвячених складним реченням, уже маємо достатньо обґрунтоване твердження, що речення з однорідними присудками є не просте, а складне. Таке твердження закономірно впливає з розуміння природи самого присудка, його конститутивної ролі в реченні, поєданого з розумінням визначальних особливостей простого і складного речень. Відомо, що "з боку синтаксичної структури просте і складне речення об'єднуються тим, що вони являють собою предикативні синтаксичні будови. Однак у цьому плані між ними є істотні відмінності: якщо просте речення монопредикативне, тобто являє собою одну предикативну одиницю, що має свій модально-часовий план, то складне речення поліпредикативне, тобто являє собою сполучення кількох певним чином співвіднесених одна з одною предикативних одиниць або їх контекстуальних еквівалентів. Кожна предикативна одиниця або її контекстуальний еквівалент у складі складного речення має категорії модальності і часу і має свій модально-часовий план"². Тепер важливими є особливості присудка, що визначають його конститутивну роль у реченні: "Оскільки носієм предикативних категорій, що складають суть речення як статичної структури (предикативної одиниці), є присудок (дієвідмінювана форма чи її субститути)..., то є підстава розглядати як конститутивний елемент речення

¹ Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М., 1973. – С. 213.

² Белошাপкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. – М., 1967. – С. 30.

один присудок"¹. Звідси з усією необхідністю "впливає розуміння речення з однорідними присудками... як поліпредикативної будови, а значить, як складного речення"². Таким чином, у випадку наявності в реченні кількох ("однорідних") присудків знайшла теоретичне обґрунтування синтаксична кваліфікація речень: доведено, що вони справді є складні.

Поки що синтаксична теорія не змінила погляду на речення з іншими однорідними членами речення, хоча розвиток теоретичної думки, досягнення в споріднених галузях знань і розкриті найістотніші риси однорідних членів дають для цього достатньо необхідних підстав.

Звернімо увагу на речення з однорідними підметами. Спершу може здатися перешкодою те, що підмет як конститутивний член речення не має категорій, які визначають предикативність речення. А це може схилити до думки, що кілька підметів не створюють кількох предикативних одиниць, і тому речення з кількома підметами, можливо, не є поліпредикативним, тобто не є складним. У доведенні поліпредикативності речення з однорідними підметами такі міркування не можуть мати ні найменшої доказової сили. Адже підмет і в звичайному простому реченні не має категорій предикативності, однак це не підстава для заперечення його як головного члена речення. Важливо тут саме те, що предикативні категорії присудка не є його самохарактеристики, а ті його якості, які визначають специфіку названої ним ознаки у відношенні до підмета. Визначальними тут є наявність відношення присудка до підмета, чим створюється предикація, отже, й предикативна одиниця. Сам присудок не створює предикативної одиниці, а тільки в закономірному взаємозв'язку з підметом.

Тепер згадаємо найхарактернішу ознаку однорідних членів – їх функціональну рівнозначність і незалежність, з чого випливає той незаперечний факт, що кожен із ряду однорідних підметів незалежно від інших знаходиться в однаковому взаємовідношенні із "спільним" (використаємо поки що цей прийнятий термін) для них присудком. Таким чином, у реченні *День і ніч іде* існує два

¹ Белошাপкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. – М., 1967. – С. 33.

² Там само. – С. 33–34. До розряду складних відносять речення з однорідними присудками В.А. Адмоні, Т.П. Ломтев, Ф. Травнічек.

функціональні підметово-присудкові взаємозв'язки: *день іде і ніч іде*, тобто дві предикативні одиниці, і речення з однорідними підметами є складним. Отже, правильною виявляється синтаксична кваліфікація О.Х. Востокова і в випадку наявності в реченні кількох однакових ("однорідних") підметів: такі речення є складні.

Для більш глибокого і правильного пізнання об'єкта дуже важливим є використання досягнень різних галузей знань. Велику кількість прикладів можна навести з практики плідного взаємозв'язку як, здавалось, віддалених (логіки і фізики чи біології), так і близькоспоріднених наук у розв'язанні різних пізнавальних завдань. На жаль, граматики, в тому числі й синтаксис, дуже мало враховує можливості й результати дослідження інших наук, наприклад логіки, психології, хоча ці науки надто близькі сферою своїх інтересів, бо всі вони різними методами і з різних позицій пов'язані з пізнанням людського мислення: мислення нерозривно зв'язане з мовою, одиниці мислення реалізуються в одиницях мови. Якщо навіть припустити правильність твердження, що не всяке речення є судження, то не може бути сумніву в іншому – усяке судження є речення. На жаль, у мовознавстві з критикою колишньої тенденції ототожнювати граматичні явища з логічними дійшло трохи не до протиставлення цих споріднених наук. А в логіці, зокрема в сучасній широко використовуваній її галузі – логіці математичній, або символічній, – є багато перевірених відомостей про судження, що саме реалізуються в тих типах речень, які в синтаксисі здобули назву "речень з однорідними членами". Цілком стосуються граматичної науки глибокозмістовні й особливо актуальні зараз слова Н. Вінера: "Важливі дослідження затримуються через те, що в одній галузі невідомі результати, які вже давно стали класичними в суміжній галузі"¹. Вони найкраще характеризують стан справ із дослідженням речень з однорідними членами в граматиці та логіці.

Насамперед зазначимо, що в логіці розрізняються судження прості та складні: "Прості судження – такі, що складаються

¹ Вінер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине / Пер. с англ. – М., 1958. – С. 13.

з одного суб'єкта й одного предиката"¹, а складні – ті, "що складаються з кількох простих суджень"².

Ми звернемо увагу на одну лише частину складних суджень, які співвідносяться з реченнями, що нас зараз цікавлять. Серед них, крім інших, виділяються судження єднальні й розподільні. Розглянемо перші. "До числа єднальних суджень відносяться судження, які містять або два і більше суб'єктів при наявності одного предиката, або два і більше предикатів при одному суб'єкті, або мають кілька суб'єктів і кілька предикатів водночас. Через це вони можуть складатися з двох і більше простих чи менш складних суджень"³. До складних суджень єднальних належать:

1. Багатосуб'єктні (копулятивні) судження. Їх схема: $S_1, S_2, S_3 \dots \epsilon$ (не ϵ) Р. Наприклад: *Об, Єнісей і Лена течуть на північ*. Це судження – складне. Воно складається з трьох простих: *Об тече на північ, Єнісей тече на північ, Лена тече на північ*⁴.

2. Багатопредикатні (кон'юнктивні). Їх схема: $S \epsilon$ (не ϵ) $P_1, P_2, P_3 \dots$ Наприклад: *Філософський факультет ЛДУ знаходиться на Менделєєвській лінії, розташовується в будинку історичного факультету і займає частину третього поверху будинку*. Це судження є поєднанням трьох простих суджень: *Філософський факультет ЛДУ знаходиться на Менделєєвській лінії. Філософський факультет розташовується в будинку історичного факультету. Філософський факультет займає частину третього поверху будинку*⁵.

3. Багатосуб'єктні й багатопредикатні (копулятивно-кон'юнктивні). Цей вид суджень створюється за допомогою поєднання копулятивного і кон'юнктивного суджень. Його формула: $S_1, S_2, S_3 \dots$ суть (не суть) $P_1, P_2, P_3 \dots$ "Зв'язок кожного суб'єкта з кожним предикатом може виступати як окреме, самостійне судження, у зв'язку з чим копулятивно-кон'юнктивне судження може бути розкладене на кілька суджень"⁶. Наприклад:

¹ Дроздов А.В. Вопросы классификации суждений. – Л., 1956. – С. 51.

² Там само. – С. 51.

³ Там само. – С. 79.

⁴ Там само.

⁵ Дроздов А.В. Вопросы классификации суждений. – Л., 1956. – С. 79.

⁶ Там само. – С. 80.

"Підземні надра й горді гори скорились нам і служать нам" (М. Рильський). Воно може бути розкладене на кілька менш складних суджень – копулятивних (*Підземні надра й гори скорились нам. Підземні надра й гори служать нам*) або кон'юнктивних (*Підземні надра скорились нам і служать нам. Горді гори скорились нам і служать нам*). Кожне з них розкладається на прості: *Підземні надра скорились нам. Горді гори скорились нам. Підземні надра служать нам. Горді гори служать нам*. Підстави для виділення у складі копулятивних чи кон'юнктивних суджень певної кількості простих суджень дає нам досить добре відпрацьована теорія математичної логіки: "У нескороченій формі в звичайному мовленні виражаються такі кон'юнктивні судження, у яких прості судження мають відмінні один від одного суб'єкти і предикати. Напр.: *Сонце зійшло, і ми відправились у зворотню путь*. Найчастіше ж у звичайному мовленні кон'юнктивні судження виражаються не в їх повному, а в скороченому вигляді. Якщо в судженні А і в судженні В, об'єднаних кон'юнктивно, є однакові суб'єкти, то в другому реченні суб'єкт звичайно опускається, якщо ж вони мають спільні предикати, то предикат опускається в першому судженні. Такі судження: 1. Він прокинувся і швидко одягся (у другому судженні суб'єкт "він" опущений). 2. Куріння і алкоголь шкідливі для здоров'я (у першому судженні предикат "шкідливе для здоров'я" опущений)"¹.

Із сказаного ясно, що судження з кількома суб'єктами чи кількома предикатами є складні. Залишається відповісти на питання про синтаксичну кваліфікацію тих суджень, у яких немає в наявності кількох суб'єктів чи предикатів. Недвозначну відповідь на це питання може дати аналіз таких суджень у першому-ліпшому посібнику з математичної логіки.

Так, в одному з посібників говориться: "Прикладами складних висловлень (що не розчленовуються на інші висловлення) є: а) Ця точка лежить на прямій a і (ця точка лежить) на прямій b "². При цьому пояснюється: "У дужки взяті слова, які звичайно опускаються"³. У другому посібнику автор, розглядаючи кон'юнкцію

¹ Горский Д.П. Логика. – М., 1963. – С. 127.

² Столяр А.А. Элементарное введение в математическую логику. – М., 1965. – С. 28.

³ Там само.

(або логічне множення), тобто логічну операцію утворення складних суджень з елементарних (простих) шляхом поєднання їх за допомогою сполучників "і" (або "та", "й"), наводить такий ряд суджень: 1. *Рече та стогне Дніпр широкий...* 2. *Число 10 ділиться на 2 і на 5.* 3. *Сьогодні надворі мороз і сонце.* 4. *У квадраті сторони рівні, а кути прямі.* Далі пояснюється: "Тут скрізь є по два висловлення, зв'язані сполучником "і", тільки він виражений по-різному: через "і", "та", "а". Справді, повністю ці складні висловлення можна записати так: 1. Рече Дніпр широкий і стогне Дніпр широкий (чудовий шевченківський рядок при цьому втрапив свою поетичну красу, але зміст його не змінився). 2. Число 10 ділиться на 2 і число 10 ділиться на 5. 3. Сьогодні надворі мороз і сьогодні надворі сонце. 4. Всі сторони квадрата рівні і всі кути квадрата прямі"¹. Відповідно судження типу *Сьогодні і завтра буде дощ* розгортається у два простих: *Сьогодні буде дощ. Завтра буде дощ.* Приклад складного судження з першого посібника, другий приклад – з другого і останнє наведене нами судження дають ясні підстави сказати, що вони в принципі не відрізняються від розглянутих вище копулятивних і кон'юнктивних суджень. Точніше, ці судження є такими ж самими, хоч і відрізняються видом спрощення (скоро чення) складових частин.

Логічна інтерпретація розглянутих нами суджень перевірена практикою: розробки математичної логіки, в тому числі розглянутих суджень, є однією з основ кібернетики, зокрема в теоретичному забезпеченні роботи електронно-обчислювальних машин.

Логікою доведено існування складних суджень з компонентами, які виступають у "скороченому" вигляді, а реальністю їх є речення. З наведеного аналізу можна було ясно бачити, що виразниками такого роду суджень є речення з однорідними членами, а також те, що вони є не чим іншим, як складними реченнями із складниками (простими реченнями) неповними. Ф.І. Бусласв мав рацію, коли назвав "злитими" такі складні речення. Недостатня розробленість теорії неповних речень того часу не дала можливості належно обґрунтувати цю думку. Пізніша критика її, зауваження О.М. Пешковського, що самого процесу "злиття" довести

¹ Швець М.М. Азбука математичної логіки. – К., 1965. – С. 12.

не можна і що "злиті" речення існують так само, як звичайні ("незлиті") речення, вплинули на синтаксичну кваліфікацію речень з однорідними членами. Однак і саме це зауваження бездоказове. Воно виходить із помилкової думки, що речення з однорідними членами є якимсь особливим типом речень у мові. Сучасна теорія неповних речень переконливо довела, що неповні речення не є окремим структурним типом, оскільки пропуск того чи іншого члена (головного і другорядного) може бути в будь-якому реченні – поширеному і непоширеному, односкладному і двоскладному, простому і складному. Неповні речення належать до тих же структурних типів, що й повні. "Контекст і обставини мовлення (ситуація) – два фактори, які зумовлюють неповноту складного речення і разом із тим допомагають зрозуміти ці речення, незважаючи на пропуск тих чи інших членів речення"¹. Термін "неповне речення" служить узагальненим позначенням "специфічних відмінностей різноманітних за своїми формами живих і продуктивних типів речень – самостійних або таких, що входять у складніші синтаксичні конструкції"². Звичайно, сам процес утворення, власне їх формування в динамічному процесі мислення і мовлення, залишається ще питанням, яке в сучасній синтаксичній теорії ще далеко не повністю і недостатньо глибоко з'ясоване і висвітлене, а тому потребує окремого серйозного дослідження, причому не одними лише силами граматики. Однак факт – беззаперечний: "речення з однорідними членами" – це складні, складносурядні речення з неповними сурядними реченнями контекстуального характеру. Кожне з них можна розгорнути в речення повного складу: "Чорніє поле, і гай, і гори" (Т. Шевченко) – *Чорніє поле, і гай чорніє, і гори чорніють*; "Хоч і уважно придивлявся Замфір до корінців, проте нічого не бачив" (М. Коцюбинський) – *Хоч і уважно придивлявся Замфір до корінців, проте він нічого не бачив*; "Усе частіше то тут, то там чувся веселий сміх" (Ю. Збанацький) – *Усе частіше то тут чувся веселий сміх, то там усе частіше чувся веселий сміх*. У такій операції не виникає навіть потреби щось домислювати, довільно вводити якісь необхідні ком-

¹ Современный русский язык. – С. 475.

² Грамматика русского языка. – Т. 2. – Ч. 2. – М., 1954. – С. 89.

поненти: усі вони існують об'єктивно, вони наявні в контекстуальних умовах самого речення (в одній із його сурядних частин). Лише з суто стилістичних мотивів можна використати в певних одиницях замість іменника займенник чи поставити його в найкращих умовах з погляду стилістики чи практики використання форм у живому мовленні.

Розгортання до повного складу дає змогу побачити, що так звані однорідні члени є не що інше, як неповні складносурядні речення, представлені різними своїми складниками – лише одними членами речення чи конструкціями ширшими, що являють собою частини підметового чи присудкового складу взагалі, а в окремих випадках – лише службовими компонентами (*Де [було це сказано], коли [було це сказано] і ким було це сказано*)¹.

Принагідно зазначимо тут, що в синтаксисі вже помічено було, що ці речення не вкладаються в рамки простого, і тому їх у наукових працях і в підручній літературі деякі автори виділяють в окремий розряд під назвою "ускладнені речення", що переходять межі простого, але не є реченнями складними². Однак встановлена основна ознака, що відрізняє речення прості від складних як, відповідно, одиниці монопредикативні від поліпредикативних, разом із тим однозначно стверджує, що між ними не може бути таких речень, які не були б ні монопредикативними, ні поліпредикативними.

На закінчення скажемо, що ми не змогли в умовах однієї статті показати всі особливості наявних у мові варіантів речень з однорідними членами, маючи на меті лише показати правильність

¹ Щоб підтвердити розуміння речень з однорідними членами як простих, дехто гадає, що, наприклад, ряд однорідних підметів виконує в реченні роль одного підмета, а ряд присудків – одного присудка, і на цій підставі вбачає одне предикативне сполучення за схемою П₁, П₂, П₃, ← Пр або Пр₁, Пр₂, Пр₃ → П. Таке розуміння, що нагадує згадуване положення про "злиті" члени речення, – помилкове, оскільки воно суперечить доведеному положенню, що ряди слів, об'єднані сурядним зв'язком, які в реченні є однорідними, "не становлять однієї складної назви, а є переліком назв" (Современный русский язык, с. 24), і встановлений найхарактерніший ознаці однорідних членів – функціональній незалежності їх у реченні.

² Див, наприклад: Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения. – М., 1959; його ж: Синтаксис современного русского языка. – М., 1963.

синтаксичної кваліфікації їх як складносурядних речень і перспективність дослідження їх на цій основі, органічно поєднавши його з теорією неповних речень. Останнє дасть змогу повніше використати правильно усвідомлену структуру цілого, а з нею – її складових частин у практиці вживання виразових засобів мови, пізнати повніше і використати в практиці інформативні глибини мовних одиниць спілкування, використати ефективніше її далеко ще не освоєні можливості. Кожне, навіть найпростіше, речення містить у собі значно більше інформації, ніж сприймається без знання справжньої будови представленого в "реченні з однорідними членами", що є тільки видимою частиною явища – (своєрідного своїми складовими частинами) айсберга. Здається, коротке речення *У житті викристалізуються чуття громадянина, патріота, прищеплюється юні любов до колгоспу, села, людей, що живуть у ньому* передає такими сконденсованими засобами думку глибшу значенням, багатшу деталями: *У житті викристалізується чуття громадянина, у житті викристалізується чуття патріота, у житті прищеплюється юні любов до колгоспу, у житті прищеплюється юні любов до села, у житті прищеплюється юні любов до людей, що живуть у ньому*. Воно виявляється не таким уже й простим, гармонійно складеним цілим. У ньому легко побачити й зрозуміти суть так званих "спільних членів речення", збагнути багатющі стилістичні можливості такої складноскороченої конструкції, навіть інтонаційну виразність її. Коли потрібно просто дати інформацію про складний факт, виділивши якісь важливі деталі, можна використати скорочену форму складного речення. *Кохання не тільки вірить, вірить сліпо; буде обманювати себе, коли вже вірити не можна...* Така мова побігла б струмочком, сковзнула б по мозковій слухачів, не залишивши помітного сліду. Оратор обрав розгорнену форму: *Кохання не тільки вірить, кохання вірить сліпо; кохання буде обманювати себе, коли вірити не можна...* Тут "кожен перехід від одного розділу до другого вимагає зміни інтонації"¹. Досить лише "прочитати ці слова, подумати хвилину і повторити вголос", щоб зрозуміти виразність і силу такого градаційного характеру речення, його стилістичну виразність.

¹ Сергєич П. Искусство речи на суде. – М., 1960. – С. 61.

Звичайно, не всяке речення "з однорідними членами" легко розгорнути безпосередньо в повну структуру. Ступеневість своєрідно виділяє, наприклад, речення "з узагальнюючими словами": "Кожен кущик [йому був знайомий, кожен] горбок [йому був знайомий, кожна] долина [йому була знайома, кожна] стежечка [була йому знайома] – все це було йому знайоме" (М. Коцюбинський). Таким чином ясніше можна побачити особливості співвідношення граматичних форм присудка і "однорідних" підметів тощо. Не можна сподіватися на легкість такого аналізу з тої простої причини, що ці речення не досліджувалися в цьому плані, однак ця обставина не здатна поставити під сумнів правильності, перспективності і практичної значимості вихідної засади – розуміння речень з однорідними членами як складних, – що погоджується з досягненнями теоретичної думки в інших галузях науки, зокрема логіки, а також з принциповими основами роботи електронно-обчислювальної техніки і підтверджується ними. Вона не заперечує всього досягнутого в дослідженні особливостей однорідних членів, а дає їм іншу інтерпретацію.

Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 29–37.

Кучеренко І.К.

**Логіко-граматична природа речень
з узагальнюючими словами
при однорідних членах**

Синтаксична кваліфікація узагальнюючих слів при однорідних членах речення, як і самих речень, у яких вони функціонують, належить зараз до само собою зрозумілих (і, мабуть, таке загальне ставлення до них сприяє прийняттю даної кваліфікації за безсумнівну), які стали загальноживаними в сучасній синтаксичній теорії і зайняли відповідне місце серед усталених підручникових положень. У кожній праці, яка торкається в тій чи іншій мірі цього питання, чи в підручнику для середньої і навіть вищої

школи сказано, що узагальнюючі слова виступають тими ж членами речення, що й однорідні члени, тобто як ті, так і другі служать у реченнях чи то підметами, чи то присудками, чи то якимось другорядним членом – додатком, означенням або обставиною. Ілюстрації, що звичайно наводяться для підтвердження такого тлумачення, на перший погляд настільки яскраві своєю очевидністю, що, здається, не залишають ніяких сумнівів в істинності самого тлумачення. Вони мають засвідчувати, що узагальнююче слово й однорідні члени можуть бути підметами: З хати виходять *люди*: і дівчата, і молодиці, і чоловіки (І. Тобілевич); присудками: "*І така вона була*: в жовтій запасці, у вінку з золотистих цибулин, з білим намистом на шиї" (О. Донченко); Стара мати всьому *порядок дає* в хаті: і прибере, й догляне, і вечеряти наварить" (І. Нечуй-Левицький); додатками: *Все зберегла моя уява*: ті ночі зоряні, ті дні" (В. Сосюра); Тиша була наповнена *вськими звуками*; і дзвінкою піснею жайворонка, і дзиччанням польових мух, і тихим мелодійним шелестінням стиглого жита" (М. Коцюбинський); означеннями: Хазяйки прикрашають причілки *різною глиною*: то ніжним оранжем, то коричнево-червоною, то сірою, то чорною" (Ю. Яновський); Перед очима виходили *різні кружала*: то червоні, то зелені, то білуваті" (І. Нечуй-Левицький); обставинами: Папери були *скрізь*: і на столі, і на полицях" (М. Коцюбинський).

Однак показ, виявляється, не є доказом: він створює видимість такого лише в підібраних реченнях, де функціональні компоненти мають однакові граматичні (морфологічні) форми – узагальнюючі слова й однорідні члени (*люди – дівчата, молодиці, чоловіки; усе – небо, повітря, море; скрізь – праворуч, ліворуч; різноманітні – червоні, зелені, сині*) або являють собою зіставлення морфологічних та описових форм (*скрізь – у майстернях, на фермі, у полі*). Такі приклади не можуть бути підставою для судження, чи маємо справу із збігом однакових форм, чи з закономірною синтаксичною їх організацією за законами синтаксичних зв'язків, що виявляються в закономірній злагодженості форм виразників функціональних компонентів. А в тих численних (абсолютно переважаючих кількісно) реченнях, у яких узагальнюючі слова й однорідні члени мають форми відмінні, навіть видимості доказовості немає.

Мовознавці на це вже звертали увагу, проте міркування з цього приводу, на жаль, не набрали належного обґрунтування. Помічалися лише два істотні моменти, які неспроможні пояснити поширене тлумачення; більше того, вони прямо суперечать тлумаченню. Так, констатує загально визнаний факт, що між узагальнюючим словом та однорідними членами існують відношення роду і виду (перше є виразником родового, а другі – видових понять) або відношення цілого і частин (перше – виразник цілого, а другі – його частин), мовознавці констатують існування між ними смислового зв'язку пояснюючого характеру: однорідні члени конкретизують, пояснюють зміст узагальнюючих слів як таких, що виражають поняття з широким обсягом. Це підтверджується можливістю слів (або часто наявністю їх) *тобто, наприклад, як-от, сполуки а саме*.

Аналіз такого типу смислових зв'язків дає підстави для висновку: "По відношенню до уточнюваних слів однорідні члени повинні розглядатись не як ті ж самі члени речення, що й уточнювані слова, а як уточнення"¹.

Цей помічений дуже важливий момент – узагальнюючі слова (уточнювані) щодо своєї функціональної синтаксичної кваліфікації не є тотожними з однорідними (уточнюючими) членами реченнями – не знайшов свого розвитку. Осмислення самого поняття уточнення" у плані функціонально-синтаксичному привело назад, до вихідного положення, тобто до ототожнення узагальнюючих слів та однорідних членів речення.

У сучасному синтаксисі прийняте визначення: "Уточнення являє собою такий член речення, що пояснює інший член речення, який при виключенні з речення уточнюваного члена виступає в тій же синтаксичній функції, що й уточнюваний член"². Воно не виключає того, що уточнюючий член речення (однорідні) виступає в тій же синтаксичній функції, що й уточнюваний, правда, при умові, коли з речення буде виключено уточнюваний член (узагальнююче слово).

¹ Галкина-Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык. Синтаксис. – М., 1958. – С. 82.

² Там само. – С. 88.

Визначення не дає потрібних відомостей для глибокого розуміння синтаксичної природи уточнюючого члена, бо в реченні, в якому немає уточнюваного, не може бути й уточнюючого: ці поняття співвідносні. Важливим якраз і є вияснення того, яким же членом речення є уточнюючий, тобто той, що виступає в реченні разом з уточнюваним.

Деталізація змісту поняття "уточнення" дається в граматиках на основі прийнятого положення, що "уточнення можуть відноситись як до другорядних, так і до головних членів речення"¹, тобто констатується, що існують уточнення до підмета: "Палаталізація, або пом'якшення, задньоязикових відноситься до часу існування в слов'янських мовах дифтонгів" (приєднується, як правило, спеціальними словами типу *або, тобто* та ін.); до присудка: Вироби з глини прожарюють на вогні – *обпалюють* (зустрічаються рідко, в мові художньої літератури виступають як "повторювані присудки", в науковому стилі функціонують у вигляді пояснюючих слів, приєднаних сполучниками); до означення: Між високими, *в ріст людини*, кучугурами була прочищена доріжка; до додатка: У другого хлопчика, *Павлика*, чубчик був скуйовджений; до обставини: Там, *за горами*, морський берег².

Не випадково, як видно, є поворот у міркуванні: "Узагальнюючі слова і однорідні члени речення – однойменні синтаксичні категорії, тобто вони є одним і тим же членом речення. Між однорідними членами й узагальнюючими словами встановлюються синтаксичні відношення уточнення, тому однорідні члени відповідно будуть називатись уточнюючими підметами, присудками, додатками, означеннями й обставинами"³. Природно, що такий поворот приводить до вихідного положення: "Грамотично однорідні члени є уточнюючими словами по відношенню до узагальнюючого слова і відіграють однакову з ним синтаксичну роль"⁴.

¹ Галкина-Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.М. Современный русский язык. Синтаксис. – М., 1958. – С. 92.

² Там само. – С. 92.

³ Современный русский язык. – Ч. 2. – Синтаксис / Под ред. Д.Э. Розенталя. – М., 1976. – С. 102.

⁴ Современный русский язык: Синтаксис. – Изд-во МГУ, 1957. – С. 256.

Отже, на основі невиразного за змістом поняття "уточнення", що мало виділити назване ним як особливий член речення, не одержано бажаного наслідку – суперечність ототожнення узагальнюючих слів і зв'язаних з ними однорідних членів у функціональному плані і заперечення цього залишилась нерозв'язаною; більше того, ця суперечність навіть була поглиблена, оскільки із уведенням поняття "уточнення" як особливого члена речення постала необхідність визнати існування, так би мовити, паралельних членів речення: одних як звичайних, а других – як дублюючих чи уточнюючих, однойменних із першими.

Другим важливим моментом, поміченим мовознавцями, є встановлення своєрідності синтаксичних зв'язків у реченні з узагальнюючими словами при однорідних членах. У цьому плані цікавими є спостереження і міркування О.Г. Руднева. Критикуючи поширену кваліфікацію однорідних членів, зв'язаних з узагальнюючими словами, він на прикладі речення "І вода, і берег, і хмара – все зливалось у непроглядний морок" (Л. Толстой) відзначав: "Як видно з цього речення, в ролі підмета виступає тільки займенник *все*. З ним і зв'язаний присудок за значенням і за формою, узгоджуючись у роді й числі. До підмета *все* в свою чергу відносяться в порядку узгодження у відмінку *і вода, і берег, і хмари* як відокремлені прикладки, розкриваючи і наповнюючи його конкретним змістом".

Само собою зрозуміло, що "однорідні члени" в таких випадках не можуть і не відповідають на те саме питання", що й узагальнююче слово, як намагаються запевнити учнів укладачі шкільного підручника. Не відповідають тому, що до узагальнюючого слова ставиться питання від присудка, а до відокремленої прикладки ставиться питання в даному конкретному випадку від підмета *все*, а не від присудка, з яким відокремлена прикладка, як правильно підмітив ще Ф.І. Буслаєв, безпосередньо граматично не зв'язана¹.

Звертаючи увагу на те, що в таких реченнях однорідні члени не мають безпосереднього граматичного зв'язку з присудком, О.Г. Руднев висловлює такі міркування: "Аналогічну помилку допускає й академічна Граматика. У вступі академічної Граматики сказано, що "однорідними називаються такі... члени

¹ Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. – М., 1963. – С. 225.

речення, які не тільки виконують у складі даного речення одну й ту ж синтаксичну функцію, але й об'єднуються однакоvim відношенням або однаковою приналежністю до одного й того ж члена речення"¹. У вступі наводяться й приклади в повній відповідності з цим розумінням однорідних членів речення як особливої синтаксичної категорії.

Аналогічне визначення однорідних членів речення ми знаходимо в § 834. Але в § 842 у повній суперечності з визначенням і при повному ігноруванні "синтаксичних функцій" і "синтаксичних відношень" до різних членів речення стверджується: "Якщо підмет виражений займенником з узагальнюючим значенням і при ньому знаходимо кілька конкретизуючих займенник іменників, то такі іменники слід розглядати як однорідні члени-підмети"². У тому ж параграфі наводиться ряд прикладів. Візьмемо перший із них: "І радість, і печаль – все було пополам" (І. Крилов). Підметом у даному реченні є займенник *все*, на що вказує й узгодження в роді й числі з ним предикативної зв'язки *було*. Що ж до слів *і радість, і печаль*, то вони об'єднуються синтаксичним відношенням до займенника *все*, конкретизуючи його, а не до присудка *було пополам* і "виконують однакоvu синтаксичну функцію" відокремленої прикладки, а не підмета. Звідси очевидно, що академічна Граматика допускає фактично ту ж помилку, що й шкільний підручник російської мови, а саме: змішує категорію однорідних членів речення з категорією відокремленої прикладки"³.

Така кваліфікація, природно, не могла бути прийнята в мовознавстві (незважаючи навіть на силу в своїй аналітичній основі), оскільки вона суперечить прийнятому визначенню прикладки як "особливого типу означення, вираженого іменником, який, маючи атрибутивне значення, приєднується до другого іменника"⁴. До того ж, не всякий конкретизуючий іменник, що приєднується до другого іменника, має атрибутивне значення: "*У будь-яку погоду: в туман, дощ, у шторм виходять рибалки на промисел* (З газ.); з другого боку, не всяке конкретизуюче слово є іменник,

¹ Грамматика русского языка, Т. II: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 98.

² Там само. – С. 605.

³ Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. – М., 1963. – С.226–227.

⁴ Там само. – С. 120.

і конкретизуюче значення – не атрибутивне: "*Тихо було навруги: і над широким плесом лиману внизу, і позаду, під урвищем гори*" (Ю. Смолич). Якщо ж визнати однорідні члени відокремленими прикладками, то всяке слово, що має уточнюючий характер відносно іншого слова, треба вважати прикладкою, а це вже недозволене розширення змісту поняття "прикладка".

Не підходить ця кваліфікація навіть і до тих випадків, коли однорідні члени й узагальнююче слово виражені словами з предметним значенням. Наприклад, у реченні: "*Дерева, й шляхи, і світлі хати, і хлібів дорідне яр-зерно – все за громом бігло*" (А. Малишко) зв'язки між однорідними членами й узагальнюючим словом нагадують відношення між прикладкою і означуваним (конкретизованим) словом. І тільки нагадують. Але не є ними.

Звичайно, до узагальнено-вказівного іменника, як до слова з широким обсягом, може відноситись конкретніший за значенням іменник у ролі означення (прикладки), напр.: *він*, товариш; *ти*, хлопче; *вони*, студенти тощо. Але відношення в одному реченні між однорідними членами й узагальнюючим словом *все* значно складніші, не такі прямолінійні, як здаються на перший погляд. Як однорідні члени конкретизуючі слова можуть вступати в смислові відношення з узагальнюючим словом кожне зокрема, незалежно від інших; "вони не складають єдиної складної назви, а є переліком назв"¹²¹, тобто не виражають єдиного поняття. З цих причин кожне з конкретизуючих слів не може бути прикладкою до узагальнюючого слова, бо не здатне потрібною мірою конкретизувати його (у даному реченні *все* – це не лише *дерева* і *яр-зерно*). Значення слова *все* конкретизується тут усім рядом однорідних членів, тут *все* – це *дерева*, і *шляхи*, і *хати*, і *яр-зерно*, але сурядний ряд не може виконувати функції одного (єдиного) члена речення, бо однорідні члени виконують синтаксичну роль кожен зокрема, отже, вони не можуть виконувати функції відокремленої прикладки.

Підсумовуючи все вище сказане, можна констатувати: 1) поширене в сучасних граматиках тлумачення синтаксичної природи однорідних членів, узагальнюючих слів, як і самих речень, у яких вони виступають, виявляється науково неспроможним;

¹ Современный русский язык. Синтаксис. – Изд-во МГУ, 1957. – С. 24.

2) на основі аналізу мовних фактів встановлено, що однорідні члени не мають безпосередніх ні смислових, ні граматичних зв'язків із тими членами речення, з якими зв'язане узагальнююче слово як функціональна одиниця – член речення; 3) між узагальнюючим словом і однорідними членами існують відношення роду і виду, в чому виявляється конкретизуючий характер останніх.

Вияснити природу цього складного синтаксичного явища на рівні досягнень сучасної науки допоможе глибоке осмислення тієї одиниці, виразником якої є аналізоване речення.

Зараз уже немає потреби говорити як про щось нове, що речення є виразником такої логічної форми мислення, як судження. Щоправда, в галузі досліджень співвідношення складних речень і відповідних їм суджень поки що зроблено дуже мало. Зіставлення визначення складних суджень як одиниць, що складаються з простих (елементарних) суджень, кожне з яких має свій суб'єкт і предикат, з усією очевидністю показує, що такі складні судження реалізуються в поліпредикативних, тобто складних, реченнях. У логіці розроблені лише деякі різновиди складних суджень, зокрема в математичній логіці – судження кон'юнктивні та диз'юнктивні, співвідносні з реченнями складносурядними, і судження імплікативні, співвідносні із складнопідрядними реченнями.

Важливо виділити інше положення: "Просте речення співвідноситься з судженням, хоча й не завжди рівне йому. Складне ж речення співвідноситься з судженням і умовиводом"¹, підкреслити, що складні речення виявляються значно глибшими і місткішими щодо вираження логічних форм мислення: вони є виразниками не тільки суджень, особливо складних, але й умовиводів, тобто таких логічних побудов, за допомогою яких здійснюється активний процес пізнання – мислення людини, у якому так поєднуються думки, що одна з них логічно впливає з іншої, виводиться з неї чи з кількох.

Питання про умовиводи і вираження їх засобами мови майже не висвітлювалось у мовознавчій літературі, тому дозволимо собі

¹ Василенко И.А. К вопросу о простом и сложном предложении // Труды первой научно-методической конференции Московского зонального межвузовского объединения кафедр русского языка педагогических институтов. – Под общ. ред. проф. И.В. Устинова. – М., 1961. – С. 9.

коротенько спинитися на різновидах умовиводів та найхарактерніших їх особливостях.

Під умовиводом розуміють таку форму мислення, за допомогою якої з одного чи кількох суджень виводиться з необхідністю нове знання про предмет чи явище реального світу. Ми розглянемо два найбільш поширених і найбільш важливих у практиці так званих опосередкованих умовиводів – дедуктивні та індуктивні.

Дедуктивні умовиводи виступають у формі силогізму, тобто такої форми мислення, в якій із двох суджень (посилок) виводиться третє – висновок. Характерно, що думка-висновок виводиться шляхом підведення досліджуваного окремого факту під загальне правило, положення, закон, і поширення значення загального положення на досліджуваний окремий факт є важливим рухом думки вперед, воно поглиблює знання окремого, що є частиною загального. Приклад найпростішого силогізму:

*Усі метали теплопровідні (загальна, більша посилка).
Залізо – метал (менша посилка).*

Отже, залізо – теплопровідне (висновок).

Немає необхідності окремо досліджувати в цьому відношенні залізо: досить знати, що воно – метал, і за законами логіки ми виводимо нове знання з зафіксованих відомостей у судженнях.

До сказаного слід додати, що "силогізми в наукових доведеннях і в практиці повсякденного мислення частіше виступають не у своїй повній формі, а в скороченій – у вигляді ентимеми"¹ (гр. *ентимема* означає "в умі, в думці"). В ентимемі, тобто скороченому силогізмі, одна з частин (засновок, або посилка, а нерідко й висновок) опускається чи пропускається: "Ентимема – це такий силогізм, частину якого ми тримаємо в умі, а частину висловлюємо"². Наведений вище силогізм можна сформулювати у вигляді ентимем: *Залізо теплопровідне, бо воно – метал; Залізо теплопровідне, бо всі метали теплопровідні; Усі метали – теплопровідні, а залізо – метал.* У першій ентимемі не висловленим є загальне судження (загальна посилка, або загальний висновок),

¹ Горский Д.П. Логика. – М., 1963. – С. 175.

² Челпанов Г.І. Підручник логіки. – К., 1947. – С. 89.

у другій – окреме (менша посилка, або менший засновок), у третій – опущений висновок.

Тепер звернемо увагу на думку про мовне вираження розглянутої форми мислення: "Вираження умовиводу є зв'язок речень, тобто мовлення, що являє собою або 1) складне речення, або 2) якщо окремі речення, що виражають окремі частини умовиводу (посилка і висновки), не створили собою єдиного складного речення, – об'єднання таких окремих речень, зв'язок між якими повинен виявлятися в зіставленні їх елементів.

Так, наприклад, силогізм першої фігури може бути виражений і в складному реченні "Якщо всі метали теплопровідні, а натрій – метал, то натрій теплопровідний", і в об'єднанні речень, які не становлять складне речення: "Усі метали теплопровідні; Натрій – метал; Отже, натрій – теплопровідний"¹.

Індуктивні умовиводи протиставляються дедуктивним особливостю ходу думки: спосіб міркування йде від окремого до загального. Загальний висновок робиться на основі дослідження окремих фактів, тому індукція є важливим засобом пізнання закономірних взаємозв'язків між певними фактами, зокрема причинової залежності між явищами матеріального світу, пізнання загальних властивостей цілих класів предметів і явищ, вони є основою різних узагальнень, важливим чинником відкриття законів науки.

Розрізняють індукцію повну і неповну. Повною є така індукція, коли загальний висновок про клас робиться на основі вивчення всіх предметів класу. Наприклад:

*У прямокутному трикутнику сума внутрішніх кутів дорівнює 90°.
У гострокутному трикутнику сума внутрішніх кутів дорівнює 90°.
У тупокутному трикутнику сума внутрішніх кутів дорівнює 90°.
Прямокутний трикутник, гострокутний і тупокутний складають
весь клас трикутників.*

Отже, в усіх трикутниках сума внутрішніх кутів дорівнює 90°.

У неповній індукції загальний висновок робиться на підставі вивчення тільки частини явищ даного класу, а на основі досвіду або перевірених знань про порядок і закономірні зв'язки між

¹ Ахманов А.С. Логические формы и их выражение в языке // Мышление и язык. – М., 1957. – С. 106.

предметами і явищами робиться загальний висновок, який стосується всього класу:

*Залізо добре проводить тепло.
Мідь добре проводить тепло.
Золото добре проводить тепло.
Залізо, мідь і золото – метали.*

Отже, (всі) метали добре проводять тепло.

Одним із різновидів неповної індукції є так звана індукція популярна. Це умовивід, у якому загальний висновок робиться на основі простого переліку фактів, що осмислюються в повсякденному житті як певне об'єднання, певна множина щодо якоїсь особливості, риси, якоїсь схожості, спостережених у практиці. У таких висновках, на відміну від індукції наукової, не йдеться про обов'язкове встановлення серйозних узагальнень чи закономірно істинних положень. Звичайно, це не значить, що в цьому випадку людина не здійснює пізнання об'єктивного світу. Пізнання здійснюється не тільки в наукових установах, але й у повсякденній практичній діяльності – на роботі, на вулиці, вдома. Скрізь людина щось сприймає, осмислює, обмірковує, робить висновки та узагальнення, приймає необхідні рішення, в кожному разі потрібною мірою обгрунтовані. Вона широко користується і повною, і неповною індукцією в словесно вираженій формі індуктивних умовиводів:

*Уранці було сонячно. Яблуні цвітуть рясно.
Опівдні було сонячно. Груші цвітуть рясно.
Увечері було сонячно. Вишні цвітуть рясно.
Ранок, полудень, і вечір Яблуні, груші, вишні – дерева
складають увесь день. нашого саду.*

Отже, увесь день було сонячно. Отже, всі дерева нашого саду цвітуть рясно.

Повернемося тепер знову до думки про мовне вираження умовиводів: "Форма умовиводу виражається не інакше, як зв'язком простих речень незалежно від того, чи одержав цей зв'язок своє особливе вираження шляхом застосування сполучника чи не одержав і був виражений іншими засобами. Будь-яке вираження умовиводу може бути перетворене в форму складнопідрядного речення, бо одним із значень таких сполучників, "як якщо... то",

"оскільки... то", "тому, що", є вираження необхідного зв'язку логічної підстави і наслідку, тобто неможливості заперечення другого, якщо визнано перше (ці сполучники мають і інші значення, на яких спинятися тут немає потреби). Цієї форми вираження можуть набути й умовиводи за аналогією, і неповна індукція ("Якщо на Марсі, так само як і на Землі, є повітря і вода, то, можливо, що й на Марсі є рослинне життя").

У такому разі можна сказати, що будь-яка форма умовиводу може бути виражена будовою складного речення, і що є певні структури складних речень, які виражають як форму умовиводу взагалі, так і окремих умовиводів¹.

Якраз речення з однорідними членами й узагальнюючими словами при них і є тією структурою складного речення, що виступає виразником особливого типу умовиводу – індуктивного.

Наведені нами приклади повної і неповної індукції виражались рядом простих речень, логічно зв'язаних між собою. Але всі вони можуть бути виражені (та в повсякденній науковій і життєвій практиці саме в такому вираженні вони й фігурують) складним реченням, функціональними компонентами якого є предикативні одиниці – прості речення. Ці прості речення функціонують не в повному своєму складі (як правило), а в скороченому, тобто вони найчастіше є контекстуально неповними реченнями. Всі необхідні структурні елементи з певних причин не висловлюються, але й не залишаються поза увагою: вони відомі й можуть бути легко встановлені в своєму словесному вираженні з умов контексту, яким є саме складне речення.

Зіставимо для наочності кілька речень і розгорнутий індуктивний умовивід:

"Її широко розкриті темні очі, її голос, вид – усе так нагадувало Нимидору" (І. Нечуй-Левицький).

Її широко розкриті темні очі так нагадували Нимидору.

Її голос так нагадував Нимидору.

(Її) вид так нагадував Нимидору.

Її широко розкриті темні очі, її голос, вид – усе (тут мислиме).

Отже, усе так нагадувало Нимидору.

¹ Ахманов А.С. Значч. праця. – С. 211–212.

"Хазяйки прикрашають причілки різною глиною: то ніжним оранжем, то коричнево-чорною, то сірою, то чорною" (Ю. Яновський).

Хазяйки прикрашають причілки *(то) ніжним оранжем*.

Хазяйки прикрашають причілки *(то) коричнево-червоною* (глиною).

Хазяйки прикрашають причілки *(то) сірою* (глиною).

Хазяйки прикрашають причілки *(то) чорною* (глиною).

Ніжний оранж, коричнево-червона, сіра, чорна – різна глина.

Отже, *хазяйки прикрашають причілки різною глиною*.

"Все бачить поет у широкім роздоллі: і небо, і море, красу світову" (Леся Українка).

Бачить поет у широкім роздоллі *(і) небо*.

Бачить поет у широкім роздоллі *(і) море*.

Бачить поет у широкім роздоллі *красу світову*.

І небо, і море, краса світова – все (тут – що осмислюється).

Отже, *бачить поет у широкім роздоллі все*.

Достатньо й наведених зіставлень, щоб ясно побачити, що повно висловлений індуктивний умовивід – це не що інше, як відтворення повного складу тих речень, у яких він знаходить вираження, встановивши структуру предикативних одиниць – компонентів складного речення, у виразі якого фігурує індуктивний умовивід.

Із зіставлення легко можна бачити, по-перше, чому у випадку, коли однорідні члени й узагальнююче слово виконують роль підметів, присудок виявляє безпосередню граматичну зв'язаність (узгоджується) з узагальнюючим словом: однорідні члени не належать до тієї предикативної одиниці, в якій узагальнююче слово є підметом, вони – підмети інших предикативних одиниць цього ж складного речення; по-друге, чому в одному ланцюгові (структурі складного неповного речення) функціонують і однорідні члени, й узагальнююче слово – видові поняття і об'єднуюче їх родово.

Окремо треба сказати лише про специфіку тієї предикативної одиниці (речення), в якій виявляються взаємозв'язки між видами і родом. Це речення є виразником судження, що пов'язує між собою ті судження, в яких передано знання окремих фактів, з тим, яке є виразником узагальнюючого висновку. Узагальнююче слово виступає в ньому в ролі присудка, саме ж речення є виразником багатосуб'єктного (копулятивного) складного судження, в якому кожен із названих підметів створює предикативну

одиницю з названим лише один раз присудком: Дівчата – люди; Молодиці – люди; Чоловіки – люди. Важливе значення цього речення в тому, що воно є засобом узагальнюючого ходу думки. Оскільки узагальнююче слово своїм лексичним значенням зв'язане з вираженням якоїсь множини (класу) предметів чи явищ, зрозуміло, що з ним природнішою буде форма із значенням множини: узагальнююче слово, збігаючись у формі числа, здається узгоджуваним (як присудок) з такою ж формою підмета (Дівчата – люди; Молодиці – люди і под.), проте в інших випадках такого збігу може не бути, напр.: Іван, Сергій і Оксана – студенти (Іван – студент, Сергій – студент і Оксана – студентка). При розгляді таких речень треба пам'ятати, що зв'язок складеного іменного присудка з підметом речення здійснюється не іменною частиною (у функції якої й виступає узагальнююче слово), а зв'язкою.

Потрібно зважати також і на те, що узагальнююче слово (найчастіше буває слово займенникового характеру) має "свій" обсяг: він обмежується тими складниками, які названі в даному реченні, тобто мислимыми в реченні видами. Наприклад, у реченні Все зберегла моя пам'ять: ті ночі зоряні, ті дні" (В. Сосюра) обсяг узагальнюючого слова можна показати так:

Моя пам'ять зберегла *ті ночі зоряні*.

Моя пам'ять зберегла *ті дні*.

Ті ночі зоряні, ті дні – все (зараз мислиме, тут назване).

Отже, *моя пам'ять зберегла все* (зараз мислиме, тут назване).

Нерідко для того, щоб уточнити обсяг узагальнюючого слова *все*, підкреслити, що він обмежується кількісно названими в реченні видами, – вживається займенникове слово *це* і под. Напр.: "Збентеження, розгубленість і радість зустрічі з сестрою – все це разом скаламутило Яринку" (О. Донченко); Кожен кущик, горбок, кожна стежечка – все це було йому знайоме" (М. Коцюбинський).

За своєю структурою таке речення, як і всяке речення з однорідними членами, є складне, складносурядне з простими реченнями, що входять до його складу, неповними¹. Підмети цих

¹ Детальніше про це див.: Кучеренко І.К. Логіко-синтаксична природа речень з однорідними членами // Мовознавство. – 1976. – № 4; його ж: Речення з кількома присудками // Мовознавство. – 1975. – № 5.

речень (найменування видів) мають такий самий присудок (найменування роду).

[...] Відомості про це речення як ланки в структурі індуктивного умовиводу потрібні для того, щоб глибше і точніше зрозуміти природу мовної одиниці, в якій він знаходить своє вираження, зрозуміти основу органічної цілісності її складників. Тепер повернемося до загальної характеристики цієї мовної одиниці.

З синтаксичного погляду виразник індуктивного умовиводу є складним реченням, складносурядним, у якому функціональними складниками (сурядними реченнями) є прості речення неповні (кожне з них представлено одним із однорідних членів) – ті, що виражають судження про окремі досліджувані чи просто спостережені й повідомлювані факти, і те одне просте речення (як правило, повне), що виражає узагальнюючий висновок. Органічною структурно-функціональною одиницею останнього є узагальнююче слово, що виконує в ньому роль одного з членів речення – головного чи другорядного.

Зв'язуюче складносурядне речення в структуру умовиводу виразника не ввійшло: воно, так би мовити, пропущене чи опущене (цими поняттями стало звичним пояснювати відсутній елемент структури речення, від чого останнє стає неповним), оскільки відоме за своїм змістом і функцією в міркуванні. Зміст його осмислюється, і саме воно легко може бути відтвореним у словесному вираженні. До такої операції неодмінно вдаються тоді, коли потрібно мати повну підтвердженість в істинності відомостей, які дає індуктивний умовивід.

Конкретні різновиди складносурядного речення – виразника індуктивного умовиводу – створюються різноманітними можливостями взаєморозташування, зумовленими певними практичними мотивами, наприклад, стилістичними, висновкового речення (з узагальнюючим словом) і засновникових (представлених однорідними членами з пояснюючими словами чи без них). Тут маються на увазі відомі основні випадки взаєморозташування, описані в нормативних граматиках: а) коли узагальнююче слово стоїть перед однорідними членами, тобто коли висновкове сурядне речення передує засновковим;

б) коли узагальнююче слово стоїть після однорідних членів, тобто коли висновкове сурядне речення розміщується після засновкових; і в) коли однорідні члени йдуть після узагальнюючого слова, але ними речення не закінчується, тобто коли засновкові речення розривають висновкове сурядне: *Все у дитячій бібліотеці: і гарно оформлена вітрина, і плакати, і виставлені новинки – захоплює маленького читача.*

Правильне розуміння всякого синтаксичного явища можливе тільки на основі пізнання його у зв'язку з одиницею мислення, яку воно виражає, реалізує. Розгляд речень з однорідними членами й узагальнюючими словами при них показує з достатньою ясністю нерозривність зв'язку мови і мислення в цьому конкретному випадку, а також і те, що мислити – це значить активно пізнавати матеріальний світ. Це особливо важливе для перспективної орієнтації вивчення мовних явищ у наш час, коли розвиток науки йде всезростаючими темпами і пізнання законів наукового мислення є настійною потребою. Це може бути успішним тільки при умові правильного розуміння природи одиниць мови, в яких думка не тільки формулюється, а й формується, тобто правильного розуміння системи різноманітних типів речення.

Розглянуті речення мають величезні можливості реалізувати ціле міркування – те або інше положення з його аргументацією, доведенням. Детальніше і глибше вивчення їх у цьому плані сприятиме підвищенню культури мислення в його мовній реалізації – правильному й ефективному використанню такої важливої форми мислення, такого інструменту пізнання, яким є індуктивний умовивід.

Мовознавство. – 1977. – № 6 – С. 3–12.

Плющ Н. П.

Явище вставності в сучасній українській літературній мові

1. Проблема вставності у вітчизняному мовознавстві.

Вставні одиниці – явище, поширене в багатьох мовах світу. Тим часом, у лінгвістиці ще не вироблено сталої думки щодо граматичної суті вставних одиниць, хоча з'ясування характеру зв'язку вставних елементів з реченням є важливим питанням, що входить у загальну проблему граматичної будови мови.

У працях мовознавців намітилися дві точки зору на природу вставних одиниць – морфологічна й синтаксична. Прихильниками першої були, зокрема, О.Х. Востоков, В.О. Богородицький та ін., які пов'язували походження вставних слів з послабленням значення прислівника й розвитком у ньому модального значення.

Припущення про виникнення деяких вставних слів з головних речень зробив Ф.І. Буслаєв. Цю синтаксичну точку зору розвинув О.О. Потєбня в праці "Из записок по русской грамматике", обґрунтувавши погляд на вставні слова як наслідок редуції речень і пояснивши таким чином етимологію ряду вставних слів. Цього погляду дотримувалися Д.М. Овсянко-Куликовський, О.М. Пешковський, О.О. Шахматов. Думку про два шляхи формування вставних слів підтримував пізніше й В.В. Виноградов.

У "Курсі сучасної української літературної мови" (за редакцією Л.А. Булаховського), погляд на два шляхи становлення вставних слів не заперечується, проте наголошується, що "основна маса вставних слів формується з уламків вставних речень"¹.

Тривалий час поширеною в лінгвістиці була думка про вставні одиниці як такі, що не пов'язані з реченням. Так, О.Х. Востоков відзначав, що вставне речення "не прив'язується займенниками чи сполучниками до головного речення і може бути опущене без шкоди для змісту"². О.О. Шахматов також залишав вставні

¹ Курс сучасної української літературної мови, за ред. Л.А. Булаховського. – Ч. II. – С. 111–140.

² Востоков А.Х. Русская грамматика. – СПб., 1831. – С. 227.

одиниці поза реченням¹. "Внутрішньо чужими для речення" вважав вставні слова й О.М. Пешковський². Ця точка зору була поширена і в граматиках української мови.

Ряд мовознавців схильні розглядати вставні слова як члени речення. Наприклад, І.І. Мещанинов одним із перших серед лінгвістів назвав вставні слова "вставним відокремленим членом суб'єктивного відношення"³. Погоджуючись з думкою І.І. Мещанінова, В.В. Виноградов зазначав, що вставні слова "можуть бути включені в семантичну й синтаксичну структуру, як своєрідні модальновставні члени речення"⁴.

В.Г. Адмони, досліджуючи будову німецького речення й помічаючи певні розходження в самій формі введення модальних слів у речення в німецькій і російській мовах, зауважує, що модальні слова в останній виступають "як більш відокремлені його члени, виділяючись інтонаційно", а також "зберігають у російській мові більшу незалежність від дієслова і взагалі присудка, виділяючись переважно, ритміко-інтонаційно паузами, а графічно комами"⁵.

У "Словнику лінгвістичних термінів" Є.В. Кротевича й Н.С. Родзевич вставні слова разом із звертанням і вигуківими конструкціями віднесено до "супровідних членів речення"⁶.

Отже, останнім часом більшість лінгвістів, які цікавляться проблемою вставності, вже не вважають, що вставна одиниця перебуває за межами речення, і спрямовують увагу на пошуки формальних ознак зв'язку вставних одиниць з реченням.

У спеціальному дослідженні А.І. Анікіна відзначається, що "вставні слова влітаються в тканину речення і з одним з його компонентів, оскільки вживаються вони для найбільш повного

¹ Див.: Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – С. 30.

² Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – С. 404.

³ Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. – М.-Л., 1945. – С. 186.

⁴ Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке. – С. 55.

⁵ Адмони В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. – М., 1955. – С. 82, 179, 321; його ж: Структурный каркас элементарного предложения в современных германских языках. – "Структурно-типологическое описание германских языков. – М., 1966. – С. 187; його ж: Типология предложений. – "Исследования по общей теории грамматики". – М., 1968, С. 267, 268.

⁶ Кротевич Е.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1957. – С. 190.

вираження того чи іншого змісту, який автор вкладає в речення", а "зв'язок вставних слів з реченням здійснюється інтонацією"¹. Цю думку розвивають у своїх дисертаціях Д.І. Ганич, І.А. Бабакова, Д.С. Самоварова та ін².

Інші дослідники, розрізняючи типи синтаксичного зв'язку в словосполученні й типи й типи синтаксичного зв'язку в реченні, в числі останніх розглядають і зв'язок вставних одиниць з реченням, користуючись при цьому різними термінами.

Перші короткі відомості про вставні слова в українській мові зустрічаємо в граматиках української мови починаючи з другої половини ХІХ ст³.

На сучасному етапі дослідження системи української мови аналіз вставних одиниць зустрічаємо лише у вузівських підручниках і посібниках, а також в окремих статтях. Цей аналіз проводиться переважно з чисто методичних міркувань, продиктованих вимогами педагогічного процесу, й обмежується в основному класифікацією значень, які вносяться вставними одиницями в речення. Принагідні спостереження над вставними реченнями знаходимо при висвітленні інших питань граматичної будови української мови.

Давня традиція, за якою вставні конструкції залишались поза реченням, не одержували належного місця в реченні в плані співвідношення структури речення й структури думки, що ним виражається, пояснюється недостатньою дослідженістю мовної інтонації, зокрема її синтаксичної функції.

2. Типи вставних одиниць у сучасній українській мові

Вставні одиниці широко вживаються в різних стильових різновидах літературної мови, особливо в художньому.

¹ Аникин А.И. Основные грамматические и семантические свойства вводных слов и словосочетаний // Русский язык в школе. – 1956. – № 4. – С. 22–27.

² Ганич Д.И. Модальные функции вводных слов в современном русском языке. – Автореф. дисс. канд. филол. наук. – К, 1953; Бабакова И. А. Явления вводности в русском литературном языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. – Харьков, 1955; Самоварова Д. С. Развитие вводного предложения в английском языке : Автореф. дис... канд. филол. наук. – Л., 1954.

³ Поряд із терміном "вставні слова" в цих граматиках виступають ще "вставлені", "втручені", "вводні", "чужослівні речення".

Як відомо, в розповідних реченнях вставні одиниці найбільш різноманітні, порівняно рідко вони трапляються в реченнях питальних і спонукальних, у реченнях вигуківих і вокативних вставні слова і вставні речення зовсім не зустрічаються.

Морфологічний і етимологічний склад вставних утворень значною мірою відображає шляхи розвитку й становлення цієї синтаксичної категорії.

Аналіз мовного матеріалу показує, що в ролі вставних виступають переважно так звані модальні слова, а також слова певних лексико-граматичних розрядів, що, функціонуючи як вставні, послаблюють, а то й втрачають початкове лексичне значення. Наприклад: "Добре, *видно*, заховав" (М. Стельмах).

Вставними в реченні можуть виступати словосполучення: "*Хвалити долю*, живим повернувся у свої хороми" (М. Стельмах).

Як вставні можуть вживатися і цілі речення. Найчастіше це речення з особовим займенником (я, ти, ми, ви): "Ви, *бачу*, також мудрець за чужою спиною" (М. Стельмах); "Містечко, *як ви знаєте*, пусте" (О. Гончар); "Незабаром, *згадаєте моє слово*, ми запряжемо всі ріки й водоспади" (Л. Дмитерко).

У спеціальній мовознавчій літературі поширені дві класифікації вставних одиниць – за складом і за семантикою.

Детальний опис засобів морфологічного вираження вставних слів подається в статті А. І. Анікіна, де він намічає шляхи розмежування обставин і вставних слів, аналізує процес перетворення прислівника у вставне слово, багато місця відводить аналізу вставних слів дієслівного походження. Вставні словосполучення А. І. Анікін поділяє на вільні й фразеологічні, розрізняючи серед них дієслівні та іменні¹.

Засоби вираження вставних одиниць в українській мові певною мірою розглядаються в "Курсі сучасної української літературної мови" Б. М. Кулика.

За всієї різноманітності конкретних значень вставних конструкцій вони об'єднуються в одну категорію спільною функцією –

¹ Аникин А.И. Вводные слова и их соотношения с структурно-семантическими категориями слов в современном русском языке // Уч. Записки МГПИ им. Ленина. – Т. 132. – М., 1958.

вираженням ставлення мовця до повідомлюваного, тобто функцією своєрідного посередника між мовцем, висловленням і слухачем. Ця спільна функція й зумовлює, на наш погляд, відзначене О. М. Гвоздевим¹ стирання меж між вставними різновидами (словами, словосполученнями й реченнями), яке полягає в тому, що вставні речення внаслідок частотої вживаності перетворюються у сталі формули, фразеологізуються, вставні слова, виражені дієслівними формами, зближуються з односкладними реченнями, зберігаючи до деякої міри предикативність.

Найоб'ємнішу і найчастотнішу семантичну групу складають вставні слова та вирази із значенням ступеня вірогідності повідомлюваного. Вони беруть участь у вираженні модальності речення. Тут доцільно навести висловлювання В.В. Виноградова у вже згадуваній праці про модальні функції вставних слів і словосполучень: "...очевидно, що модальні барви й відтінки, які створюються вставкою або введенням цих синтагм, утворюють начебто другий шар модальних значень у смисловій структурі висловлювання, оскільки вони накладаються на граматичний ґрунт речення, що вже має модальне значення"².

У працях останніх років, у яких розглядаються питання модальності речення, вживаються терміни "об'єктивна модальність" і "об'єктивно-суб'єктивна", або "суб'єктивна модальність". Об'єктивна модальність (первинна) знаходить своє вираження в категорії способу. Одним із засобів вираження суб'єктивної модальності (вторинної) є вставні слова. Об'єктивна модальність – обов'язкова ознака речення, в той час як суб'єктивна є ознакою факультативною. Її наявність визначається завданням конкретного акту комунікації. Суб'єктивна модальність, не змінюючи основного модального значення, подає це значення в певному ракурсі, певному освітленні.

Вставні слова і вирази решти семантичних груп з інших боків оцінюють повідомлюване.

¹ Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык : Ч. II. Синтаксис. – М., 1968.

² Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке. – С. 55.

**Вставні одиниці, що виражають ставлення мовця
до змісту висловлювання**

1) Вияв різного ступеня вірогідності повідомлюваного – від невпевненості: *можливо, може, мабуть, здається, здавалось, певно, напевне, видається, думаю, либонь, надіюсь, очевидно, може бути, треба думати, треба гадати, як видно, здається мені, як нам здавалося*, наприклад: "Ти, *мабуть* втомився" (Г. Тютюнник). "*Здається*, і ви тепер стаєте альпіністом" (О. Гончар) до твердої переконаності: *звичайно, дійсно, справді, без усякого сумніву, як відомо, само собою розуміється, певне, як ви знаєте, згадаєте моє слово* та ін.: "Звісно, всяк буває" (О. Гончар); "Там, *я певен*, їх обов'язково візьмуть до уваги при складанні нового наставлення" (О. Гончар); "*Звичайно*, там уже такої краси не буде" (О. Довженко).

2) Посилання на джерело, (авторство) думки: *кажуть, за словом, за його словами, за виразом* (когось), *за переказами* (чийми), *на мій* (наш) *погляд* і т. д. наприклад: "Не святі, *як то кажуть*, горшки ліплять" (А. Іщук).

3) Логічна послідовність викладу думки: *виходить, значить, виявляється, виявляється, нарешті, зрештою, насамперед, поперше, по-друге* і т. д., *головне, знай, навпаки, до речі, крім того, між тим, таким чином, кінець кінцем, словом, одним словом, отже, з одного боку, з другого боку, однак, приміром, наприклад, власне кажучи, на крайній випадок, в усякому разі* і т. д.: "*Навпаки*, обов'язків ще більш буде" (О. Гончар).

4) Емоційна оцінка повідомлюваного: *жаль, на превеликий жаль, на лихо, як на лихо, як на гріх, як на зло, чого доброго, на велике задоволення, хвалити долю, бодай сказився, на щастя, на радість, на мій подив, на диво, на біду* та ін.: "*Жаль*, я не знав" (О. Корнійчук); "*Хвалити* долю, живим повернувся у свої хоромы" (М. Стельмах); "А це вже Ковшун, *бодай* сказився, пристарівсь" (О. Копиленко).

**Вставні одиниці, які вживаються мовцем для активізації
співрозмовника з метою викликати певну його реакцію**

1) Для привертання уваги: *чуєте* (-ш), *знаєте* (-ш), *бачите* (-ш), *вірите* (-ш), *розумієте* (-ш), *уявіть собі, уяви собі, май* (-те) *на увазі, дозволь* (-те), *пам'ятаєш* (-те), *скажімо, припустімо* і т. д.

Наприклад: "Знаєте, кілька разів уже Голодний степ збиралися зрошувати"; (І. Ле), "Уяви собі, дописав" (Л. Дмитерко).

2) Інтимізуючі вставні одиниці: *признаюсь, признатись, признаюсь тобі, даруйте, даруйте на слові, скажу по совісті, відверто кажучи, власне кажучи, правду кажучи, по правді кажучи, між нами кажучи, м'яко кажучи, якщо можна так висловитись, чесно, правду сказати, так би мовити, слово честі, по правді, сказати тобі правду, ніде правди діти, скажу тобі відверто, повірте мені*, наприклад: "Сказати по правді, він був такий завжди" (О. Копиленко); "Для мене все це несподівано так, і, *признаюсь, незрозуміло*" (А. Ішук).

Необхідно відзначити, що деякі з вставних одиниць важко раз і назавжди віднести до певного семантичного розряду. Так, вставне слово "кажуть" в одному контексті може означати "на думку когось", в іншому – "здається". Вставні слова й словосполучення "по-моєму", "на мою думку" також можуть означати переповідання думки і сумнів щодо реальності чи нереальності повідомлюваної думки.

Як виявилось з аналізованого нами матеріалу, в різних семантичних групах вставні слова, словосполучення й речення представлені нерівномірно. Наприклад, вставні слова найбільш представлені в групах із значенням ступеня вірогідності повідомлюваного та логічної послідовності викладу думки, проте майже відсутні в групі зі значенням емоційної оцінки повідомлюваного. Вставні словосполучення нечисленні в групі із значенням вірогідності повідомлюваного й майже зовсім не представлені в групі зі значенням логічної послідовності викладу думок, зате вони типові в групах вставних конструкцій із значенням джерела думки, емоційної оцінки й найпоширеніші в групі вставних конструкцій, які вживаються мовцем для активізації уваги співрозмовника.

Вставні речення представлені, по суті, лише в групах зі значенням ступеня вірогідності повідомлюваного та джерела повідомлюваної думки. В інших групах вставні речення є поодинокими прикладами.

Зазначені різновиди вставних конструкцій об'єднуються рядом дослідників в одну синтаксичну категорію ще однією ознакою – відсутністю власне граматичного зв'язку з реченням. Останнє зумовило непомірне розширення даної синтаксичної категорії внаслідок нерозмежування різних мовних явищ (слів автора при прямій мові, вставлених конструкцій і т. д.)

Віднесення так званих слів автора до вставних конструкцій, очевидно, пояснюється тим, що один із поширених розрядів вставних одиниць об'єднує в собі вставні утворення зі значенням авторства повідомлюваної думки. Однак, слід відзначити, що вказані значення вставних одиниць переплітаються із значенням невпевненості й вживаються мовцем начебто для того, щоб зняти з себе відповідальність за вірогідність повідомлюваного.

Детальніше зупинимося на питанні про розмежування вставних і вставлених конструкцій.

Автори академічної "Граматики русского языка", а також О. М. Гвоздев, Є. М. Галкіна-Федорук, І. А. Бабакова, А. Б. Шапіро, В. Тихомиров, А. І. Анікін не тільки звернули увагу на існування вставлених конструкцій, а й вказали на необхідність розмежування вставних і вставлених одиниць і висловили ряд цікавих думок з цього приводу.

В українському мовознавстві це розмежування лише намічається.

Порівнюючи вставні та вставлені одиниці з погляду на їх структуру, функції, характер розміщення в реченні, можна відзначити ряд суттєвих особливостей.

Як вставлені в реченні, на відміну від вставних, можуть виступати будь-які повнозначні слова, словосполучення і речення різних структурних і семантичних типів, а також групи речень. Функція вставлених слів, словосполучень і речень полягає в доповненні, роз'ясненні чи уточненні предметного змісту речення, що зумовлює різноплановість повідомлення.

Вставлені одиниці в реченні з'являються тоді, коли мовець помітив їх необхідність, вже почавши висловлювати свою думку. З огляду на це розпочате речення переривається, і в нього вставляється необхідне повідомлення. Таке вставлення, зрозуміло, властиве насамперед непередбаченому мовленню. В художній і

науковій мові або в публіцистиці вставки використовуються з метою стислості викладу, передачі експресії і т. п. Наприклад: "Я вам щиро співчуваю, Ніно, – *здається, так вас звать*, – співчуваю від усієї душі" (А. Шиян); "Було б непогано, коли б отакий зубр (*цього не стенографуйте*) та перевиховався б на нашому будівництві і став нашим, далєбі, непогано" (О. Копиленко); "Там батько, плачучи з дітьми (*а ми малі були і голі*), не витерпів лихої долі, помер на панщині" (Т. Шевченко); "Віктор глянув на батька, на його довгі вуса, на примружені очі (*їх так мружив тільки тато*), і серце огорнуло тепло й ніжність" (О. Донченко); "Ген-ген за городами, внизу, луки зелено-жовті (*всю весну немає дощів*)" (А. Головка).

Як вставні, так і вставлені одиниці не мають закріпленого місця в реченні. Але, якщо вставлені конструкції не розпочинають собою речення в силу свого завдання, своєї специфіки – додавати щось принагідно, уточнювати повідомлюване, то препозиція, інтерпозиція чи постпозиція вставної конструкції, яка, так би мовити, бере участь із самого початку формування повідомлення, зумовлюється конкретним завданням даного акту комунікації, того чи іншого мовного вчинку людини.

Можна гадати, що однією з причин нечіткості в розмежуванні вставних і вставлених одиниць є недостатня дослідженість суперсегментних явищ мови й, зокрема, мовної інтонації, яка так само необхідна для мови, як і всі інші її одиниці.

Слухові спостереження дають підстави вважати, що вставлені конструкції мають яскраві показники інтонаційного відокремлення, майже завжди наголошені, інтонаційно виділені, що властиво їм в обох названих позиціях. Спеціальне експериментальне дослідження, на нашу думку, дасть змогу знайти об'єктивні показники відмінності в інтонаційній структурі вставних і вставлених конструкцій.

3. Місце вставних конструкцій у простому розповідному реченні

Однією з основних особливостей вставних конструкцій, а разом і підставою для заперечення багатьма дослідниками граматичного зв'язку їх з реченням, є відсутність у цих одиниць закріпленого місця в реченні, на що вказується в усіх граматичних курсах і спеціальних роботах.

Із аналізу мовного матеріалу виявилось, що для вставних слів, словосполучень і речень різних семантичних розрядів характерна неоднакова вживаність на початку речення, в середині і в кінці.

Вставним словам і словосполученням із значенням ступеня вірогідності повідомлюваного більш властива препозиція та інтерпозиція в реченні. У постпозиції вони зустрічаються значно рідше.

Вставні слова і словосполучення на означення активізації уваги співрозмовника тяжіють до препозиції, менш характерна для них інтерпозиція і зовсім не трапилися нам ці конструкції в кінці речення. Для вставних слів із значенням відношення між частинами повідомлення, а саме узагальнення висловленого в попередньому реченні, характерні всі три позиції, хоч переважає все ж препозиція. Рідко потрапляють у постпозицію вставні слова із значенням послідовності викладу.

Таким чином, можна зробити висновок, що вставним конструкціям сучасної діалогічної української мови більш властиве розміщення на початку і в середині речення й менше – в кінці.

В.В. Виноградов, відзначаючи здатність вставних слів "рухатися в словесному просторі речення", пов'язував її зі смисловим завданням мовлення.

В академічній "Грамматиці" позиція вставних конструкцій прямо пов'язується з віднесеністю їх до всього речення чи його частини.

Як відомо, шлях формування багатьох вставних одиниць ішов через відрив обставин від присудка, внаслідок чого зв'язок між ними не лише послаблюється, але й якісно змінюється. О.О. Шахматов в "Синтаксисе русского языка" відзначав, що вставні слова пов'язуються з присудком речення, але цей зв'язок слабший, ніж у обставин.

Цю думку далі розвинув В. В. Виноградов, який показав, що багато вставних слів саме і виникли в результаті послаблення зв'язку обставин з присудком. Вставне слово на відміну від обставин дає характеристику всьому висловлюванню й може вступати у зв'язок із присудком як центром висловлювання. Коли ж логічним центром, ядром предиката, стає інший член речення, вставна конструкція тяжіє саме до нього.

Вставні слова в простому реченні можуть відноситися й до певного члена речення в разі його відокремлення, а також до

будь-якого однорідного члена речення. Наприклад: "Для мене все це несподівано так і, *признаюсь*, незрозуміло". (А. Іщук); "План був дуже простий і, *як нам здавалося*, абсолютно реальний" (О. Гончар). У цих випадках вставна конструкція розташовується поруч з пояснюваним нею членом речення.

Позицію вставної конструкції в простому реченні, не ускладненому ні відокремлюваними, ні однорідними членами речення, очевидно, слід пов'язувати зі ступенем її смислової вагомості в реченні. Так, візьмімо для прикладу речення: "Я, *звичайно*, говорю не про всіх" з логічним наголосом на слові "всіх". Спробуємо поміняти місце вставного слова "*звичайно*" при тому ж самому логічно виділеному центрі висловлювання: "*Звичайно*, я говорю не про всіх"; "Я говорю не про всіх, *звичайно*"; "Я говорю, *звичайно* не про всіх".

Неважко помітити на слух, що в препозиції вставне слово має більшу смислову вагу й відповідно до цього одержує яскравіше інтонаційне вираження, оскільки модальне значення впевненості в реальності факту виступає на перший план.

Інтерпозиція цього ж вставного слова не перешкоджає зв'язку його з усім реченням, логічним центром "всіх", а лише свідчить про меншу смислову вагу самої вставної одиниці. Навмисне розтягування вимови вставного слова "*звичайно*" в інтерпозиції або відокремлення його паузами внесе інший відтінок у речення – на місце твердої переконаності (чого вимагає ситуація) прийде певне хитання, роздум тощо, а, отже, така вимова й зумовить неправильну інтерпретацію ситуації.

Положення вставної одиниці в кінці речення свідчить про її незначну смислову вагу. Вставна одиниця в цій позиції набуває характеру мимохідного зауваження.

4. До питання про інтонацію вставності

У мовознавчій літературі, в якій тією чи іншою мірою розглядаються вставні слова, часто знаходимо окремі зауваження про "особливу" інтонацію вставності.

В.В. Виноградов, говорячи про "своєрідну", "знижену", інтонацію вставних синтагм, відзначає, що ця інтонація не тільки виділяє вставні синтагми, але й включає їх у речення, сполучає їх з

усім складом речення або з окремими його членами, створюючи певну перспективу модальних відношень.

Роль інтонації в оформленні вставних слів у реченні відзначав і О. О. Реформатський: "...інтонацією, а саме прискоренням темпу і зломом нормальної інтонаційної хвилі виділяються вставні слова й вирази, що відрізняє їх від членів речення".

Цікаві спостереження над ритмомелодикою вставних слів в українській мові знаходимо в працях Л. А. Булаховського, який вважав характерними ознаками вставності "жвавіший темп вимови, що іноді виявляється в трохи чи не повному "проглінуті" слова. Тонкі слухові спостереження над інтонаційним вираженням вставних утворень наведені в "Курсі сучасної української літературної мови" за його редакцією: "Інтонаційна відокремленість вставних речень виявляється не тільки й не стільки в паузах на межах, скільки в тому, що вони виголошуються в іншій тональності й іншим темпом (здебільшого прискоренішим, іноді – при підкресленні вставного речення – навпаки уповільненим), ніж основне речення".

О. Синявський також наводить слухові спостереження над вимовою вставних слів, яка характеризується пониженням голосу і прискоренням порівняно з вимовою інших слів у реченні¹.

І. К. Білодід розширює питання про ритмомелодійну оформленість речень із вставними словами, розглядаючи її в числі стильових особливостей художнього синтаксису письменника. Так, він відзначає широке вживання вставних слів у романі А. Головка "Мати", які "з одного боку, є ознакою розмовно-оповідного стилю роману "Мати", а з другого, виразно передають напруженість стану, чекання лиха, хвилювання. Ритмомелодична лінія таких речень дійсно нервова, з якоюсь незакінченою тональністю в кінці, і кожне вставне слово в ній – своєрідне гальмування, зупинка; роздум, хитання, сподівання, сумнів. Безперечно, що вставні слова послаблюють "категоричність тверджень", бо привносять різні додаткові смислові нюанси, які порушують плавність ритмомелодичної лінії речення"².

¹ Синявський О.Н. Норми української літературної мови. – Львів, 1941. – С. 303–305.

² Білодід І.К. Питання розвитку мови української художньої прози. – К., 1955. – С. 297.

Особливу вимову вставних слів і виразів відзначають також інші мовознавці (М. М. Баженов, Є. В. Кротевич, Л. Л. Рогозін тощо). Вищезгадані міркування про інтонацію вставності, безперечно, заслуговують на увагу, однак ці міркування дуже загальні й потребують свого висвітлення, оскільки, по-перше, висновки зроблені на підставі лише слухових спостережень, по-друге, немає чіткого визначення вставних одиниць.

Таким чином, потреба спеціального експериментально-фонетичного дослідження інтонації вставності стає цілком очевидною.

Інтонація вставності в українській мові. – К.: Наук. Думка, 1976. – С. 8–21 (зі змінами автора).

Мойсієнко А.К.

Вставлені конструкції в українській мові

Вставлені конструкції за своїм граматичним статусом є різного роду синтаксичними одиницями, включеними в певну реченнєву (текстову) структуру з метою додаткового повідомлення, пояснення чи уточнення, побіжного зауваження щодо загального висловлювання або окремого його компонента. Наприклад: *"Якби з мене вийшов письменник (ця ідея мене переслідує все життя), героїнею мого першого справжнього твору була б тільки вона"* (І. Муратов). *"І сама конструкція заперечного порівняння, і епітети (буйний вітер, чорна галич), і прикладка родового значення (Ардея-город), і використання прикметника в ролі заступника іменника, до якого цей прикметник мав би бути епітетом (ратне = військо), і самий добір слів, вживаних у своїй більшості в пісенному фольклорі, – все це веде нас до мовностилістичних рис пісенного фольклору"* (Ю. Шерех-Шевельов).

Як зазначають дослідники, вставлені конструкції "створюють враження незапланованих задалегідь повідомлень або доповнень до основної думки речення"¹, "вказуючи на якісь деталі чи

¹ Вихованець І.Р. Синтаксис // Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. – К.: Рад. школа, 1982. – С. 193.

нові факти, що не були передбачені в перший момент формування думки"¹ і які "підказуються обставинами мовлення, психологічним ходом думок мовця і т. ін"². На внутрішньореченнєвий динамізм таких конструкцій свого часу звернув увагу Л. Булаховський. Вставлення на зразок *"Щодня з ранку до ночі по шляху ідуть та ідуть люди, – то такі свої селяни, а то й дальні (по одягу знати)"* (А. Головка) він характеризує як такі, котрі "відбивають думку, що не викристалізовується одразу, а формується стрибками, поступовим додаванням, яке оформлюється кожного разу заново і самостійно, більш або менш механічно, приєднується до попереднього мовного цілого або розриває його..."³.

На відміну від вставних одиниць, що відзначаються певною усталеністю, вставлені компоненти підлягають типізації лише на більш абстрактному рівні.

Якщо вставні конструкції в реченні можуть займати будь-яку позицію щодо цілісної структури (препозицію, інтерпозицію, постпозицію), вставленим (уже за характером семантичної інтенції) не властиве передувати основному реченню. Вони найчастіше функціонують всередині речення: *"Церковне свячення паски (і з нею іншої всячини) стало тут в центрі різних сакральних актів..."* (М. Грушевський); *"Він пишався, що в дощову негоду, на Головінському проспекті (так називався тоді проспект Руставелі) його впізнала чужа дівчинка, зупинила і наполягла, щоб він узяв її парасольку..."* (Р. Чілачава); а також – у кінці: *"В тюремних мурах залишила вона свою свіжість (хто б сказав, що їй усього двадцять п'ять років?)"* (І. Вільде); *"А він перестав говорити про стрілянину (хоч вона не втихала, а посилювалась)"* (А. Головка).

Проте слід зауважити: вставлені компоненти, які співвідносні з окремим словом чи словосполученням (характеризуються переважно постпозиційністю у відношенні до останніх), нерідко можуть також передувати пояснюваному виразу: *"Він згадав про неї"*

¹ Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис. – К.: Рад. школа, 1965. – Ч. 2. – С. 175.

² Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – С. 258.

³ Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / За ред. Л.А. Булаховського. – К.: Рад. школа, 1951. – Т. II. – С. 132.

за два роки до своєї смерті, написавши (теж недрукований) вірш "Я кличу тебе"(П. Загребельний); "...І рветься сон непевного владики, І ось – тверда – захитується тьма..." (Є. Маланюк); "...Хлопці, очолювані Ходжаєвим, вносять на величезному (і де його тільки дістали? – думає Лозицький) блюді плов під схвильовані вигуки й оплески тих, що сидять за столами"(Ю. Мушкетик).

Між вставними і вставленими одиницями є різниця і в інтонаційному вираженні їх. Останні інтонаційно виділяються сильніше – характеризуються значною паузністю, особливим темпоритмом при включенні в загальну реченнєву структуру.

Якщо природним середовищем для включення вставних компонентів є речення, то різного роду вставлені конструкції можуть "виходити" за межі окремого речення, стосуватися ширших текстових структур.

У сучасних наукових виданнях, посібниках з синтаксису для вищої і середньої школи вставлені конструкції розглядаються головню як граматичні одиниці трьох рівнів – вставлені слова, вставлені словосполучення і вставлені речення. Хоч у багатьох випадках такий поділ далеко не відповідає функціонально-прагматичній означеності вставленого компонента. Тому деякі автори зазначають, що було б "логічніше вести мову про вставлені речення і вставлені поширювачі речення, бо за походженням і формою вставлені слова чи сполучення слів є не що інше, як колишні поширювачі речення, що зберегли їх форму"¹.

Треба погодитися з дослідниками, які справедливо вказують, наприклад, на поширеність структур, співвідносних з номінативними реченнями (нерідко в структурі складного речення), котрих немає достатніх підстав вважати просто вставленими словами², порівн.: "Лише Марко уміє догодити, як часом пан, капризний та сердитий (подагра, старість, нелади, нудьга...), захоче виїхати"(М. Рильський). "А наша сотня (вітер... літо...) в атаку йде на броньовик"(В. Сосюра). "Уночі ж... в густо-темному небі з великими, як блюдя, південними зорями – навіяння, бісівська гра уяви! – місток розчинявся" (І. Малишевський).

¹ Слинко І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – С. 397.

² Там само. – С. 398.

Так само, скажімо, дієслівний компонент *чути* (*Тітка – чути – за стіною вовтузиться* (Ю. Герасименко), розгляданий у іншому дослідженні як вставне слово¹, маємо всі підстави кваліфікувати як однослівну реченнєву структуру (інфінітивне речення).

За формальними ознаками вставлені конструкції являють собою однослівні, двослівні та багатослівні одиниці, які залежно від їх лексико-граматичної характеристики, дистрибуції основного речення, здатні виконувати різні смислові, експресивно-акцентуаційні функції.

Порівн. **однослівні**: *"Немає сумніву, що Славу́та (Слову́та) – праслов'янський гідронім на позначення Дніпра"* (В. Німчук). *"Ловлять рибку на черв'яка, на коника, на макуху (коноплю), на хліб"* (Остан Вишня); **двослівні**, що являють собою головним чином словосполучення (включаючи конструкції з так званими неповнозначними словами): *"Іван доводив, що краще йти зі своїми односельцями, тим більше, що до загону вступив і дядько Іван (материн брат)"* (П. Григоренко); *"Високе жито Б'є пахощами, як тоді, І серце спогадом прошило, І сонце – ярий лиходій – Цілує пристрасно-жагуче"* (Є Маланюк); *"Символізм фольклору – це певна вироблена система уже відстояних поетичних уявлень... Вода (особливо холодна) – здоров'я, краса..."* (М. Коцюбинська); *"Нарешті полум'я освітло й куточки хижі, в одному з яких – за вогнищем – стало видно глиняний приступок, а на ньому дерев'яні постаті Перуна й Волоса..."* (С. Скляренко); **багатослівні одиниці**, що представлені найрізноманітнішими сполуками слів, у тому числі й тими, які являють собою реченнєво-текстові утворення: *"Наприкінці 80-х рр. з'явилося масштабне тритомне (а з бібліографією і п'ятитомне) видання "Українська література в загальнослов'янському й світовому контексті..."* (Д. Наливайко). *"Воістину, один – із сошкою, семеро (та де там семеро – значно більше!) – з ложкою"* (В. Дрозд). *"У цьому поході було багато політиків. Був лідер (не буду кривити душею – я пішла в гори ще й заради зустрічі з ним. Не хочу вникати зараз у поняття "міф", "ідеал", "проводир"... Якщо нації повинен проводир, вона його*

¹ Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення. – К.: Вища школа, 1985. – С. 106.

творить – за своїми національними мірками. Якщо він втримається, значить моя маленька жертва прийнята)"(Н. Мориквас).

Реченнева структура вставлених компонентів семантично і формально різнотипна: обіймає практично всі види простого і складного речень, має найрізноманітнішу природу предикації, модальних відношень.

За наявністю головних членів вставлені двоскладні речення бувають повні і неповні; за наявністю другорядних членів – поширені і непоширені. Наприклад, повні поширені: *"Слов'яни – як вказують їх мови – це й сьогодні майже так само угруповані, як були розміщені в своїй прабатьківщині"*(С. Смаль-Стоцький); повні непоширені: *"Герой твору (він без імені) заражений модним для молодіжної белетристики "роздвоєнням", вірніше, навіть "розтрощенням" душі..."* (М. Малиновська); неповні поширені: *"Прийшовши до свого університетського товариша Андрія Гарасевича (недавно видав свої "Сонети"), я застав там Маланюка"* (М. Неврлий); неповні непоширені: *"І знову було приємно, що він пам'ятає (не забув!) її студентську звичку"* (П. Дорошко).

Досить часто в функції простого вставленого речення виступають різної семантики односкладні конструкції: безособові речення, *"Якось я надумав випробувати свій новий самостріл у кімнаті (надворі доцило)"* (І. Муратов). *"Однак найпомітнішою особливістю прози Б. Грінченка 90-х років став цілеспрямований його вихід з "селянського кола" (як тоді було говорено) до інтелігентського середовища, що відповідало історично назрілій потребі розширення тематичних обріїв українського письменства"* (А. Погрібний). *"До речі, свої листи пані Оріся зазвичай закінчувала реченням: "Бажаю Вам усього найкращого, а найперше – доброї роботи (як колись віталось у нас в "Березолі)"*" (Р. Зорівчак).

Неозначено-особові речення. *"Досить часто торговці з Чернігівської губернії (на Полтавщині їх називали прасолами), скуповуючи посуд у полтавських гончарів, розраховувалися продуктами і товарами..."* (О. Пошивайло). *"...Син служив офіцером десь глибоко в Сибіру (там п'ють не горілку, а чистий спирт, курять довгі цигарки "Казбек" та їдять свіжу дичину)"...*" (В. Яворівський); номінативні речення. *"І глибоко внизу – срібний*

клекіт ріки – В кам'яних берегах пропливала Влтава..." (Є. Маланюк). "Чи значить це, що наша література стала, так би мовити, більш "раціоналістичною" і "публіцистичною" ("вирішення" всіляких премудрих питань на шкоду пластичності зображення!), чи в ній рішуче зросла кількість практичних проблем, котрі розв'язуються самими героями?" (Л. Новиченко) тощо.

Просте речення (двоскладне, односкладне) в позиції вставлення, як і звичайно, має різні структурні (і відповідно – семантичні) ускладнення, з-поміж яких ускладнення одиничними дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами: "А Кирило Турмов і не чув його сміху, смутно похилив голову, ніби й забув за товариша, да й почав собі читати напам'ять із Єремії (Петро, слухаючи, аж здивовався)..." (П. Куліш); "Подивилися на "Жонксіон" – як біжать, не змішуючись, води Рони та Луари, жовта і синя (пізніше я згадала їх, дивлячись на Куру та Терек)" (Н. Суровцева); прикметниковими та дієприкметниковими конструкціями, зокрема, прикладкового характеру: "О ці солодкі земні потрясіння (скільки їх, світлих і земних, було!)..." (В. Рябий); "Тихий сумний сніжок, навіть не побілів буроведмежу шкуру горбів (а листя, притоптане дощами, справді злиплось на шкуру, встелило нею горби, галяви, просіки)" (В. Близнець); "Ще засіло в пам'яті, як Полушка (він стояв у гурті лісорубів, зотлілий пеньок під шапкою-моховичкою) скрушно позіхнув, ніби ти підтвердив: така, брат, доля" (В. Близнець); однорідними членами: "Поезія Мовина – це передусім міркування, на теми історично-філософські, публіцистичні, злободенно-політичні, навіть літературно-критичні (своєрідні критичні вірші з оцінкою письменників-сучасників: Старицького, Кониського, Олени Пчілки)" (Ю. Шерех-Шевельов); звертаннями: "Отець Сойка поправляє шкатулку на грудях ("ублажи, Господи, благоволенієм твоїм Сіона")..." (С. Тудор) тощо.

Досить поширені вставлені конструкції, в структурі яких подібуємо ті чи ті вставні компоненти. Ускладнені ними вставлення привносять певний модальний момент у семантику висловлювання. Наприклад: "Перші дні до грушки часто літало двоє дроздів (мабуть, суха гіллячка біля вершка була їхнім улюбленим сидиськом), а тоді перестали" (Ю. Мушкетик); "Другого дня я знов наздогнав її з повною сумкою за плечима (видно, кінець моєї

роботи збігався з розносом вечірньої пошти), цього разу біля входу до нашого під'їзду" (Григор Тютюнник); "Почастував нас Д.В. Смаглий цигарками "Катюша" (я, правда, не курих), затаглися наші мужчиии гірким осіннім димом, погомонили трохи про всякі справи важливі..." (Ю. Щербак); "Сором і жалі за мою країну просто гризе мене (се не фраза, вірте), і я не думала, що в душі моїй є такий великий запас злості" (Лєся Українка).

Щодо модального значення, вставлені конструкторії можуть представляти реченнєві структури з семантикою розповідності, питальності, бажальності тощо. Порівн. з власне розповідною семантикою: "Я – перекалтий ворогом не тричі (Рубцями ран закутана душа), Дивлюся зорям в мерехтливі вічі..." (І. Драч); "Моя старша сестра нала незраховані казки і пісні руськонародні (в нас дома, натурально, лиш по-руськи бесідовано)..." (М. Драгоманов); з оклично-розповідною семантикою: "А дід ізнов те саме почина (Який же бо філософ непоправний!)" (І. Качуровський); з питально-риторичною семантикою: "Не лише страдницьке життя, а й картини художниці постали в моїй (і хіба тільки в моїй?) уяві зовсім в іншому вимірі й освітленні" (М. Кагарлицький); "Пишу слова (хіба вони слова?) – то свідки того, що вже сталось, то спогади про те, що з нами буде" (М. Семенюк); з питально-ймовірною семантикою: "Баба Ониська, що навпомацки вишивала полотняну сорочку (не на весілля, бува?), заохала: хай скоріше повертається Васильович..." (В. Близнаць); "Можу тобі сказати, що довший час сприймаю всю виставу не як трагічну, а як фарс (а фарс, може, і є посттрагедією, га?)" (Є. Сверстюк); з бажальною, умовно-бажальною семантикою: "...Навіщо, мовляв, перетворювати Грину Іванівну на жертву.. Доречніше виявити до неї так званий "пролетарський гуманізм" (бодай же його нікому не звідувати!)" (Р. Зорівчак); "– Про нього, мій сину, на жалі, про нього. Якщо я не люблю (і як же бажав би в цьому помилитися!)..." (С. Тудор); "Я хотів би, коли я умру (Ах, якби мені вмерти улітку!), Щоб, закутавши в білу намітку, Ви спалили мене у бору" (П. Тичина) тощо.

Вставлені конструкторії, що мають характер складного речення, представлені утвореннями з підрядним, сурядним і безсполучни-

ковим зв'язком, а також утворення з різними типами синтаксичного зв'язку, пор.: *"Він [Шевченко] приїхав до Петербурга, де його радісно вітали в родині віце-президента Академії мистецтв графа Ф.П. Толстого, і в гурті перербурзьких українців (найбільшу роль серед них відіграв ентузіаст-патріот Куліш, що надумавсь видати перший український часопис "Основа")"* (А. Кримський); *"Природа, пісня, побут, все прочитане нею [Катериною Білокур] з літератури і побачене з мистецької спадщини (того "прочитаного" і "побаченого" не так і багато, але воно стає невід'ємним складником її світу) – все нею екзистенційно пережите й освоєне..."* (М. Коцюбинська); *"Події, що я їх узяв, відбуваються на початку встановлення радянської влади, і я село беру так, як воно тоді було (голод; прирізка землі; уявлення про Леніна як про антихриста тощо)"* (П. Тичина); *"І ми, затиноючись, тужливо оспівуємо пахучі й легкі його [царства краси] подихи, розуміючи важко прозорість високості (звідки колись і Бог став буттям, і цього вже достатньо нам знати про Нього, щоб відчути: отой краєвид і світло, що в нас, немов батьківщина, оточує Царство)"* (Л. Талалай, перекл. з М. Юрчича).

Різний характер вставлення в системі речення знаходить вираження а) в компонентах, що не мають жодних синтаксичних показників "входження" у структуру основного речення¹, представлених номінативною субстантивною групою чи будь-якою предикативною конструкцією, б) в синтаксичних одиницях, безпосередньо пов'язаних з основною частиною за допомогою сполучників сурядності чи підрядності ("але особливим, відмінним від сурядності чи підрядності способом")², або на основі власне інтонаційного оформлення:

а) *"Варто зазначити, що в Музеї і галереї Понтіфічі (Ватікан) зберігається далматика із зображенням Христа на престолі, Богородиці, Іоана Предтечі та ангелів"* (В. Німчук). *"Ні слова – хто там? – про утому, У кого скніє голова!"* (О. Влизько).

¹ Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення. – К.: Вища школа, 1985. – С. 107.

² Прияткина А.Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения. – М.: Выс. школа, 1990. – С. 158.

"У моїй стороні під цю пору колишуться по крутих польових до-ріжках (чи буду ще коли ними ходити?) навантажені хлібом вози" (Ірина Вільде). "Лиш повна втомою земною стоїть у сутінках (це я?) похила жінка під стіною..." (І. Жиленко).

б) "Трохи ближче до тонічної системи (але ще в межах сила-ботонічної системи) стоять вірші, в яких павза можлива, але не обов'язкова..." (І. Качуровський); "А оригінальність і самобут-ність (як, до речі, і слава) якраз і не приходять тоді, коли за ними женуться..." (А. Кацнельсон). "Так виразно й говорить мніх Яков (в Правилах М. Йоана, з другої половини XI в.), що прості люди вважали християнські обряди річчю князівською та бояр-ською" (М. Грушевський).

Реченнева конструкція зі вставленнями групи а) структурно неможлива без відповідних розділових знаків (дужок, тире); на-томість компоненти групи б) можуть легко зливатися інтонаційно з основною частиною речення – при заміні, наприклад, у підряд-них конструкціях дужок чи тире комою ("Мати перевелася вчителькою нижчих класів (бо не мала вищої освіти) і одержу-вала тридцять карбованців на місяць" (Н. Суровцева); порівн.: "Мати перевелася вчителькою нижчих класів, бо не мала вищої освіти, і одержувала тридцять карбованців на місяць") або зо-всім уживатися без розділових знаків (порівн.: А на столику ди-хав чебрець. ...І виворожував – з пільми літ – Дідизну, степ, Синюху" (Є. Маланюк) і "А на столику дихав чебрець. ...І виворо-жував з пільми літ Дідизну, степ, Синюху". Саме дужки (тире) в конструкціях другої групи вказують на семантику видільності, особливе інтонування вставленого компонента.

Іноді залежно від логіко-комунікативного плану вираження практично ідентичні структури отримують різне означення роз-діловими знаками: "Друге річище – драматичне, з сильними інте-лектуальними метафорами, важкою кантастою мовою (як у поезії Миколи Бажана) або темною трагічністю, як у твор-чості Тодося Осьмачки" (М. Жулинський).

У кожному окремому випадку слід зважати на особливості функціональної семантики вставлених одиниць.

Однією з основних функцій вставлених конструкцій є власне пояснювальна, тлумачна, наприклад: "Сільські баби нарозказували мені багато дивного про Київ, а найбільше про "Лева" (фонтан у

Києві на Подолі), про здорові дзвони та про давні церкви, а батько хвалив Дніпро та Лавру" (І. Нечуй-Левицький); "На розі Володимирівської і Бібіковського бульвару (нині бульвар Шевченка) їх зустріли залпами з рушниць гетьманські офіцери" (С. Плачинда); "Під час роботи так званих "чорних" рад (тобто рад, у яких брали участь широкі верстви народу), голос запорожців у виборах гетьмана мав вирішальне значення..." (В. Смолій); "Петро Миколайович – так звали директора школи – сидів за столом, а перед ним виблискували чорним і голубим пластиком три телефони" (В. Близнець).

До власне пояснювальних належать також конструкції, що відзначаються перифрастичністю у відношенні до певного компонента основної структури речення: *"Подібне місце займає серед наук математика, або наука про числа і числові відношення"*(І. Франко); *"Про тілесне, як ми вже знаємо, вчать фізичні науки, а саме: анатомія (наука про частини тіла) і фізіологія (наука про функції тих частин, коли тіло живе)"*(І. Франко). Хоч переважна більшість подібних утворень, наприклад, у художній літературі відіграє образно-характеристичну роль.

Пояснювальну функцію виконують вставлення, що "супроводжують" перифрастичні вирази, пов'язані з певною особою, маловідомі, зокрема криптонімі, псевдоніми, вказують на джерело їх виникнення: *"Кривавих шляхів апостол" (так самоназивався Є. Маланюк) мислив опозиційними категоріями, надавав їм чіткого, відкарбованого смислу..."* (Ю. Ковалів); *"Відтак випало на долю П. Куліша стати першим правдивим українським універсалістом, власне, відкрити своєю діяльністю той шерег найбільших велетів української праці, що до нього у нашій літературі ХІХ століття, вслід за цим Ратаєм (один з красномовних Кулішевих псевдонімів), належать також І. Франко та Б. Грінченко"* (А. Погрібний). *"У четвертому номері "Мистецтва" за 1919 р. вміщено рецензію Вагра (псевдонім Чумака) на перший номер журналу "Музагет" (С. Крижанівський). "Перші невдалі спроби добитися дозволу на друкування змусили Куліша виступати в пресі під прізвиськом свого знайомого Миколи М. (Макарова)"* (І. Пільгук).

Порівн. також у функції вставлених прізвиська, які є корелятами відомих псевдонімів: *"До цієї школи він залучив Миколу Ушакова,*

Анну Ахматову (Ганну Горенко), Івана Приблудного (Якова Овчаренка), Михайла Светлова..." (С. Білокінь); "Марко Черемшина (Іван Юрійович Семенюк) народився 13 червня 1874 р. в с. Кобаках Косівського повіту..." (О. Засенко); "Особливе місце у колі "пражан" посідає Юрій Клен" (О. Бургардт), який 1931 р. реемігрував з України до Німеччини, коли більшовицькі репресії набули тотального вигляду" (Ю. Ковалів); "Багряний (справжні прізвище Лозов'ягін) появився з Охтирки чи Богодухова на хвилі другого покоління пошовтневої літератури" (Ю. Смолич).

Нерідко як вставлені компоненти виступають діалектні, вузькоспеціальні, іншомовні однослівні та багатослівні вирази. Хоч такі вирази частіше займають препозицію пояснюваних у відношенні до вставлених. Порівн. з використанням паралелей українською літературною та українською говірковою мовою: "Тоді жертва перекидалася в гадину з крильми, а на хвості мала таку пацьорку (намистину), що на весь світ світила" (М. Влад); "А треба, кажуть, взяти останнє яйце (снозок) від чорної курки, покласти під ліву пахву і сховатися на печі замкненої хати на перехресті доріг" (М. Влад); українською і арабською мовами: "– Ну, як ваше дороге здоров'я? Як почуваетесь? (Кіф сиххаткон иль-алізе? Кіф халькон?) – увічливо проказував шейх Жяммель звичайні привітні арабські формули" (А. Кримський). "Зранку вона була така весела, така добра, така лагідна, бтиттекаль міндуң милех (хоч без солі їж); а тепер разом зробилася ат'аль мнир-рсас (важча од олова)" (А. Кримський).

Проте власне пояснювальну, тлумачну роль виконують лише українськомовні вставлення. Іншомовні (діалектні, вузьковживані) вставлені компоненти у відношенні до препозиційних українськомовних слід розглядати швидше як такі, що підтверджують адекватність того чи того виразу, а також (у художніх текстах) відбивають певний мовний колорит висловлювання. Порівн. у науковому стилі: "Американський літературознавець Бабетта Дейч у свій словник поетичних термінів вводить поняття "неясності" (*ambiguity*) як необхідну ознаку справжньої поезії" (М. Коцюбинська). Або: "На відміну від гідронімів, назви населених пунктів (ойконіми) здебільшого значно молодші" (З. Франко). Аналогічно у функції пояснюваних і вставлених компонентів можуть вживатися

іншомовні назви різних видань, організацій тощо; номінації, виражені абрєвіатурами і повними назвами. Порівн.: "І Гюїсманс написав дивовижний роман "A rebours" ("Навиворіт")" (І. Нечуй-Левицький). "Гейне в своїх "Картинах з мандрівки" (Reisebilder) піднімає на смішки католицьких священників" (І. Нечуй-Левицький).

"Організаційно [Багрянний] належав до літературної організації МАРС (Майстерня Революційного Слова), що була організацією так званих "попутників"... " (Л. Череватенко); "Віктор Петров, опинившись у столиці Баварії Мюнхені, став професором Українського вільного університету (УВУ) і Теологічної академії Української автокефальної православної церкви..." (І. Фізер). "На основі досить розпливчатої асоціації письменників ("Аспис") в Києві виникає група письменників "Ланка" і активізується група "неокласиків" (С. Крижанівський); "ОРС ("оголений рух слова") – так хотів назвати автор свою теорію, що вже назвою анонсує експериментальність" (Г. Сивокінь).

Значне місце з-поміж вставлених займають пояснювально-уточнювальні конструкції, в яких момент конкретизації, деталізації, диференціації є визначальним стосовно пояснюваної препозиції. "Жили ми тоді – і режисери, і оператори, і артисти – навпроти кіностудії через трамвайну колію у Куряжі" (М. Вінграновський). "В одній із статей ("Живопис на порозі другої половини ХХ віку"), написаній ще 1958 року, Гніздовський пророче передбачив співіснування двох систем художнього осмислення дійсності" (Д. Степовик). "По суті, всі твори, про які говорилося, так чи інакше – один більшою, другий меншою мірою – причетні до проблематики оновлення нашого суспільства, подолання негативних явищ та небезпечних тенденцій" (І. Дзюба). "Чому вона, незважаючи на свою молодість (її можна було б дати не більше двадцяти), така насторожена?" (Григор Тютюнник). "В чеських і словацьких журналах ("Slovanský přehled", "Elan") виходили переклади Маланюкових поезій, його літературно-критичні праці тощо" (М. Неврлий). "Поему я почав, здається. Ще в Австрії, а писав і довершував уже на Док-Суді (передмістя Буенос-Айреса)" (І. Качуровський).

До пояснювально-уточнювальних слід віднести конструкції з переліком найменувань, співвідносних з певною родовою назвою, наприклад: "До системи прозових жанрів належала історіографія

і пов'язана з нею біографія, ораторські жанри (промови, дискусії, декламації), епістолографія (листи, послання тощо), а також література полемічна, публіцистична, філософська й наукова" (Д. Наливайко). "Народна поезія (колядки, щедрівки, похоронні голосіння, історичні думи, пісні, легенди і приурочені до всіх подій селянського гуцульського життя співанки-коломийки) стала для нього найпершою і найзначнішою школою мистецтва слова" (О. Засенко). "В Музеї експонується хата з села Мульчиць Ровенської області, в якій збереглось знаряддя прядіння (кужілка, пряслиця, лопатень, гребінь), що передували прядці з колесом" (Л. Орел).

Такі пояснювально-уточнювальні, перелічувально-конкретизаційні одиниці можуть супроводжуватися вставними словами типу *наприклад*, *зокрема* чи власне уточнювальним *точніше*: "Безумовним фактом є наявність "одріських" імен на територіях боспорського царства в епоху Спартоکیدів і Тіберіїв Юліїв (наприклад, Спарток, Ройметальк, Пайрісад, Котіс, Рескупорід та ін.) поряд з грецькими і скіфо-сарматськими" (А. Білецький); "Гротеск з'являється в Шевченка в найбільш напружених, сокровених моментах, там, де поет прагне сказати своє слово з приводу найбільш проблем (зокрема в поемі "Великий льох") (М. Коцюбинська); "Найдавніші французькі (точніше: старофранцузькі) віршовані тексти – "Кантілена про святу Евелію" і "Житіє Олексія" писані силабічним віршем" (І. Качуровський).

Нерідко пояснювально-конкретизаційна функція вставленої конструкції підсилюється суб'єктивно-видільними конотаціями прислівникових слів, на зразок *особливо*, *надто* тощо: "У народній пісні часто вживаються як синонімічні слова *доля* і *воля* (особливо в наймитських, заробітчанських піснях)" (С. Єрмоленко); "Від класичних форм (особливо сонета) початку своєї творчості, через експериментаторські мовні пошуки в 60-х роках... Лапський розвиває свій стиль, основною прикметою якого є глибока мовна культура, відвертість і велика інтуїція в оперуванні лінгвістичними засобами" (О. Дуць-Файфер); "...Переповідали: в західних фахівців Єнісейський міст (а надто висота ферм, довжина панелей, економна металоємність) викликав фурор" (І. Малишевський).

Специфічними є пояснювально-уточнювальні вставлення, що вживаються головним чином у науковій, публіцистичній літературі, зокрема при препозиційних займенниках. Вставлений компонент,

крім власне уточнювальних слів, містить, як правило, авторський криптонім. *"От що говорив про поетичну асоціативність Іван Франко в своїй праці "З секретів поетичної творчості": "...З якою легкістю він (поет – А. К.) зводить до купи, комбінує такі образи, які в звичайній уяві тільки з трудом можна звести до купи..."* (А. Кацнельсон). *"Природа в них (піснях – М. К.) ледь тільки промайне в куплеті; але риси її такі нові, різкі, що являють весь предмет", – писав Гоголь..."* (М. Коцюбинська). *"Той же В.Ф. Міллер у зв'язку з власними іменами ольвійських написів робить висновок: "Немає сумніву в тому, що значний процент ольвійських (не-грецьких – А. Б.) треба вважати не іранськими, а належними якійсь іншій, невідомій нам мові"* (А. Білецький). З авторським криптонімом подаються як вставлення різні зауваги, коментарі до висловлюваного, цитованого. *"У передмові до збірки "Поєми" Іван Франко підкреслював, що "передача чужомовної поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття (розрядка – М. З.), яких вона не мала досі, будуючи золотий зміст зрозуміння і спочування між ними і далекими людьми, давніми поколіннями"* (М. Зимомря).

Роль пояснювально-уточнювальних виконують конструкції, що являють собою ілюстративний матеріал, є прикладами до висловленого в основній частині речення. *"Поширені тепер в українській мові імення осіб чоловічого роду на -о (дядько, Павло) вже виступають із найстаріших часів"* (К. Німчинов); *"Так, рима Бажана здебільшого повнозвучна (позолотою – всотую, плісені – вписані), бо це відповідає стилю його ваговитого, карбованого вірша"* (А. Кацнельсон); *"Неважко помітити, наприклад, як звучання метафоричних рядків "реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива" посилюється алітерацією (повторенням звуків "р" та "с")"* (А. Кацнельсон).

Окремо можна говорити про доповнювально-уточнювальні вставлені конструкції, які своєрідно розгортають, доповнюють канву основної частини висловлювання, привносячи певну конкретику в розповідь. *"Тичина (в перший період творчості) є представником українського символізму і "центром ваги" цього літературного напрямку (або хоч одним із "центрів ваги"), хоч*

прийшов він на самому кінці розвитку символізму..." (Д. Чижевський). *"У ті часи, про які йде мова, тут, на високій кручі, недалеко від землянки Анта, ще стояло – впритул одним боком до лісу, а другим до Дніпра – городище, на валах якого пращури роду не раз сходились з ворогами..."* (С. Скляренко).

Досить поширені причиново-пояснювальні, наслідково-пояснювальні вставлені конструкції, семантично співвідносні відповідно з компонентами підрядних речень причини та наслідку. Порівн.: *"У церкві людей повнісінько, не протовпитись (церквиця маленька) й стоять вони на східцях біля притворів..."* (Ю. Мушкетик); *"У хаті жарко пахло гарячою глиною (мабуть, господиня мазала сьогодні піч), пісним борцем, линтварями, що лежали під лавою, сухими васильками від образів"* (В. Мисик); *"Багато людей збиралось подивитись, як у понеділок вранці молода починала розвішувати рушники на ікони, картини, кілочки (тому і рушники звались "кілковими"), на сволок, жердки, над вікнами, дверима, на дзеркало фотографій"* (Л. Орел); *"Так постали спершу дві – західна й південно-східна – групи слов'янських мов (внаслідок вклинення германських племен і згодом готів у II–III вв. по Христі), а згодом три – через розбиття південно-східної групи на окремі південну й східну (внаслідок аварської інвазії над Дунай у V–VII вв.)"* (О. Горбач).

Головним чином у науковій (менше у науково-популярній, публіцистичній) літературі вживаються пояснювальні конструкції з історико-динамічним, етимологічним компонентом, наприклад: *"Заснований у V столітті до нашої ери, Херсонес Таврійський (Херсон, Корсунь) проіснував до століття п'ятнадцятого"* (Д. Кулиняк); *"Твердження про те, що в праслов'янську добу Дніпро мав називатися Дунай (Дън пръ<Dunajrri<Dunajipri), не знайшло прихильників, адже гідронім дунай стосовно Дніпра не фіксує жодна старовинна пам'ятка"* (В. Німчук); *"Кажуть, в Краснолі (від красна їль – ялина), на Вигоді, з каплиці урвало дах та занесло аж через скільки сіл"* (М. Влад).

Варіативні вставлені конструкції вживаються з метою представлення повної парадигми найменування, а також відповідної поняттєвої характеристики того чи того синонімічного ряду. *"Там були пісні і ноти, яких ми по більшості не знали. "Видиш, брате мій" ("Журавлі"), "Червона калина", "Уже літ двіста як*

козак у неволі"... (Н. Суровцева); "Поодинокі Шевченкові твори потрапляють на Західну Україну ще в 40-х роках, проте значно помітнішим вплив його творчості, зокрема нелегальної, на західно-українських письменників стає з 60-х років, коли 1865 у Львові було окремо видано поему "Сон" ("У всякого своя доля"), а 1867 – збірку "Поезії" (І. Пільгук); "Тим часом перехідні (межові, пору-біжні, дифузійні) процеси і явища є одним з найважливіших стру-ктурних елементів динамічної системи історико-літературного розвитку" (Ю. Барабаш); "Сучасний рівень художнього мислення простежується у віршах, що об'єднані в цикли, названі поетом ва-ріаціями (чи імпровізаціями) на теми українських народних пісень та на теми грузинського фольклору" (П. Осадчук); "Вживання короткої чи повної (нечленної чи членної) форми прикметника не характеризує в сучасній українській мові присудковості" (Л. Була-ховський); "Експресія бажальності посилюється, коли частка би (б) в окличних та оклично-запитальних інфінітивних побудовах висту-пає разом з частками тільки, хоч..." (В. Чабаненко).

До варіативних слід віднести вставлення з однією чи кількома літерами, що стосуються того чи того слова, означаючи морфо-логічний або семантичний варіант його, інколи цілковиту видо-зміну його. "Це одне з частотних слів [у поезії Т. Шевченка], що має розгалужену систему означень-епітетів: слово тихе(є), правди, святеє божє(є), ласкаве(є)..." (С. Єрмоленко); "Проща-ючи вік двадцятий, премудро-дурацьке століття, міцніше сто-ліття обняти, сльозу тривкішу пролити; в обіймах не заду-шити(сь), сльозою не похлинутись..." (М. Стрельбицький); "З по-ляків під рукою перекладача найглибше (з)українізувався світо-глядно химерний Єжи Гарасимович" (О. Лапський); "Варшава без п(р)ояснень" (О. Лапський).

Порівняльні вставлені конструкції мають характер порівняльно-зіставних (протиставних), а також порівняльно-пояснювальних одиниць, які в реченнєвій структурі виконують роль як конкрети-заційних, так і узагальнювальних компонентів, порівн.: "Такий підхід можна назвати мистецьким плюралізмом (подібно як існує філософський плюралізм) (І.-Б. Антонич); За козацьким за-коном має кошовий (як і вся інша старшина) обідати в тому ку-рені, в якому ходив, доки його не обрали на отамана, й сидіти

таки на тому самому місці, де сидів раніше" (Ю. Мушкетик); "В політичних питаннях газета ["Буковина"] стояла на лояльних щодо австро-угорського уряду позиціях (як і "Нова Буковина")" (Ф. Погребенник); "Та це ж вона вирядилась так (немов до церкви чи на велике свято) спеціально для сина й для свого чоловіка, що їх виглядала" (І. Багрянний); "Остатки їди отріпуються зі столу, й хвилину сидять усі нерухомо довкола білого обруса (білий як сніг, діткнуся – хрусне!)..." (С. Тудор); "Чи є підстави гадати, що *Kharaks* (пор. теперішній Харакс), який виник, очевидно, під час римського панування, не є чисто грецькою назвою?" (А. Білецький). Зіставний компонент з семантикою виключення вводиться переважно через початкове за винятком: "...Його концепція трагічного позбавлена фаталізму, відчуття безвихідної приреченості перед лицем неблаганної долі (за винятком хіба що трагічної вини "трьох душ" у поемі "Великий льох")" (М. Коцюбинська); "В період першої імперіалістичної війни вся українська періодика на Східній Україні (за винятком кількох видань) була заборонена" (Ф. Погребенник); "Тим часом повість (за винятком хіба що згаданої експозиції) прочитується ясно, приваблюючи і динамічним сюжетом, і винахідливістю в його подачі" (Г. Сивокінь). Семантика подібних вставлень містить у собі компонент допустовості, який проступає і в інших структурах, наприклад, при зіставно-протиставних відношеннях: "Поводяться невимушено, розкуто: жартують (хоч того ранку було їм не до жартів), сміються й перемовляються" (О. Сизоненко).

Розмовним відтінком позначені конструкції з семантикою побіжного (мимовільного) зауваження, доповнення, вживані часто з приєднувальним компонентом *та й*: "Кочівники – та й не тільки вони – частенько шарпали Херсонес, випробовували на міць його стіни..." (Д. Кулиняк); "По-різному розуміли (та й розуміють) Шевченкову "простоту" (М. Коцюбинська); "Вишиваючи сорочку чи хустину протягом кількох днів чи тижнів, дівчина (та й жінка) встигала багато передумати про те, хто цю сорочку буде носити, про його і своє життя" (Л. Орел); "Безумовно, що до одягу, купленого в магазині, – нехай навіть гарного – не може бути такого любовного ставлення, як до одягу власноруч виготовленого" (Л. Орел); "В 1905 р. він [М. Коцюбинський] удруге

побував у Львові (вперше був у 1891 р.) і кілька днів провів у товаристві І. Франка та В. Гнатюка" (О. Дей).

Конструкції емоційно-виражальної семантики (як правило, з вигуківим, рідше – з так званим, за О. Пешковським, "ультрамиттєвим" дієслівним компонентом) характерні в основному для стилів художньої, публіцистичної літератури. "І враз – ой! – шиба брязнула" (М. Осадчий); "Він [Лев Толстой] був ворогом самодостатньої літературної техніки, формального трюкацтва, жорстоко ламав свій стиль, максимально наближаючись до живого життя, і – о диво! – ми знаходимо в нього все, що в наші дні проголошується новаціями, відкриттями, літературною модою..." (П. Загребельний); "Ми просто (о печаль!) старі" (І. Жиленко); "Коли – зирк! – вискочила ласочка з земляної нори з відерцем в руках, та скік у кружало верб до копанки" (Панас Мирний).

Оцінні вставлені конструкції поділяються на пояснювально-оцінні ("Там я все-таки потроху познайомилася з старшим за нас поколінням: з зовсім старих (у нашій уяві) там були Лотоцький, забіла, Лоський...") (Н. Суровцева) та оцінно-характеристичні: "Серед слов'янської рівнини, Межи Сибіром і хребтом Карпатських гір – крутим хребтом – Пливе під сонцем Україна" (І. Багрянний); "Був час, коли деякі молоді прозаїки, особливо російські, захоплено (і доволі примітивно!) копіювали Селінджер" (В. Брюгген).

Досить поширені в позиції вставлених оцінних компонентів численні образно-перифрастичні утворення, характерні для художнього та публіцистичного стилів мови, порівн., наприклад, у поетичних текстах: "Розбуяна орда празілля і буй-трав вже залива по обрії чорнозем, над нею сонце – степовий тиран – обточує ножі від зимових корозій" (І. Калинець). "Холодний місяць – лисий метафізик – Обчислює народження і скон" (Є. Маланюк). Перифрастичний компонент у такій вставленій конструкції може "супроводжуватися" виразом, який указує на джерело (автора) перифрази: "Одставний адмірал ("Броненосець", як він себе називав) почув небезпеку од такої розмови" (М. Коцюбинський).

Власне джерельну вказівку (з різним ступенем конкретизації) містять численні вставлення переважно в науковій, публіцистичній літературі. "Розглядаючи силабічну систему версифікації, мусимо підкреслити, що для віршів одного якогось розміру в рамках цієї системи існуючого, характерна не однакова (як зазначають звичайно

шкільні підручники), а різна кількість складів" (І. Качуровський); "...Серце, або "глибоке серце" (як зве його Св. Письмо), є джерело усіх інших сторін душевного життя" (Д. Чижевський); "Перший арешт, як писав Хвильовий у своєму листі перед самогубством, "перший постріл по нашій генерації" (В. Сосюра).

Як вставлені конструкції слід розглядати посилання на того чи того автора, окремий твір чи назву жанрової збірки, місце видання, назву видавництва, час видання, том, сторінку, строфу, параграф тощо, порівн:

"Адже, здається, то добре, що Ната, селянська дочка, так прагне дістати диплом у педагогічному інституті (повість Б. Харчука "Онук")" (В. Брюховецький).

"Візьмімо для прикладу сонет Адама Міцкевича "Резигнація" (переклад Максима Рильського)" (М. Ільницький).

"*"Все вагоме – од Пірра до пір'я..."* – каже В. Лучук у книзі "Вагомість" (Львів, "Каменярь", 1967)" (М. Ільницький).

"З пародійним співчуттям до героїв Франс переінакшує то агіографічні сказання про чудеса святих ("*Чудо святого Миколая*"), то хрестоматійні світські історії ("*Сім жон Синьої Бороди*"), то документальні розповіді про буржуазну екзальтацію часів Французької революції (новели збірки "*Перламутрова скринька*")" (П. Загребельний).

"Найбільш неокласичною була третя книга віршів М. Рильського "*Синя далечінь*" (1922)" (С. Крижанівський).

"Б. Грінченко у своїх "*Етнографічних записах* (т. 3) досить широко показує, як складалася пісня..." (М. Коцюбинська).

"Дуже обережно висловлюється В.І. Абаєв про "*догрецькі*" і "*доіранські*" елементи досліджуваного ним матеріалу (стор. 147–149)" (А. Білецький); "*І все ж Байрон вірить, що ця революція була прологом на шляху людства до свободи* (строфи 83–84)" (С. Павличко).

Функцію вставленого компонента можуть виконувати, залежно від модальної семантики загального висловлювання, знак питання, знак оклику: "*В іншому місці доводиться розводити руками, як це: "...з висот горобиною млостю (?) покотилися зорі в траву"...*" (П. Осадчук); "*Я вже не кажу про те, що, стративши усяке почуття живої чоловічої мови, п. Страхопуд пише*

такі безсмислиці, як лакейства без чела (??) і т. д." (М. Драгоманов); *"Літературний критик не без резону констатує: "Калейдескоп імен, книг, творів, що зринають на сучасному українському горизонті в геометричній пропорції (!) до зменшення читацького інтересу..."* (Г. Сивокінь); *"Серед переказів живе, легендами обростає переказ про півгодинне (!) споглядання одного весняного пейзажу самим паном ректором після одного важкого трудового ректорського дня"* (М. Стрельбицький).

Як бачимо, семантика вставлень (особливо в художніх текстах, особливо за наявності структурно складних утворень) досить різнопланова; нерідко спостерігаємо накладання, переплетіння тих чи тих смислів, конотацій – відповідно такі вставлені конструкції важко кваліфікувати за якимсь одним усталеним критерієм. Порівн., наприклад, у такому реченні, де вставлення, з одного боку, вказує на джерело висловлювання (*мама*), з другого боку, своєрідно пояснює слово *струлет* (*високий*): *"Місяців через два Степан, високий, як струлет (це мама каже так про високих), і худий, носив уже патли, що розподались по проділу навіл..."* (Григір Тютюнник).

Вставлені конструкції як текстуальне явище характеризуються багатоаспектністю граматико-семантичних, структурно-образних, власне художніх інтенцій, вони можуть виконувати образно-композиційну роль у структурі цілісного твору. В українській поезії маємо немало прикладів, коли вставлений компонент є своєрідним образно-смысловим, композиційним осердям кожної віршової строфи, що в підсумку зликовує твір у цілому. Див., зокрема, поезії "Там тополі у полі", "Я хотів би, коли я умру" П. Тичини; "Діяч" В. Самійленка; "Пізні вруна" М. Ореста; "Дороги" Б.-І. Антонича; "Я сьогодні знаю ще гірше" Л. Череватенка та ін. Порівн., наприклад, у згаданому вірші Михайла Ореста:

*Пізні вруна (їх гноблять
Тумани, мороз і сніг)
В полум'ї літа благім
Житом розкішним житимуть.
Пізні слова (як важко
Рости їм крізь лід і біль!)
В обіймах слів молодих,
Повних любові, житимуть.*

*Пізнi душі (їх мучить
Все, що було і є)
В душах доби, що гряде,
В душах ранкових житимуть!*

Вставлення у першій строфі створює контекстуальну дистрибуцію до словосполучення *пізнi вруна*, відповідно означену лексико-семантичним полем природи. Асоціативний ланцюг, започаткований наступним словосполученням *пізнi слова*, зумовлює метафоричне наповнення лексеми з власне фізичним значенням (*лід*), ставлячи її в один ряд з домінантним *біль*. Нарешті в заключній строфі вираз *пізнi душі* отримує "больовий" супровід у вставленій частині – (*їх мучить Все, що було і є*), і це якнайліпше відбиває динаміку отого *гноблять, важко рости* (з попередніх строф), мовби потверджуючи високу жертвність *муки* ліричного героя заради життя: *Пізнi душі.. В душах ранкових житимуть!*

На відміну від вірша Михайла Ореста, де вставлені конструкції виступають у ролі прислівно-пояснювальних, прислівно-узагальнювальних компонентів у системі образно-асоціативної тріади "пізнi вруна – пізнi слова – пізнi душі", в наступній хрестоматійній поезії Павла Тичини семантика вставлених речень певною мірою абстрагована щодо загальної канви вірша.

*Там тополі у полі на волі
(Хтось на заході жертву приніс)
З буйним вітром, свавольним і диким,
Струнко рвуться кудись в далечінь...
Йду в простори я, чулий, тривожний
(гасне день, облітає, мов мак).
В моїм серці і бурі, і грози,
Й рокотання – ридання бандур...
Хилить вітер жита понад шляхом
(Ой там хмара похмура з півдня).
І так сумтно, так сумно співає –
Тільки перепел б'є десь у дзвін...
Моя пісне, вогниста, шалена
(Креше небо і котить свій гнів),
Ах, розбийся на світлі акорди,
Розридайсь – і затихни, як грім...*

С. Тельнюк¹ помітив, що кожен з наступних других рядків – мовби "сторонній голос" у строфі, разом з тим він звернув увагу на те, що об'єднавши їх у єдиному чотиривірші, матимемо завершену образно-смыслову цілість:

*(Хтось на заході жертву приніс)
(гасне день, облітає, мов мак).
(Ой там хмара похмура з півдня).
(Креше небо і котить свій гнів).*

Коли ж читати вірш без цих вставлених "речень-картин", зазначає інший дослідник², "настрої, виражені в кожній строфі, не зчеплюються. Твір ніби складається з окремих уламків, які не створюють мозаїки емоцій". І тільки вставлені конструкції, зі своїми смисловими і образними взаємозв'язками дозволяють поєднати окремі композиційні одиниці в єдину художню структуру.

Смыслові зв'язки вставлення можуть сягати за межі окремого речення, пояснюючи, конкретизуючи, узагальнюючи семантику певних текстових структур. Так, у віршованому романі "Маруся Чурай" Ліни Костенко вставленій конструкції, що означає героїку долі персонажа аж до останніх днів його життя, передують монологи (власне діалог) Леська Черкеса та Івана Пушкаря; ці монологи стають своєрідним підґрунтям для наступних речень, виділених дужками.

*– Полковнику! Мечі оттакелецькі
Щербилися об шаблю об мою.
Шоломи турські, панцири шляхетські
Лесько Черкес розрубав в бою!
Чому ж цього я розрубать не можу?!–
Іван сказав: – Бо це, як світ, старе.
Фортецю, певно, легше взять ворожу.
А цього столу й шабля не бере.
(Вони з Леськом бували в битвах разом.
Лесько утне ще штуку не одну.
Він потім стане побратимом Разіна –
Леськом Хромим. Загине на Дону)*

¹ Тельнюк С.В. Молодий я, молодий: Поетичний світ Павла Тичини (1906-1925). – К., Дніпро, 1990. – С. 127.

² Клочек Г.Д. "Душа моя сонця намріяла": Поетика "Сонячних кларнетів" Павла Тичини. – К.: Дніпро, 1986. – С. 254–255.

Отже, різноманітний характер вставленості в тих чи тих синтаксичних конструкціях передбачає певну композиційно-образну, внутрішньо-динамічну організацію як окремих компонентів текстових структур, так і цілісних художніх творів. Поетика цілісної структурної побудови не мислиться поза поетикою граматичних і власне образних засобів таких вставлених конструкцій.

Вставлення в цілісному художньому тексті є важливим структурним компонентом, образно-композиційна роль якого по-різному виявляється на синтаксичному рівні: це може бути ряд реченневих конструкцій (словосполук) з різною смисловою взаємопов'язаністю між собою чи й зовсім без такої, але кожна з яких виступає структурним елементом окремого речення; з другого боку, вставлення, що перебувають за рамками конкретної реченневої структури, хоч і функціонально співвідносної з нею, слід розглядати в межах певного текстового континууму, тим більше, що такі вставлення нерідко стосуються не одного речення, а значно ширшого контексту; нарешті, окремі вставлені конструкції являють собою цілі текстові системи, що за своїм розміром іноді перевершують відповідну матрицю.

Синтаксис простого ускладненого речення. – К.: Вид-во Київський університет, 2007. – С. 129–154 (зі змінами автора).

СИНТАКСИС СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Бевзенко С.П.

Складне речення як синтаксична одиниця

Складне речення у порівнянні з простим – це синтаксична одиниця вищого порядку. Воно складається з двох чи більше предикативних частин (організуючих центрів), кожна з яких характеризується наявністю обох головних членів (підмета і присудка), як у двоскладному простому реченні, або лише одного головного члена, як в односкладному реченні. До цього треба додати, що предикативні частини, які входять до складу складного речення, будучи поєднані між собою сполучниковим чи безсполучниковим зв'язком, творять семантичну, структурну й інтонаційну єдність, звідси складне речення – це поліпредикативна синтаксична одиниця, що складається з двох чи більше предикативних частин, об'єднаних в єдине ціле. Як і просте, складне речення характеризується інтонаційно-семантичною завершеністю, але виражає складніше поняття і має складнішу будову.

Отже, складне речення – це речення, що складається з двох і більше предикативних одиниць, які становлять семантичну, структурну й інтонаційну єдність.

Складне речення характеризується сукупністю ознак, серед яких найістотнішими є такі: 1) поліпредикативність; 2) особлива структурна схема; 3) семантична й інтонаційна цілісність, завершеність.

Поліпредикативність складного речення полягає в тому, що воно складається з двох чи кількох предикативних одиниць, які співвідносяться з простими реченнями, поєднаних в єдине ціле. Складне речення, що складається з двох предикативних одиниць, називається двочленним, або двокомпонентним. Наприклад: *Що для безсмертя народилось, від зброї смертних не помре*

(М. Рильський). Складне ж речення, що складається з трьох і більше предикативних одиниць, називається багаточленним, чи багатокомпонентним. Порівняйте, наприклад, речення, що складається з п'яти предикативних одиниць: *Лука зазеленіла, і груша із зломленою верховиною біля хатки вбралася в листву, і зашумів гай по горах округи, і розлучивсь Дніпро й далеко-далеко заточивсь у луку розливним потоком, і налетіли птахи з далеких країв, заспівали й защебетали* (М. Стельмах). Друга істотна ознака складного речення – особлива структурна схема. Вона проявляється в тому, що складне речення у порівнянні з простим має своєрідну структурну організацію. На відміну від простого складне речення будується не із слів і словосполучень, а із предикативних одиниць, своєю будовою подібних до простого речення, хоч загалом і відмінних від нього, які розміщуються у складі складного речення за певною схемою.

Важливу роль у структурі складного речення відіграють як інтонація, так і сполучникові засоби (сполучники і сполучні слова) та вказівно-співвідносні слова, що служать засобом поєднання предикативних частин складного речення в єдине структурне ціле. Однак поряд з цим важливу роль у структурі складного речення відіграють і деякі особливості будови його предикативних частин, зокрема співвідношення форм присудків цих частин (видо-часових і модальних); неповнота першої, головної, частини складнопідрядного речення, що передбачає або наявність іншої, підрядної, частини в цілому, або наявність у ній конкретизуючих слів; наявність спільних компонентів в різних предикативних частинах складного речення (спільні другорядні члени речення, вставні і службові слова тощо); паралелізм структури, що проявляється, зокрема, також у взаєморозміщеності предикативних частин у складі складного речення і в можливості / неможливості їх перестановки та ін.

Згадані елементи структури складного речення в різних комбінаціях творять структурні моделі складних речень різних різновидів.

Третя ознака складного речення – семантична й інтонаційна цілісність, завершеність – проявляється у тому, що частини складного речення на відміну від простих речень не є самостійними і не мають семантичної й інтонаційної завершеності, а своїм змістом та інтонаційно зливаються в одне ціле.

У семантичному плані складне речення не є механічним поєднанням двох чи кількох предикативних частин, що становлять це речення. Воно передає найрізноманітніші відношення, що виникають між його частинами: перелічувальні, протиставні, часові, умовні, порівняльні, причиново-наслідкові тощо; передає той основний зміст, що міститься в окремих предикативних частинах, і той додатковий зміст, що виникає внаслідок взаємозв'язків цих частин. Отже, тільки складне речення в цілому має єдину семантику, своє окреме самостійне значення, яке зовсім не становить суми значень його компонентів, окремих предикативних одиниць, що входять до його складу. Предикативні частини, що входять до складного речення, набирають повного семантичного оформлення лише у складі всього речення; взяті ж окремо, вони звичайно не характеризуються семантичною завершеністю. Щоправда, в таких різновидах складних речень, як складносурядні з єднальними і приєднувальними відношеннями і особливо безсполучникові з загальним значенням одночасовості, семантична самостійність окремих предикативних частин досить відчутна, проте вона і тут далеко не повна, бо не супроводжується завершеністю інтонаційною. Тільки складне речення в цілому, характеризується семантичною завершеністю, має і свою інтонацію завершеності, інтонацію кінця, яка зосереджується на кінцевих словах останньої предикативної частини.

Із сказаного цілком закономірно випливає, що лише усе складне речення в цілому можна розглядати як самостійну структурну й комунікативну одиницю. Структурна й семантична цільність складного речення відрізняє його від самостійних простих речень, пов'язаних між собою семантично і розмішених одне за одним. Частини ж складного речення, будучи позбавлені семантичної й інтонаційної завершеності, не можуть ототожнюватися з простими реченнями. У зв'язку з цим термін "речення" стосовно частин складного речення, який з навчально-методичною метою ще широко використовується у шкільній практиці, а подекуди у вузівських посібниках, треба вважати цілком умовним. Для позначення структурно-семантичної частини складного речення в науковій синтаксичній літературі останнім часом поширився термін "предикативна одиниця", "предикативна частина". Цим

терміном будемо користуватися й ми у подальшому викладі матеріалу із синтаксису складного речення української мови.

Закінчуючи загальну характеристику складного речення, необхідно окремо звернути увагу на те, що, хоч відмінності між простим і складним реченням досить очевидні, все-таки існують окремі конструкції, визначення граматичної структури яких викликає певні труднощі. Такими, зокрема, є речення з однорідними присудками, вираженими дієсловом при одному підметі, які в європейській граматичній традиції розглядаються як різновид складного речення (так звані стягнені речення). Оскільки носієм предикативності, однієї з найголовніших ознак речення, є присудок, то в реченнях з однорідними присудками, вираженими дієслівними формами, можна, здавалось би, виділити кілька предикативних центрів, в самому такому реченні – кілька предикативних частин. Однак це не зовсім так. Предикативний центр, яким у двоскладних реченнях (а саме про такі речення йдеться) виступає дієслово-присудок у координаційному зв'язку з підметом, у таких реченнях все-таки один, а не кілька. У зв'язку з цим саме по собі відпадає питання про речення з однорідними дієсловами-присудками при одному підметі як складні. Ці речення слід розглядати як прості, ускладнені однорідними членами.

Основними засобами зв'язку предикативних частин у межах складного речення є інтонація і сполучникові засоби (сполучники і сполучні слова).

І н т о н а ц і я є універсальним засобом зв'язку предикативних одиниць у єдине ціле, чим є складне речення. Будь-яке складне речення характеризується інтонаційною завершеністю, має інтонацію кінця, у зв'язку з чим саме інтонація виступає як засіб поєднання предикативних частин складного речення в одне ціле. Інтонація "зосереджена на кінцевій предикативній частині складного речення". Разом з тим інтонація служить засобом вираження семантичних відношень між предикативними частинами, що входять до його складу (перелічувальні, протиставні, часові, умовні, з'ясувальні, причинові тощо). Отже, інтонація характерна для всіх типів складних речень. Сполучникові ж засоби виступають далеко не в усіх різновидах складних речень. Особливо велика роль інтонації як засобу поєднання предикативних частин

у межах складного речення у безсполучникових реченнях, в яких предикативні частини об'єднані в одне ціле лише за допомогою інтонації, без сполучникових засобів.

Інтонація може бути різних типів: а) перелічення: *Тече вода з-під явора яром на долину, Пишається над водою червона калина* (Т. Шевченко); б) протиставлення чи зіставлення: *Катря піде на роботу – тітка з Пилинком вдома* (П. Мирний); в) зумовленості: *Буде вода – буде все* (О. Гончар); г) з'ясувальна: *Наснилось мені – прийшла подруга мого найпершого гуляння* (Марко Вовчок) та ін.

Важливим засобом поєднання предикативних одиниць у межах складного речення є сполучні засоби, серед яких розрізняють, з одного боку, сполучники, а з другого – сполучні (відносні) слова.

Сполучники служать засобом поєднання предикативних частин складного речення в одне ціле. Разом з тим вони передають також синтаксичні відношення між предикативними частинами, що входять до його складу.

Серед сполучників, як відомо, розрізняють сполучники с у р я д н о с т і (паратактичні), за допомогою яких поєднуються в одне ціле частини складносурядних речень, а також виражаються єднальні, приєднувальні, зіставно-протиставні і розділові відношення, що існують між предикативними частинами складносурядних речень, і сполучники п і д р я д н о с т і (гіпотактичні), які поєднують частини складнопідрядних речень, а також виражають часові, умовні, причинові, порівняльні, наслідкові та інші відношення, що існують між предикативними частинами складнопідрядних речень.

За значенням сполучники підрядності поділяються на семантичні, що виражають конкретну семантику, певні семантичні відношення (наприклад, причинові: *через те що, тому що; наслідкові: так; допустові: хоч, хай, дарма що, незважаючи на те... що та ін.*), і асемантичні, функціональні, що не мають певно визначеного значення, полісемантичні за своєю семантикою і виражають лише залежність однієї предикативної частини від іншої (наприклад, сполучник *що*, який може приєднувати підрядні частини із з'ясувальними, означальними, обставинними та іншими частинами, сполучник *коли*, за допомогою якого приєднуються часові й умовні підрядні частини, та ін.).

Сполучні (відносні) слова, пов'язуючи між собою предикативні частини складнопідрядних речень в одне ціле, виявляючи синтаксичні відношення між ними, одночасно є й членами підрядної частини речення. У ролі сполучних (відносних) слів виступають відносні займенники у різних відмінкових формах (хто, що, який, чий) і прислівники займенникового походження (як, де, коли, куди та ін.).

Сполучники і сполучні слова, приєднуючи підрядну частину складнопідрядного речення до головної, знаходяться у складі підрядної частини. У головній частині в окремих різновидах складнопідрядних речень їм можуть відповідати співвідносні вказівні слова.

Співвідносні (вказівні) слова, знаходячись у головній частині складнопідрядного речення, одержують семантичне наповнення за рахунок підрядної частини. У ролі співвідносних (вказівних) слів звичайно виступають вказівні й означальні займенники (той, такий, кожний, весь та ін.), а також займенникові прислівники (тоді, туди, там, так та ін.). Співвідносні (вказівні) слова звичайно виступають у займенниково-співвідносних, означальних, а також у складнопідрядних реченнях місця й часу: *Я той, що греблі рвав* (П. Воронько); *Старе те, що давно було новим* (О. Довженко); *Цела виходила на береги, туди, звідки видно до гаю* (Марко Вовчок); *Де б не був, ніде не похилився на землі ясній і трудовій* (А. Малишко); *Коли уся душа тріпоче, тоді рука моя не хоче пером виводити пісні* (М. Рильський).

Крім розглянутих, важливими засобами поєднання предикативних частин складного речення в одне ціле виступають також співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків у різних предикативних частинах складного речення, лексичні елементи, а також порядок розміщення самих предикативних частин.

Видо-часові і способові форми дієслів-присудків різних частин складного речення відповідним чином скоординовані і знаходяться у певній залежності. Якщо в одній із частин порушити це співвідношення, така конструкція або набере іншого значення, або ж як складне речення стане неможливою. Отже, співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків також служить засобом вираження відношень між предикативними частинами складного речення.

Лексичні елементи, зокрема займенникові слова, прислівники, спільні другорядні члени речення тощо, також нерідко визначають характер синтаксичних відношень і тісніше об'єднують в одне ціле елементи складного речення, їхні предикативні частини. Вони можуть брати участь в організації різних різновидів складних речень як складносурядних, так і складнопідрядних. Так, у складі головної частини складнопідрядного речення можуть бути лексичні елементи, що вимагають свого пояснення підрядною частиною, у складі наступної частини складносурядного речення можуть бути займенники, які, замінюючи іменник попередньої, тим самим вказують і на зв'язок між елементами складносурядного речення, та ін.

Порядок розміщення предикативних частин у складному реченні може бути відносно вільний, при якому предикативні частини можуть змінювати своє місце в реченні, і фіксований, сталий, незмінний, при якому кожна з предикативних частин займає певне, властиве їй місце. Так, у складнопідрядних реченнях часових, умовних, порівняльних, мети, місця та ін. підрядні частини можуть знаходитися як після, так і перед головною частиною, а також і в середині її; у складнопідрядних реченнях з'ясувальних, присубстантивно-атрибутивних і взагалі в так званих означальних та деяких інших звичайним є фіксований порядок предикативних одиниць.

Залежно від структури складних речень, зокрема залежно від того, якими основними засобами поєднані між собою в одне ціле їхні предикативні частини, усі різновиди складних речень поділяються на дві основні групи: 1) складні речення із сполучниковим чи відносним зв'язком – сполучникові складні речення; 2) складні речення з безсполучниковим зв'язком – безсполучникові речення. У сполучникових складних реченнях предикативні частини поєднані в одне ціле за допомогою сполучних засобів (сполучників і сполучних слів) та інтонації, а в безсполучникових основним засобом зв'язку виступає лише інтонація.

Складні речення із сполучниковими засобами зв'язку і без них розрізняються між собою не лише структурно, а й характером граматичних значень. Одна інтонація не дає можливості диференціювати граматичні значення у такій мірі, як сполучники, у зв'язку

з чим у безсполучникових реченнях вони не так чітко виражені, а їхня семантика відчутно розмита.

Складні речення із сполучниковим (відносним) зв'язком залежно від того, за допомогою яких сполучників чи сполучних слів поєднуються їхні предикативні частини, в свою чергу поділяються на дві структурно-семантичні підгрупи: 1) складносурядні речення; 2) складнопідрядні речення. У перших предикативні частини поєднуються в одне ціле за допомогою сполучників сурядності, а в других – за допомогою сполучників підрядності і сполучних слів.

Складносурядними називаються такі складні речення, предикативні частини яких, будучи незалежними одна від одної, поєднуються в одне ціле за допомогою сурядних (паратактичних) сполучників – єднальних (і, та, та й, ні... ні та ін.), протиставних (а, але, проте, однак та ін.) і розділових (або, або ... або, чи ... чи та ін.). Складнопідрядними називаються такі складні речення, в яких одна предикативна частина, поширюючи, доповнюючи іншу, приєднується до неї за допомогою підрядних (гіпотактичних) сполучників чи сполучних (відносних) слів. Поширювана частина складнопідрядного речення називається головною частиною, а та, яка поширює і в якій знаходиться сполучник підрядності чи сполучне слово, – підрядною. В окремих різновидах складнопідрядних речень як їхні структурні елементи можуть, як уже відзначалося, виступати ще й співвідносні (вказівні) слова, що знаходяться у головній частині.

Семантичні відмінності поміж складносурядними і складнопідрядними реченнями полягають у тому, що, виражаючи різні граматичні значення, сполучники сурядності, поєднуючи в одне ціле предикативні частини цих речень, не вказують на залежний одна від одної підрядний характер цих частин, в той час як сполучники підрядності і сполучні слова, поєднуючи в одне речення різні предикативні частини, вказують разом з тим і на залежність однієї предикативної частини від іншої.

Складносурядні і складнопідрядні речення в "чистому" вигляді в мовній практиці, зокрема в писемних текстах, трапляються рідше порівняно з такими складними реченнями, яким властива різнотипна ускладненість граматичних зв'язків між їхніми складовими частинами. У зв'язку з цим розрізняють ще один

різновид складних речень – складні речення з ускладненою синтаксичною будовою, або складні синтаксичні конструкції, які звичайно є багаточленні, багатокомпонентні. До них відносять, з одного боку, складнопідрядні речення з кількома підрядними частинами, складносурядні речення з кількома сурядними, а з другого – складні речення з сурядністю і підрядністю. До них відносять також багаточленні, багатокомпонентні безсполучникові складні речення, а також складні багаточленні речення із сполучниковим та безсполучниковим зв'язком.

До складних багаточленних, багатокомпонентних синтаксичних конструкцій з певною долею умовності можна віднести й період, що становить собою розгорнутий вислів, що чітко розпадається на дві протилежні частини, які характеризуються єдністю змісту і чіткою ритмічно-інтонаційною організованістю, а також різні способи передачі чужого мовлення.

При визначенні різновидів складних речень можуть використовуватися й інші критерії, і тоді їх класифікація набере іншого вигляду. Так, з точки зору можливості / неможливості продовження деякі вчені (В.А. Белошапкова та ін.) розрізняють складні речення відкритої і закритої структури. Складні речення відкритої структури при бажанні вільно можуть бути поповнені (продовжені) новими предикативними одиницями, в той час як речення закритої структури такій операції звичайно не підлягають. Відкриту структуру можуть мати складносурядні, зокрема з єднальними і розділовими сполучниками, і деякі безсполучникові речення, закрита структура властива звичайно складнопідрядним і деяким складносурядним (із протиставними сполучниками) та безсполучниковим реченням. Однак такий поділ складних речень мало що дає для розуміння структурної типології складного речення.

Таким чином, серед складних речень, залежно від їхньої структури, розрізняють дві основні групи: 1) сполучникові; 2) безсполучникові. Серед сполучникових складних речень виділяються: а) складносурядні; б) складнопідрядні; в) ускладнені, багаточленні, багатокомпонентні, або складні синтаксичні конструкції.

Структура складного речення в українській мові. – К.: КДПІ, 1987. – С. 3-10.

Вихованець І.Р.

Семантико-синтаксична структура складного речення

Семантико-синтаксична структура складного речення визначається на основі семантико-синтаксичних відношень між частинами складносурядного, складнопідрядного речень і безсполучникового складного речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком. Складносурядні і складнопідрядні речення як ядро складного речення розрізняються своїми семантико-синтаксичними відношеннями, хоча бувають випадки трансформації семантико-синтаксичних відношень, перенесення їх з одного різновиду складного речення до іншого.

У межах складносурядного речення сурядні частини вступають у такі семантико-синтаксичні відношення: а) часові з їх членуванням на відношення одночасності дій, станів тощо або послідовності їх перебігу (за допомогою єднальних сполучників *і (й), та* (у значенні *і*) і без них): *Я йду, і одуд стежною іде* (Л. Костенко); *І час ішов, і дощик моросив* (Л. Костенко); *Під ногами джвяхотить мокрий сніг, поміж бур'янами вода джурчить, до яруг пробивається, синички пурхають з бур'янини на бур'янину* (Григір Тютюнник); *М'ясистий непересохий бересток легко розколюється на четвертинки, і Тимофій уміло починає витесувати з них ніжки і поперечку для кроковки* (М. Стельмах); б) зіставні (за допомогою зіставного сполучника *а*): *Від джерела аж до моря Зомліває ріка, а над нею Заметіль сонця шумить* (Д. Павличко); *Дядько засвічують каганчика, а я деруся на сіно аж під крокви* (Григір Тютюнник); в) протиставні (за допомогою сполучників *а, але, та* (у значенні *але*), *проте, зате, однак*): *Ще назва є, а річки вже немає* (Л. Костенко); г) розділові з їх диференціацією на значення чергування, несумісності явищ та інші (за допомогою сполучників *або, чи, то – то, чи то – чи то, не то – не то*): *Де-не-де біля вирв сивіє безводний полин або куциться пахучий чебрець* (О. Гончар); *То ревматизм розбудить, то сон поганий* (Григір Тютюнник); ґ) причиново-наслідкові (за допомогою єднальних

сполучників): *Вона не знала жодного румунського слова, і шофер був їй воднораз і за перекладача* (Ю. Смолич); *Солома у грубці погасла, і жар укрався тремтливим попільцем* (Григір Тютюнник); д) умовно-наслідкові (за допомогою єднальних сполучників): *Замовкнуть криваві гармати, й розквітне Вітчизна в піснях* (В. Сосюра). Характерно, що часові, зіставні, протиставні і розділові відношення є типовими для складносурядного речення, а відношення причиново-наслідкові і умовно-наслідкові є вторинними, вони є результатом дериваційних стосунків між складнопідрядними і складносурядними конструкціями.

Складнопідрядні речення за розгалуженістю семантико-синтаксичних відношень, синтаксичною будовою і тісним об'єднанням частин становлять визначальний тип складних речень. Вони розподіляються на два основні різновиди: складнопідрядні речення з детермінантними підрядними частинами, що залежать від головної частини в цілому, і складнопідрядні речення з прислівними підрядними частинами, які залежать від опорного слова в головній частині. Найтиповіші ознаки складнопідрядних речень відбивають елементарні детермінантні конструкції, що вказують на зв'язки між двома ситуаціями.

Складнопідрядні елементарні речення з підрядними детермінантними частинами виражають: а) часові відношення з їх різновидами одночасності, часової наступності і попередності (за допомогою сполучників *коли, як, доки, поки, відколи, перед тим як, до того як, після того як, перш ніж, відтоді як, з того часу як*): *Дістався до села, коли надворі стояв уже густий присмерк* (Григір Тютюнник); *Добре дітям, доки в них Є отець і мати* (Д. Павличко); б) причинові відношення (за допомогою сполучників *бо, тому що, через те що, завдяки тому що, у зв'язку з тим що, внаслідок того що* та ін.): *Устим робив на заводі кочегаром, бо ніякої професії не мав* (Григір Тютюнник); *Вона плаче, тому що їй важко* (О. Довженко); в) наслідкові відношення (за допомогою сполучника *так що*): *Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому* (М. Коцюбинський); г) цільові відношення (за допомогою сполучників *щоб, для того щоб*): *Щоб тих щасливих днів не загубити, Потрібно пра-*

цювати цілий вік (Д. Павличко); г) умовні відношення (за допомогою сполучників *якщо, якби, коли, коли б, раз, як*): *Якщо не можеш бути вічно юним. То змолоду не будь старим бодай!* (Д. Павличко); *Якби я турбувався лиш про себе, Вже б онімів давно від самоти* (Д. Павличко); *Коли поетів буде, як машин, вони вже не ходитимуть ногами* (Л. Костенко); д) допустові відношення (за допомогою сполучників *хоч (хоча), дарма що, незважаючи на те що*): *І тоді якась полегкість прийшла в дівоче серце, хоча й вона вирішила більше ніколи не думати про Марка* (М. Стельмах); е) порівняльні відношення (за допомогою сполучників *як, мов, немов, наче, неначе, мовби, немовби, начебто, неначебто, ніби, нібито* та ін.): *В материні відталі серце сіялись і сіялись Маркові слова, як під новий рік сіється в хаті жито-пшениця і всяка пашиця* (М. Стельмах); *Скреготить ключ у замку, як ото вітер уночі ворота відчиняє* (Григор Тютюнник); *Із вагонів посипалися люди, мов картопля із продертого мішка* (П. Панч); *Мене думки обсіли, наче оси Доспілу грушу в літо стоголосе* (Д. Павличко). До складнопідрядних детермінантних речень належать також складнопідрядні речення з просторовими семантико-синтаксичними відношеннями: *І покриє землю ржа, Де ридали ви, хлоп'ятка* (Д. Павличко). Проте детермінантні складнопідрядні речення з просторовими семантико-синтаксичними відношеннями не є первинними у структурі складного речення, оскільки вони гуртуються на локативних синтаксемах простого речення і у складнопідрядних реченнях закріплені дериваційним шляхом. Прилягають до детермінантних складнопідрядних речень складні речення сурядно-підрядного типу, що мають у своєму складі сполучне слово *що* в різних відмінках і містять додаткові повідомлення до першої частини складного речення (висновок, оцінку тощо): *Леся Українка, як відомо, добре володіла й російським віршем, про що свідчать і оригінальні її поезії* (М. Рильський). Друга частина цих складних речень відіграє у семантичному плані супровідну роль.

Порівняно з детермінантними складнопідрядними реченнями складнопідрядні речення прислівного типу становлять периферію складнопідрядного речення. Вони не стосуються семантико-синтаксичних відношень між назвами двох ситуацій, тому що

підрядна частина цих конструкцій будується за граматичним зразком компонентів простого речення. Тому складнопідрядні речення прислівні розташовані між власне-складнопідрядними (детермінантними) реченнями і простими реченнями, являють собою проміжний тип. У сукупності складнопідрядних прислівних речень наявні речення з вільним і сильним підрядним зв'язком. У позиції присубстантивній маємо вільний підрядний зв'язок опорного слова-субстантива головної частини з підрядною частиною. Підрядна частина поєднується з опорним субстантивом переважно за допомогою сполучних слів *який, котрий, що, де, куди, звідки* та інших, які виражають атрибутивні вторинні відношення, що є наслідком трансформації інших, базових семантико-синтаксичних відношень: *Ні пером описати, ні словом не сказати тієї несподіваної краси, якою до вас усміхалась долина* (Панас Мирний); *Люди, що їздили у місто базарувати й повештатися по магазинах, гурточками перегукуючись, посунули зі станції у виселок* (Григір Тютюнник); *Благословен останній альпініст, що буде вгору дертися по скелі* (Л. Костенко); *У вікно, що виходило на шлях, заглянуло якесь хлоп'я* (Григір Тютюнник); *Лише в сльозі, що згасла на вустах, Я вчув далінь палаючу й солону* (Д. Павличко); *В майбутньому плоди зберуть багаті Із дерева, що нині зацвіло* (Д. Павличко). Ще віддаленіші від власне-складнопідрядних конструкцій речення, підрядна частина яких зумовлена валентністю опорного предиката і заміщає об'єктний компонент (здебільшого цей компонент-речення називають компонентом з'ясувальної семантики). Підрядні речення в них звичайно відносяться до опорних дієслів мовлення, думки, сприймання, почуття і поєднуються з ними сполучниками *що, щоб, мов, немов* тощо і сполучними словами, а також безсполучниковим зв'язком: *Давид відказав, що фронтів нема тепер* (А. Головка); *Чомусь пам'ятаю, що річка звалася Леглич* (Л. Костенко); *Боялася, що заявиться Устим* (Григір Тютюнник); *А ще пам'ятаю: спускала на воду кораблик* (Л. Костенко); *Я знаю: слабкість – це одна з диверсій* (Л. Костенко); *А дядько хай так і знають: завтра я з ними по рибу не піду* (Григір Тютюнник).

Специфічну групу складного речення становлять конструкції з предикативним зв'язком між частинами. Вони виражають суб'єктні

відношення, які виникають у результаті заміщення суб'єктної синтаксеми реченнєвим компонентом: *Хто має серце – рятувать повинен Від кулі поцілунок* (Д. Павличко). Такі складні речення найбільшою мірою зближуються із структурою простого речення.

Безполучникові складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком охоплюють такі основні семантико-синтаксичні відношення: а) протиставні: *Зрубали яблуню стару в саду, Її дочку я бачу молоду* (Д. Павличко); б) часові: *Хмарки біжать – Милуюся* (П. Тичина); в) причинові: *В такі ночі довго хвилюється серце косаря: йому згадується літо* (М. Стельмах); г) наслідкові: *У голосі його звучала якась струна – дівчина хлинула* (А. Головка); г) умовні: *Забудеш рідний край – тобі твій корінь всохне* (П. Тичина); д) пояснювальні: *У хаті стало поночіше: то скло на лампі закурило* (Григір Тютюнник). Нерідко своєрідність безполучникових складних речень полягає у вираженні комплексних семантико-синтаксичних відношень¹.

Багатокомпонентні складні речення є різними комбінаціями елементарних складних речень. Вони характеризуються об'єднанням, як правило, різнорідних семантико-синтаксичних відношень між частинами елементарних складних речень, до того ж такі об'єднання виявляють різну мовну і мовленнєву закріпленість, пор.: *Коли згряя залетить далеко і в тумані стане тихо, я зупиняюся й наслухаю, що робиться попереду* (Григір Тютюнник); *Нам думати про новий урожай. Щоб стала в ріст пшениця, як Дунай, І мисль горіла з неба за плечима* (Д. Павличко); *Хто й на кого кричав отак, не знаю, бо діло було вночі, але слово мені сподобалось, як подобалося колись, іще до війни, батогом на череду ляскати* (Григір Тютюнник)².

Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук думка, 1992. – С. 48–52.

¹ Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К.: Наук думка, 1987.

² Андерш Й.Ф. Валентно-інтенційна структура предиката і типологія простих речень у сучасних слов'янських мовах // Слов'янське мовознавство: Доп. X Міжнародного з'їзду славістів, Софія, вересень 1988 р. – К.: Наук Думка, 1988. – С. 124–136.

Грищенко А.П.

З історії вивчення складносурядного речення

Синтаксичні одиниці, внаслідок поєднання яких виникає складне речення взагалі, а складносурядне зокрема, по-різному визначаються в мовознавчій літературі. Одні автори вважають за можливе називати їх простими реченнями, беручи до уваги насамперед внутрішньосинтаксичний ізоморфізм звичайних незалежних простих речень та частин складносурядного і складнопідрядного речення. Такий погляд переважає, наприклад, у "Курсі сучасної української літературної мови" (том II) за ред. Л.А. Булаховського. Інші ж автори наголошують на втраті частинами складного речення граматично-комунікативної самостійності, а в зв'язку з цим і на неможливості називати їх реченнями подібно до простих. Так, О.С. Мельничук підкреслює, що спільність структурних ознак простих речень і підрядних речень (напр., двоскладна предикативна будова, наявність особової форми дієслова при двоскладній чи односкладній будові) "не може бути підставою для віднесення підрядного речення до загальної категорії речення поряд з реченнями самостійними"¹. Неможливість такого віднесення О. С. Мельничук пояснює тим, що підрядному реченню не властива формальна і семантична відмежованість. Головне речення також не може розглядатися в одному ряду з самостійними реченнями, тому що воно граматично пов'язане з підрядним².

В "Основах построения описательной грамматики..." пропонується при аналізі внутрішньої будови складного речення використовувати два поняття: частина і компонент складного речення. Частинами вважаються предикативні одиниці, побудовані за зразком простого речення. Компонентами ж треба вважати "будь-які будівельні елементи складного речення – як предикативні одиниці типу простих речень, так і організовані за тими або іншими

¹ Мельничук О.С. Основні лінії розвитку складнопідрядних речень у слов'янських мовах. – К., 1963. – С. 6.

² Там само. – С. 6–7.

структурними схемами складного речення їх поєднання, що виділяються на одному рівні членування і своєю єдністю утворюють або все складне речення (компоненти першого рівня членування), або його складовий компонент (компоненти другого і наступних рівнів членування)¹".

Німецький дослідник В. Шмідт зауважує, що складне речення виявляється проблематичним, як тільки ми, даючи йому визначення, робимо спробу відмежувати його від звичайного незалежного речення. Труднощі відмежування (*Abgrenzungsschwierigkeiten*) пов'язані насамперед з питанням про складові частини складносурядного і складнопідрядного речення (*Teilsätze*). Якщо частини складного речення називати реченнями, то це означає, що цілому і його частинам приписуються однакові ознаки. В той же час відомо, наприклад, що підрядні частини складнопідрядних речень втрачають свою інтонаційну і граматичну самостійність. Щоб уникнути протиріч, які випливають із структури складного речення, найчастіше ідуть такими двома шляхами: а) або не вважають частину складного речення реченням; б) або складне речення вважають не реченням як граматичною єдністю, а зчепленням (*Verkettung*) речень².

Не заперечуючи того спільного, що об'єднує незалежні прості речення і синтаксичні одиниці, які визначають внутрішню структуру складного речення (у даному конкретному випадку – складносурядного), виділювані у складних реченнях одиниці нижчого рівня позначаємо як складові або структурні частини³. Структурні частини, як уже зазначалося, в більшості випадків побудовані за зразком простого речення (синтаксична двоскладність, особова форма дієслова в ролі граматичного присудка), але з граматичного погляду не тотожні з ним. Вони функціонують як частини у межах синтаксичних одиниць, що визначаються як складні речення на протигагу простим, а тому реченням] не можуть бути названі. До того ж складне речення не є механічним зчепленням кількох простих речень. Складним реченням властиві своєрідні граматичні

¹ Основы построения описательной грамматики. – С. 178

² Schmidt W. Grundfragen der deutschen Grammatik, Berlin, 1966. – С. – 305.

³ Грищенко А.А. Структура сложносочиненного предложения в современном украинском литературном языке. Автореф. канд. дисс. – К., 1965. – С. 1–2.

і семантичні закономірності, завдяки поєднанню яких вони і виділяються в граматичній системі української мови.

З граматичного погляду складносурядне речення становить синтаксичне ціле, утворене поєднанням кількох складових частинна основі граматичної рівнозначності. Під граматичною рівнозначністю складових частин розуміємо однакову їх синтаксичну функцію в межах складносурядного речення. Жодна з частин складносурядного речення не може виступати як головна, граматично підпорядковуюча щодо іншої (інших) складової частини, але це, звичайно, не виключає в одних випадках більшої, виразнішої, а в інших випадках меншої граматичної пов'язаності їх.

Якщо брати до уваги внутрішньоструктурну подібність складових частин складносурядних речень і простих речень, то складносурядні являють собою поєднання щонайменше двох таких одиниць, предикативність яких виявляється у взаємодії з предикативністю інших складових частин.

Для характеристики граматичної структури складносурядного речення досить важливим є питання про можливу кількість складових частин у ньому. Якщо граматична природа складнопідрядного речення допускає лише дві складові частини в ньому (маємо на увазі безпосередню залежність між головною і підрядною частинами і не беремо до уваги випадків однорідної і послідовної підрядності складових частин), то на складносурядне речення, здавалось би, повністю поширюється можливість довільної кількості складових частин. Насправді ж складносурядне речення не є однотипним з погляду можливої кількості граматично рівнозначних складових частин у ньому. В одних випадках (пор., напр., окремі різновиди єднальних складносурядних речень) кількість складових частин гіпотетичне може бути довільною. Граматичні закономірності тут не накладають кількісного обмеження на складносурядне речення. Фактично воно являє собою граматично і семантичне відкритий ряд. Кількість складових частин у таких випадках визначається комунікативними потребами. В інших же випадках складносурядне речення являє собою бінарне поєднання складових частин і, отже, утворює закритий ряд¹.

¹ Грищенко А.А. Структура сложносочиненного предложения в современном украинском литературном языке. Автореф. канд. дисс. – К., 1965. – С. 3–4.

Яскраво виражена тенденція до характеристики складносурядного речення з погляду кількості складових частин у ньому помітна і в працях інших дослідників. Так, В. Белошапкова поділяє складносурядні речення на двочленні і багаточленні. Двочленні складносурядні речення, будучи замкненими рядами, мають тільки по дві складові частини і не допускають їх кількісного розширення¹. До багаточленних належать такі складносурядні речення, що являють собою відкриті ряди і складаються з двох, трьох і більше частин, кількість яких потенційно може бути збільшена.

Цю ж ідею В. Белошапкова розвиває і в "Основах построения описательной грамматики...", де складні речення характеризуються за відкритістю й закритістю структури². Відкритість і закритість структури складного речення перебувають у своєрідному зв'язку з сурядністю й підрядністю. У складносурядних реченнях, які допускають теоретично довільну кількість складових частин, можна відзначити повну відповідність між граматичним і значеннєвим планом. Граматично рівнозначні складові частини виступають водночас як рівноправні з семантичного погляду. Інакше кажучи, кожна граматично рівнозначна складова частина у складносурядному реченні відкритої структури має однакове значення в межах усього складного речення. У випадку ж закритої структури граматична рівнозначність складових частин складносурядного речення зберігається, але їхня роль у загальному значеннєвому плані речення виявляється неоднаковою (пор., напр., складносурядні речення із причиново-наслідковими або зіставно-протиставними відношеннями між складовими частинами).

Під значеннєвим планом складносурядного речення розуміємо те загальне значення, що впливає із зв'язку складових частин. Таким загальним значенням може бути, наприклад, повідомлення про одночасність або послідовність кількох дій, станів, процесів, причиново-наслідковий або зіставно-протиставний зв'язок між складовими частинами тощо. Крім загального значеннєвого плану,

¹ Белошапкова В.А. О структурных типах сложносочиненного предложения // Проблемы современной филологии (Сборник статей к семидесятилетию академика В.В. Виноградова). – М., 1965. – С. 22–25.

² Основы построения описательной грамматики. – С. 178–181.

складносурядне речення, як і будь-яке інше синтаксичне утворення, має конкретний зміст, який впливає із конкретного лексичного наповнення складових частин, а також зумовлюється контекстом або ситуацією. Загальний значеннєвий план складносурядного речення впливає із граматичного плану, чого не можна сказати про конкретний зміст будь-якого речення. Аналізуючи структуру складносурядного речення в сучасній українській літературній мові, ми, як правило, абстрагуємося від конкретного змісту кожного речення, тобто від конкретного в кожному випадку зв'язку речення з дійсністю, і розглядаємо його насамперед як речення-приклад, якому властиві ті або інші закономірності граматичної будови, що впливають із сучасного стану української літературної мови¹.

Кожне складносурядне речення-приклад, аналізоване поза контекстуальним оточенням, з якого воно взяте, звичайно, багато втрачає щодо конкретного змісту і конкретного зв'язку з тим або іншим явищем дійсності і в зв'язку з цим до певної міри виглядає штучно. Пор. з цього погляду, наприклад, таке речення: *І сонце висить у повітрі, як велике, гартоване ядро, що от-от, здається, впаде на синьо-голубі небесні води, і тільки тоді підуть рясні дощі та змиють сухий лишай землі, що роз'ятрився і горить під сонцем.* А ось контекст, з якого взято наведене речення: *Таке синє поле, аж в очах, міниться... Земля лежать колотою грудю, і на пащині розколини, мов рани, нема дощу!*

І сонце висить у повітрі, як велике, гартоване ядро, що от-от, здається, впаде на синьо-голубі небесні води, і тільки тоді підуть рясні дощі та змиють сухий лишай землі, що роз'ятрився і горить під сонцем.

Спека така, що варить, в'янить людину, бо пащина давно вже схлила, мов п'яна, на схід голови; верби край дороги застигли –

¹ Потребу розмежування речення як конкретного повідомлення про відповідну дійсність і речення – граматичного прикладу, що ілюструє відповідне синтаксичне явище, переконливо, як нам здається, доводить Я. Хлоупек у статті "Die Formdes Satzesundsein Verhältnis zur Wirklichkeit", "Die Welt der Slaven", Jahrgang, XI, N. 1 – 2, 1966. – С. 131 – 147. Він пише: "Типові приклади з описового синтаксису так само характерні для граматики, як звичайний зміст математичних формул для математиків, хімічних для хіміків, або система зоологічної і ботанічної номенклатури для зоологів і ботаніків" (С. 132).

жовтувате листя спопеліло, І, вкриті густим шаром пилу, вони стоять, закам'янілі (Кос.).

Конкретний зміст виділеного речення перебуває в тісній залежності від контексту, який конкретизує і увиразнює його. Граматичний же план речення не потребує контекстуального оточення.

Грищенко А.П. Складносурядні речення в сучасній українській літературній мові. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 19–24.

Мельничук О.С.

Про природу складнопідрядних речень та принципи їх класифікації

У ході дискусії, яка розгорнулася на сторінках журналу "Українська мова в школі" навколо питання про будову складнопідрядного речення, поряд з обговоренням принципів класифікації цих речень, на чільне місце висунулося також більш загальне питання – про природу самого складнопідрядного речення в українській та інших слов'янських мовах. Це цілком зрозуміло, оскільки жодна класифікація складнопідрядних речень, хоч би як детально і старанно вона була розроблена, не може бути ні принципіально до кінця послідовною, ні практично цілком придатною, якщо вона не базується на якомога чіткішому і правильнішому розумінні загальної природи складнопідрядного речення.

Спинимось на обох цих питаннях.

Про природу складнопідрядного речення

Питання про природу складнопідрядного речення може бути сформульоване в такому найбільш конкретному вигляді: чи належить синтаксична конструкція, відома під назвою "складнопідрядне речення", до звичайної категорії речень, до якої належить також і просте речення, чи, навпаки, складнопідрядне речення якимись визначальними ознаками докорінно відрізняється від простого речення, не підходячи, таким чином, під загальну категорію речення. Залежно від того, якою буде відповідь на це питання,

визначиться також і природа частин складнопідрядного речення, відомих під назвами "головне речення" і "підрядне речення".

Найбільш послідовно виявлені прямо протилежні позиції в розв'язанні цього питання зайняли в дискусії доц. О.Н. Савченко (своїм "Зауваженням до статті Є.В. Кротевича "Будова складнопідрядного речення в Українській мові"¹) і доц. М. С. Поспелов (своєю статтею "Складнопідрядне речення і основні особливості його будови"²). М.С. Поспелов виходить з того положення, що "складне речення утворює єдине смислове та інтонаційне ціле"³. Один з загальних висновків дискусійної статті М.С. Поспелова полягає в тому, що "частини складного речення не утворюють окремих речень, бо, не маючи смислової та інтонаційної закінченості, вони в складі складного речення або втрачають синтаксичну самостійність, або й зовсім її не мають"⁴. О.Н. Савченко, зі свого боку, вважає, що "таке розуміння М.С. Поспеловим складного речення виходить з хибного методологічного принципу і суперечить фактам. Насамперед, складносурядне речення, без сумніву, є сполученням простих речень, отже, складові частини його треба розглядати як речення ... граматична будова простого речення не змінюється від того, що воно входить до складносурядного. Складнопідрядне речення в цьому відношенні не являє собою чогось принципіально відмінного... І підрядне речення в багатьох випадках зберігає основні ознаки речення як за своєю будовою, так і за змістом"⁵.

У своєму "Зауваженні" О.Н. Савченко цілком правильно зазначає, що суперечності в розумінні складного речення залежать насамперед від "недосконалості існуючих визначень речення"⁶. Проте ні М.С. Поспелов, ні О.Н. Савченко не тільки не розкрили, в чому саме полягає недосконалість існуючих загальних визначень речення, яка негативно відбивається й на розумінні склад-

¹ Українська мова в школі. – 1952. – № 5. – С. 32 – 35.

² Там само. – 1953. – № 1. – С. 23–28. Пор. також статтю того ж автора "О грамматической природе сложного предложения" (у збірнику "Вопросы синтаксиса современного русского языка". – М., 1950. – С. 321 – 337).

³ Українська мова в школі. – 1953. – №1. – С. 23.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – 1952. – № 5. – С. 32, 33.

⁶ Там само. – С. 34.

ного речення, а навіть не показали, на якому розумінні лінгвістичного поняття речення будують вони свої власні міркування про складне речення. (Правда, в статті М.С. Поспелова згадується інтонація як нібито основна ознака всякого речення, але, як буде показано далі, ця ознака є хоч і обов'язковою, проте, далеко не єдиною ознакою речення).

Тимчасом, якщо підійти до складного речення з таким критерієм, як істотні ознаки загального поняття речення, то виявиться, що складнопідрядне речення в цілому своїми істотними ознаками цілком вільно підходить під загальну категорію речення, а складносурядне здебільшого виявляється граматично майже тотожним рядові окремих простих речень у контексті (зв'язному тексті). Правда, і серед складнопідрядних і, особливо, серед складносурядних речень можна виявити цілий ряд проміжних конструкцій, які поруч з ознаками одного типу характеризуються і деякими ознаками другого типу. Оскільки в даному разі йдеться насамперед про складнопідрядні речення, в цьому питанні правильною виявляється позиція М. С. Поспелова, а не О. Н. Савченка.

У чому ж полягають основні, визначальні ознаки всякого речення (встановлювані головним чином у результаті аналізу простих речень)?

Першою основною ознакою всякого речення є відносна самостійність функціонування речення як мовної одиниці, незалежно від того, чи виступає речення без контексту, в умовах тільки об'єктивної ситуації, чи в ширшому мовному контексті, який відображає відповідну об'єктивну ситуацію. Ця основна ознака речення знаходить свій прояв, насамперед, у відносній смисловій завершеності його, яка виражається і зовнішньо у відповідній інтонаційній закінченості. При цьому відносний характер смислової закінченості змісту речення полягає зовсім не в тому, що, як говорить доц. О.Н. Савченко, "закінченість думки, яка виражається в реченні, не є постійною ознакою останнього"¹. Навпаки, закінченість думки (звичайно, не обов'язково оформленої у вигляді логічного судження) є постійною і обов'язковою ознакою всякого, навіть так званого неповного речення; але справа в тому, що сама ця закінченість має відносний характер, бо всяке закінчене

¹ Українська мова в школі. – 1953. – №1. – С. 34.

речення може бути доповнене теоретично необмеженою кількістю нових членів. Більший чи менший обсяг речення, при якому воно виступає як відносно закінчене, визначається умовами об'єктивної ситуації або змістом контексту, якщо речення вжите в складі більшого мовного відрізка. Так, наприклад, про одне і те ж виконавець певної роботи може доповісти своєму замовникові без будь-яких додаткових пояснень таким одним реченням: *Робота буде закінчена ввечері*. Якщо ж було замовлено не один вид роботи, те саме повідомлення буде вже оформлене щонайменше при допомозі вказівного жесту так: *Ця робота буде закінчена ввечері*. Від додаткових умов ситуації та від різних додаткових міркувань того, хто говорить, залежатиме, чи доповниться це саме речення ще якимись іншими словами, як-от: *Ця термінова робота буде закінчена мною сьогодні ввечері* і т. п. Той самий зміст виявиться закінченим у неповному реченні *Ввечері*, якщо воно є відповіддю на запитання: *Коли буде закінчена робота?* Але вираз *Ввечері* виявиться недостатнім у смислового відношенні, незакінченим і тому незрозумілим для слухача, якщо його вимовити в такій ситуації або контексті, які не дають необхідних вказівок для розуміння даного виразу. Так само незакінченим в умовах відповідної ситуації, яка вимагає від говорящого повідомлення строку закінчення роботи, буде вислів *Робота буде закінчена*. Вимовлений як ціле речення з закінченою розповідною інтонацією, цей вислів сприйметься у відповідній ситуації як недоречний, помилковий, а вимовлений як початок ширшого речення, отже, з незакінченою розповідною інтонацією, він сприйметься як незакінчене речення.

Ознака відносної самостійності і відносної смислової закінченості речення чітко відрізняє його від окремого слова чи словосполучення, що не є реченням, взятого як у складі самого речення, так і безвідносно до речення.

Другою основною ознакою всякого речення є його смислова і граматична цілісність, органічна зв'язаність його частин. Ця ознака зумовлюється тільки що розглянутою відносною самостійністю речення і знаходить свій прояв у таких зовнішніх ознаках речення, як інтонаційне оформлення і тісний граматичний зв'язок його членів. В умовах контексту обидві ці зовнішні ознаки речення роблять легко вловимими межі між окремими сусідніми реченнями.

Щодо граматичного зв'язку між окремими складовими частинами речення, то він з усією послідовністю виявляється в тому, що всі члени неодночленного речення, незалежно від їх кількості і властивостей, обов'язково об'єднуються в реченні навколо одного граматичного центра, пов'язуючись із ним безпосереднім чи опосередкованим іншими членами граматичним зв'язком. В українській, як і в інших слов'янських та індоєвропейських мовах, таким граматичним центром завжди є або граматичний зв'язок між підметом і присудком речення, або ж головний член односкладного речення. Окреме місце займають тільки вставні слова і речення, які хоч і стосуються до речення в цілому, не пов'язуються безпосереднім граматичним зв'язком з якимсь певним його членом.

Про те, що ця друга основна ознака є обов'язковою ознакою всякого простого речення, свідчить неможливість навести хоча б один приклад нормального простого речення, в якому вона була б відсутня. Ознакою смислової і граматичної цілісності речення чітко відрізняється від більших мовних комплексів, що складаються з ряду окремих речень.

Третьою основною ознакою всякого речення є конкретна і безпосередня, встановлювана з точки зору самого говорящого, віднесеність вираженого в ньому основного змісту до дійсності. Інакше кажучи, основний зміст всякого речення, що являє собою загальне відображення якоїсь ділянки дійсності або абстрактне уявлення про яке-небудь явище, обов'язково пов'язується говорящим за допомогою зовнішньосинтаксичних значень речення з якимсь певним моментом чи відрізком самої дійсності. Під зовнішньосинтаксичними значеннями речення ми розуміємо такі граматичні засоби, за допомогою яких це співвідношення з дійсністю виявляється (категорії способу, часу і т. д.). Як правило, зовнішньосинтаксичні значення речення в українській, як і в інших слов'янських мовах, знаходять свій вираз у граматичних формах означеного дієслова (в тому числі дієслова-зв'язки), і тому віднесеність основного змісту речення до дійсності реалізується, головним чином, через його граматичний центр, до якого обов'язково входить наявне в реченні означене дієслово. Так, наприклад, у реченні *Робота буде виконана ввечері* основний зміст складається з відповідним чином об'єднаних між собою понять і уявлень

"робота", "бути виконаним" і "ввечері". Сам по собі цей основний зміст не має ніяких вказівок на те, в якому часовому відношенні перебуває момент висловлення цього змісту до моменту реалізації відображеного в цьому основному змісті сполучення відповідних елементів у дійсності, як і на те, з якою мірою ймовірності, категоричності і т. п. можна розглядати даний основний зміст як відповідний чи невідповідний дійсності, бажаний чи можливий у дійсності і т. д. На це вказують значення майбутнього часу і дійсного способу, які виражені в дієслові-зв'язці *буде*, але стосуються не тільки до цього дієслова чи взагалі присудка, а до всього змісту речення в цілому. Маючи на увазі, що й такі модальні значення речень, як питальність, розповідність, наказовість і т. п., належать до групи зовнішньосинтаксичних значень, легко зрозуміти, що неможливо було б знайти речення, яке не мало б будь-якого зовнішньосинтаксичного значення, тобто не відзначалося б віднесеністю свого основного змісту до дійсності.

Ознакою віднесеності свого основного змісту до дійсності речення відрізняється насамперед від слова чи словосполучення, взятого безвідносно до речення. Досить приєднати до будь-якого слова чи словосполучення яке-небудь зовнішньосинтаксичне значення, щоб це слово або словосполучення дістало змогу функціонувати як речення. Пор. слово *доц* і питальне речення *Доц?* або ствердне *Доц*.

Трьома наведеними тут основними ознаками цілком визначається загальне поняття речення. Наявності цих трьох основних ознак у кожному конкретному випадку цілком досить як для того, щоб констатувати речення, так і для того, щоб за допомогою цих ознак відмежувати речення від інших елементів і комплексів мови – слів чи словосполучень, які не є реченнями, з одного боку, і більших мовних комплексів, що складаються з ряду окремих речень, – з другого. Там, де відсутня хоч би одна з цих трьох ознак, відсутнє і речення взагалі¹. Крім цих трьох основних ознак

¹ Цілком зрозуміло, що відсутність ознаки граматичної організованості навколо єдиного граматичного центра воднослівном у реченні не може бути підставою для виключення таких синтаксичних одиниць з категорії речень, бо ця ознака може проявитися, як уже зазначено при її формулюванні, тільки в розгорнутих (неоднослівних) реченнях.

у кожному неоднослівному реченні констатуються, правда, ще деякі спільні для великих категорій речень ознаки (наприклад, односкладність і двоскладність, поширеність і т. д.), але ці ознаки вже не є визначальними, вони, навпаки, самі залежать від загальної природи речення.

Чи властиві всі три перелічені основні ознаки речення тій синтаксичній конструкції, яку ми називаємо складнопідрядним реченням? Безперечно, властиві.

Наявність у складнопідрядному реченні першої загальної ознаки всякого речення – відносно самостійного характеру його мовного функціонування і відносної смислової закінченості його змісту – не потребує доказів. Та наявність цієї ознаки в складнопідрядному реченні сама по собі ще не вирішує справи в цілому, оскільки ця ознака відмежовує складнопідрядне речення від слова і словосполучення, які не є реченнями і корінна відмінність яких від складнопідрядного речення очевидна і без цього. Між тим у даному разі в центрі уваги стоїть питання про те, чи не належить складнопідрядне речення до категорії мовних комплексів ширших і складніших, а тому принципіально відмінних від загальної категорії речення.

Вирішальною в цьому відношенні є друга основна ознака речення – смислова і граматична цілісність його, найважливішим проявом якої є наявність у реченні єдиного граматичного центра, до якого приєднуються синтаксично усі його члени. Чи властива ця основна ознака складнопідрядному реченню? Кожне складнопідрядне речення має в своєму складі не менше як два граматичні центри, тобто не менше як два граматичні предикативні зв'язки або головні члени односкладної будови речення. Але в жодній із складнопідрядних конструкцій наявні граматичні центри не виступають як рівноправні, граматично незалежні один від одного, як це має місце в окремих самостійних реченнях або в сурядних, що входять до складносурядного. Навпаки, у складнопідрядній конструкції один чи декілька граматичних центрів обов'язково виступають як залежні чи то від якогось члена речення, *що* сам відноситься до другого граматичного центра як ведучого, граматично головного в даному складному реченні (наприклад, *Робота буде виконана, коли настане вечір*), чи то від усієї

сукупності членів, граматично пов'язаних з головним граматичним центром (наприклад, *Робота буде виконана ввечері, про що нас і повідомляють заздалегідь*). Окреме місце займають випадки, коли граматичний центр цілого складнопідрядного речення являє собою зв'язок між головним і залежним граматичними центрами, наприклад: *Йому ясно уявлялося, як лютуватиме пан* (М. Коцюбинський), – або коли кожний з двох наявних у реченні граматичних центрів виявляє ознаки граматичної залежності від другого граматичного центра (так звані взаємопідрядні речення).

Таким чином, визначальною для всякого речення ознакою граматичної цілісності, наявністю єдиного граматичного центра, навколо якого групуються всі члени речення, складнопідрядне речення так само цілком збігається з реченням простим. Разом з тим, ця ознака складнопідрядного речення, спільна для нього з простим реченням, чітко відрізняє його не тільки від ряду самостійних речень у контексті, а й від синтаксичного комплексу, відомого під назвою складносурядного речення.

Наявність третьої основної ознаки речення в складнопідрядному – співвіднесеності його основного змісту з дійсністю – ніякого сумніву не викликає, оскільки в українській мові кожне, складнопідрядне речення включає в себе і певні граматичні категорії щонайменше модальності й часу. Але, як і перша основна ознака речення, співвіднесеність основного змісту речення з дійсністю виявляється недостатнім критерієм для відмежування складнопідрядного речення від ряду окремих речень, бо ця ознака завжди властива й рядові окремих речень, знаходячи свій прояв у граматичному центрі кожного речення зокрема. Що ж до відмінності складнопідрядного речення від слова або словосполучення, що не становлять речень і тому не мають даної ознаки, то ця відмінність цілком очевидна і без спеціальних доказів.

Підсумовуючи проведене зіставлення основних, визначальних ознак речення взагалі з ознаками речення складнопідрядного, можна, таким чином, сказати, що ці ознаки в обох різновидах речень цілком збігаються і що, в зв'язку з цим, складнопідрядне речення разом з реченням простим утворює єдину загальну категорію речення. Значні відмінності між граматичною будовою складнопідрядного речення, з одного боку, і простого речення,

з другого, які, звичайно, заслуговують на глибоке і всебічне дослідження, є відмінностями з точки зору загальних ознак всякого речення не принципіальними, корінними, а частковими, внутрішніми.

Уже встановлення самого факту належності складнопідрядного речення до загальної категорії речення досить для того, щоб відкинути твердження про належність до цієї самої категорії також і головних та підрядних "речень", які становлять лише частини складнопідрядного речення. До такого висновку і прийшла вже значна частина сучасних дослідників цього питання. Проте більшість авторів, у тому числі й таких, які розуміють складнопідрядне речення як звичайне єдине ціле речення, продовжують і частини складнопідрядного речення – головні й підрядні речення – підводити під ту саму загальну категорію речення. Таку, приблизно, позицію в розумінні взаємовідношення між складнопідрядним реченням і його частинами зайняв у своїй дискусійній статті й доц. О.Н. Савченко.

Для підтвердження свого розуміння частин складнопідрядного речення як звичайних простих речень, що входять у тісні зв'язки між собою і тим самим утворюють складне речення, О.Н. Савченко посилається на закон діалектики про органічний зв'язок усіх явищ, дійсності¹. Проте з цього закону діалектики зовсім не випливає, ніби окреме явище не відрізняється істотно від того цілого комплексу явищ, до якого воно входить разом з іншими явищами як органічна частина, а тому таке посилення і не може служити доказом даного твердження.

Переконливим критерієм для визначення того, чи є головні і підрядні речення в складнопідрядних реченнях в справжньому розумінні, можуть бути тільки ті основні визначальні ознаки, сукупність яких дає змогу говорити про наявність у кожному такому випадку речення. Як стоїть справа з цими ознаками в головних і підрядних реченнях?

Основною метою в даному разі є відповідь на питання про те, чи належать головні і підрядні речення за своїми корінними ознаками до категорії звичайних речень, чи до категорії певного тину словосполучень, що є частинами речень. Отже, доведеться від-

¹ Українська мова в школі. – 1952. – № 5. – С. 32.

разу лишити осторонь другу ознаку речення – ознаку його граматичної цілісності, яка виявилася вирішальною при відмежуванні єдиного речення від ряду окремих речень. Наявність цієї ознаки в головних і підрядних реченнях сама по собі ще нічого не говорить про загальну природу підрядного або головного речення, – треба подивитися, в якій мірі властиві головним і підрядним реченням інші дві ознаки.

Ознаки відносної самостійності функціонування та відносної смислової і граматичної завершеності, безперечно, відсутні як у головному, так і в підрядному реченні. Справді, якщо взяти два структурно відмінних речення: *Робота буде виконана ввечері* і *Робота буде виконана, коли настане вечір*, – то їх найбільш загальна смислова і комунікативна функція, при всій їх структурній відмінності, виявляється однаковою, а простий член першого речення *ввечері* в цьому відношенні цілком відповідає підрядному реченню другої конструкції – *коли настане вечір*. В обох реченнях виділені частини виступають в однаковій мірі функціонально несамостійними, подібно до того як обидва цілі речення, до складу яких ці частини входять, є в однаковій мірі відносно самостійними. Бувають, правда, випадки, коли словосполучення в формі підрядного речення виступає як цілком самостійне речення (наприклад, відповідь: *Коли настане вечір* на запитання: *Коли буде виконана робота?*). Ці випадки аналогічні вживанню другорядних членів речення в ролі самостійних речень і являють собою приклади звичайних неповних речень. Але самостійність неповних речень у формі підрядних саме тим і зумовлюється що вони виступають як представники цілих складнопідрядних речень, невисловлені частини яких говорящий і слухач мають на увазі.

Несамостійність підрядного речення знаходить свій прояв у його смисловій і граматичній неповноті при даній ситуації або в даному контексті. Найбільш виразно граматична несамостійність підрядного речення проявляється в підрядних сполучниках, які граматично підпорядковують усе підрядне речення головному. Щодо смислової неповноти підрядного речення, не властивої звичайному реченню при відповідній ситуації або відповідному контексті, то її легко помітити, відкинувши головне речення і залишивши незмінними умови ситуації чи контексту (пор. дефектне

речення: *Коли настане вечір*, – вимовлене з тією самою інтонацією, що й у повному реченні:

Ця робота буде закінчена, коли настане вечір, – і звернене до людини сторонньої, навіть у специфічній обстановці робочого приміщення і об'єктів праці).

Таким чином, у підрядному реченні виявляється відсутньою одна з основних ознак усякого речення – відносна функціональна самостійність, яка проявлялася б у відносній смисловій і граматичній завершеності речення. Але, може, ця ознака, відсутня в підрядному реченні, властива все-таки головному реченню? Таке припущення означало б, що підрядне речення є зовсім необов'язковою частиною складнопідрядного, що головне речення, як нібито відносно самостійне і завершене в смислового і граматичного відношенні, могло б при тій самій ситуації або в тому самому контексті виконувати функції цілого складнопідрядного речення і без підрядного. Досить зробити цей висновок, щоб переконатися в хибності самого припущення. Не говорячи вже про зовнішні показники граматичної і смислової несамостійності головного речення (наявність у ньому – правда, необов'язкова – сполучно-вказівних слів, інтонація незакінченості, смислова недоречність його при даній ситуації чи в контексті без підрядного речення і т. п.), самий факт несамостійності і неповноти підрядного речення як однієї частини єдиного складнопідрядного речення свідчить про несамостійність і неповноту також і головного речення як другої частини того самого єдиного речення <...>.

Ознака співвіднесеності основного змісту речення з дійсністю виступає в окремих частинах складнопідрядного речення – головному і підрядному реченні – в такому вигляді, який ще раз свідчить про неналежність цих окремих частин до звичайної загальної категорії речення. Так, основні зовнішньосинтаксичні значення всякого речення в українській мові – категорії модальності і часу – в основному закріпилися в морфологічних формах дієслова, яке, будучи наявним у реченні, завжди виступає в складі граматичного центра речення (як головного, так і підрядного), і тому ці значення не можуть бути зосереджені виключно в головному граматичному центрі складнопідрядного речення. Незважаючи на це, вони часто виступають у підрядних реченнях

у таких видозмінах, які не створюють прямої і безпосередньої віднесеності самого підрядного речення до дійсності, а спрямовують цю віднесеність через граматичний центр головного речення. Так, наприклад, у реченні *Я думав, що він спить* значення часу підрядного речення, в якому говориться про минулу дію (наприклад, позавчорашню), вказує не на безпосередню віднесеність висловленого в підрядному реченні основного змісту до минулого моменту дійсності, який відображається в цьому змісті (тобто не говориться просто: ... *що він спав*, – хоч така форма у даному разі теж можлива), а пов'язує цей зміст із змістом головного речення, як одночасним йому, і лише через граматичний центр головного речення зміст підрядного відноситься до минулого моменту дійсності. Так само в непрямому питанні зникає модальна категорія питальності, яка компенсується категорією наказовості чи розповідності в головному реченні (наприклад, *Скажи мені, хто це зробив*, – або: *Я хочу знати, хто це зробив* і т. п.). Непряма, не безпосередня віднесеність до дійсності спостерігається іноді і в головному реченні; так, у складнопідрядному з підрядним умовним зовнішньосинтаксичні значення модальності вказують не на безпосередній зв'язок цілого змісту складнопідрядного речення з дійсністю через граматичний центр головного речення, а на опосередкованість цього зв'язку зовнішньосинтаксичними значеннями підрядного речення. В різних мовах усі ці відношення мають свої особливості, але сукупність цих особливостей, як у різних мовах, так і в одній, окремо взятій мові, говорить, що й з цієї точки зору ні підрядне, ні головне речення в складнопідрядному не можуть бути поставлені на одну дошку з звичайним самостійним реченням – простим чи складнопідрядним.

Таким чином, слід визнати правильним те положення, що складнопідрядне речення являє собою єдину і відносно самостійну синтаксичну конструкцію, яка має всі ті визначальні ознаки, що характеризують і речення взагалі (в першу чергу – просте). При цьому в своїй граматичній будові воно проявляє деякі часткові відмінності, що дозволяють розглядати його як окремий структурний тип єдиної категорії речення. В зв'язку з цим головні і підрядні речення, що є частинами складнопідрядного речення,

виступають як несамостійні і несамодостатні синтаксичні конструкції, що не можуть бути підведені під єдину загальну категорію речення, незважаючи на те, що їм властиві деякі з обов'язкових основних ознак усякого речення (напр., постійна наявність граматичного центра в кожному з них, часто безпосередня віднесеність їх основного змісту до дійсності).

Такий висновок, звичайно, не означає, нібито в зв'язку з цим треба відмовитися й від термінів "підрядне речення" і "головне речення" і взагалі від називання "реченнями" складових частин складнопідрядного речення. Справа, звичайно, не в терміні, який дуже глибоко ввійшов у загальний вжиток і який, до того ж, має деякі, хоч і незначні, підстави (наявність у граматичній будові цих конструкцій деяких ознак, властивих і реченню), а в тому, як розуміється природа відповідних синтаксичних конструкцій. Крім того, терміни "головне речення" і "підрядне речення" мають у своєму складі уточнення, які дають змогу послідовно розмежовувати значення цих термінів і значення терміну "речення". Щодо більш загального терміну, який би, з одного боку, охоплював значення обох термінів – "головне речення" і "підрядне речення", – а з другого відмежовував позначувані ним синтаксичні явища від речень у точному розумінні слова, то найбільш вдалим здається вживаний з таким значенням І.Г. Чередниченком термін "часткове речення"¹.

Про принципи класифікації складнопідрядних речень

Більшість авторів, які надрукували свої дискусійні статті, висловлюють незадоволення традиційною класифікацією складнопідрядних речень, застосовуваною тепер у школах, і пропонують нові принципи класифікації. В основу цих нових принципів кладеться або смислова (логічна) будова складнопідрядного речення (М.С. Поспелов, частково Є.В. Кротевич), або ті чи інші формальні особливості синтаксичної будови складнопідрядного речення (Є.В. Кротевич, І.Г. Чередниченко). За збереження в основному традиційної класифікації висловився в ході дискусії тільки доц. О.Н. Савченко.

Що ж протиставлять автори дискусійних статей принципам традиційної класифікації складнопідрядних речень?

¹ Українська мова в школі. – 1952. – № 4. – С. 23 і далі.

Доц. М.С. Поспелов поділяє всі складнопідрядні речення на дві основні групи залежно від їх одночленної чи двочленної смислової будови, тобто залежно від того, чи виражають вони одне судження, чи два тісно пов'язані між собою судження¹. Не можна сказати, щоб покладені в основу такого поділу смислові моменти зовсім не мали нічого спільного з граматикою чи лінгвістичним підходом до речення взагалі. Смислові відмінності, які має на увазі М.С. Поспелов, знаходять свій зовнішній вираз насамперед у ритмомелодичній будові речення, яка нерозривно пов'язується з порядком слів і цілих словесних груп у реченні та з синтагматичним членуванням речення. Але треба врахувати, що ця смислова сторона так чи інакше проявляється у всякому реченні і тому зовсім не становить тих ознак, за якими складнопідрядні речення відрізняються від інших типів речень. Адже цілком тотожні з відзначеними М.С. Поспеловим у складнопідрядних реченнях дві смислові групи мають місце і в реченнях складносурядних. Так, більшість складносурядних речень, пов'язаних розділовим зв'язком, значна частина речень, пов'язаних протиставним зв'язком, і ряд інших сурядних конструкцій виявляє всі ті ознаки, які М.С. Поспелов констатує в своїй групі складнопідрядних "одночленних"; пор.: *Він повернувся, коли вже всі спали* (приклад М.С. Поспелова) і вимовлене з тією самою інтонацією: *Він повернувся, але вже всі спали* і т. н. З другого боку, важко сказати, чим відрізняється в цьому плані смислова будова такого "дwochленного", за М.С. Поспеловим, складнопідрядного речення, як *Обе девицы надели желтые шляпки и красные башмаки, что бывало у них только в торжественные случаи*, від смислової будови простого поширеного речення: *Обе девицы надели желтые шляпки и красные башмаки, подчеркивая этим своим нарядом торжественность случая*. Таким чином, на дві встановлені М.С. Поспеловим групи ділиться не тільки ряд складнопідрядних речень (далеко не всі, як це думає автор даної класифікації, забуваючи, наприклад, речення з кількома підрядними), а й ряд простих і

¹ Вопросы синтаксиса современного русского языка. – 1950. – С. 329 і далі; Українська мова в школі. – 1953. – № 1. – С. 24–25.

складносурядних речень, в зв'язку з чим при послідовному проведенні такої класифікації треба було б об'єднати в кожній з обох груп разом із складнопідрядними також прості і складносурядні речення.

Взяті М.С. Поспеловим до уваги смислові ознаки речення мають так мало спільного з власне граматичною структурою речення у вужчому розумінні, що в цілому ряді граматичних видів складнопідрядних речень (причинних, наслідкових, часових, умовних і т. п.) М.С. Поспелов сам змушений констатувати можливість обох типів смислової будови¹. Можна сказати більше: одне й те саме речення без будь-яких змін у своєму складі може виступати в різних умовах ситуації або контексту і як "одночленне" і як "двочленне". Пор. вимову наступного речення з пониженням інтонації під кінець першого часткового (головного) речення, яке виступає в такому разі як до певної міри закінчене в смисловому відношенні: *Яне приніс тобі книжки, бо брат узяв її з собою*, – і вимову того самого речення з підвищенням інтонації під кінець головного речення, яке звучить при такій вимові лише як незакінчена смислова частина цілого складнопідрядного речення.

Відзначені моменти в достатній мірі свідчать про відсутність будь-якого безпосереднього зв'язку між тією смисловою стороною речення, яку М.С. Поспелов кладе в основу своєї класифікації, і власне граматичними у вузькому розумінні відмінностями складнопідрядних речень, як вони виявляються насамперед в особливостях синтаксичного зв'язку підрядних речень з головним. А тому смислові моменти, взяті до уваги М.С. Поспеловим, що, звичайно, заслуговують самі по собі на ґрунтовне дослідження в синтаксисі, не можуть бути покладені в основу граматичної класифікації складнопідрядних речень, яка повинна базуватись на більш виразних і очевидних, твердо усталених в даній мові граматичних моментах.

Сказане про класифікацію складнопідрядних речень, запропоновану М.С. Поспеловим, стосується майже в такій самій мірі і до класифікації Є.В. Кротевича. Покладений в основу цієї класифікації принцип обов'язковості чи необов'язковості підрядного речення з точки зору головного по своїй суті мало чим відрізняється від принципу смислової підпорядкованості одного часткового речення іншому чи їх смислової взаємозалежності,

¹ Вопросы синтаксиса современного русского языка. – 1950. – С. 329–330.

тобто "одночленності" чи "двочленності" всього складнопідрядного речення. Щодо наявності сполучно-вказівних слів у головному реченні як ознаки одного з виділюваних у класифікації Є. В. Кротеви́ча структурних типів складнопідрядних речень, то ця ознака не може бути визнана достатнім показником смислової неповноти головного речення (в багатьох випадках сполучно-вказівне слово може бути усунене без порушення смислових відношень між головним і підрядним реченнями). Разом з тим ця ознака не є і більш-менш визначальним моментом у цілому синтаксичному зв'язку підрядного речення з головним, бо при розгляді цього зв'язку має бути врахована насамперед основна синтаксична роль підрядного речення у відношенні до головного і до цілого складнопідрядного речення, а не ті формальні засоби, за допомогою яких ця роль здійснюється. Цим, звичайно, зовсім не заперечується важливість розрізнення таких формальних засобів у рамках кожної встановленої на основі визначальних ознак структурної групи речень.

Є. В. Кротеви́ч правильно підкреслює в своїй статті, що синтаксична роль підрядних речень залежить "в значній мірі" (краще було сказати "повністю") "від побудови складнопідрядного речення в цілому"¹. Але в своїй класифікації, замість того, щоб виходити з дійсно основних моментів синтаксичної будови складнопідрядних речень, Є. В. Кротеви́ч узяв до уваги лише деякі побічні і другорядні, здебільшого факультативні, граматичні моменти.

Фактично мало чим відрізняється від класифікації Є. В. Кротеви́ча і класифікація І. Г. Чередниченка, який враховує в своєму поділі насамперед те, з чим пов'язується синтаксично підрядне речення. На основі цього принципу І. Г. Чередниченко так само виділяє в окрему групу підрядні речення, які пов'язуються зі сполучно-вказівними словами головного речення, а відповідно до цього виділяє й іншу групу – так званих "причлених" підрядних, серед яких розрізняє підрядні "присубстантивні", "приаде́ктивні" і т. п. Такий не цілком послідовний поділ (не враховуються, наприклад, підрядні, які пов'язуються з числівниками) навряд чи може мати якесь практичне значення, тим більше, що всередині кожної з цих двох груп доводиться констатувати паралельно майже однакові синтаксичні види підрядних речень (підметові,

¹ Українська мова в школі. – 1952. – № 1. – С. 24.

присудкові, обставинні і т. д.). Серйозні сумніви викликає склад третьої структурної групи в класифікації І.Г. Чередниченка, куди автор відносить підрядні, що пов'язуються не з окремим членом головного, а з "змістом головного речення в цілому" (так, наприклад, сюди віднесені підрядні порівняльні, допустові і т. п.).

Справді наукова, отже й практично придатна класифікація складнопідрядних речень може бути встановлена, як це цілком правильно визнається більшістю учасників дискусії, лише в результаті врахування особливостей будови всього складнопідрядного речення в цілому. Але оскільки особливістю всякого складнопідрядного речення, як окремого різновиду речення взагалі, є наявність у його складі речень часткових – граматично головного і граматично підрядного, – то цілком очевидно, що граматична, класифікація складнопідрядних речень має враховувати насамперед ту синтаксичну роль, яку виконує підрядне, як частина всього складнопідрядного речення, по відношенню до головного, як носія основного граматичного центра речення. При класифікації членів простого речення береться за основу не смислова наголошеність чи взагалі смислова роль даного члена в реченні і навіть не спосіб граматичного зв'язку його з іншими членами в реченні (узгодження, керування безпосереднє чи прийменникове і т. п.), а насамперед його синтаксична роль як члена речення; так само й при класифікації підрядних речень має бути врахована насамперед їх синтаксична роль як складних членів цілого складнопідрядного речення. Такий підхід до складнопідрядного речення має за собою ще й велику педагогічну перевагу, бо він є послідовним і тому легко сприйманим перенесенням на складнопідрядне речення тих самих принципів синтаксичного аналізу, які застосовуються й до простого речення.

Таким чином, граматична класифікація складнопідрядних речень, по суті, зводиться до класифікації підрядних речень, усі види яких визначаються на основі їх синтаксичної ролі в цілому складнопідрядному реченні. Що ж до цілих складнопідрядних речень, то кожне з них може визначатися, насамперед, як "складнопідрядне з підрядним таким-то чи підрядними такими-то", причому у випадках з кількома частковими реченнями визначення могло б ураховувати й характер підпорядкування часткових

речень (супідрядність, різні ступені підрядності тощо). Інша класифікація буде взагалі неповною, якщо взяти до уваги численність складнопідрядних з двома і більше підрядними. Цього не помічають М.С. Поспелов і Є.В. Кротевич, які, намагаючись побудувати класифікацію складнопідрядних речень без урахування характеру підрядних, обмежуються тільки прикладами з двома частковими реченнями, в результаті чого їх класифікація виявляється ще й занадто вузькою і зовсім непридатною для великої кількості складнопідрядних, які мають у своєму складі три і більше часткових речення.

Виходячи з усього сказаного, найбільш доцільною, науково витриманою і практично корисною при вивченні мови слід вважати ту класифікацію, яка, хоч і має деякі хиби й неточності, застосовується зараз у школі. Зокрема, можна було б прийняти за основу такий перелік усіх видів підрядних речень (загальновідомі ілюстрації через відсутність місця не наводяться): 1) підметові; 2) присудкові; 3) додаткові; 4) означальні; 5) прикладкові; 6) обставинні, в тому числі: а) місця, б) часу, в) умови, г) причини, ґ) способу дії (порівняльні), д) уступки (допустові), е) наслідку; 7) узагальнено-означальні (або відносні) з різновидами підметовим, додатковим і обставинним; 8) взаємопідрядні.

З перерахованих тут 8 основних видів підрядних речень лише сьомий вид потребує деяких додаткових пояснень. Узагальнено-означальними можна було б назвати ті підрядні речення, які синтаксично пов'язуються не з окремим членом головного речення, а з цілим головним реченням. Але при цьому необхідно зробити два застереження. По-перше, до цього виду немає підстав відносити такі підрядні речення, як порівняльні, допустові і наслідкові¹, бо вони повністю вкладаються в категорію підрядних обставинних (обставинність при цьому розуміється, звичайно, як граматичний термін, а не як вираз загальнорозмовної мови). По-друге, синтаксична особливість узагальнено-означальних речень полягає в тому, що з їх точки зору зміст усього головного речення узагальнюється ніби в якусь уявну єдину лексичну одиницю, яка осмислюється здебільшого як субстантивна (рідше

¹ Пор. І.Г.Чередниченко, Українська мова в школі. –1952. – № 4. – С. 29.

як дієслівна) форма. Тому зміст усього головного речення відображається в підрядному реченні у вигляді відносного займенника *що* в різних відмінках і з різними прийменниками, значно рідше – у вигляді відносної групи *як це* тощо. Безпосередня особливість синтаксичного зв'язку узагальнено-означальних речень з головним полягає в тому, що, відносячись до головного речення як означення до означуваного, ці речення разом з тим кваліфікують головне речення або як свій підмет (*Він не вмів співати, що було дітям особливо смішно*), або як додаток (*Вінне вмів співати, про що всі вже знали; Він не вмів співати, чого ніхто й не підозривав*), або як обставину (*Він не вмів співати, через що його не приймали до драмгуртка; Він виявив артистичні здібності, після чого він був прийнятий до драмгуртка* і т. п.).

Щодо тих моментів, які в попередніх учасників дискусії виступають як основа пропонованих ними класифікацій складнопідрядних речень, то вони, безперечно, теж повинні бути враховані, але лише в рамках існуючої класифікації або як основа для додаткової класифікації речень у зовсім іншому, другорядному аспекті.

Українська мова в школі. – 1953. – № 2. – С. 25–35.

Вихованець І.Р

Проблема класифікації складнопідрядних речень

Здобутки і непослідовності теорії складного речення виявляються передусім у класифікаціях складнопідрядних речень. У сучасному українському мовознавстві якоюсь мірою співіснують дві класифікації цих одиниць: логіко-граматична¹, що ґрунтується на функціональній відповідності підрядних речень

¹ Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1996. – С. 202–205; Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 310–387; Украинская грамматика. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 316–364.

членам простого речення, і структурно-семантична класифікація¹, в основу якої покладено структурні й семантичні співвідношення між підрядною і головною частинами складнопідрядного речення. Нові підходи до розв'язання проблеми класифікації складнопідрядних речень мають ґрунтуватися на комплексному критерієві, що враховує формально-синтаксичну, семантико-синтаксичну і комунікативну організацію складнопідрядних конструкцій. У типологічному плані найпоказовішими є їхні формально-синтаксична і семантико-синтаксична класифікації.

Центральну ланку у вивченні формально-синтаксичної організації складнопідрядних речень становить вирізнення їхніх типів за характером підрядного зв'язку, з одного боку, і підпорядкованих цим типам менших синтаксичних угруповань – з другого. Відповідно до ознаки залежності підрядної частини від головної частини в цілому чи від опорного слова в головній частині складнопідрядні речення утворюють два типи: 1) неприслівні складнопідрядні речення, підрядна частина яких залежить від головної частини в цілому, напр.: *Після того як не стало батька, доля розлучила нас із Григорієм на п'ятнадцять років* (Григір Тютюнник); *Прощай же, радосте, бо я беру квиток, беру квиток на шпиль самої Туги!* (Л. Костенко); 2) прислівні складнопідрядні речення, підрядна частина яких підпорядковується опорному слову в головній частині, напр.: *Андрій чомусь вірив, що Ольга прийде по квіти* (В. Симоненко); *Не було, здається, жодної на Україні оселі, котрої не прикрашали б рушниками* (В. Скуратівський). Формально-граматичну специфіку складнопідрядних речень найвиразніше репрезентують неприслівні конструкції.

Неприслівні складнопідрядні речення відрізняються від прислівних наявністю неприслівного підрядного зв'язку, характерну ознаку якого становить його непередбачуваність. Непередбачуваний підрядний зв'язок неприслівних підрядних частин не залежить від граматичної природи головної частини, а отже, остання

¹ Шульжук К.Ф. Складне речення в українській мові. – К.: Рад. шк., 1989. – С. 27–42; Слинко І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – С. 424–597; Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – С. 359–373; Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1996. – С. 102–114.

не мотивує його. Цей підрядний зв'язок зумовлюють комунікативні потреби висловлення і відповідно до них семантико-синтаксичні відношення між підрядною і головною частинами. Неприслівні складнопідрядні речення у свою чергу членуються на два підтипи: а) власне прислівні складнопідрядні речення, у яких залежність підрядної частини від головної в цілому виражають семантичні підрядні сполучники типу *коли, бо, якщо, щоб, хоч* і сполучне слово *де*: *Коли вона сиділа на порозі і годувала немовля своє, З-за причілка мальованої хати Русявий місяць вийшов, як легінь* (Д. Павличко); *Якщо прийде дружба, то не думай її Розвести у веселошах бучних* (Леся Українка); б) прислівно кореляційні складнопідрядні речення, де залежність підрядної частини від головної в цілому передають анафоричні сполучні слова, семантично співвідносні з усім змістом головної частини: *Дівчина цмокнула старого в щоку, після чого обернулася до бійців, енергійно піднявши до гори стиснутий кулачок* (О. Гончар).

Прислівні складнопідрядні речення формуються за моделлю простого речення, оскільки їхні підрядні частини заступають відповідні члени речення. Їх, як і прислівні, варто розподілити на два підтипи: а) прислівні валентно-поєднані складнопідрядні речення, у яких обов'язкову наявність підрядної частини (або її вихідного еквівалента) зумовлює семантико-синтаксична валентність опорного слова (у найтиповіших виявах – дієслова) головної частини, напр.: *А згодом я переконався, що дід казав правду* (Григор Тютюнник); *Спинюся я і довго буду слухать, як бродить серпень по землі моїй* (Л. Костенко); б) прислівні невалентно-поєднані складнопідрядні речення, де наявність підрядної частини спричинюють граматичні особливості опорного слова (іменника) головної частини, напр.: *Його збентеженість помітили навіть сусідські хлопчики, які щовечора щибетали на подвір'ї* (В. Симоненко); *В майбутньому плоди зберуть багаті із дерева, що нині зацвіло* (Д. Павличко). Характерно, що репрезентативну формальну ознаку складнопідрядних прислівних валентно-поєднаних і невалентно-поєднаних речень становить передбачуваність підрядного зв'язку. Передбачуваний підрядний зв'язок цих конструкцій буває обов'язковим (у прислівних валентно-поєднаних складнопідрядних реченнях) і необов'язковим (у прислівних

невалентно-поєднаних складнопідрядних реченнях). До особливостей українського складнопідрядного речення належить і те, що тільки передбачуваний обов'язковий (валентний) підрядний зв'язок реалізується за допомогою сполучників і безсполучниково, тобто цей різновид підрядного зв'язку буває сполучниковим і безсполучниковим. Обов'язкова валентність опорних дієслів мовлення, думки, сприймання тощо в головній частині цих складнопідрядних речень є показником підрядного сполучникового чи безсполучникового зв'язку. Сполучниковий і безсполучниковий зв'язки утворюють в обмеженій сфері функціонування (за валентного поєднання підрядної частини з опорним словом головної частини) два варіанти складнопідрядних речень, пор.: *Та либо вірити, що знов земля цвістиме і новий цвіт зачне* (М. Рильський); *Вірю: з каменя б'є джерело* (А. Малишко). Специфічний різновид невалентно-поєднаних прислівних складнопідрядних речень утворюють прислівно-кореляційні складнопідрядні речення зі співвідносними опорними анафоричними словами (*той, такий, так, там, туди* і под.) у головній частині й анафоричними сполучними словами (*хто, який, як, де, куди* та ін.) чи підрядними сполучниками в підрядній частині, напр.: *Спасибі ж тим, хто дарує нам щастя добрих спогадів* (Григорій Тютюнник); *Де в бронзі треба деспота облити, там генії зникають, як етруски* (Л. Костенко). Подальший розподіл прислівних складнопідрядних речень можна будувати з урахуванням частиномовної належності опорного слова головної частини.

Семантико-синтаксична класифікація складнопідрядних речень ґрунтується на семантико-синтаксичних відношеннях між підрядною і головною частинами. За характером семантико-синтаксичних відношень (на найвищому ступені узагальнення) між підрядною і головною частинами виділяємо такі семантико-синтаксичні типи складнопідрядних речень;

1) адвербіальні складнопідрядні речення; 2) атрибутивні складнопідрядні речення, 3) субстанціальні (пов'язані з вираженням предметності) складнопідрядні речення; 4) ототожнювальні складнопідрядні речення; 5) супровідно-поширювальні складнопідрядні речення. Семантико-синтаксичний тип звичайно охоплює відповідну кількість підтипів.

Найпродуктивніший і найпоказовіший для складнопідрядних речень адвербіальний тип має такі семантико-синтаксичні підтипи: а) часові складнопідрядні речення (сполучники *коли, як, доки, перш ніж, перед тим як, до того як* та ін.): *Коли я погляд свій на небо зводжу, – Нових зірок на ньому не шукаю* (Леся Українка); б) причинові складнопідрядні речення (сполучники *бо, тому що, через те що* та под.): *Прозрінь не бійся, бо вони як ліки* (Л. Костенко); в) наслідкові складнопідрядні речення (сполучник *так що*): *Хлопці вийшли до села з заходу, так що тепер їм не було чого боятись* (Г. Тютюнник); г) складнопідрядні речення мети (сполучники *щоб, аби, для того щоб*): *Край починається і в муці твердне, Щоб завтра заряхтіти кришталем* (В. Стус); г) умовні складнопідрядні речення (сполучники *якщо, коли, якби, коли б* та ін.): *І якщо впадеш ти на чужому полі, Прийдуть з України верби і тополи, Стануть над тобою, листям затріпочуть, Тугою прощання душу залоскочуть* (В. Симоненко); д) допустові складнопідрядні речення (сполучники *хоч, дарма що* і под.): *Дика рожка Ще квітне, хоч на долах – вже жива* (Є. Маланюк); е) порівняльні складнопідрядні речення (сполучники *як, мов, мовби, немов, наче, ніби* та ін.): *Моєму серцю снишся ти, як морю сняться урагани* (Л. Костенко); є) складнопідрядні речення місця (сполучне слово *де*): *Де громи гриміли Смертю огняною, Зливи прошуміли сивою стіною* (А. Малишко); ж) складнопідрядні речення відповідності (сполучник *що – то* та ін.): *Що більший самолюб і фарисей, То більше прагне шани від людей* (Д. Павличко). Адвербіальні підтипи складнопідрядних речень нерідко членуються на семантико-синтаксичні варіанти. Наприклад, з-поміж умовних складнопідрядних речень вирізняють семантичні варіанти реальної та ірреальної умови, пор.: *Як мовчанням душу уяремлю, то який же в біса я поет!?* (Л. Костенко); *Якби кайдани перегризти, То гриз потроху б* (Т. Шевченко).

Атрибутивний тип складнопідрядних речень охоплює приіменникові конструкції з підрядним зв'язком невалентного характеру. Підрядний зв'язок у таких реченнях передбачуваний у формальному плані граматичними особливостями іменника як частини мови, але не обов'язковий. Підрядні частини цих речень вказують на ознаку предмета і підпорядковуються опорному

іменникові головної частини за допомогою сполучних слів (*який, котрий, чий, що* та ін.) і сполучників (*що, щоб, мов, немов* і под.): *Ти н'єш із чистої криниці, яку ми щирістю зовем* (М. Рильський); *На троянду, що її Чубенко тримав у руці, падали відблиски заграви* (Ю. Яновський).

Субстанціональний (пов'язаний з вираженням значення предметності) тип складнопідрядних речень стосується конструкцій, зумовлених лексичним значенням і семантико-синтаксичною валентністю предиката. Вирізнимо тут семантико-синтаксичні підтипи валентно-поєднаних складнопідрядних речень: а) з'ясувально-об'єктні придієслівні складнопідрядні речення, підрядні частини яких здебільшого підпорядковуються дієслівним предикатам мовлення, думки, сприймання тощо у головній частині, а також їхнім еквівалентам – предикативним прикметникам та іншим предикативним словам, напр.: *Ти знаєш, що ти – людина* (В. Симоненко); *Щоб себе беріг, Він наказав мені* (М. Рильський); *Певен я, що всім дорогу вповні Дівчина рум'яна перейшла* (М. Рильський); *Не знаю, хто ти, де живеш, кого милуєш і голу биши* (Л. Костенко). Іноді у з'ясувально-об'єктних складнопідрядних реченнях функціонують як опорні слова віддієслівні та співвідносні з дієсловами іменники, які зберігають об'єктну валентність вихідних одиниць і надають підрядним частинам відтінку атрибутивності (об'єктно-атрибутивного значення), напр.: *Він мав не тільки муку, але й гордість, і віру, що краса повинна єднатися тільки з красою* (М. Стельмах). Підрядні з'ясувально-об'єктні частини поєднуються з опорним словом головної частини за допомогою асемантичного сполучника *що* (найчастіше), сполучників *щоб, мов, немов* і под., сполучних слів *хто, що, який, чий, де* та ін.; б) порівняльно-об'єктні прикомпаративні складнопідрядні речення, підрядні частини яких поєднуються з опорним словом (формами вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників) головної частини за допомогою сполучника *ніж* (*аніж*), рідше – *як*, напр.: *Нічого нема страшнішого, ніж бачити стару людину в риданні* (О. Гончар); в) локативні придієслівні складнопідрядні речення, підрядні частини яких поєднуються з опорним дієсловом за допомогою сполучних слів *де, куди, звідки*, напр.: *Палац стоїть, де ріка повертає праворуч; Порожній човен*

загойдався на хвилях і поплив собі, куди хотів (Б. Харчук). Локативні складнопідрядні речення членуються на семантико-синтаксичний варіант власне-місця при дієсловах місцеперебування (*бути, перебувати, стояти, сидіти* та ін.) і варіант напрямку руху при дієсловах руху.

Ототожнювальні складнопідрядні речення являють собою такі конструкції (прислівно-кореляційні складнопідрядні речення), в яких підрядна частина залежить від співвідносного займенникового слова головної частини і поєднується з ним за допомогою семантично однорідних сполучних займенникових слів, рідше – сполучників. Ці речення охоплюють такі підтипи: а) субстанціально-ототожнювальні складнопідрядні речення (зі значенням предметності), напр.: *Але тим, хто служить правді й миру, простягай, народе, руку щирю* (М. Рильський); б) атрибутивно-ототожнювальні складнопідрядні речення, напр.: *Тому такий в моїй печалі зміст, який лиш людство зрозуміти може* (М. Рильський); *Власним щастям можна вбити душу так, як не вб'є її спільне горе* (Л. Первомайський); в) локативно-ототожнювальні складнопідрядні речення, напр.: *Де в бронзі треба деспота одлити, там генії зникають, як етруски* (Л. Костенко); г) темпорально-ототожнювальні складнопідрядні речення, напр.: *Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе* (В. Симоненко).

Супровідно-поширювальні складнопідрядні речення є з формально-синтаксичного боку неприслівно-кореляційними структурами, а з семантико-синтаксичного – підрядні частини містять додаткові повідомлення з приводу висловленого в головній частині, а також сполучне слово (анафоричний елемент), яке значеннєве співвідноситься з усім змістом головної частини, переносючи цей зміст до підрядної частини, напр.: *Козаки відповідали дружним реготом, що ще дужче драгувало шляхту* (П. Панч).

Окрему групу формують складні речення, одна з предикативних частин яких стоїть у позиції підмета: *Хто грає так, ненавидить не може* (Леся Українка); *Якби тиранам снилося, що вони раби?* (Г. Тарасюк). З формально-синтаксичного боку, тобто за наявністю предикативного зв'язку між предикативною частиною в позиції підмета і присудком іншої предикативної частини, ці речення перебувають поза сукупністю складнопідрядних

речень¹. Проте з семантико-синтаксичного боку (за вербоцентричною теорією речення) семантико-синтаксична валентність предиката поширюється і на суб'єктну реченнєву позицію. З цього погляду такі складні речення становлять периферію складнопідрядного речення, оскільки у формально-синтаксичному плані вони стосуються не підрядного, а предикативного (двобічного, взаємозалежного) зв'язку, а у семантико-синтаксичному плані вказують на залежність суб'єктної реченнєвої (у формі вихідного простого речення) частини від предиката іншої реченнєвої частини.

Розглянуті класифікації, що ґрунтуються на формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних особливостях складнопідрядних речень, назвемо функціональними (з двома різновидами – формально-синтаксичним і семантико-синтаксичним).

Лінгвістичні студії. – Донецьк., 2000. – Вип. 6.– С. 8–11.

Медушевський А.П.

Структурно-семантична класифікація складнопідрядних речень

У сучасних наукових працях, підручниках і посібниках з мови користуються двома класифікаціями складнопідрядних речень: традиційною логіко-граматичною і порівняно новою структурно-семантичною.

Учення про складне речення, побудоване на структурно-семантичному принципі, містить поділ складнопідрядних речень на одночленні й двочленні, окремо розглядаються речення займенниково-співвідносні, в обставинних реченнях виділяються складнопідрядні з приєднувальними і з'ясувальними підрядними частинами. За шкільною програмою цей матеріал не вивчається

¹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 51; Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – С. 345–347.

з такою повнотою, але основні принципи структурно-семантичної класифікації зберігаються.

Теоретичною основою викладання теми "Складне речення" в школі за новим виданням підручника¹, що відповідає новій програмі, є сучасне вчення про складне речення, побудоване на структурно-семантичному принципі, розробленому в працях М.С. Пospelова та інших лінгвістів.

Виходячи з того, що складнопідрядне речення з погляду змісту й синтаксичної структури є єдиним цілим, при структурно-семантичній класифікації не користуються термінами "головне речення", "підрядне речення". Замість них вживають терміни "головна частина" і "підрядна частина". При розгляді складнопідрядних речень ураховується: а) до чого саме в головній відноситься підрядна частина, б) за допомогою яких формально-граматичних засобів вона поєднується з головною і в) які смислові відношення існують між частинами складнопідрядного речення.

При загальній характеристиці складнопідрядного речення наголошується на тому, що підрядна частина в цих конструкціях пов'язується з головною сполучниками підрядності або сполучними словами.

Вивчаючи параграф про зв'язок підрядної частини з головною, потрібно показати, чим сполучники підрядності відрізняються від сполучних слів. Сполучники підрядності мають якесь значення, що дає підстави поділяти їх на групи. Відомо, що сполучники підрядності поділяються на причинові (*бо, через те що, тому що*), часові (*щойно, ледве, скоро, після того як*), умовні (*якщо, якби, як тільки*), мети (*щоб, для того щоб, аби*), порівняльні (*мов, немов, начебто*), допустові (*хоч, нехай, дарма що*), наслідкові (*так що*).

Сполучники підрядності членами речення не виступають. Сполучні ж слова, якими у реченні бувають відносні займенники (*хто, що, який, котрий, чий*) і прислівники, співвідносні з займенниками (*де, куди, коли, як*), виступають членами речення і одночасно служать для з'єднання підрядної частини складнопідрядного речення з головною.

¹ Медушевський А.П. Українська мова, 8 клас. – К.: Радянська школа, 1974.

Отже, сполучні слова належать до слів повнозначних, а сполучники підрядності – до слів службових. Лише окремі сполучні слова (*коли, що, чим, як*) у різних контекстах можуть виконувати роль сполучника.

Уважне вивчення сполучних слів, що відповідають у реченні на питання, і семантичних груп сполучників підрядності, що на питання не відповідають, готує основу до сприймання принципу класифікації складнопідрядних речень, поділу їх на групи.

Першою такою групою (у шкільному підручнику вона не позначена спеціальною назвою) є складнопідрядні речення, що мають у головній частині співвідносне слово, до якого відноситься підрядна. Це співвідносне слово в одних складнопідрядних реченнях є обов'язковим (наприклад: "Тільки *той* життя достойн, хто кохає рідний край" (В. Сосюра), в інших – факультативним, необов'язковим ("Чи є в світі *така* сила, щоб змагатись з нами сміла?" (Нар. творчість)).

Відносні займенники і прислівники підрядних частин стосуються відповідних їм, тобто співвідносних з ними, вказівних слів (*той, та, те, ті; там, туди, тоді*). Вказівне слово є членом головної частини, сполучне – підрядної.

У всіх випадках синтаксична функція підрядної частини визначається синтаксичною функцією вказівного слова. До вказівних слів головної частини можуть відноситись не лише сполучні слова, а й сполучники підрядності: *такий (щоб); такий (ніби)*.

Тому виникає потреба відрізнити поєднання вказівного слова з сполучним (*той – хто, того – кого, тоді – коли, там – де*) від складених сполучників підрядності (*тому що, в міру того як, замість того щоб*).

Складені сполучники, якщо підрядна частина стоїть після головної, можуть поділитися паузою на свої складові компоненти, один з яких належатиме до головної частини, а інший – до підрядної. Наприклад: "Виконання такого значного обсягу будівництва стало можливим тому, що за останні роки були створені необхідні умови для зміцнення будівельної індустрії" (З газ.).

Але паузу, залежно від змісту речення, можна зробити і перед складеним сполучником у цілому. За всіх умов компоненти складених сполучників членами речення не виступають.

При загальній характеристиці складнопідрядних речень підкреслюється, що всі вони поділяються на дві групи: а) складнопідрядні речення, в яких підрядна частина пояснює слово в головній, і б) складнопідрядні речення, в яких підрядна частина пояснює головне в цілому.

До першої групи належать означальні, з'ясувальні й окремі різновиди обставинних речень (складнопідрядні з підрядними частинами місця і часу); до другої – обставинні складнопідрядні речення з підрядною частиною, що вказує на мету, умову, причину, допуст, порівняння та наслідок дії головної частини.

У складнопідрядних означальних реченнях підрядна частина пояснює якийсь член головної, виражений іменником чи іншими частинами мови, вжитими у значенні іменника, наприклад:

"Вінчає слава нашу зброю, яка звелась над чорною ордою" (М. Бажан). "Він працював в одному з колективів тих учених, котрих іменують нині космонавтами" (Я. Гримайло). "Синьоокий, що зустрів нас на узліссі, був командиром партизанської розвідки". "Відібрані в авіацію, що трималися окремо, уже почували себе космонавтами".

Підрядні частини, що відносяться до члена речення, вираженого іменником чи словом, вжитим у значенні іменника, відповідають на питання який? чий? котрий? і здебільшого виступають розгорнутим означенням.

Ця синтаксична функція підрядної частини не залежить від синтаксичної функції іменника в головній частині, якому підпорядкована підрядна (іменник у головній частині може виступати підметом, присудком, додатком, обставиною, а залежна від нього частина у всіх цих випадках виступатиме означальною).

Іноді при означуваному підрядною частиною іменнику є вказівне слово-означення, що виділяє його з-поміж інших подібних. Наприклад: "Добре *тому* ковалеві, що на обидві руки кує" (нар. творчість).

Відомо, що предметного значення у контексті можуть набувати і займенники. Отже, до цієї групи складнопідрядних речень належатимуть і такі складнопідрядні конструкції, у яких підрядна частина пояснюватиме член головної, виражений займенником, ужитим з предметним значенням, наприклад: "Такі близькі тепер ви, що в далекій стороні, в боях біля гори Душак зорю несли, як правди

знак" (О. Ющенко). "Щасливий той, хто має ласку й дім" (А. Малишко). "Шовкун знав усе, що цікавило дівчину" (О. Гончар).

У цих конструкціях підрядна частина відповідає на відмінкове питання і її синтаксична функція зумовлюється синтаксичною функцією пояснюваного займенника. При підметі *ви* підрядна частина відповідає на питання *х т о?*, при підметі *той* підрядна частина теж відповідає на питання *х т о?*, при додатковій *усе* підрядна частина відповідає на питання *щ о?*

У зв'язку з цим означальні підрядні речення мають два різновиди: власне означальні і займенниково-означальні.

Підрядна частина в займенниково-означальних реченнях відноситься до підмета чи додатка головної, виражених займенником, і може стояти як після головної, так і перед нею, наприклад: "Той, хто болю глибину збагне, той збагне і радість в повній мірі" (Л. Дмитерко); "Що минуло, те вже не повернеться" (Леся Українка).

До займенниково-означальних речень відносять також і складнопідрядні речення з підрядною частиною, яка залежить від присудка головної, вираженої займенником, наприклад: "Вітер такий, що з ніг валить"; "Мій товариш не такий, щоб його можна було випередити на кросі".

Підрядні частини в таких складнопідрядних реченнях відповідають на питання *який? хто він такий? що він таке?*

Таким чином, структурною особливістю складнопідрядних означальних речень є те, що підрядна частина в них пояснює член головної, виражений іменником чи іншими частинами мови, вжитими в значенні іменника.

За синтаксичною функцією і способом приєднання підрядних частин до головних ці конструкції бувають різними. Названі вони означальними за найбільшою кількісною групою складнопідрядних, в яких підрядна частина виступає розгорнутим означенням при слові головної, вжитому з предметним значенням.

До з'ясувальних складнопідрядних речень належать такі, в яких підрядна частина роз'яснює зміст якогось із членів головної. Підрядна частина в цих реченнях відповідає на відмінкові питання і з'єднується з головною сполучним словом або сполучником підрядності, наприклад: "Ніколи в бурі не загине" (хто?), хто Прометея має дух" (В. Сосюра). "Їдеш день, їдеш два – не вгадати

(чого?), де дорозі кінець степовій" (М. Нагнибіда). "Ти б не хотів (чого?), щоб день уже скінчився?" (Леся Українка).

Характерною структурною особливістю з'ясувальних речень є те, що в них у головній частині немає вказівного займенника – співвідносного слова. Пор.: "Благословен, хто може краплю болю з чола гарячого пораненого зняти" (П. Воронько) – "Благословен той, хто може краплю болю з чола гарячого в пораненого зняти".

Складнопідрядні зі співвідносними словами (займенниками) у головній частині належатимуть до речень займенниково-означальних, а не до з'ясувальних.

У зв'язку з відсутністю у шкільній класифікації складнопідрядних речень групи займенниково-співвідносної, в обставинних підрядних реченнях розглядаються як конструкції зі співвідносними словами, так і без співвідносних слів, наприклад: "Де трактор ходить, там золота пшениця родить" (нар. тв.). "Де був колись бір, стало велике село Бірки" (Панас Мирний).

У складнопідрядних з підрядними обставинними виділені підрядні частини місця, часу, способу дії, мети, причини, умовні, допустові й наслідкові.

Що позитивного в структурно-семантичній класифікації? Вона полегшила диференціацію підрядних необставинних, оскільки замість чотирьох типів – підметових, присудкових, означальних і додаткових – учні розрізнятимуть тепер тільки два типи: з'ясувальні та означальні. Не стало труднощів, які були пов'язані з розмежуванням дуже близьких за значенням підрядних додаткових від підметових; обидва розглядаються тепер як з'ясувальні¹.

Звичайно, в структурно-семантичній класифікації є певні недоліки; очевидно, вони з часом будуть усунені. Зокрема, нам здається, що складнопідрядні речення з підрядними частинами, які відносяться до членів речення, виражених словами *думка, згадка, мрія, надія*, тобто іменниками, слід було б розглядати в групі означальних, щоб зняти питання про те, коли їх вважати означальними, а коли – з'ясувальними. Адже при характеристиці займенниково-означальних речень зазначалось, що вони відпові-

¹ Федоров А.К. Трудные вопросы синтаксиса. – М.: Просвещение, 1972. – С. 190.

дають на питання відмінків, зокрема непрямих. На питання непрямих відмінків відповідають і підрядні частини, що відносяться до згаданої вище групи іменників.

Основні ознаки кожного з різновидів складнопідрядних речень при характеристиці цих конструкцій в логіко-граматичній і структурно-семантичній класифікаціях в основному збігаються. Тому немає потреби докладно їх характеризувати.

Глибоке вивчення вчителями нового для школи теоретичного матеріалу дасть змогу забезпечити добре засвоєння учнями курсу синтаксису, сприятиме піднесенню успішності з української мови.

Українська мова і література в школі. – 1974. – № 10. – С. 83–86.

Чередниченко І.Г.

Типи підрядності і принципи класифікації підрядних речень за їх функціями

Підрядністю речень називаємо такі синтаксичні відношення в парному, або бінарному, сполученні часткових речень, коли одне з них дістає внутрішню синтаксичну будову і функціональне значення, узалеженні від другого часткового речення і виражені засобами підрядного підпорядкування сполучними словами, сполучниками підрядності, лексико-синтаксичними засобами та інтонацією.

Залежно від того, яка частина головного речення синтаксично підпорядковує собі друге часткове речення, слід розрізняти три головних типи підрядності:

- I. Підрядність до окремих членів речення (причленна підрядність);
- II. Підрядність до цілого складу речення;
- III. Взаємопідрядність.

Причленна підрядність речень виникає при членах головного речення, які звичайно виражаються різними частинами мови. Як відомо, кожна частина мови має свої синтаксичні особливості. Так, членам речення, вираженим іменником, властиво підпорядковувати собі інші слова, які узгоджуються з іменником,

означально пояснюють його; прикметники в реченні можуть пояснюватися обставинно; дієслово як форма присудка сполучається з підметами, керує додатками, пояснюється обставинами і т. д. Ці властивості особливо чітко виявляються в іменниках, прикметниках, дієсловах, прислівниках, займенниках і позначаються на підрядному підпорядкуванні речень. Отже, характер причленної підрядності в цьому розумінні залежить від синтаксичних властивостей частин мови в ролі підрядно пояснюваних членів речення.

Підрядні речення, що пояснюють члени головного речення, виражені іменниками, можуть бути названі **присубстантивними**. Таким, наприклад, є підрядне в реченні: "Високо поросло розкішне дерево вгору, укриваючи холодком зелену *землю, на котрій, чіпляючись колосками за гілки, бує розкішна рослина*" (Панас Мирний).

Підрядні, що пояснюють прикметники, можуть бути названі **приад'єктивними**. Такі підрядні так само функціонують до дієприкметників, наприклад: "Другою рукою, умазаною в землі, бо тільки що полола, вона махала перед його очима і показувала на двері" (М. Коцюбинський).

Підрядні, що пояснюють дієслова в різних формах і функціях, називаються **придієслівними**. Приклади з такими підрядними: "Ти *не чуєш, як солов'ї весільним співом дзвонять?*" (Леся Українка). "Калина сама себе *хвалить, що з медом добра*" (Прислів'я).

Підрядні, якими пояснюються прислівникові члени головного речення, можна назвати **приадвербіальними**. Таким є підрядне в реченні: "*Тепер, коли* били вже тільки окремі батареї та міномети, всі почули рівномірний безперервний гул далеко на лівому фланзі" (О. Гончар).

Підрядні речення можуть функціонувати до займенникового члена головного речення. Такі підрядні можуть бути названі **призайменниковими**. Їх функції різноманітні, в залежності від синтаксичної ролі пояснюваних займенників та семантичних особливостей, коли ці займенники виступають:

а) в ролі формально-субстантивних членів головного речення; так звичайно вживаються особові займенники, до яких можуть функціонувати підрядні присубстантивні з особовим відтінком значення, наприклад: "В захваті дивилася з натовпу Вутанька на

свого Леоніда, щаслива й горда за *нього*, який належав зараз усім своєю мужністю, своїм розумом і навіть отими рідними, по-чайному розкритими бровами" (О. Гончар);

б) в ролі своєрідних підрядно-займенникових "зв'язок", до яких прилучаються і з якими функціонально зливаються при-займенникові підрядні, як у таких прикладах: "*Всі, хто* тільки міг, висипали з вагонів, захоплено вітаючи довгожданну, рідну землю" (О. Гончар); "*Більше було таких, що* прийдуть вдень чи надвечір, а вночі й зникають" (О. Копиленко); "*Там, де* за тиждень перед тим стигла пустельна тиша, всюди гомоніли колгоспники" (О. Ільченко);

в) в ролі підкресловально-наголошених формальних означень і обставин, реальний зміст або смислове призначення яких розкривається підрядними реченнями, як у таких прикладах: "Вільний час він витрачав на розгадування таємниць *тих сортів* скла, яких у нас тоді не вміли виробляти" (Ю. Шовкопляс); "Вітер став такий тугий, що його, здавалось, можна схопити рукою" (О. Копиленко); "Задні колеса *так міцно* засіли в густому багні рівчака, що ледве крутилися" (М. Руденко).

Підрядність до цілого складу головного речення властива тим підпорядкованим реченням, зміст яких в тому чи іншому відношенні узалежнюється змістом головного речення і синтаксична будова яких при цьому позначається показниками підрядного підпорядкування. До цього типу підрядності належить, наприклад, підрядне в такому реченні: "Світлиця з матового скла, з одкритою стелею, *так що* видно багато неба і зовсім не видно землі" (Леся Українка).

Взаємопідрядністю речень називаємо такі синтаксичні відношення в парному поєднанні часткових речень, при яких будова кожного з них взаємно синтаксично узалежнюється, як наприклад, в реченні: "*Тільки* сонце, заглянувши в наш холодний світ, заграло сліпучими відблесками на крижаних і снігових схилах, як миттю все перемінилося" (М. Погребецький).

Переходимо до розгляду цих типів підрядності та до характеристики підрядних речень.

1. Підрядні присубстантивні причленної підрядності.

Підрядні цього типу вживаються при субстантивних членах головного речення (головним чином, при іменниках) і своїм

змістом підрядно означають або доповнюють пояснюване слово у відповідності з синтаксичною роллю і семантикою цього члена. Тому що пояснюваний субстантивний член за своїми синтаксичними властивостями потребує від залежного речення насамперед означальної функції, то й підрядні, функціонуючи при субстантивному члені, сприймаються головним чином як підрядні означальні. Це до певної міри позначається й на доборі сполучних граматичних засобів, у першу чергу – відносних, або сполучних слів, які підкреслюють підрядно-означальну функцію підрядного і, при граматичній можливості, встановлюють з означуваним субстантивним членом зв'язок підрядного узгодження.

У результаті дослідження підрядних присубстантивних виявляється, що функції їх у сучасній українській мові досить різноманітні, як різноманітною є і їх синтаксична будова.

Присубстантивні означальні.

а) Підрядні зовнішнього узгодження. Найбільш яскраво означальна функція виявляється в підрядних, які сполучаються з головним за допомогою сполучних слів *який, котрий*. Особливість цих сполучних слів полягає в тому, що вони, в порядку неповного (точніше – підрядного) узгодження пов'язані з означуваним субстантивним членом головного речення, як це можна бачити і в таких прикладах: "*Будинки, в яких мешкали хлопці, стояли навпроти, через вулицю*" (О. Гончар); "*Після похмурої темної ночі, в котру не переставав хлюскати лапастий дощ, розливаючи великі річки-озера по землі, починало світати*" (Панас Мирний).

У реченнях цього типу сполучні слова двобічні в своєму синтаксичному зв'язку і функції: вони узгоджені в роді і числі (як означення) з субстантивними членами головного речення, яким підпорядковані, і в той же час у складі підрядного речення виступають як займенникові члени, своєрідні "заступники" означуваних субстантивних членів, від яких дістають і своє реальне значення. Ці сполучні слова в складі підрядних виконують функції членів речення, що властиві іменникам, – отже, з цього погляду, сполучні слова субстантивовані.

Сполучні слова *який, котрий* вказують на загально-означальну функцію підрядного речення, яка не ототожнюється з функцією означення простого речення: підрядно-означальне речення може супроводитися додатковим відтінком значення, або співзначенням.

Приклади: "Мимохіть просипалася в дитячому серці подяка і любов до цієї *людини* в незмінних блискотливих окулярах, *яка* з такою пристрастю розкривала перед школярами все нові й нові таємниці природи" (О. Донченко), – до загально-означальної функції підрядного приєднується співзначення причини; "Олег, протираючи кулаками вологі *очі*, *на які* стікали з волосся тоненькі струмочки води, дригав ногами над головою батька і радісно верещав" (М. Руденко), – також зі співзначенням причини; "*Бузина*, котру так не любив старий князь і велів з корінням викорчувати, де й набралась – висока та розкішна поросла" (Панас Мирний), – зі співзначенням допустовості. Можуть бути також і інші співзначення.

У сучасній українській мові сполучне слово *який* вживається частіше, ніж *котрий*, вказуючи на загальноозначальну функцію підрядного. Проте в окремих випадках *який* може вносити і специфічні відтінки в значення підрядного. Так, в підрядних, які функціонують при субстантивному члені, що має означення, виражені якісними прикметниками, сполучне слово *який* може вказувати на підкреслення якісної ознаки підрядно-пояснюваного слова, як наприклад у такому реченні: "І враз Василь знову став *спритним, швидким і моторним юнаком*, яким він був раніше" (В. Владко). Досить у наведеному прикладі випустити підкреслені прикметники, лишивши субстантивний член без означень, щоб виявити не лише виникнення (внаслідок цього) смислового "провалу", але зникнення відтінку якісного акцентування в означальній функції підрядного. Наявність вказаних займенників при присубстантивних означеннях служить засобом підсиленої підкресленості якісної характеристики субстантивного члена і, разом з тим, підсилення якісного відтінку в означальній функції підрядного, як у такому прикладі: "Разом з тим ростучим рівним гулом росло у Лялі почуття вдоволення, *такого гострого, тривожного вдоволення, якого*, здається, ніколи вона не зазнавала *доти*" (О. Гончар). Відтінок якісно підкресленої характеристики відчувається навіть при відсутності якісних означень при субстантивному члені, як у такому прикладі: "*Інтонація*, з якою були вимовлені останні слова, на щось натякала" (Ю. Шовкопляс). При такій підрядності предмет, що означається субстантивним членом, уявляється як такий, що має дорозумлювану якість. Цей же тип підрядності вживається з співзначенням кількісного підкреслювання,

посилення або вичерпності, наприклад: "*Гроші, які* знайшлися, було витрачено на літературу". Сполучне слово *який* може вносити також відтінок уподібнення, порівняння або зіставлення, наприклад: "Високий, стрункий, він ходив навколо залізної пічки і щасливо посміхався *тією посмішкою, яка* буває звернена в глибину власної душі" (М. Руденко).

Як вище зазначалось, сполучні слова *який, котрий* підрядно узгоджуються з пояснюваним субстантивним членом, вживаючись в одному з ним роді і числі. Узгодження в роді виявляється лише в тому разі, коли субстантивний член має форму однини. Що ж до узгодження в числі, то треба зробити такі зауваження: 1) ці сполучні слова, відносячись до кількох однорідних субстантивних членів, вживаються звичайно у множині, наприклад: "Тимчасом Хмельницький зберігав *рівновагу і спокій, які* не давали змоги відгадати майбутні наміри гетьмана" (Н. Рибак); 2) якщо субстантивний член головного речення має форму однини, означаючи один з тих предметів, про сукупність або множинність яких говориться в підрядному, то сполучні слова мають форму множини, наприклад: "Звідси він (бородатий рибалка) здався маленьким добрим *дідуганом-гномиком, які* майже в усіх казках виручають із біди велетнів" (М. Руденко). Ці факти переконують, що підрядне узгодження не слід вважати "неповним" узгодженням, яке буває в межах простого речення: сполучне слово може і не узгоджуватися з субстантивним членом ні в роді, ні в числі, але мусить існувати між ними зв'язок семантичний, що і є неодмінною і обов'язковою умовою підрядного узгодження.

б) Підрядні внутрішнього узгодження. Сюди належать підрядні, рідше вживані, ніж підрядні попереднього типу; ці підрядні також пояснюють субстантивний член головного речення, але пов'язуються з ним сполучним словом *чий*, яке узгоджується не з субстантивним членом головного, а з іменником підрядного, наприклад: "Лунали радісні крики, не чути було й ридання *вдів, чий* чоловіки не повернулися з війни, поклавши свої голови на полі бою" (А. Шиян).

Особливістю цього типу підрядних є те, що сполучне слово *чий*, хоч і вказує на відношення підрядного до субстантивного члена головного речення, не має формальних показників цього

зв'язку (подібних до попереднього типу підрядності, де спостерігається підрядне узгодження); разом з тим, в середині підрядного воно узгоджується з іменником, вказуючи на приналежність предмета, означуваного цим іменником, тій особі, назвою якої є субстантивний член. Таким чином, сполучне слово своєю семантикою, так би мовити, звернене до вказаного субстантивного члена, підкреслюючи відтінок присвійності в означальній функції підрядного, а формально, через узгодження в середині підрядного, пов'язує назву предмета присвійності з назвою його власника. Отже, як правило, за допомогою сполучного слова *чий* підрядне може бути пов'язане лише з субстантивним членом зі значенням особи або живої істоти.

в) Підрядні особової означальності. Такі підрядні функціонують до тих субстантивних членів, що є назвами осіб; підрядний зв'язок здійснюється за допомогою сполучного слова *хто* в різних відмінках. Приклад: "І Стах і Золотар уже не раз пробували звернутися *до когось із тих робітників, кого* вони бачили з гвинтівкою в жовтні сімнадцятого, в січні цього року" (Ю. Смолич).

Сполучне слово *хто* може вживатися в тому ж значенні підрядного підпорядкування, що і сполучні слова *який, котрий*, – пор.: "...пробували звернутися *до когось із тих робітників, яких* вони бачили з гвинтівкою..."; але при цьому виявляється, що при вживанні сполучного слова *хто* зміст підрядного речення стосується конкретних осіб. Отже, сполучним словом *хто* в різних відмінках можна замінити *який* і *котрий* там, де вони підрядно відносяться до субстантивних членів із значенням конкретної особи. Тому такої заміни не можна зробити, наприклад, у реченні: "*На людину, яка* вперше з нею зустрічалася, вона справляла враження розумної, культурної дівчини з високими, романтичними пориваннями душі" (М. Руденко), – субстантивний член *людину*, не має конкретно-особового значення; але сполучне слово *хто* можливе на місці *який, котрий* у таких, наприклад, реченнях: "Її *Сашенька*, за здоров'я *якого* вона гаряче молилася вранці й увечері, *заради якого* зважилася навіть на крадіжку грошей з чоловікової скриньки, *якого* з таким нетерпінням ждала додому, він, її улюбленець Сашенька, гарних людей віддає ворогам на катування, муку й вірну смерть" (А. Шиян), "Полювання з крякухою дуже добутливе,

спокійне полювання, особливо *для мисливців, котрі вже в літах, котрим уже бродити по болотах та лазити по очеретах, сказати би, важкувато*" (О. Вишня). Так само легко відбувається така заміна і в тих випадках, коли на місці субстантивного члена вживається особовий займенник, – тому що такий займенник безпосередньо вказує на конкретну особу, як, наприклад, у реченнях: "*Ти, котрого бачу в рядах ворогів, – хто ти?*" (І. Франко); "*В захваті дивилася з натовпу Вутанька на свого Леоніда, щаслива й горда за нього, який належав зараз усім своєю мужністю, своїм розумом і навіть отими рідними, по-чайному розкритими бровами*" (О. Гончар). Проте конструкції присубстантивних підрядних зі сполучним словом *хто* в сучасній мові мало продуктивні.

Сполучне слово *хто* змінюється лише за відмінками, відповідно до синтаксичної ролі, яку воно виконує в середині підрядного речення. Не маючи форм роду і числа, воно не має зв'язку підрядного узгодження з пояснюваним субстантивним членом. Якщо сполучне слово *хто* вживається в підрядному в ролі підмета, то присудок до нього вживається лише в однині, незважаючи на те, форму однини чи множини має підрядно пояснюваний субстантивний член, наприклад: "*Моїх батьків, хто так турбувався про мою долю, непокоїла моя далека і тривала поїздка*".

г) Підрядні означальні неузгодженого підрядного зв'язку, вираженого сполучним словом незмінної форми суб'єктно-об'єктного значення. Так називаємо підрядні, які сполучаються з головним реченням, пояснюючи його субстантивний член, за допомогою сполучного слова *що*. Поруч з підрядними присубстантивними, що мають сполучне слово *який*, даний тип дуже поширений в сучасній українській мові і служить для вираження загальноозначального значення в функції підрядних. Але сполучне слово *що*, не міняючи своєї форми, вживається лише в значенні називного і знахідного безприйменникового відмінка. Тому в підрядному реченні воно виступає в функції підмета або прямого додатка, переймаючи на себе семантичне значення пояснюваного субстантивного члена головного речення. Наведемо приклади: "*Думки, радісні метелики, що живуть лише секунди, схоплювались і в рожевому піднесенні віяли на Альошине серце*" (І. Микитенко), – сполучне слово в ролі підмета; "*Часом Галя заспіває пісеньку*

яку-небудь, *що* перейняла, роблячи з іншими веселими дівчатами вкупі" (Марко Вовчок), – сполучне слово в ролі прямого додатка.

Так само, як і підрядні з узгодженими сполучними словами, підрядні цього типу можуть функціонувати до субстантивного члена, вираженого займенником, як у такому приладі: "Той самий *я*, *що* три хвилини тому з таким напруженням повз, тікаючи від небезпеки, *я*, *що* кожною точкою свого тіла припадав до землі, щоб зберегти своє життя, тепер стояв просто під кулями, не відчуваючи ніякого страху" (І. Багмут).

Як і всі інші присубстантивні підрядні, і цей тип вживається звичайно постпозитивно відносно пояснюваного субстантивного члена. Проте в окремих випадках зустрічаються підрядні і в препозиції, як наприклад: "Пані Софія знайшла собі іншу, *що* більш любила новому часові, *забаву*: влаштувала в маєтку солдатський лазарет і сама, начепивши на лоба білу косинку з червоним хрестом, стала першою в Асканії сестрою-жалібницею" (О. Гончар). У таких випадках перед препозитивним присубстантивним підрядним звичайно стоїть означення до субстантивного члена, яке функціонує до нього ніби паралельно з підрядним означальним реченням.

г) Підрядні означальні сполучниково-відносного підпорядкування. Розглядаючи контекстуальні зв'язки між реченнями, ми відзначили, що одним із засобів такого зв'язку служить вживання в наступних суміжних реченнях займенників 3-ої особи *він*, *вона*, *воно*, які вказують на зв'язок висловлювання з предметами, названими в попередніх членах тексту. У таких умовах з суміжних речень може утворитися складне речення. Якщо такі речення сполучаються за допомогою сполучника *що*, то утворюється складнопідрядне речення і підрядний зв'язок підпорядкованого речення з головним виражається сполучними групами *що він*, *що вона*, *що воно*, *що його*, *що її* і т. д., склад яких неоднорідний: *що* виступає в ролі службового слова і не є членом підрядного речення, займенники ж 3-ої особи, вживаючись у різних відмінкових формах з прийменниками й без них, ніби відновлюють свою давню функцію вказівних слів, виступають в підрядному як сполучні слова, члени речення, і узгоджуються з пояснюваним субстантивним членом головного речення. Приклади: "Де речі запальні, де та *одвага*, *що* ними ти очарував мене?" (Леся Українка);

"Побачила й батьківське подвір'я і ту *вербу* кучеряву, гіллясту, що малою ще дівчиною *під нею* гралась" (Марко Вовчок).

д) Підрядні означально-локальні. Такі підрядні пояснюють субстантивний член головного речення, який розкривається для підрядного в локальному значенні, надаючи сполучним словам, що виступають у підрядному в ролі обставин місця, реального значення. Ці підрядні сполучаються з головним за допомогою прислівниково-відносних слів із значенням місця: *де, куди, звідки*. Приклади: "Ми знали велике озеро, *де* щороку гуси восени спинялися й жили тижнів зо два, а то й більше" (О. Вишня); "Тримаючи зброю напоготові, підрозділи почали спускатися в якісь темні *байраки, куди* ще не сягало блакитне місячне сяйво" (О. Гончар); "Може там десь, в глибоких *долинах, звідки* гори починають рости і лунають сміх людський та голоси..." (М. Коцюбинський).

е) Підрядні означально-часові. Так називаємо підрядні речення, які пояснюють субстантивні члени, головним чином, з семантичним значенням часу (ніч, день, час, рік і под.); вони сполучаються з головним реченням за допомогою сполучних слів *коли, як, поки*. Приклади: "Немовби все діялося вчора, так яскраво лишився в її пам'яті *день, коли* вона, дівчина з провінції, приїхала до Петрограда" (А. Шиян); "Згадай той *час, як* ти ягнята пасла" (Леся Українка).

Другий, різновид таких підрядних має відношення до субстантивних членів, які не мають часового значення, але служать своєрідним часовим фоном, на якому розкривається значення пояснюваного субстантивного члена, наприклад: "Таня йшла, не поспішаючи, вздовж *алеї, обсадженої* невисокими кущами троянд, і намагалася уявити *їй* собі, *коли* кущі зацвітуть, *коли* з кожного зеленого пуп'янка з'явиться величезна червона троянда" (В. Собко).

Третій різновид таких підрядних відноситься до субстантивного члена, який функціонує як обставина часу до присудка головного речення. Внаслідок цього обставинний часовий відтінок значення в таких підрядних посилюється, вони часто в однаковій мірі синтаксично тяжіють і до субстантивного члена, і до присудка головного речення. За таких умов означальне значення відходить на задній план, і ці підрядні фактично є присубстантивними обставинно-часовими. Приклади: "Через два дні Боря зробив усі штампи й печатки, а *пізньої ночі, коли* жандарми звичайно кілька годин

турбували населення, я оформив собі документи, які відповідали вимогам поліції" (І. Козлов); "Ото було тими *вечорами*, довгими, осінніми, як вже стомить мене робота, заберу обойко до себе на коліна та почну на добрий розум навчати!" (Марко Вовчок); "Четвертий раз у село Новоселиця я приїхав *минулого року*, коли розквітла весна заливала його повіддю кольорів, пахошів і звуків" (І. Ле).

Четвертий різновид таких підрядних вживається при субстантивних членах, які входять до складу словосполучення дати; за таких умов предметне значення субстантивного члена послаблюється, а разом з тим послаблюється і означальний характер підрядного, яке починає, паралельно з субстантивно-обставинним членом, функціонувати до присудка головного речення, набуваючи обставинно-часового значення. Приклади: "*У вересні*, коли наші війська вели бої біля підніжжя Карпат, льотчик Мірошніченко вилетів на завдання і не повернувся" (Н. Рибак); "*Двадцять четвертого вересня*, коли я був з завданням в Євпаторії, тамтешній мер одержав таємну директиву негайно евакуювати всіх жінок і непрацевдатних чоловіків" (І. Козлов).

Крім використання відносних, або сполучних слів, присубстантивна підрядність речень оформлюється також за допомогою сполучників підрядності, вживання яких обумовлене, з одного боку, семантикою субстантивних членів, а з другого – тими додатковими відтінками, або співзначеннями, які необхідно буває внести в основне значення підрядного речення. Зупинимось на підрядних з такими структурними і функціональними властивостями.

1. Підрядні, підпорядковані субстантивним членам, вираженими іменниками з значенням мовної і розумової діяльності, внутрішніх почуттів та властивостей людини тощо. Вони сполучаються з головним реченням за допомогою сполучника *що*. Слід розрізняти два різновиди таких підрядних.

а) Підрядні, що пояснюють субстантивні члени, виражені віддієслівними іменниками так, як поясняли б вони відповідні дієслівні члени тієї ж основи (чутка – чути, думка – думати, повідомлення – повідомити і под.). Приклади: "Сьогодні вранці пронеслась *чутка*, що дружинникам привезли, нарешті, довгождане обмундирування і на вранішній перевірці будуть його роздавати" (А. Шиян); "Щодня ходжу на пошту, певну маючи *надію*, що ось сьогодні

неодмінно буде мені пакет" (С. Васильченко) – пор. і "...почули, що привезли...", "...сподіваюсь, що ось сьогодні..." і под.

Присубстантивні підрядні цієї різновидності функціонально близькі до підрядних придієслівних додаткових, хоча зберігають підрядно-означальне значення; за функціональними ознаками їх можна назвати означально-додатковими.

б) Підрядні, що пояснюють субстантивні члени, не мають такої паралельності, як підрядні попередньої групи. Приклади: "У мене немає ніякої певності, що він зрозумів свою провину" (М. Руденко); "Генріх зробив вигляд, що не помітив ні збентеження, ні ніяковсті дівчини" (Ю. Дольд-Михайлик); "Я схопився з таким враженням, що сталося нещастя" (М. Коцюбинський). Такі підрядні можуть підпорядковуватися і за допомогою сполучника *як*, наприклад, "Заспівали вони тих жалібних *пісень*, як молода прощається з чорною косою, дівочою красою, з батьком та матір'ю" (І. Нечуй-Левицький).

2. Підрядні, підпорядковані субстантивним членам з різним значенням у супроводі слабо акцентуючого займенникового означення *такий уже* при іменнику і сполученні з головним реченням за допомогою сполучника *що*, наприклад: "*Такий уже характеру* Гордія Горового, *що* справжня злоба в ньому могла закипіти лише до ворога" (М. Руденко).

3. Підрядні, функціонуючі до субстантивних членів з різним значенням, які виступають у супроводі підкресленого акцентуючого займенникового означення *такий*. Підрядне характеризує субстантивний член своїм змістом, який подається як наслідок, що впливає з властивостей, якостей предмета, визначеного субстантивним членом; сполучається з головним реченням за допомогою сполучника *що*. Приклади: "В голосі була *така рішучість*, *що* жандар уже розсердився" (М. Коцюбинський); "Вчора дивилась я на жита, то *такі жита*, *що* і вуж не пролізе" (Марко Вовчок).

4. Підрядні присубстантивні, що пояснюють субстантивний член з підкреслено акцентованим займенниковим означенням *такий*, сполучаються з головним за допомогою сполучників порівняння *наче*, *мов* та ін., які вказують на відтінок порівняння в функції підрядного, – отже, підрядні цієї різновидності можна назвати означально-порівняльними. Приклади: "*Така пальба* була, *така*

канонада, наче всі сили небесні, земні й морські палили разом з своїх гармат" (М. Коцюбинський); "Стоять у приярках артилеристи та мінометники з *таким виглядом, мовби* пройшли вже з боями півсвіта і стали оце на останньому рубежі" (О. Гончар).

5. Підрядні присубстантивні, в яких подається розкриття значення субстантивного члена з відтінком непевності або сумнівності відносно того, що становить зміст підрядного. Формальним показником такого відтінку в значенні підрядного служить сполучник *ніби*. Приклад: "Ходили *чутки, ніби* цьому вченому вдалося сконструювати і навіть побудувати реактивні літаки" (В. Собко).

6. Підрядні присубстантивні означально-цільові, які сполучаються з головним за допомогою сполучника *щоб*, наприклад: "Катерина вибирала *такі замети, щоб* мілко було брести в них" (О. Копиленко); "Розкажіть мені якусь хорошу, зворушливу *історію, щоб* можна було плакати і *щоб* був хороший кінець" (В. Собко).

7. Підрядні присубстантивні означально-питальні та означально-заперечні, які сполучаються з головним за допомогою сполучника *щоб*, наприклад: "Чи є в світі *така сила, щоб* змагатись з нами сміла?" (Прислів'я). "Розкрилася творча мрія зернороба, як виростити *таке зерно, щоб* не боялося і посухи, морозу, було стійке проти суховію, не осипалося, не вилягало і було врожайне" (К. Гордієнко).

2. Підрядні приад'єктивні причленної підрядності.

Прикметник за своєю основною синтаксичною функцією (означення) – член речення з яскраво вираженою залежністю від субстантивних членів речення, з якими часто утворюються сталі словосполучення. Але в окремих випадках прикметниковий член може синтаксично підпорядковувати собі інші члени речення в порядку керування і прилягання. З цього генетично розвивається і підрядне приад'єктивне підпорядкування, – особливо в тих випадках, коли прикметниковий член речення виступає в ролі присудкового члена або відокремленого означення. Відповідно до цього розрізняються такі різновиди приад'єктивних підрядних:

1. **Приад'єктивні означальні** (при відокремлених прикметниках-означеннях), наприклад: "Весь світ посірів, і почався обложний дощ, *рівномірний і тихий, які* заходять надовго" (О. Гончар); "І одразу став тим самим Горовим, *спокійним і впевненим, яким* вона

завжди бачила його там, на Україні" (В. Козаченко). Сполучне слово *який* підрядно узгоджується з тим субстантивним членом, до якого відносяться пояснювані прикметники в головному реченні.

2. **Приад'єктивні присудково-означальні** (при прикметниках у ролі присудкових членів головного речення), наприклад: "Усе пережите було *дорогим і неповторним, якими* згодом стануть і ці натружені дні боротьби" (М. Стельмах); "Найпаче здавалась мені та весна якоюсь любою – *такою любою та хорошою, якою* ні до того, ні після того ні одна ніколи не здавалась" (Панас Мирний). Сполучне слово *який* підрядно узгоджується з тим підметом, з яким синтаксично пов'язані пояснювані прикметники-присудки.

3. **Приад'єктивні обставинні** (при прикметниках в ролі означальних і присудкових членів головного речення), наприклад: а) **приад'єктивно-часові**: "Настали палючі червневі дні, добре *відомі* працівникам села, *коли* від зорі до зорі люди й машини штурмують золотий океан колгоспного врожаю"; "Була тільки пачечка сірників, трохи *підмоклих, коли* я брів через річку" (Ю. Смолич); б) **приад'єктивно-причинові**: "І який він *радий, що* прокинувся зарані, який *веселий, що* мати не чула, як він устав, узувся, одягся й вийшов" (Панас Мирний); "Вона була зовсім *прозора, ця буда, бо* всі чотири стіни її були суціль скляні – великі рами, покатовані дрібними шибками" (Ю. Смолич).

3. Підрядні придієслівні причленної підрядності.

Дієслівні члени речення в системі простого речення керують іншими членами речення, які пояснюють їх, виступаючи, головним чином, в ролі додатків, підпорядковують; собі прилягаючі члени в ролі обставин, а також сполучаються з підметами. Так само й підрядні речення функціонують: при дієслівних членах головного речення, маючи підметові, додаткові, обставинні значення. Ці значення залежать від семантичних і синтаксичних властивостей різних розрядів дієслів. Так, постійно-безособові дієслова не можуть підпорядковувати собі підрядні підметові, – такі підрядні найчастіше виникають при особових неперехідних дієсловах, особливо при дієсловах так званого пасивного стану з часткою **-ся**. Підрядні додаткові найчастіше утворюються при перехідних дієсловах. Підрядні ж обставинні можуть функціонувати при дієсловах різних семантичних і граматичних розрядів.

Своїми синтаксичними властивостями близько до дієслівних членів стоять і слова категорії стану – так звані присудкові слова. Але на відміну від їх синтаксичної функції в системі простого речення, де вони вживаються як присудки безособового речення, в складнопідрядному реченні вони можуть пов'язуватися з підрядно підпорядкованими їм підрядними підметовими. В таких випадках їх безособовість втрачається.

Розглянемо різновиди підрядних придієслівних.

Підрядні придієслівно-підметові. Своєрідність таких підрядних полягає в тому, що вони виступають у ролі "підрядного підмета", який хоч і відповідає своїм значенням головному члену, якому підлягає присудок головного речення, сам йому підрядно підпорядковується, відповідаючи на питання, яке звичайно ставиться від присудка до підмета. Синтаксично пов'язується з головним реченням різними сполучними засобами. Залежно від граматичних ознак підпорядкованого присудка головного речення підрядні придієслівно-підметові можна поділити на три різновиди:

1. Підрядні придієслівно-підметові, пов'язані з присудками, вираженими дієсловами без частки **-ся**. Приклади: "Ясногорську немало *вразило*, що колишній сердитий політрук з перебитими ногами тепер навіть не шкутильгав" (О. Гончар); "Вас *дивує*, чого я став крамарем, а не пішов учителювати або писарювати?" (М. Коцюбинський); "*Буває*, що й новий птах старої пісні співає" (Прислів'я). У наведених прикладах, як бачимо, підрядні підметові підпорядковуються присудкам, вираженим як перехідними, так і неперехідними дієсловами.

2. Підрядні придієслівно-підметові, пов'язані з присудками, вираженими дієсловами з часткою **-ся**, наприклад: "*Траплялося*, що хтось із солдатів падав, порушуючи строй" (А. Шиян); "*Сниться*, що Дніпро розлився широко-широко і вода дістає аж до нашої хати" (О. Носенко).

3. Підрядні придієслівно-підметові, пов'язані з призв'язковими членами складного присудка, вираженими різними формами з наявною і нульовою зв'язками. Приклади: "*Було очевидно*, що ворог про підготовку до нападу нічого не знав" (М. Стельмах); "*Було ясно*, що вона відкілясь із західних областей" (В. Минко); "*Невідомо*, якою ціною дівчата роздобули суниць, сметани, цукру"

(М. Руденко); "Найбільша *насолада* для Гаркуші за столом – *щоб* дали йому змогу всмак набалакатись, *щоб* було кому його слухати та *щоб* сиділи при цьому в нього по праву й по ліву руку покладисті підтакувачі" (О. Гончар).

Підрядні придієслівно-додаткові. Такі підрядні залежать від дієслів з семантикою мовлення (говорити, повідомляти, пропонувати), мислення (думати, вважати), сприймання зовнішніми органами (бачити, чути), інтелектуального сприймання (знати, переконатися), вияву волі (бажати, наказувати), почуття та його зовнішнього виявлення (радіти, обурюватися). Сполучаються з головним реченням різними сполучними засобами. Відповідно до цього їх слід поділити на такі групи:

1. Підрядні придієслівно-додаткові, що приєднуються до головного за допомогою сполучників:

а) **що**: "Можна було лише *догадатися, що* десь в кількох кілометрах клеочуть бої" (О. Носенко); "Лаврін усе *думав, що* Мелашка от-от прийде додому, а вона не приходила" (І. Нечуй-Левицький);

б) **як**: "В тиші нічній виразно *чутно, як* крикають жаби в долині у ставку, як клеочуть довгим носом чорногузи на сусідній стрісі" (М. Коцюбинський); "Бурлаки розказали про все своє горе, розказали, як вони втекли з села од пана, як набрались лиха" (І. Нечуй-Левицький);

в) **щоб** – при запереченні: "Ніколи *не сподівалась* вона, *щоб* діти могли так добре співати" (А. Шиян); – з відтінком бажання: "Троє випускників все ще стояли над Дніпром, і двом з них *хотілося, щоб* один попрощався хоч на п'ять хвилин раніше" (М. Руденко); – з відтінком мети: "В дійсності він пролетів тут всього один раз, але цього *було досить, щоб* пілот запам'ятав трасу на все життя" (В. Собко).

2. Підрядні придієслівно-додаткові, що приєднуються до головного за допомогою сполучників і часток *ніби, мов, немов, наче, неначе, чи*, які вносять певний відтінок непевності, сумніву тощо в зміст підрядного речення, наприклад: "Ви тільки *що запевняли* Валю, *ніби* Платон Іванович безнадійний ідеаліст" (О. Корнійчук); "Вона намагалася *усвідомити, чи* він справді вважає її винахід чимось значним, *чи* сказав це механічно, думаючи про інше" (М. Руденко).

3. Підрядні придієслівно-додаткові, які сполучаються головним реченням за допомогою сполучних слів – відносних займенників і займенникових прислівників. Приклади: "Розпитавши про шлях, Ніна погнала коня, а вслід їй дивилася молодиця, даремно намагаючись *розгадати, хто* ця жінка чи дівчина в шинелі, *чим* стривожена, *звідки* вона і *чому* не знає шляху до повітового міста" (А. Шиян); "Вона *повчала* племінника, *що* йому слід робити і *як* діяти" (Там само); "Морози бралися нерішуче, і ніхто, власне, й не помітив, коли саме замерз Дніпро" (О. Носенко); "На старості літ Джеря любив довгими вечорами *розказувати* дочці й онуку, де він бував, що він бачив, в яких краях ходив, з якими людьми *стрічався*" (І. Нечуй-Левицький).

Підрядні додаткові частіше вживаються в постпозиції до пояснюваного дієслівного або взагалі присудкового члена, включаючи сюди і присудкові слова. Але в окремих випадках ці підрядні можуть вживатися і в препозиції, себто перед головним реченням, наприклад: "За яких обставин сталася втеча, хто допомагав злочинцеві, – встановити не пощастило" (Ю. Дольд-Михайлик); "Як опинився Абібула сьогодні вранці на кладовищі, він і сам не міг би сказати" (М. Коцюбинський).

Підрядні придієслівні місця. Такі підрядні з'являються при дієслівних членах головного речення із значенням дій, процесів, станів предметів в їх зовнішньому виявленні і фізичному просторі. Таким чином, підрядні місця можуть функціонувати при дієсловах, що означають фізичні дії, різні стани, виявлення фізичних якостей в просторі тощо, наприклад: бігти, шуміти, горіти, сяяти, рости, біліти, сміятись, учителювати, стояти, лежати, спати і под. І, навпаки, така підрядність не можлива при дієсловах із значенням внутрішніх процесів розумової, вольової, емоційної діяльності, перетворень предмета тощо, наприклад: знати, хотіти, радіти, старіти, лякатися, боятися і под.

Підрядні місця сполучаються з головним реченням за допомогою сполучних слів *де, куди, звідки*. Сполучне слово *де* вживається при дієслівних членах із значенням стану і дії, яка мислиться можливою в умовах простору, наприклад: "Буду спати, *де* положать"; "*Де* вони проходили, ніщо не брязнуло, не тріснуло, не хруснуло" (О. Гончар); "*Де* робить машина, не загине й зернина" (Прислів'я).

Це ж сполучне слово зустрічається при головних номінативних реченнях із значенням буття, існування, наприклад: "Сизуваторчорна рілля з рідкими кущиками зелені, *де* не пройшли трактори, і чорнобархатиста, чиста, розпушена, *де* вони пройшли" (І. Волошин).

Сполучні слова *куди*, *звідки* вживаються при підрядному поясненні дієслівних членів головного речення з значенням руху; зміст підрядних з такими сполучними словами має характеризувати напрям дії, вираженої дієслівним членом головного речення, наприклад: "Піду, *куди* мене кличуть мої друзі"; "Прийшов здалека, *звідки* сонце сходить".

Слід сказати, що підрядні місця частіше з'являються не при дієслівних, а при займенникових членах, завдяки чому досягається більш чітке розчленування головного і підрядного часткових речень.

Підрядні придієслівні часу. Такі підрядні функціонують при дієслівних членах з різною семантикою, визначаючи різні часові відношення за допомогою багаторозвиненої системи сполучних слів і сполучників.

1. З сполучним словом *коли* вживаються підрядні речення часу, зміст яких виражає події, що співпадають в часі з дією, означуваною дієслівним членом головного речення, передують їй або слідують за нею. Наприклад: "Дівчина так само вільно, без напруження *сиділа* біля руля, навіть *коли* машина розвивала найбільшу швидкість" (В. Собко); "*Коли* мисливець підходить до луку чи болота, багатого на дичину, його охоплює радісне передчуття щасливого полювання" (М. Рильський); "*Коли* Іванові минуло шість років, батько посилав хлопця до школи, в сусіднє близьке село" (М. Коцюбинський); "*Коли* прозвенів останній сигнал і всі розбрелися спати, Альоша довго *лежав* на своєму матраці, *не міг* заснути" (І. Микитенко); "*Коли* виткнулось ясне сонечко з-за гори й обдало своїм світом безкраї поля, усіяні, мов сльозами, ранньою росою, Христя вже *була* далеко від села" (Панас Мирний); "*Починало вечоріти, коли* я всілякими обходами таки дійшов до двору Сили Степановича" (І. Ле).

При відсутності зв'язку з дієслівним членом виникає сурядний зв'язок між частковими реченнями, як наприклад: "Дівчина хлюпалась у теплій воді, *коли* враз, глянувши на прибережні

оселі, вона так і залякла, зігнута і зацікавлена" (М. Коцюбинський); у цьому прикладі *коли* – не сполучник підрядності, а частка з значенням раптовості, отже речення – складносурядне.

2. З подібним підрядним значенням виступають і підрядні, що сполучаються з головним за допомогою сполучника *як*, наприклад: "*Як* проїздили повз економію, Пилипко перший побачив по-стать у синьому на воротах, а на подвір'ї – повозки, метушню людей" (А. Головка); "*Як* впливете ви з алеї тунелю, – острівець невеличкий на вашім путі *буде*, – зелений острівець, зарослий і вільхами, і вербами, і кугою, і високим-високим очеретом" (О. Вишня); "*Як* яснеє сонце Закине свій промінь ясний До тебе в віконце, *Озвись* на привіт весняний" (Леся Українка); "*Це буде, як* на долоні волосся виросте" (Прислів'я).

Підрядні зі сполучником *як* після головного, зміст якого вначає певний період часу, може означати подію, що відбулася на початку цього періоду, як наприклад: "Третій рік минає, *як* забрали лоба чоловікові" (О. Десняк); "Минуло трохи більше року, *як* землетрус обернув пишну Мессіну в грудю каміння" (М. Коцюбинський); "Ось уже минуло з чверть години, *як* полк, зникнувши з їхніх очей за поворотом лісу, досі не з'являвся звідти, не мигтів крізь дерева силуетами своїх перших вершників" (О. Гончар). Як бачимо, підрядні цього різновиду фактично пояснюють не дієслівний член, а головне речення в цілому.

3. Зі сполучниками з *того часу як*, *після того як*, *відколи*, *відтоді як*, з *тих пір* які под. вживаються підрядні, які вказують на початковий момент дії, вираженої дієслівним членом головного речення. Приклади: "Добрий десяток літ сплигло весняною водою з *того часу, як* Олександра Василівна прийшла на свій перший урок" (О. Донченко); "*З того дня, як* перемога військ стала безсумнівною, дівчина *місця собі не знаходила* від хвилювання" (В. Собко); "*Відтоді, як* Ляля, почавши активно діяти, відчула себе справжньою підпільницею, з суворими обов'язками і відповідальністю перед іншими, – з того моменту жити їй стало легше" (О. Гончар); "Вантаження пароплава *закінчувалось* після того, як кілька бочок і ящиків були вивантажені" (К. Станюкович); "Такого ще *не було, відколи* Андрій рибу ловить" (М. Коцюбинський).

4. Зі сполучниками *перед тим як, до того як, перше ніж* вживаються підрядні, які вказують на попередній момент, що має відношення до наступної дії, вираженої дієслівним членом головного речення. Приклади: "*Перед тим як* вдарили гармати першої світової війни, Південь давав уже дві третини російського чавуну і більш як половину сталі" (Б. Ямпольський); "Здавши документи в штабі, Черниш, *перш ніж* іти в батальйон, з'явився, за офіцерським звичаєм, відрекомендуватись командирові полку" (О. Гончар); "Вони встигли втекти в степ ще *до того, як* захопили станцію козаки" (П. Панч).

5. Зі сполучниками *тільки, як тільки, тільки що, ледве, лише, скоро* і под. вживаються підрядні, які зазначають, що дія, виражена дієслівним членом, починається зразу ж після того, як відбудеться те, що є змістом підрядного, або вказують на збіг у часі початку дії, вираженої дієслівним членом головного, і кінця дії підрядного речення. Приклади: "Не випадково він, *тільки* почало світати, *взявся* за ревізію" (О. Гончар); "Спочатку Росовський летів низько, щомиті *готовий завернути і сісти* на дорогу, *тільки-но* з'явиться якась небезпека, потім осмілів, піднявся вище і став оглядати аеродром" (В. Собко); "*Як тільки* вони сіли у вагон і поїзд рушив, настрій у всіх одразу став піднесений, дорожня втома почала зникати" (В. Кучер); "*Лиш тільки* виширилось сонце крайком золотої маківки, Альоша вибіг надвір і знову припав до своєї глини" (І. Микитенко); "*Ледве* вчула королівна ту згідну, тиху мову, *затремтіла* вся і *впала*, мов росиночка, додолу" (Леся Українка); "*Лише* броненосець наблизився до рейду, на його палубу... *висипали* матроси" (П. Панч); "*Скоро* сонечко з-за хмари виграло, вони так і *замелись* із хати" (Марко Вовчок).

6. Зі сполучниками *поки, аж поки, доки* і под. вживаються підрядні, що вказують, в якому співвідношенні з часовим значенням підрядного знаходиться тривання дії, вираженої дієслівним членом головного речення.

В одних випадках головне і підрядне означають паралельно триваючі події, причому зміст підрядного обумовлює період тривання дії, вираженої дієслівним членом головного речення. Присудок підрядного виражається дієсловом недоконаного виду. Приклади: "*Поки* Пріська лежала та спочивала, Христя *поралась* коло

страви" (Панас Мирний); "*Поки* старі балакали та пили, Мелашка *затопила* в печі й поліпила вареники" (І. Нечуй-Левицький).

У других випадках підрядні вказують на ту межу в часі, до якої триває дія, виражена дієслівним членом головного речення. Присудок цих підрядних виражається дієсловами доконаного виду. Приклади: "Солдат стояв і, прощаючись довго махав кашкетом товаришам, *поки* останній вагон не сховався за схилом" (О. Десняк); "Він *врізався* все глибше і глибше в німецьку оборону, *аж поки* не луснула вона і не покотилися танки з громом і ревом в тил німцям, все змітаючи на своєму шляху" (В. Собко); "Звичайно, *треба було поспішати, доки* не задоцило й не розтварило степові дороги" (О. Донченко); "Зриваючи квітку по квітці, вона *спускалася*, все нижче та нижче, *поки не* дійшла до самого дна долини" (Панас Мирний).

У третіх випадках підрядне вказує на те, що дія, виражена дієслівним членом головного речення, уявляється завершеною раніше, ніж відбудеться та подія, що є змістом підрядного речення. Присудки в підрядному і головному реченнях виражаються дієсловами доконаного виду. Приклади: "Нехай ще раз усміхнеться Серце на чужині, *Поки* ляже в чужу землю У чужій домовині" (Т. Шевченко); "Порадимось, посумуєм, *Поки* сонце встане, *Поки* твої малі діти На ворога стануть..." (Т. Шевченко).

Підрядні придієслівні способу дії. Такі підрядні служать для характеристики способу або ступеня виявлення дії, вираженої дієслівним членом головного речення. Сполучаються за допомогою сполучних слів *як, скільки, наскільки*. Приклади: "Посідали на рядні коло огню, *як* кому було зручніше" (С. Васильченко); "Продуктів *набрали, скільки* треба, і рушили в подорож"; "*Підіймалися* на гору, *наскільки* вистачило сил, а потім зробили привал".

У безпосередньо-придієслівному підпорядкуванні підрядні цього типу зустрічаються не часто. В окремих випадках вони уточнюють обставину способу дії при дієслівному члені головного речення, як наприклад: "Дмитро кидає обротъ по-серед майдану і *швидко, наскільки* дозволяє йому поранена нога, *іде* назад у ліси" (М. Стельмах).

Найчастіше ж підрядна обставинність способу дії виражається підрядними, підпорядкованими займенниковим членам, які будуть розглянені пізніше.

4. Підрядні приадвербіальні (колоприслівникові) причленної підрядності.

Вилучаючи в окремий тип цю групу підрядних, маємо на увазі ті випадки, коли підрядна підпорядкованість речень виникає коло прислівникових членів головного речення, які мають лексичне значення, вивідне з інших частин мови, але не займенникове (останні випадки розглянемо окремо, разом з іншими при займенниковими підрядними).

Розглядаючи підрядні присубстантивні, ми бачили, що в залежності від реального значення субстантивного члена підрядне речення може виступати, між іншим, з означально-локальним і означально-часовим значенням. "У процесі адвербіалізації іменники з просторово-локальним і часовим значенням переходять в обставинні прислівники місця і часу, а лексична співвідносність формально проявляється в способі зв'язку підрядного речення з прислівниковим членом за допомогою сполучних слів *де, куди, звідки* (в підрядних місця) *коли* (в підрядних часу); приадвербіальні підрядні можуть виступати також в інших обставинних значеннях. Ці підрядні конкретизують, уточнюють, доповнюють семантичне значення прислівникового члена головного речення. У цьому їх семантична роль.

Підрядні приадвербіальні, що пояснюють прислівники, утворені від іменників, зберігають свій генетичний зв'язок з підрядними присубстантивними, а саме: вживаються після пояснюваного прислівника, постпозитивно; паралельно з основним, обставинним значенням мають також різні співзначення підрядності.

Серед приадвербіальних підрядних функціонально розрізняються:

а) **Підрядні місця**, які уточнюють обставинне значення прислівників місця. Приклади: "Вона стала, безнадійно дивлячись *уперед, де* безкрає поле сходилось з безкраїм небом" (Панас Мирний); "Дід глянув *угору, де* в цей час, описуючи мертві петлі, кружляло два літаки" (В. Собко); "Треба було звернути *ліворуч, куди* спускалася вузька стежечка"; "І вибігли *надвір, звідки* згодом почувся сміх і жарти".

б) **Підрядні часу**, які уточнюють обставинне значення прислівників часу. Приклади: "Прийшла в ліс зима, прийшла *вночі, коли*

Улянка спала" (О Донченко); "Говорили ми про піхоту на гусей, сидячи на лузі під ожередом сіна, *увечері, після того*, як постояли на качачому перельоті" (О. Вишня); "*Раніше, коли* бувало він пізно повертався додому, завжди гукав у крайнє вікно тричі, і мати, відразу прокинувшись, ішла відчиняти йому двері" (А. Шиян).

в) **Підрядні приадвербіальні протиставно-порівняльні**, які функціонують при прислівникових членах, виражених формою порівняльного ступеня, вказуючи своїм змістом на те, з чим порівнюється або чому протиставиться якість, виражена пояснюваним прислівниковим членом головного речення. Підрядне сполучається з головним за допомогою сполучника *ніж*. Приклади: "Я приїхав на день *раніше, ніж* мене сподівались" (М. Коцюбинський).

г) **Підрядні з іншим обставинним значенням**, наприклад – причиновим: "Микола Михайлович *наосліп, бо* злива не дозволяла розплющувати очей, попростував до ящиків з гербаріями" (Я. Гримайло).

5. Підрядні призайменникові причленної підрядності.

Як уже відзначалось, підрядно пояснювані займенникові члени головного речення, крім особових, які виступають, головним чином, в ролі формально-субстантивних членів головного, можуть виконувати функції своєрідного підрядно-займенникового "зв'язку", а також підкреслювально-наголошуючих формальних означень і обставин.

Поняття зв'язки, як відомо, має місце в синтаксисі простого речення і стосується будови складеного присудка. Зв'язка є носієм формально-граматичних значень (часу, особи) у тому цілому (присудку), що утворюється зі сполучення зв'язки і призв'язкового члена – носія реального значення присудка. У двоскладному реченні зв'язка, як службове слово вказує на синтаксичне підпорядкування складеного присудка підметові.

Дещо подібні синтаксичні функції можуть виражатися займенниками (переважно – вказівними) в будові складнопідрядного речення. Члени головного речення можуть формально виражатися займенником при умові, що реальне значення такого члена подається в змісті підрядного. У такому разі займенниковий член стає показником синтаксичної функції підрядного, отже, – синтаксично змикається з ним. Підрядні призайменникові приєднуються до

головного за допомогою різних сполучників і сполучних слів, – як і вже розглянуті причленні підрядні.

Наведемо приклади вживання призайменникових підрядних в різних функціях.

1. **Підрядні підметові.** Приклади: "Невже сталося *те*, що інколи йому здавалося неможливим, до чого були спрямовані його зусилля і помисли, чому він підпорядкував усі свої дії і навіть життя!" (Ю. Дольд-Михайлик); "До вечора може засвистіти *таке*, що й світу не побачиш" (О. Гончар); "*Всі хто* лишень міг, утікали в поле або в ліс" (М. Коцюбинський).

2. **Підрядні присудкові.** Приклади: "Вони *були такі*, що не дістати рога" (О. Гончар); "Мотря *була не з такихських*, щоб когось покорялись" (І. Нечуй-Левицький); "*Яка про* машину турбота, *така* з неї й робота" (Присл.); "*Такий*, що і в ступі не влучиш" (Присл.).

У зв'язку з розглядом підрядних присудкових слід звернути увагу і на такі приклади: "Завжди *перше*, що впадало у очі школярам, була крона крислатого дуба" (Ю. Мартич); "*Першим*, кого він побачив, був Захар Побережний, знатний хлібороб, бригадир четвертої бригади" (М. Стельмах). Слово *перший* прономіналізоване, виступає в формах називного або орудного відмінка як призв'язковий член складеного присудка, отже, і підрядне, яке з ним зв'язане, є присудковим. Присудкова функція цього слова ще більш виразно виступає в такому прикладі: "Ганна *була першою*, кого Крайнев зустрів в інституті" (В. Собко).

3. **Підрядні додаткові.** Приклади: "Не можна навіть карати страхом *те*, що він відчув у першу мить" (О. Гончар); "Не може Михайло похапцем сказати *усього*, про що думалось і мріялось" (М. Стельмах); "Полковник вирішив підняти бойовий дух у *тих*, хто від'їздив на фронт" (А. Шиян).

4. **Підрядні означальні.** Займенникове означення при іменнику виконує підкреслювальну функцію, особливо коли вживається після пояснюваного іменника. З таким займенником-означенням і пов'язується підрядне речення. Приклади: "*Страх* обгортає його *такий*, якого він не пригадує в дитинстві навіть" (М. Коцюбинський); "До пізньої ночі Серьожка співав з дівчатами *тих пісень*, за якими так скучив в Полтаві" (О. Гончар);

"Чи ти виміриш *ту* безмірною скриню, *що* зветься світом?" (Панас Мирний); "*Ті пісні любі, що несуть радість межі люди*" (присл.); "*Це був крик на повний голос серед тієї тьми, де вони говорили досі майже пошепки*" (О. Гончар); "*Нарешті вони дійшли до таких дверей, куди пройти було неможливо*" (В. Собко); "*Життя Лазарева круто змінилось ще з тої ночі, як його потай од усіх забрали з тюрми і посадили в вагон*" (М. Коцюбинський); "*Ви коли-небудь переживали такий момент, коли вам на гачок клюнув короп?*" (О. Вишня).

5. Підрядні місця. Таку функцію підрядні найчастіше виконують при пояснюваних займенникових прислівниках головного речення. Приклади: "*Де ходили люті турки-яничари, там пасуться мирні овечок отари...*" (Леся Українка); "*Він скрізь ходив, куди і ми ходили*" (Леся Українка); "*Там, де за тиждень перед тим стигла пустельна тиша, всюди гомоніли колгоспники*" (О. Ільченко); "*Табунець шпаків, опустившись неподалік на кущах ялівцю, зняв страшенний концерт, сиплячи звуками, назбираними всюди, де птахи побували за день*" (О. Гончар).

6. Підрядні часу. Приклади: "*Дощ лив кілька днів саме тоді, коли переходили заболочену долину*" (Я. Гримайло); "*Настя Ковалиха не прокинулася від своїх думок навіть тоді, як світло, сміючись, пустуючи, облило всю її задумливу постать*" (Я. Качура); "*Доки вона йшла поруч з Лавріном, доти на неї неначе південне сонце світило*" (І. Нечуй-Левицький).

7. Підрядні способу, міри або ступеня дії або якості. Приклади: "*Ішов підбігцем, підстрибом, так, як він завжди ходив*" (О. Гончар); "*Наталка. Я вас зву так, як все село наше величає, шануючи ваше письменство і розум*" (І. Котляревський); "*Протягом якоїсь півгодини він наговорив і натворив стільки дурниць, скільки не встиг зробити за весь минулий рік*" (Ю. Шовкопляс).

Різновидом цих підрядних є **підрядні способо-порівняльні**, в значення яких вноситься відтінок порівняння. Приклади: "*Настуся упала за хворою Оленою так, немовби це була її рідна сестра*" (О. Копиленко); "*Чорні купки похилених, схвильованих людей розтікались з базару по тісних вуличках, і на площі зробилось так пусто і тихо, наче весь вереск життя обернувся раптом у сірий камінь*" (М. Коцюбинський).

6. Підрядні до цілого складу головного речення.

Ці підрядні, як з'ясувалося вище, підпорядковані не окремим членам головного речення, а його складу в цілому або його частині. Особливістю таких підрядних є те, що сполучники, за допомогою яких вони поєднуються з головним реченням, одні в більшій, другі в меншій мірі мають значення детермінативів (показників) характеру підрядності. У більшій мірі, ніж у підрядних, які ми розглянули раніше, у функції підрядних до цілого складу виступають на передній план ті відношення, які ми відзначали між членами висловлення і контексті; отже, підрядні цього типу по відношенню до змісту головного можуть виражати такі значення, як мета, наслідок, умова, допустовість та інші. Зв'язок між частковими реченнями у деяких складних реченнях цього типу наближається до сурядного. Деяким підрядним властива синтаксична оборотність (перестановка місцями) часткових речень.

Підрядні речення мети. Поєднуються з головним реченням сполучниками *щоб, для того щоб, аби*. Приклади "І квіткою й калиною Цвісти над ним буду, Щоб не пекло чуже сонце, Не топтали люди" (Т. Шевченко); "Я б прикрила твій слід листом, щоб його вітер не завіяв, піском не замів" (І. Нечуй-Левицький); "Для того щоб піднятися на гору треба було годин вісім"; "Солдати вдивлялись у далечінь, сподіваючись побачити будь-яке людське селище, аби зробити там зупинку, перепочити трохи, переобутися" (А. Шиян).

Інколи в ролі підрядного сполучника мети вживається частка *хай, нехай*, наприклад: "Марусю, виходь бо до нас, нехай тебе побачимо" (Марко Вовчок).

Ті ж сполучники мети можуть приєднувати до основної частини речення підрядні частини, що не мають синтаксичної повноти речення, наприклад: "Щоб не змерзнуть, Андрій нишком по ночах рубав по шляху верби або розбирав стріху в сусідніх порожніх будинках" (М. Коцюбинський).

Підрядні речення причини. Поєднуються з головним реченням за допомогою сполучників *бо, тому що, через те що* та ін. Приклади: "Тут, видно, недавно були люди, бо лежала купка сухого листу та кілька грубих вербових полін" (М. Коцюбинський); "Я тут, товаришу Берест, *тому що* теж вірила, більше, ніж ви – товаришу Кречету" (О. Корнійчук); "*Через те що* випав сніг, ще можна було дещо побачити на землі" (В. Арсенєв).

Якщо присудок головного речення виражений дієсловом або словом категорії стану із значенням внутрішніх почуттів переживань, то із значенням формального показника причинової функції підрядного може вживатися сполучник *що*, наприклад: "Світом прокинулась Христя і *здивувалася, що* мати досі не вставала" (Панас Мирний); "Було якось *чудно і* тому *приємно, що* лоскотали чоло холодні краплі..." (М. Коцюбинський). Іноді цей сполучник з причиновим знанням вживається і в інших конструкціях з причиновою підрядністю, наприклад: "Гроші, звичайно, присуджено з Семена, а *що* Семен не мав чим заплатити, то продали три морги плідючої землі, купленої від пана Янковського" (М. Коцюбинський).

Значення підкреслюваної причини вноситься в підрядне за допомогою складного сполучника *тим більше що*, наприклад: "Звісно, генералова табакерка безпосереднього відношення до долі капітана Мірошніченка не мала, *тим більше, що* нічого особливого в ній не було" (Н. Рибак); "Одноманітно шумів у листі дощ, захотілось спати, *тим більш, що* завтра, мабуть, на зорі знову почнеться битва" (Н. Рибак).

З відтінком вмотивування причини вживається сполучник *оскільки*, наприклад: "*Оскільки* гості ділилися на дві купи, шефство над першою взяв на себе Доронін, а над другою – Горовий" (М. Руденко).

Відтінок непевної причини вноситься в підрядне за допомогою сполучника-частки *чи*, причому головне стоїть біля підрядного і починається часткою *тільки*, наприклад: "*Чи* завагався він в останню мить, *чи* дівоча краса вразила його, розбудивши в ньому жалість, а *тільки* схилився Терешко над комісаршею, тихенько спитав..." (А. Шиян).

Підрядні речення умови. Приєднуються до головного речення за допомогою сполучників *коли, як, якби, якщо, аби* та ін. Приклади: "*Кол*ив хаті пахне сухими травами і над зблідлими від часу фотографічними картками на стіні темніє пучок васильків, це нагадує про літо" (О. Донченко); "*Як* скаже слово, то так і влетить ластівкою те слово до серця" (М. Коцюбинський); "*Якби* Яким не вовтузився біля гнідка, припинаючи його на ніч до прикорня, то, здається, нічого б не було чутно" (Панас Мирний); "*Якщо* вдасться перебратися на північний схил гори, там буде

краще" (О. Гончар); "*Аби* почала перша маківочка бриніти, вже й углядить і за раз вирве й кохає нею, не натішиться" (Марко Вовчок); "*Як тільки* почуваю втому, роботу припиняю".

Умовно-причинний відтінок має підрядне при сполучнику *раз*, наприклад; "А на муштру треба налягати, *раз* такі сусіди завелися" (П. Панч).

Відтінок припущеності кількох можливих умов, наявності багатьох умов, а часом некатегоричний їх характер виражається за допомогою частки-сполучника *чи*, наприклад: "*Чи* в піснях забути хочу муку, *Чи* хто мені стискає дружньо руку, *Чи* любая розмова з ким ведеться, *Чи* поцілунок на устах озветься – Струна бринить лагідною луною: "Я тут, я завжди тут, я все з тобою" (Леся Українка); "*Чи* він продає, *чи* він купує, то все не на користь собі, усяке його ошукає, аби хто схотів" (Марко Вовчок).

Підрядні речення допustові. Приєднуються до головного за допомогою сполучників: *хоч, хай, незважаючи на те, що, дарма що* та ін. Приклади: "Близько, зараз отут, дихала холодною вогкістю річка, *хоч* її не видно було у п'ятні" (М. Коцюбинський); "*Хай* віє вітер і шаленіє заметіль – не покинуть бійці своїх постів" (А. Шиян); "Отож не витерпить, процензує, а потім ще й сердиться, ще ти будеш і винуватий перед нею, *незважаючи на те, що* тайна листування у нас оберігається законом" (О. Гончар); "*Дарма, що* разом з клунками насіння вона кинула в порох свої колишні надії; вони тепер знову прохались до її серця" (М. Коцюбинський); "А на берегах ні звуку, ні вогника, *хіба що* час від часу обізветься десь у промерзлому сизому тумані одинокий пес, та й то неохоче" (О. Носенко).

За сполучні елементи в таких реченнях правлять також словосполучення підрядності *як не, де не, куди не, хто не*. Приклади: "*Як не* лає, як не кричить на неї пані, – бабуся не лякається, не метушиться: іде тихо, говорить спокійно, явиться ясно своїми очима ясними" (Марко Вовчок); "*Як не* учились вони цілу ту ніч, *що* вже не думали, а все-таки не видумали нічого для себе утішного" (Панас Мирний).

Підрядні речення наслідкові. Приєднуються до головного за допомогою сполучників *так що, внаслідок чого*. Приклади: "Райко, як і перше, примостився на пеньку, *так що* вогонь бив

йому в лице" (С. Васильченко); "Ми зліземо на роз'їзді, а звідти верстви чотири, не більше, *так що* підемо пішки" (М. Коцюбинський); "Величезна скеля одвалилася від гори і впала просто в річку, *внаслідок чого* утворилося озеро".

Відтінок наслідковості мають також речення, що приєднуються сполучниками *так, аж*, наприклад: "Я тоді собі ногу звихнув, так поляки мене возиком везли від села до села, з рук до рук передавали до самої України" (О. Гончар); "Сокири гупали в грубе коріння, аж листя тремтіло на гнучких лозах" (М. Коцюбинський).

Підрядні доповнювально-відносного підпорядкування. Ці підрядні виявляють свою залежність від головного в тому, що мають сполучне слово, виражене відносним займенником **що** в різних відмінках без прийменників і з прийменниками. Це сполучне слово набуває певного реального значення, спираючись на зміст головного речення в цілому, чим і здійснюється підпорядкування підрядного головному. Змістом своїм підрядне доповнює зміст головного. Приклади: "А деякі, найхоробріші, були увішані гвинтівками різних калібрів і систем, патронташами, гранатами, бомбами, *що* надавало їм дуже войовничого, навіть грізного вигляду" (А. Шиян); "Народу зібралось дуже багато, *чого* ніхто не сподівався" (М. Коцюбинський); "Микола закашлявся, *чим* і викликав сміх і дотепи з усіх боків" (О. Носенко); "Коли він сердився, краска заливала йому лице, *від чого* вуси біліли, наче молочні" (М. Коцюбинський); "Не раз чуваний розмірений перестук млина нагадував Дмитрові щось до болю близьке, неповторне, *від чого* защеміло і скоріше забилося серце" (М. Стельмах).

Підрядні порівняльні. Такі підрядні мають зміст, визначений для яскравішого розкриття змісту головного речення в плані порівняння. Вони приєднуються до головного речення за допомогою сполучників підрядності, утворених з порівняльних часток: *як, ніби, мов, наче* і под.

Такі підрядні в "Курсі сучасної української мови" під ред. Л. А. Булаховського названі "пояснювальними". Але пояснювальну функцію виконує кожне підрядне. До того ж в "Курсі" сюди віднесені підрядні різної структури.

В одних випадках у центрі порівняння ставиться тотожність головного і підрядного речень, наприклад: "Як вихор, як буря

страшенна мчитьсья, трощить і ломить усе по своєму і сліду, *так* те весілля промчалось над Чіпчиним двором і наробило нетрохи шкоди в господарстві" (Панас Мирний); "Не вбереглася пташка шуліки, *як* не вбереглася й Катря своєї недолі" (Там само); "Швидко море з берега заблищало, все вкрите білими гребенями по зеленій воді, *як* буває сінокіс вкритий тими покосами" (І. Нечуй-Левицький); "Син пішов у море на кораблі, вітрила майнули за обрієм і зникли, *як* зникають у сонцесяйному просторі білі, схожі на сніжинки чайки" (В. Собко).

В інших випадках зіставляються реальна і уявлювана картини за цілим змістом головного і підрядного. Приклади: "Як той павук-ткач тче з своєї тонкої павутини дивні кола, *так* він з голосів витикав, виливав життєве побуття з його гореньком і радощами, з його нудьгою і веселощами" (П. Мирний); "Над темним лісом виходила вечірня зоря, ніби з гушавини лісової вилетіла квітка горицвіту" (С. Васильченко); "Над ставком носилися густі пари, *мов* хто підогрівав знизу воду і вона несамовито парувала" (Панас Мирний); "Всі поспішали на працю, *мовби* велика повинь намагалася залити вулиці й завулки, майдани й мури і, вихопившись за ці камінні межі, хлинути через шпилі й високі антени в простори цілої республіки" (І. Микитенко); "Кострубаті й присадкуваті верби з обох боків дороги міцно чіплялися оголеним корінням і, *немов* хижий птах загнав пазури у здобич" (М. Коцюбинський); "Знявся вітер, зарябіла вода, *немовби* чийсь невидимі руки вкривали густими сітями поверхню річки" (А. Шиян); "Щось було тихе, покірне в тих скаргах, *наче* річка журливо дзвеніла по дрібних камінцях" (М. Коцюбинський); "Каганець блищав коло комина, *неначе* старець блимав сліпими очима" (І. Нечуй-Левицький); "Тепер – *подібно до того, як* на річці після повені з'являються ще недавно прикриті хвилями пороги, знову виплили кілька поодиноких постатей" (Н. Тихий); "Хвилює на сонці нива, та божа постіль, льон процвітає синьо, *сказав би*– небо задивилось в озерце" (М. Коцюбинський).

Порівняльний характер підрядності властивий і іншим підрядним конструкціям, де основне значення порівняння супроводиться різними співзначеннями. Наведемо найголовніші типи, що мають найбільш чіткі і характерні показники підрядності.

1. **Підрядні порівняльно-причинові.** До основного значення порівняння приєднується відтінок нереальної причиновості.

Сполучається з головним за допомогою вищезгаданих порівняльних сполучників, а також *так наче*, *так ніби* і под. Приклади: "Христя повернулася і знову пішла шляхом на Мар'янівку (все тихше та тихше, *мов* її щось зупиняло або хто придержував, не пускав" (Панас Мирний); "Волох вів машину впевнено, *начебто* щодня літав по цій трасі" (В. Собко); "Голос Адама Александровича був, як завжди, спокійний, *ніби* і не почалася війна, *ніби* не могли кожну мить з'явитися в небі ворожі літаки" (Там само); "Для мене, здається, готувався на свята справжній бенкет, *так наче* я мав апетит людоїда або приїхав з голодного краю" (М. Коцюбинський); "Свічка несміливо відступив від порога і сів обережно на краєчок лави, *так ніби* то була дуже небезпечна справа" (Н. Рибак).

2. **Підрядні порівняльно-цільові.** Ці підрядні, виражаючи порівняння, мають також відтінок мети. Приклад: "Блідий, запінений, з страшними очима, він кричав на цілу вулицю, *немов* хотів заглушити криком свій власний жах" (М. Коцюбинський).

3. **Підрядні утотоження.** Вони близькі до порівняльних, але служать для зіставлення даних подій з тотожними подіями минулого або узвичаєного, відомого з попереднього досвіду, а також для зіставлення аналогічних подій, що відбуваються в різних умовах. Приклади: "Надворі було холодненько, *як* буває весною" (І. Нечуй-Левицький); "А навкруги нього гарно, *як* бува напровесні в полі" (М. Коцюбинський); "Сонце привітно світило і гріло, *як* воно завжди гріє восени" (Панас Мирний); "На Бесарабії не було такої панщини, *як* на Україні" (І. Нечуй-Левицький); "Вечірнє сонне, *так* як і вчора, обливало ясним промінням усю долину" (Там само).

Підрядні паралельно-поступового розгортання. Ці підрядні починаються сполучником *в міру того* які своїм змістом вказують, розвитком якого явища обумовлена або взагалі пов'язана в своєму поступовому розгортанні подія, зображувана в змісті головного речення. Характерним для будови складнопідрядного речення цього типу є те, що присудки головного і підрядного виражаються дієсловами недоконаного виду з значенням протяжності дії, часто з основами від коренів із значенням якості; в складі

присудка або обставини, яка його стосується, часто вживаються форми порівняльного ступеня прикметника або прислівника. Приклади: "*В міру того, як ми віддалялися від фанзи, стежка дедалі гіршала*" (В. Арсеньєв); "*В міру того, як він виймав свої речі, я більше й більше дивувався*" (В. Арсеньєв); "*Повний місяць плив по ясному безхмарному небу, і в міру того, як світло його ставало яснішим, наші тіні коротшали й чорнішали*" (В. Арсеньєв); "*Обличчя капітана, зовні спокійне, ставало дедалі напруженіше і серйозніше в міру того як хвилі все частіше і частіше стали перикочуватися через палубу*" (К. Станюкович); "*В міру того як ясніша ставала ситуація, думкам ставало зовсім вільно*" (І. Ле).

Підрядні контрастуючого зіставлення. Такі підрядні мають зміст, логічно паралельний і зіставляваний зі змістом головного речення. Значення контрастуючого зіставлення проводиться додатковими відтінками відношень між підрядним і головним – відношень допустовості, протиставлення. Підрядне приєднується до головного за допомогою сполучників *тоді як, тоді коли, коли, якщо*. Приклади: "*Яків ходить собі то коло того, то біля другого копається, тоді як Йосип над усім верховодить, а робити й не кажи*" (Панас Мирний); "*Важкі та тяжкі думки окривали її голову, тоді коли Колісник качався по хаті з реготу*" (Там само); "*І чому вона мусить так тяжко працювати на шматок хліба, той гіркий та солоний шматок, коли панночка, дочка дідича, живе в розкоші, нічого не роблячи?*" (М. Коцюбинський); "*Якщо раніше численні бригади будували п'ятиповерховий будинок протягом трьох-чотирьох років, то тепер такий будинок будується в кілька разів швидше, з меншою кількістю людей*" (з газет).

Особливістю складнопідрядних речень цього типу є зворотність (можливість переставлення) часткових речень, з яких вони складаються, без порушення загального змісту складного речення. Так, наприклад, речення: "*Якщо весна була похмура та холодна, то осінь стоїть на диво тепла та сонячна*", – можна передати й переставивши місцями його часткові речення: "*Якщо осінь стоїть на диво тепла та сонячна, то весна була похмура та холодна*".

Чередниченко І.Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові. Спецкурс для студентів філологічних факультетів. – Чернівці, 1959. – С. 92-120.

Загнітко А.П.

Регулярність / нерегулярність підрядності у системі складного речення

Складне речення належить до синтаксичних одиниць вищого порівняно зі словосполученням і простим реченням порядку. Воно належить до системно закріплених і системно окреслених величин, підтвердженням чого виступають 1) закономірності вияву синтаксичних форм і синтаксичних значень, їх корелятивність / некорелятивність; 2) наявність власних засобів зв'язку предикативних частин; 3) цілісність значення, що не дорівнює простій арифметичній сумі значень його складників і визначає комунікативну значущість цілісного утворення; 4) відтворюваність; 5) регулярність вияву предикативного і номінативного мінімуму; 6) формальна елементарність / неелементарність; 7) семантична елементарність / неелементарність; 8) типи семантико-синтаксичних відношень, що базуються на тих чи інших засобах формального поєднання предикативних частин та ін. Складному реченню притаманні особливі закономірності внутрішньої структурної організації, парадигматики та синтагматики. Водночас складному реченню як самостійній синтаксичній одиниці притаманне власне функціонально-семантичне поле з цілком окресленою периферією / напівпериферією / периферією. Все це уможливорює твердження про закономірності вияву синтагматики і парадигматики складного речення у власне системному вияві та на рівні тексту як ієрархічно вищого утворення, якому притаманні власні закономірності поєднання окремих складників в єдине смислове і структурне ціле. Такі закономірності, поза всяким сумнівом, охоплюють особливості поєднання предикативних частин у складне речення, але ні в якому разі не вичерпуються ними, оскільки для тексту притаманні власні тенденції і закономірності структурно паралельної, структурно ланцюгової, структурно інгредієнтної, структурно інтегративної тощо сполучуваності і розмаїта парадигма смислових відношень (пор. пояснювальні, включувальні, приєднувальні, виокремлювальні та ін.).

Типи синтаксичного зв'язку, на яких ґрунтується вирізнення основних типів складного речення, є чітко окресленими, їх висвітлення у науковій літературі набуло усіх класичних ознак. Різновиди складного речення встановлюють на підставі: 1) вжитку сполучних засобів; 2) співвідношення видо-часових форм дієслів-присудків у предикативних частинах; 3) лексичного наповнення частин; 4) гнучкості / негнучкості структури, її зворотності/ незворотності. Все це виступає основою для розрізнення сурядного і підрядного типів синтаксичного зв'язку як визначальних у структурі і системі складного речення. Поряд з цим мова йде про недиференційований тип синтаксичного зв'язку, що постає як протиставлення диференційованому вияву рівноправності / нерівноправності предикативних частин у структурі складного речення. Недиференційований зв'язок витлумачується як такий, при якому предикативні частини, їх відношення не є чітко окресленими. Останнє зумовлює їх розгляд, з одного боку, як рівноправних, а, з другого боку, як нерівноправних – одна виступає головною, а інша – залежною: (1) *У книгарні було надзвичайно багато цікавої фахової літератури, студенти не звернули уваги на жодну з книг* → (1, а) *У книгарні було надзвичайно багато цікавої фахової літератури, але (проте) студенти не звернули уваги на жодну з книг* (але (проте) – сурядний зв'язок, протиставні відношення) → (1, б) *Хоч у книгарні було надзвичайно багато цікавої фахової літератури, студенти не звернули уваги на жодну з книг* (хоч – підрядний зв'язок, допустова семантика між головною і підрядною частинами) → (1, в) *Хоч у книгарні було надзвичайно багато цікавої фахової літератури, але (проте) студенти не звернули уваги на жодну з книг* ((хоч – але (проте) – сурядно-підрядний тип синтаксичного зв'язку, протиставно-допустові відношення). Така амальгамність відношень (та й синтаксичних зв'язків) зумовлює їх кваліфікацію як окремого різновиду синтаксичного зв'язку і відповідно – семантико-синтаксичних відношень, що не дорівнюють простій арифметичній сумі кожного з них, а є утворенням, з якого не можна вичленувати жоден з компонентів без втрати цілісності всього утворення як структурно

і семантично зорганізованої синтаксичної одиниці (подібної думки дотримується Є.М. Ширяєв¹ та ін.).

Основний принцип розмежування регулярності / нерегулярності підрядності у системі складного речення полягає у чіткому окресленні закономірності вияву підрядного синтаксичного зв'язку та його протиставлення сурядному зв'язку за формальними і семантичними параметрами, з одного боку, і водночас з'ясування закономірностей вияву самого підрядного синтаксичного зв'язку з простеженням тенденцій вияву обов'язковості / необов'язковості залежного компонента та передбачуваності / непередбачуваності синтаксичної форми останнього в його межах, з другого боку. Такий підхід умотивовує необхідність розрізнення на рівні підрядного синтаксичного зв'язку прислівного і детермінантного різновидів, що активно опрацьовується у дослідженнях І.Р. Вихованця², В.А. Белошпаквої³ та ін. Видається суттєвим твердити, що регулярність є найбільш репрезентована з-поміж конструкцій з підрядним прислівним синтаксичним зв'язком, що зумовлюється кількома чинниками. Детермінантний синтаксичний зв'язок у складному реченні спрямований на структурне узалежнення підрядної частини, яка тільки прилягає до останньої, забезпечуючи модифікацію її змісту та окреслюючи цільову, причинову, умовну, допустову, наслідкову тощо семантику: (2) *Ти знов прийшла (для чого?), щоб кинуть на поталу весь світ чуттів і дум моїх, щоб вічно я страждав по ідеалу і досягнуть його не міг* (О. Олесь); польськ. (3) *Polimo że jest zaprasowany (timo co?, potislal o toich imieninach*; рос. (4) *Как уже говорилось, работа носит по преимуществу диахронический характер (почему?), что продиктовано авторской установкой на последовательный анализ развития категории объекта и переходности, начиная с их возможных индоевропейских истоков вплоть до сегодняш-*

¹ Ширяев Е.Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. – М.: Наука, 1986. – 222 с.

² Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.; Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.

³ Белошпакова В.А. Синтаксис // Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошпаковой. – М.: Высш. шк., 1981. – С. 363–401.

него дня (В. Крисько). Сам детермінантний зв'язок також нерівнорядний, оскільки охоплює власне детермінантний і детермінантно-кореляційний різновиди, відмінність між якими полягає в тому, що власне-детермінантний зв'язок спрямований на прямий вияв залежності підрядної частини через взаємодію дієслів-присудків в обох частинах і вжиток відповідних семантичних сполучників: (5) *Я тут почуваю себе багатим (незважаючи на що?), хоч нічого не маю* (М. Коцюбинський); польськ. (6) *Każdy utwor poetycki jest przede wszystkim utworem językowym, bo składa się ze słów i zdań* (З. Клеменевич) та ін. При детермінантно-кореляційному зв'язку залежність підрядної від головної характеризується наявністю в другій предикативній частині анафоричного елемента, який співвідносить зміст усієї головної зі змістом підрядної: (7) *Студенти-третьокурсники прийшли до читального залу університету зі своїми новими публікаціями у місцевій пресі, чого вже давно не було навіть з-поміж випускників. У силу такої специфіки при детермінантному зв'язку наявність підрядної частини є необов'язковою, її синтаксична форма повністю непередбачувана. Все це засвідчує, що вона нерегулярна у своєму вияві.*

Прислівний зв'язок також неоднорічний у своєму діапазоні. У межах складнопідрядного речення він поділяється на два різновиди: власне-прислівний і прислівно-кореляційний (займенниково-кореляційний). Особливістю першого є те, що наявність підрядної частини в такому разі детермінована відповідною семантикою опорного слова, що міститься у головній частині, пор.: (8) *Село одним кінцем западало до луків (яких?), які тяглися на десятки кілометрів* (П. Панч); (9) *Починається вітер і жене сиві хмари, а вкупі з ними чорні ключі пташині (які?), що відлітають у вирії* (Леся Українка); *Зоре моя вечірняя, зійди над горою...* (10) *Розкажи (що?), як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселка воду позичає* (Т. Шевченко); (11) *Примкнувши вії, стоїть у задумі осінній ранок, прислухається (до чого?), як на городах шерехтять постарілі соняхи і маківки, як у садах гупають яблука, як на річці й луках тривожиться перелітна птиця* (М. Стельмах); (12) *Відразу помітили (що?), що літо вже минуло, що вже настала осінь з нескінченними мряками, розбитими дорогами, холодними вітрами* (О. Гончар). У реченнях (8, 9) опорне слово –

іменник (до луків (8), ключі (9)), яке передбачає своєю частиномовною приналежністю наявність атрибутивних компонентів, кількість яких не може бути гранично окресленою, оскільки гіпотетично предмет може бути характеризованим у різних вимірах: польськ. (13) *Prawdopodobnie zamach odbył się później pod wpływem pobudliwych członków partii (jakich?), którzy nie mogli spokojnie patrzeć na wzmagający się terror rządu i administracji fabrycznej* (А. Рудницький); (14) *Заходьте в світ (який?), де склеться джерело, де в'ються ластівки, снують брунатні бджоли, де в честь оратая пшениця гне стебло, де дерево життя не зав'язало ніколи* (М. Рильський); рос. (15) *В лесу (каком?), где запах малины просто звенит, где птицы голос слышен отовсюду, где каждый ручеек тебе поет, где земляника под кустом светлеет, все кажется дивным и чудесным* (А. Малинін). Наявність підрядної частини у такому разі ніяк не детермінована, оскільки її реалізація не впливає на смислову достатність (і зрозумілість) головної. Підрядна частина розширює семантичну ємність опорного слова, конкретизуючи його і додаючи відповідні смислові відтінки. У такому разі вона є необов'язковою, але граматична форма постає передбачуваною, оскільки частиномовна семантика опорного слова прогнозує можливість постання і/або з'яви атрибутивного компонента. Такого типу конструкції складнопідрядного речення характеризуються наявністю спільної семантичної площини між головною і підрядною частинами, яка утворюється внаслідок перетину повторюваних смислів, репрезентованих певними компонентами, пор.: (13) *członków partii* = *którzcy* (тобто *którzcy* це і є *członków partii*), (14) *в світ* = де, тобто де = в якому, тут іменник світ характеризується субстанційним значенням, що уточнюється, конкретизується тощо). Поза всяким сумнівом, тут підрядність слід кваліфікувати як нерегулярну, її вияв може бути актуалізованим або неактуалізованим і тільки відтворюваність певної структурної схеми передбачає постання підрядної частини (пор. N_1V_f (що / де) N_1V_f). Другий вияв власне-прислівного зв'язку пов'язаний з частиномовною семантикою активно валентних лексем, які передбачають обов'язковість реалізації підрядної частини, оскільки без останньої вони не можуть повністю виявити свій зміст: (16) *Люблю (що?), коли зоря покрівлі золотить і світанковий спів пташки кругом разносять, коли од*

моря зір звільняється блакить і падають з квіток на землю сльози-роси (В. Сосюра); (17) *Так би й лежала я завжди над сею живою водою, дивилась би (на що?), як без жалю сипле перли вона й самоцвіти на прибережне каміння, як тіні барвисті від хмарок золотистих проходять по площині срібно-блакитній і раптом зникають, як білая піна рожевіє злегка, немов соромливе обличчя красуні, як гори темніють, повиті у білі серпанки, вони так спокійно стоять, бо їх стереже колонада сумних кипарисів, поважних, високих...* (Леся Українка); польськ. (18) *Widziałem, że podrzuciłeś jej swoje pióro* (приклад З. Клеменевича (10)). У подібних реченнях (див. також (10), (11), (12)) активно валентні лексеми (*розкажи* (10), *прислухається* (11), *помітили* (12), *люблю* (16), *дивилась би* (17), *widziałem* (18)) зумовлюють реалізацію підрядної частини, що можна покваліфікувати як обов'язкову і відносно регулярну підрядність. Регулярність підрядності мотивована обов'язковою наявністю в позиції лексеми слова активної валентності типу дієслів мовлення, мислення. У цьому плані слід зазначити, що у конструкціях (16), (17), (18) реалізується імплікований займенниково-співвідносний компонент, який формально окреслюється потім у питаннях ((16) *люблю* → *те* (що?); (17) *дивилась би* → *на те* (на що?); (18) *widziałem* → *to* (що?)) і вся семантична структура замкнена саме на ньому. Очевидно, цей тип зв'язку слід кваліфікувати як імплікований займенниково-співвідносний. У сучасних слов'янських мовах – це найрегулярніший тип імплікації співвідносного елемента в складних реченнях, така імплікація є закріпленою за рядом функціональних стилів і набула узусно-модельних виявів.

Ґрунтом абсолютної регулярності виступає наявність двобічного регулярного зв'язку, що виявляється в наявності вказівного займенника в головній частині і відносного займенника у підрядній (сполучного засобу і репрезентанта субординативного зв'язку як такого між предикативними частинами), які перебувають у симетричних відношеннях (пор. думки І.П. Распопова, І.Р. Вихованця¹): *той – хто, той – що, той – який, такий – який, тоді – коли, туди – куди, там – де, так – щоб, для того – щоб* та ін.; польськ.: *tut – czut, jaki – taki*

¹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.; Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.

і под. (розгляд займенника здійснюється на широких засадах, з урахуванням усіх дійктичних навантажень, у силу цього в межах займенникових компонентів аналізуються носії адвербіальної семантики, яким притаманна дійктична функція повною мірою). При цьому співвідносні компоненти головної частини можуть характеризуватися нульовим вираженням ((16), (17), (18)), що здебільшого зумовлюється законами мовної економії. Це досить часто зустрічається у складнопідрядних реченнях з підрядними з'ясувальними, де опускається співвідносне слово (антецедент, за термінологією Л. Теньєра, оскільки він випереджає зміст основного речення, тобто випереджувальний за своєю семантикою) *те*: (19) *Врятувало те, що піросла на городі зелень, й споживали* (О. Сизоненко); (20) *Що за літо заробить Мотря, те за зиму й проживуть...* (Панас Мирний); (21) *В дитинстві ще я чув пісню таку, що зосталась єдиною для мене* (М. Рильський); (22) *Благословенні руки ті, що трудові кладуть цеглини* (В. Сосюра); (23) *Гарна та хата, що добрими людьми багата* (Нар. тв.); (24) *Ми збирали з сином на землі каштани, ми дивилися, як хмаринка тане, як хмаринка тане, як синіє синь, як колише вітер струни павутинь* (М. Рильський); (25) *Чоловік дав завдаток, розказав, куди завезти ялинку, і пішов* (М. Коцюбинський); (26) *Ніколи в бурі не загине, хто Прометей має дух* (В. Сосюра); (27) *О не дивуйся, що ніч така блакитна ...* (О. Олесь); польськ. (28) *Powstanie hybridowanej dyscypliny o nazwie psychologia społeczna wskazuje na to, iż ograniczenie "sfery społeczeństwa" i "sfery psychologicznej" napotyka podobne trudności*¹ і (29) *Zauważmy, iż ten aspekt teorii Chomsky'ego komplikuje w istotny sposób przeciwstawienie: natura – kultura, przewijające się w istotnych punktach struktur teoretycznych nauk humanistycznych*²; рос. (30) *Матрена вдруг вспомнила, что сегодня большой праздник* (В. Распутин). Співвідносно-вказівний елемент у складнопідрядних реченнях (*те* (19), *те* (20), *таку* (21), *ті* (22), *та* (23), *на то* (28)) обов'язково прогнозує регулярну наявність підрядної частини, що своєю семантикою уточнює зміст останнього і за своїм значенням, граматичним статусом є передбачуваною. Вона

¹ Bokszański Z., Piotrowski A., Ziółkowski M. *Socjologia języka*. – Warszawa, 1977. – S. 8.

² Там само. – С. 10.

варіюється тільки в межах відповідної граматичної форми і синтаксичної позиції. Редукція співвідносного компонента в складно-підрядних реченнях (див. (17), (18), (19), (24), (25), (26), (27)) ніякою мірою не впливає на семантику підрядної частини, її регулярність та обов'язковість.

Імплікований компонент легко матеріалізується, що аргументовано прокоментував ще С.О. Карцевський: "Одне з двох об'єднаних речень характеризується знаком *t*, індексом іншого виступає *k*... Оскільки відсутня необхідність того, щоб кожне зі зв'язаних речень містило позитивний (експліцитний) знак своєї функції, *t* переважно опускається, якщо тільки воно спеціально не наголошується (останнє є надзвичайно суттєвим, оскільки ситуативно-прагматичні та комунікативні чинники можуть зумовлювати регулярну виявлюваність компонента *t* – А.З.)"¹. Легка поновлюваність співвідносно-вказівного компонента підтверджується на практиці, пор.: (24, а) *Ми збирали з сином на землі каштани, ми дивилися (на те), як хмаринка тане, як хмаринка тане, як синіє синь*; (25, а) *Чоловік дав завдаток, розказав (про те), куди привезти ялинку, і пішов*; (26, а) *Ніколи в бурі не загине (той), хто Прометей має дух*; (27, а) *О не дивуйся (з того), що ніч така блакитна і под.* Імплікація тих чи інших смисло-структурованих компонентів речення є досить поширеною в сучасних граматичних системах слов'янських мов, підтвердженням чого постає наявність цього явища з-поміж сполучникових і безсполучникових речень, пор. (25, б) *Чоловік дав завдаток, розказав (про те, куди = як приїхати), куди завезти ялинку, і пішов*; (31) (Ганна:) *Бігла я до лісу, оглянулася – нікого немає, а що ж я одна тут буду робити, куди піти маю* (О. Слісаренко) = (31, а) *Бігла я до лісу, оглянулася (і побачила) – нікого немає, а що ж я одна тут буду робити, куди піти маю*; (32) *Лягли рано, ще о сьомій – вранці приїжджають гості і поїдемо до Миронівки* (А. Малишко) = (32, а) *Лягли рано, ще о сьомій (бо завтра рано вставати) – вранці приїжджають гості і поїдемо до Миронівки*; (33) *Маю на увазі те, що письменник, накреслюючи собі якийсь план, за яким хоче писати, раптом*

¹ Карцевский С.О. Бессоюзие и подчинение в русском языке // Вопросы языкознания. – 1961. – № 2. – С. 126.

виявляє, що його герої пішли зовсім не туди – він не може їх спрямовувати, вони його самі ведуть (І. Кошелівець) = (33, а) *Маю на увазі те, що письменник, накреслюючи собі якийсь план, за яким хоче писати, раптом виявляє, що його герої пішли зовсім не туди (і повністю усвідомлює) – він не може їх спрямовувати, вони його самі ведуть* та ін.

Окреслення регулярності / нерегулярності підрядності в системі складного речення зовсім неможливе без заторкування проблеми симетричності / несиметричності прислівно-співвідносного зв'язку (досить аргументовано прокоментував ці різновиди займенниково-кореляційного зв'язку І.Р. Вихованець), при цьому з-поміж першого різновиду розрізняють такі семантичні типи: 1) субстанційний (той – хто, той – що та ін.); 2) ад'єктивний (той – який, такий – який і под.; І.Р. Вихованець називає його атрибутивним за статусом самої підрядної частини); 3) адвербіальний з двома підтипами – а) адвербіально-локативний (там – де, туди – куди, туди – звідки та ін.) і б) адвербіально-темпоральний (доти – доки, доти – допоки і т. ін.), оскільки у кожній з площин наявні особливі тенденції і закономірності вияву регулярності підрядності. Правда, слід відразу наголосити специфіку так званого несиметричного зв'язку складнопідрядних речень, у структурі яких наявне слово *те*, "як найбільш нівельоване в семантичному плані співвідносне слово"¹, тому що слово *те* в таких структурах можна покваліфікувати як спустошено-кореляційне, але таким воно постає тільки (і тільки!) в структурно-організуючому плані. В комунікативному ж аспекті його значущість часто постає актуалізованою, внаслідок чого саме слово набуває особливого комунікатороцентричного значення і навантаження, пор.: (34) *Так само критик мусить через той чи той твір побачити те, що залишилося поза полем зору інших* (І. Кошелівець) та ін. Симетричний співвідносно-вказівний компонент завжди засвідчує регулярний вияв підрядності в системі складного речення і на рівні граматичної форми підрядна частина завжди є передбачуваною з чітко окресленою семантикою: (35) *Мені, мабуть, не докучить*

¹ Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – С. 339.

нагадувати, що хто не знає свого минулого, той (хто?) не вартий свого майбутнього (М. Рильський); (36) Люблю той (який?) час, коли над лісом десь займається несміливо світанок (І. Нехода); (37) Над світом стояла така (яка?) благословенна тиша, що було чути, як кущики жита ронили краплі роси (М. Стельмах); (38) Бродить осінь в лісі синьому, де гриби під соснами, там (де?), де золото осіннє вкрилось рясно росами (Н. Забіла) (пропуск у першому випадку співвідносного елемента там посилює смислову і структурну цілісність усього складнопідрядного речення). До симетричного підрядного зв'язку з імплікованим виявом співвідносного компонента слід віднести конструкції (17), (18), (19), де також підрядність є регулярною. Симетричність прислівно-співвідносного зв'язку є абсолютним показником регулярності підрядності в системі складного речення, попри експлікованість / імплікованість самого співвідносного елемента, пор.: (39) Ніхто не замислювався тоді, як точно визначити головне в душевній поведінці Микити й Музини (звісно, окрім любові)... (П. Загребельний) = (39, а) Ніхто не замислювався тоді над тим, як точно визначити головне в душевній поведінці Микити й Музини; рос. (40) Известно также, что фразеологизмы при тождестве понятийного содержания способны существенно изменить свою категориальную принадлежность ...¹ (40, а) Известно также то, что фразеологизмы при тождестве понятийного содержания способны существенно изменить свою категориальную принадлежность... Такий співвідносно-вказівний елемент у силу своєї дейктичності тільки наголошує наступне розгортання окремого смислу, який у такому разі постає необхідним, оскільки відсутня смислова завершеність головної (чи іншої предикативної частини, в якій наявне відповідне слово) частини.

Актуалізація співвідносного компонента здійснюється за умови його реченнєвого доцентричного статусу, що особливо яскраво простежується при заповненні останнім синтаксичної позиції підмета або присудка, валентнозумовленого сильнокерованого обов'язкового компонента реченнєвої структури: (41) І найцікавіше те (синтаксична позиція підмета), що ті (сцени – А.З.)

¹ Жуков А. В. Категориальний синкретизм фразеологических единиц // Научн. докл высш. шк.: Филологические науки. – М., 1987. – № 2. – С. 48.

(підмет), які я вигадав, виявляються слабшими від тих, що народжуються у свідомості (В. Шевчук); (42) Натхнення – це те (присудок), що виводить людину за межі розважального мислення, ставить її на краєчок розуму... (А. Макаров) і под. У таких випадках наявність співвідносного слова є і структурно необхідною, оскільки без його наявності речення втрачає власну структурну цілісність. Комунікативна значущість співвідносного компонента (антецедента) найбільш зримо постає в тому разі, коли він є одним із основних носіїв функціонально – стилістичного значення авторизації. Внаслідок цього його текстотвірна, текстоструктурувальна функція посилюється, оскільки на ньому починає замикатися цілий ряд внутрішньотекстових смислів (це, поза всяким сумнівом, проблема тексту, його рівневої організації). У такому разі його імплікація виступає одним із виявів категорійного значення елімінації, функціональне значення якої полягає у пропуску семантично і структурно значущого компонента з метою його наголошення¹.

У сучасному синтаксисі слов'янських мов можна встановити закономірність регулярності/нерегулярності підрядності у системі складного речення. Регулярною постає підрядність за умови наявності підрядного прислівного зв'язку з його різновидом співвідносної кореляційності (займенникової кореляційності). Такий тип структури складного речення репрезентує ядро вияву регулярності підрядності. До нього прилягають структури, в яких прислівний зв'язок ґрунтується на частиномовній семантиці опорного слова головної частини, якому притаманна активна валентність. Остання зумовлює наявність у нього правобічної сильнокерованої синтаксичної позиції, що може бути заповнена тільки компонентами відповідної семантики. Обов'язкова наявність такого компонента засвідчує, що цей тип підрядності слід кваліфікувати, як регулярний, але з констатацією його опосередкованого вияву відповідного типу структурної схеми речення. Це уможливило його віднесення до напівпериферійної площини. Про окремий різновид регулярності сигналізує детермінантно-кореляційний

¹ Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія: Монографія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.; Загнітко А.П. Український синтаксис: науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс: У 2-х ч. – Ч. 1. – К.: ІЗМН, 1996. – 196 с.; Ч.2. – К.: ІЗМН, 1996. – 240 с. та ін.

зв'язок. Цей тип регулярності є периферійним, оскільки корелянт, наявний у підрядній частині, не може бути покваліфікованим таким, що виявляється як посткомпонент і повністю опосередкований реалізацією головної частини і, найголовніше, самою структурою комунікативної ситуації. Останні параметри стосуються функціонально-семантичного навантаження синтаксичної структури. Імплікованість співвідносного компонента уже стала нормативною в сучасному граматичному ладі багатьох слов'янських мов. Як свідчать спостереження, в українському, польському, білоруському, словацькому, російському синтаксисі стало функціонально нормативним (ознака глибини норми) використання структур типу (18), (19), (26), (30), (31) в офіційно-адміністративному, юридично-правовому та інших жанрах офіційно-ділового стилю. Подібне широке вживання зустрічається в науково-популярному, науково-виробничому і подібних жанрах наукового стилю. Все це ще раз засвідчує, що імплікованість корелятивного компонента не впливає на функціонально-семантичну значущість структури, оскільки його смисл при цьому є глибинно трансформованим, що посилює комунікативне навантаження (і синтаксично позиційне) регулярно виявлюваної підрядної частини. Структури ж типу (27) постають оригінальними тому, що в них підрядна частина заповнює (функціонально) синтаксичну позицію підмета головної (він імплікований), що уможливило розгляд таких структур у логіко-граматичній класифікації як складних речень з підрядними підметовими (8), інколи як окремого різновиду складного речення – речення із взаємопідрядними частинами¹. Тому цей різновид складних речень з регулярною підрядністю є стилістично закріпленим і виступає широко репрезентованим в різних жанрах художньо-белетристичного стилю.

Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 409–418.

¹ Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.; Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.

Христіанінова Р.О.

Складні речення з недиференційованим зв'язком у сучасній українській мові

Ідея виокремлення речень із недиференційованим синтаксичним зв'язком належить О. М. Пешковському. Визначаючи три типи засобів поєднання частин складного речення – сполучники, сполучні слова та сполучні паузи, основною ознакою яких він уважав інтонацію, учений наголошував, що в безсполучниковому складному реченні інтонація (певні її характеристики) виконує ті самі функції, що й сполучні засоби в сполучникових складних реченнях. Сполучникові складні речення О. М. Пешковський чітко розподіляє на складносурядні й складнопідрядні. У безсполучникових реченнях, на його думку, усе залежить від того, "наскільки значення тієї чи тієї інтонації тотожне значенню тієї чи тієї групи сполучників"¹. Із цього погляду безсполучникові речення розподілено на три групи: 1) складносурядні, у яких тип інтонації відповідає єднальним сполучникам; 2) складнопідрядні, у котрих значення інтонації тотожне значенню причинових і пояснювальних сполучників; 3) недиференційовані, у яких інтонація не відповідає значенню тієї чи тієї групи сполучників, а отже, зняте протиставлення підрядність / сурядність. Проте вже в 50-х роках минулого сторіччя російський синтаксист М. С. Поспелов запропонував нове витлумачення безсполучникових складних конструкцій як окремого структурно-семантичного класу складних речень, що протиставлений складносурядним та складнопідрядним реченням². Під впливом наукових розвідок цього вченого безсполучникові речення так само розглядають багато українських синтаксистів другої половини ХХ – початку ХХІ ст.³

¹ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – [7-е изд.]. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во Мин. просв. РСФСР, 1956. – С. 470.

² Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений / Н. С. Поспелов // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 11–19.

³ Дорошенко С. І. Наукові простори : [вибр. праці] / С. І. Дорошенко. – Харків : Новое слово, 2009. – 488 с.; Загнітко А. П. Теоретична граматики української

Окремі лінгвісти кваліфікують безсполучникові складні речення як власне-текстові утворення (комунікати), що не набули адекватного мовно-системного виміру.¹

Розвиток ідеї про недиференційований синтаксичний зв'язок у безсполучникових складних конструкціях на матеріалі сучасної української мови знаходимо в працях І. Р. Вихованця², староукраїнської мови – у працях В. М. Барчука,³ М. П. Ковальчука,⁴ сучасної російської мови – у роботах Ю. І. Беляєва.⁵ Постулюючи, що "визначальні для складних речень сурядний і підрядний зв'язки поширюються на сполучниковий і безсполучниковий різновиди цих конструкцій",⁶ І. Р. Вихованець визнає "належність деякої частини безсполучникових конструкцій до складносурядних і складнопідрядних речень".⁷ Певні безсполучникові конструкції вчений зараховує до складних речень зі взаємозалежними частинами. Але, на думку дослідника, основна й типова маса безсполучникових конструкцій, їхнє ядро – це складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком, що становлять окремий

мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.; Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / Б. М. Кулик. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Рад. школа, 1965. – 282 с.; Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.; Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підруч.] / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр "Академія", 2004. – 408 с.;

¹ Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : [навч. посіб.] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.

² Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підруч. [для студ. філол. фак. вуз.] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.

³ Барчук В. М. Складні безсполучникові речення староукраїнської мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / В. М. Барчук. – Івано-Франківськ, 1996. – 24 с.

⁴ Ковальчук М. П. Складні речення з недиференційованими типами зв'язку в староукраїнській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / М. П. Ковальчук. – Івано-Франківськ, 2007. – 29 с.

⁵ Беляев Ю. И. Синтаксис современного русского литературного языка : учеб. пособие [для студ. фил. спец. пед. высш. учеб. заведений] / Ю. И. Беляев. – Херсон : Айлант, 2001. – 494 с.

⁶ Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підруч. [для студ. філол. фак. вуз.] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – С. 304.

⁷ Там само. – С. 348.

формально-граматичний тип у системі як безсполучникових, так і в загальній системі складних речень.¹ У таких конструкціях "нейтралізується протиставлення сурядного й підрядного зв'язків".²

Мета студії – удокладнити відомості про складні речення з недиференційованим зв'язком, виокремити й описати їхні формально-граматичні та семантико-синтаксичні типи. Для досягнення поставленої мети маємо розв'язати такі наукові завдання: 1) з'ясувати основні ознаки недиференційованого зв'язку; 2) визначити специфіку формально-граматичної структури складних речень, предикативні частини яких поєднані недиференційованим зв'язком; 3) схарактеризувати семантику розглянутих речень.

Сурядний і підрядний зв'язки в сполучникових складних реченнях постають здебільшого чітко диференційованими, оскільки саме сполучники, а в складнопідрядних реченнях і сполучні слова, є їхніми [названих синтаксичних зв'язків] експлікаторами. У безсполучникових складних реченнях тип зв'язку визначає тільки граматична рівноправність / нерівноправність предикативних частин. Безсполучникові конструкції бувають відкритої і закритої структури. Безсполучникові складні конструкції відкритої структури мають таку саму формально-синтаксичну й семантико-синтаксичну організацію, що й сполучникові складні конструкції відкритої структури, – і ті, і ті є складносурядними реченнями. Безсполучникові складні конструкції закритої структури можуть бути репрезентантами складнопідрядних речень або речень зі взаємозалежними частинами, вони побудовані за моделями відповідних сполучникових речень. Однак синтаксичне ядро безсполучникових складних конструкцій закритої структури становлять складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком між предикативними частинами. Специфіка цих речень виявляється в їхній формально-граматичній – недиференційований синтаксичний зв'язок – та семантико-синтаксичній організації – невиразно окреслені семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами.

Саме поняття "недиференційований зв'язок" дотепер не має єдиного покваліфікування. Одні дослідники визначають його як

¹ Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підруч. [для студ. філол. фак. вуз.] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – С. 347–349.

² Там само. – С. 33.

окремий тип, хоч і периферійний, у системі синтаксичних зв'язків [3, с. 33]. Інші підкреслюють, що "недиференційованість безсполучникових речень – не вказівка на тип зв'язку, а ознака перехідного характеру семантико-синтаксичної організації безсполучникових конструкцій щодо існуючих синтаксичних зв'язків",¹ через відсутність формальних засобів у безсполучникових реченнях лише вказують на недиференційований синтаксичний зв'язок, натомість його граматичні ознаки не знаходять достатнього теоретичного висвітлення. Прихильники такого погляду не визнають окремішності недиференційованого зв'язку, а поняття "недиференційований зв'язок" витлумачують як перехідний між сурядним і підрядним, сурядним і дворядним, підрядним і дворядним типами синтаксичного зв'язку.² Отже, щоб визначити лінгвальний статус недиференційованого синтаксичного зв'язку як окремого типу треба окреслити його диференційні ознаки. Такими ознаками, на нашу думку, можуть бути: 1) нейтралізація опозиції спрямованість / неспрямованість зв'язку, унаслідок чого не можна однозначно визначити, чи предикативні частини є граматично рівноправними, чи одна залежить від іншої та 2) закритість зв'язку. Невизначеність спрямування зв'язку спричинюють два фактори: 1) відсутність сполучних засобів, які увиразнюють синтаксичний зв'язок, пор.: *Прийшла весна – все навколо забуяло* – недиференційований зв'язок; *Прийшла весна, і все навколо забуяло* – сурядний зв'язок; *Прийшла весна, так що все навколо забуяло, Коли прийшла весна, все навколо забуяло* – підрядний зв'язок; 2) наявність імплікованої семантичної ланки, що спричиняє зміщення синтаксичного зв'язку й утрату ним чіткої визначеності, пор.: *І знову з далеких доріг До моря я сивим прибрів: Шумить воно, грає, гуде* (М. Лукив) – недиференційований зв'язок; *І знову*

¹ Барчук В. М. Складні безсполучникові речення староукраїнської мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / В. М. Барчук. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 20.

² Барчук В. М. Складні безсполучникові речення староукраїнської мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / В. М. Барчук. – Івано-Франківськ, 1996. – 24 с.; Ковальчук М. П. Складні речення з недиференційованими типами зв'язку в староукраїнській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / М. П. Ковальчук. – Івано-Франківськ, 2007. – 29 с.

з далеких доріг До моря я сивим прибрів і переконався (побачив, почув): шумить воно, грає, гуде – підрядний зв'язок.

Визнання недиференційованого синтаксичного зв'язку як окремого типу дає підстави для виокремлення в системі базових складних речень безсполучникових речень із недиференційованим синтаксичним зв'язком. Розглядані речення охоплюють: 1) типові конструкції з нейтралізованим протиставленням сурядності / підрядності; 2) специфічні конструкції. Останні так само мають два різновиди: 1) конструкції, у яких недиференційований зв'язок не пов'язаний із нейтралізацією опозиції "сурядність / підрядність"; 2) конструкції зі зміщеним синтаксичним зв'язком.

Відсутність сполучних засобів, які є не тільки виразниками синтаксичного зв'язку, але здебільшого й семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами часто спричиняє й невиразну окресленість семантико-синтаксичних відношень у складних реченнях із недиференційованим зв'язком, пор.: *Новаторським є і принцип побудови етимологічного аналізу як наукової основи топоніміки: етимологізований матеріал подано не за функційно-семантичним наповненням топоформанта, а за алфавітно розташованим типом ойконіма в окремій словниковій статті* (Українська мова, 2011, №3) – *Новаторським є і принцип побудови етимологічного аналізу як наукової основи топоніміки, адже етимологізований матеріал подано не за функційно-семантичним наповненням топоформанта, а за алфавітно розташованим типом ойконіма в окремій словниковій статті; Новаторським є і принцип побудови етимологічного аналізу як наукової основи топоніміки, а саме: етимологізований матеріал подано не за функційно-семантичним наповненням топоформанта, а за алфавітно розташованим типом ойконіма в окремій словниковій статті; Думка думку обганяла, душу пік неспокій* (М. Луків) – *Думка думку обганяла, і душу пік неспокій; Думка думку обганяла, а душу пік неспокій; Думка думку обганяла, коли душу пік неспокій; Думка думку обганяла, бо душу пік неспокій*. Саме в таких реченнях особливо важливу роль для диференціації їхнього значення відіграє інтонація. Оскільки ж інтонація є одиницею мовленнєвого рівня, то складні безсполучникові речення з недиференційованим зв'язком можна вважати перехідними "між узусними та віртуально-системними утвореннями, що й засвідчує

можливість їх аналізу на рівні мовної системи".¹ Крім інтонації, на вираження семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами розгляданих речень впливають й інші чинники: 1) порядок розташування предикативних частин, пор.: *Світло фар більше не було потрібне, саме світання відкривало їм шлях крізь степи* (О. Гончар) – *Світло фар більше не було потрібне, бо саме світання відкривало їм шлях крізь степи* але *Саме світання відкривало їм шлях крізь степи, світло фар більше не було потрібне* – *Саме світання відкривало їм шлях крізь степи, і світло фар більше не було потрібне*; *Саме світання відкривало їм шлях крізь степи, так що світло фар більше не було потрібне*; 2) порядок розташування слів у другій предикативній частині, пор.: *Грядуще кличе таїною, Минуле спогади снує* (М. Луків) – *Грядуще кличе таїною, і минуле спогади снує*; *Грядуще кличе таїною, а минуле спогади снує*; *Якщо грядуще кличе таїною, то минуле спогади снує* але *Грядуще кличе таїною, снує спогади минуле* – *Грядуще кличе таїною, і снує спогади минуле*; *Глухо гуркоче прибій, Гори мовчать таємниче* (М. Луків) – *Глухо гуркоче прибій, і гори мовчать таємниче*; *Глухо гуркоче прибій, а гори мовчать таємниче* але *Глухо гуркоче прибій, таємниче мовчать гори* – *Глухо гуркоче прибій, і таємниче мовчать гори*; 3) співвідношення вищо-часових і способових форм дієслів тощо, пор.: *В садах шаліють пізні птахи, У відрах плавають зірки* (М. Луків) – *В садах шаліли пізні птахи, у відрах плавали зірки*; *В садах шалітимуть пізні птахи, у відрах плаватимуть зірки*.

Відповідно до семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами І. Р. Вихованець вирізняє кілька семантичних класів безсполучникових складних речень із недиференційованим зв'язком: зіставні, протиставні, часові, причинові, наслідкові, умовні, пояснювальні.² За нашими спостереженнями, недиференційований синтаксичний зв'язок не завжди дає змогу чітко визначити семантико-синтаксичні відношення, що виникають на його основі,

¹ Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонУ, 2001. – С. 419–420.

² Вихованець І.Р. Граматики української мови. Синтаксис : підруч. [для студ. філол. фак. вуз.] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – С. 351.

тому, на нашу думку, варто говорити і про недиференційовані семантико-синтаксичні відношення.

У типових безсполучникових реченнях із нейтралізованим протиставленням сурядності / підрядності виявлено такі семантико-синтаксичні відношення:

1) недиференційовані зіставно-єднально-часові, пор.: *Вторила співові луна, Земля од щастя мліла* (М. Луків) – *Вторила співові луна, а земля од щастя мліла; Вторила співові луна, і земля од щастя мліла; Тоді як вторила співові луна, земля од щастя мліла; Станційна вежа ледь мріяла в далечі, цегла споруди холодно червоніла в призахіднім сонці* (О. Гончар) – *Станційна вежа ледь мріяла в далечі, а цегла споруди холодно червоніла в призахіднім сонці; Станційна вежа ледь мріяла в далечі, і цегла споруди холодно червоніла в призахіднім сонці; Тоді як станційна вежа ледь мріяла в далечі, цегла споруди холодно червоніла в призахіднім сонці*. Споріднена синтаксична будова й однотипне морфологічне вираження головних членів предикативних частин створює паралельність структурних схем та увиразнює зіставне значення: *Жилаві зачіплянські акації ждуть ночами нового цвіту, чиесь кохання жде сріблястих акацієвих ночей* (О. Гончар);

2) недиференційовані зіставно-єднальні: *На горинці було вікно, У вікні голубіло небо* (М. Луків) – *На горинці було вікно, і в вікні голубіло небо; На горинці було вікно, а в вікні голубіло небо; Чайка над плесом Дніпра, в небі печаль журавлина* (М. Луків) – *Чайка над плесом Дніпра, а в небі печаль журавлина; Чайка над плесом Дніпра, і в небі печаль журавлина;*

3) причинові, у яких друга частина вказує на причину дії, стану першої частини або обґрунтовує думку, висловлену в першій частині, пор.: *Полярник вирішив ще раз уважно розглянути наскельний студентський витвір: чимось-таки він приваблював* (О. Гончар); *Бігти було легко: дорога спускалася до річки* (І. Роздобудько); *Не треба задрити Шекспіру, він жив у дуже темний час* (Л. Костенко); *Найцікавішими були зелені двері: з них я завжди виходила з кишенями, вицертъ наповненими печивом, цукерками і сушеними фруктами* (І. Роздобудько); *Жаль бодай хвилинку змарнувати всує, День весняний, кажуть, цілий рік годує* (М. Луків). Із-поміж речень обґрунтування вирізняються конструкції, у другій частині яких ужиті займенникові слова: *Це було*

схоже на якесь причащення, так неквапливо, урочисто орудували вони ложками (О. Гончар); А на подвір'ях мешканці будинків беруться рити щілини, схованки від бомб – такий наказ штабу ППХО (О. Гончар); Дітвора ловила їх ледве що не голими руками – такі вони були важкі, ситі й ліниві в ту пору (О. Гончар); І хочеться спинити мить – Така вона чудова! (М. Луків);

4) наслідкові. Змістове співвідношення частин безсполучникових речень наслідку відповідає формулі "причина – наслідок". Перший компонент таких речень констатує факт або дію, що спричиняють результат, висновок, побажання, прохання і навіть наказ: *Старі листи – як висасла зола, Не жди від них ні світла, ні тепла (М. Луків); Вітром війнуло – було і нема (М. Луків); Хурделиця мете, крутить снігом, все довкруги заволокло сивою каламуттю – не впізнати нашого степу (О. Гончар).* Значення наслідку можуть посилювати факультативно вживані в таких реченнях частка *то* та займенникове слово *тому*: *Кінь його загруз у снігу, то німець повернув назад (А. Шиян); Інші об'єкти, нижчих рангів, репрезентовані широкими шарами іменникової лексики (назвами людей, тварин, рослин, явищ природи, конкретних предметів, абстрактних понять тощо), тому вони індивідуалізовані меншою мірою (О. Межов); Своєрідність знахідного у функції об'єкта полягає в тому, що йому властиве сполучення переважно з дієсловами, зрідка – предикативними прислівниками, тому найширше представлений знахідний об'єкта дії або стану... (О. Межов);*

5) недиференційовані єднально-наслідкові, пор.: *Цілу ніч шаленіла битва, в залізних гуркотах здригалась земля (О. Гончар) – Цілу ніч шаленіла битва і в залізних гуркотах здригалась земля; Цілу ніч шаленіла битва, так що в залізних гуркотах здригалась земля;*

6) недиференційовані наслідково-часові, пор.: *Вітерець дмухнув: забриніли стебельця сіна, забриніла тирса тонко (О. Гончар) – Вітерець дмухнув, так що забриніли стебельця сіна, забриніла тирса тонко; Вітерець дмухнув – і забриніли стебельця сіна, забриніла тирса тонко; Коли вітерець дмухнув, забриніли стебельця сіна, забриніла тирса тонко; Зірка Полин засіяла – Інша епоха настала (М. Луків) – Зірка Полин засіяла, й інша епоха настала; Зірка Полин засіяла, так що інша епоха настала; Коли зірка Полин засіяла, інша епоха настала;*

7) недиференційовані причиново-наслідкові: *Бо у весни свої закони – І вибухнуть безлисті крони Зеленим листям в небеса: Прийде нова пора й краса* (М. Луків) – *Бо у весни свої закони – І вибухнуть безлисті крони Зеленим листям в небеса, адже прийде нова пора й краса; Бо у весни свої закони – І вибухнуть безлисті крони Зеленим листям в небеса, так що прийде нова пора й краса;*

8) часові, у яких перша предикативна частина позначає час дії, протягом якої чи в час якої або після якої здійснилася, здійснюється чи здійсниться інша дія, виражена дієсловом-присудком наступної частини: *Настане пора – нагряне зима...* (М. Луків); *Заклечає травень військкомати, Новобранці встануть на зорі* (М. Луків);

9) умовні, у яких один із компонентів вказує на потенційно реальну чи ірреальну умову завершеної або необхідної дії, реалізація якої дає або може дати реальний чи сподіваний, можливий, але не реалізований наслідок: *Хочеш – броди у траві, Хочеш – у річці купайся, Квіти збирай лугові, Теплим дощем умивайся* (М. Луків); *Забудеш рідний край – тобі твій корінь всохне. Вселюдське замовчиш – обчухраним зростеш* (П. Тичина);

10) порівняльні: *Подивилась ясно – заспівала скрипка* (П. Тичина).

Специфічні складні конструкції, у яких недиференційований зв'язок не пов'язаний із нейтралізацією опозиції сурядність / підрядність, охоплюють безсполучникові конструкції з пояснювальними та узагальнювальними семантико-синтаксичними відношеннями між предикативними частинами. Такі відношення майже не притаманні складносурядним і складнопідрядним реченням (трапляються тільки в синкретичних складних реченнях зі сполучниками *тобто, цебто, себто*), натомість вони властиві простим ускладненим реченням.

Пояснювальні безсполучникові складні речення – це конструкції, у яких друга предикативна частина або конкретизує дещо загальніше повідомлення першої частини, або уточнює висловлене в ній, або коментує повідомлюване.¹

Вони репрезентовані такими конкретнішими семантичними різновидами: 1) уточнювального значення, у яких перша частина

¹ Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підруч. [для студ. філол. фак. вуз.] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – С. 351.

має в своєму складі слова і словосполучення, позбавлені конкретного значення, котрі потребують уточнення, конкретизації. Специфіка цих слів у тому, що вони позбавлені вказівності: *...життя машиніста відомо **яке**: вдома не засиджується, побув і подався, знову десь там одержує маршрут і, як завжди, перед рейсом проходить медогляд...* (О. Гончар); *У дворі діялося **щось несусвітне**: всі сусіди висипали на вулицю і протягли білі стрічки від під'їзду до дерев, від дерев – до пісочниці й знову до під'їзду, таким чином замкнувши простір* (І. Роздобудько). Такі безсполучникові речення можуть мати структуру, подібну до простих речень з узагальнювальним словом перед однорідними членами: *Куди не глянеш – **все** мов нереальне: Стоїть край шляху дерево печальне, Гудуть дроти високовольтних ліній, Чорніє човен між розквітлх лілій, Лежить село, неначе на картині, Біліючи хатами по долині* (М. Луків), пор.: *Куди не глянеш – **все** мов нереальне: дерево, дроти, човен, село*;

2) коментувального значення. Перша частина в цих реченнях позбавлена будь-якого синтаксичного елемента, який би прогнозував другу частину: *Надворі літо уповні – Липень* (М. Луків); *Під хатою в неї темніла постать: хтось стояв* (О. Гончар); *А потім я почула неприємний звук – скрегіт металу об метал: старигань замикав люк на замок...* (І. Роздобудько). Коментувальна частина може містити вказівні займенники *це (оце), то (ото), те (оте)* тощо, які тісніше пов'язують її з попереднім компонентом: *Та ось вдарило громом: це найближчий з гігантів, наглухо задріжівши, відкинувши трап, стосило ревноу на місці, ударив довкруг грізним, дзвенючим гуркотом* (О. Гончар);

3) доповнювального значення. Означені речення характеризуються тим, що друга частина в них становить додаткове зауваження, доповнення щодо змісту першої: *Він, цей факультетський вільнодум і філософ, який залюбки студіював навіть позапрограмні науки, так до ладу й не міг збагнути мудрість статуту караульної служби, так досі й не навчився як слід ні козирияти, ні ходити з компасом по азимуту: на заняттях у Лісопарку Духнович щоразу збивався з за-даного напрямку, викликаючи сміх товаришів і невдоволення викладача* (О. Гончар); *Усе мінливе, наче настроїв жінки: Не добереш, чого чекають за мить* (М. Луків); *Біля сту-*

дентського гуртожитку Гіганта побачили маленького червоно-армійця: з квачем у руці, він саме наклеював на стіні будинку свіжо віддруковане, набране чорним великим шрифтом оголошення (О. Гончар); ...їх [млинци] можна полити кленовим сиропом, – ці солодкі приправи різних гатунків стоять у пляшечках на кожному столику (О. Гончар).

Узагальнювальні безсполучникові речення вирізняються ускладненою структурою: перший їхній компонент містить не одну, а кілька предикативних частин, на підставі яких подано узагальнення в другому компоненті. Такі речення побудовані за схемою простих ускладнених речень з узагальнювальним словом, яке стоїть після однорідних членів речення: *Луг буйнотрав'я зелене колише, Ліс призабutoю казкою дише, Небо високе, погідне, рахманне – Все тут на диво якесь первозданне* (М. Луків).

Конструкції зі зміщеним синтаксичним зв'язком мають специфічну структуру – у них кількість граматичних ланок не збігається з кількістю змістових, оскільки одна із змістових ланок імплікована.¹ Характеризуючи подібні речення, С. І. Дорошенко акцентував на тому, що в них опорне слово першої частини лише підводить до сприймання, а семантична ланка, яка позначає сам процес сприймання, пропущена.² Однак учений наголошує, що "відсутність дієслова, яке вказує на процес сприймання, успішно компенсують слова, що націлюють на сприймання висловленого в другій частині, не потребуючи ніяких інших лексем", та й у низці випадків "пропущені" слова можна визначити надто непевно.³ Пропуск семантичної ланки не впливає на повноту змісту конструкції, але спричиняє зміщення синтаксичного зв'язку: у синтаксичний зв'язок вступають предикативні частини, які не мали б бути безпосередньо пов'язаними між собою, унаслідок чого цей синтаксичний зв'язок послаблюється і втрачає диференційованість: *Поглянь: у землю падає насіння І умирає задля воскресіння*

¹ Дорошенко С. І. Наукові простори : [вибр. праці] / С. І. Дорошенко. – Харків : Нове слово, 2009. – С. 104–108; Шувалова С. А. Смысловые отношения в сложном предложении и способы их выражения / С. А. Шувалова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 160 с.

² Дорошенко С. І. Наукові простори : [вибр. праці] / С. І. Дорошенко. – Харків : Нове слово, 2009. – С. 105.

³ Там само. – С. 106.

(М. Луків); *Гляну на поле чи ліс – Перед моїми очима Все мені миле до сліз* (М. Луків); *Солдат саме пробігав побіля окопчика – лице заюшене кров'ю, і рука його перебіта бовтається, теж уся у свіжій крові...* (О. Гончар); *Ілля глянув ліворуч: вздовж шляху з клунками, плугами, обарками на плечах ішли чоловіки, жінки і діти* (О. Десняк). Між предикативними частинами виникають відношення розгортання.

Речення із недиференційованим синтаксичним зв'язком становлять окремий формально-граматичний тип в системі базових складних речень сучасної української мови. Вони репрезентовані тільки безсполучниковими структурами. Розглядані речення охоплюють: 1) типові конструкції з нейтралізованим протиставленням сурядності / підрядності та 2) специфічні конструкції, що бувають двох різновидів: а) конструкції, у яких недиференційований зв'язок не пов'язаний із нейтралізацією опозиції "сурядність / підрядність"; б) конструкції зі зміщеним синтаксичним зв'язком. Між предикативними частинами типових конструкцій можливі диференційовані (причинові, наслідкові, умовні, часові, порівняльні) та недиференційовані (зіставно-єднально-часові, зіставно-єднальні, єднально-наслідкові, наслідково-часові, причиново-наслідкові) семантико-синтаксичні відношення. У специфічних конструкціях із недиференційованим зв'язком, що не пов'язаний із нейтралізацією опозиції "сурядність / підрядність", між конституантами виникають пояснювальні або узагальнювальні семантико-синтаксичні відношення. Між предикативними частинами специфічних конструкцій зі зміщеним синтаксичним зв'язком постають лише семантико-синтаксичні відношення розгортання. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в дослідженні особливостей функціонування розглянутих речень в різних дискурсах.

Типологія та функції мовних одиниць : наук. журн. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – № 2. – С. 262–274.

Дорошенко С.І.

Безсполучникові складні речення – окремий тип складних структур

З часу наукової діяльності М. В. Ломоносова аж до 50-х років ХХст. безсполучниковість не мала статусу самостійної проблеми. Безсполучникові складні речення розглядалися як різновиди складносурядних і складнопідрядних, у яких пропущені сполучники і сполучні слова. Це уявлення про безсполучникові конструкції залишалось протягом більш ніж півторавікової розробки синтаксису складного речення, незважаючи на те, що у працях видатних вітчизняних мовознавців ХІХ і першої половини ХХ ст. були висловлені судження з кардинальних питань безсполучниковості, які пізніше стали основоположними у визначенні безсполучникових утворень як самостійного типу складних речень. Серед них вказівка на роль видо-часових і способових форм у вираженні відношень присудків, виявлення функцій компоненторозташування і порядку слів у предикативних частинах, звернення уваги на роль інтонації і лексичної наповненості кожної з частин. У сучасній синтаксичній науці вони визнані теоретично достовірними. У свій час ці тонкі спостереження і наукові відкриття або не одержували поширеності, або сприймалися як деяке доповнення до аналізу різновидів безсполучникових складносурядних або складнопідрядних речень.

Думка М.С. Поспелова про необхідність розглядати безсполучникові речення незалежно від складносурядних і складнопідрядних, підготовлена всім ходом наукового вивчення безсполучниковості, виявилась досить перспективною. Вона поклала початок новому підходу до з'ясування граматичної природи безсполучникових речень. Проблема безсполучниковості набула самостійності теорії складного речення. Це зумовило й активізацію вивчення безсполучникових утворень і водночас загостило протиставлення двох поглядів на безсполучникові речення: традиційного й нового.

Кваліфікуючи безсполучникові конструкції як самостійний тип складних речень, ми виходили з того, що вони є діа- і поліпредикативними синтаксичними утвореннями, які характеризуються

семантичною цілісністю, граматичною єдністю й інтонаційною завершеністю. Такі речення протиставляються сполучниковим складним реченням способом поєднання складових частин, тобто відсутністю сполучників і сполучних слів. За цією структурно-граматичною особливістю вони і одержали назву "безсполучникові складні речення". У системі складних речень вони вступають в опозицію з сполучниковими за ознакою наявності / відсутності сполучного елемента. Розрізнення "сполучникові" / "безсполучникові" складні речення істотне для розуміння двох засобів зв'язку предикативних частин у складних утвореннях – сполучникового і безсполучникового.

Відсутність сполучника (сполучного слова) – важливий формально-синтаксичний показник зв'язку предикативних одиниць, який накладає відбиток на функціональну роль структурних елементів складної будови, на тип граматичного зв'язку, на семантико-граматичне взаємовідношення компонентів, на семантичне і стилістичне наповнення всієї конструкції. Виявлення всього цього можливе лише при зіставному аналізові безсполучникових і сполучникових речень, який дає змогу встановити риси їх подібності і специфічні особливості кожного із зіставляваних типів складних утворень.

На противагу сполучниковому поєднанню частин безсполучниковість становить такий спосіб формально-синтаксичної пов'язаності компонентів, при якому організація всієї синтаксичної структури спирається не на сполучники і сполучні слова, а на граматизовані елементи, які виконують важливі конструктивні функції в граматичному оформленні складного речення. Це – порядок розташування складників, видо-часова, часово-способова і способово-модальна співвідносність присудків складових частин, морфолого-лексичні елементи, які набувають значення конститутивних членів у співвідносних частинах, порядок слів у компонентах, інтонація. Вони виступають основними показниками структурного оформлення синтаксичних відношень інгредієнтів складних безсполучникових конструкцій. На них спирається вираження граматичного значення всієї складної безсполучникової побудови. У конструюванні сполучникових складних речень названі граматизовані елементи функціонують як супровідні головним показникам граматичної пов'язаності компонентів

складносурядних і складнопідрядних речень. У безсполучникових вони відіграють вирішальну роль у формуванні відношень безсполучниково з'єднаних предикативних одиниць. У цьому їх функціональна відмінність у складі сполучникових і безсполучникових структур.

На відміну від сполучникових складних синтаксичних конструкцій, у яких сполучники і сполучні слова диференціюють тип граматичного зв'язку – сурядність і підрядність, у безсполучникових реченнях відсутність службових елементів позбавляє їх можливості вступати в опозицію. Пояснення цього – у взаємодії безсполучникового способу вираження зв'язку і характеру семантичних відношень предикативних компонентів. Нульовий показник зв'язку надає всім безсполучниковим структурам граматичної незалежності. За цією ознакою деякі дослідники відносять їх до розряду складносурядних речень. Заперечуючи зарахування всіх безсполучникових утворень до категорії складносурядних конструкцій, ми не можемо не погодитись з тим, що безсполучниковість як спосіб синтаксичного зв'язку ставить предикативні частини у позицію граматичної незалежності, а це відповідає характеру сурядного зв'язку, хоч цього ще недостатньо для кваліфікації всіх безсполучникових складних речень складносурядними одиницями. У з'ясуванні граматичної пов'язаності неправомірно обмежуватися лише встановленням наявності / відсутності формальних показників зв'язку. Граматичний зв'язок визначається не тільки структурно-граматичним вираженням відношень предикативних частин. Він знаходить своє виявлення і в семантичній взаємодії компонентів.

У безсполучникових реченнях, як і в сполучникових, семантичні відношення предикативних частин різні. В їх розрізненні визначальним є встановлення функціональної ролі безсполучниково поєднаних складників. Урахування семантичних функцій предикативних частин дає змогу виділити два класи безсполучникових структур: речення з однофункціональними і речення з різнофункціональними компонентами. Семантична однофункціональність знаходить втілення у будові конструкцій з перелічувальним значенням, у яких відношення семантичної незалежності супроводжується відсутністю граматичного вираження залежності, що відповідає сурядному типу граматичного зв'язку. Виходить,

що у цих реченнях збігається семантична і формальна незалежність. А це означає, що реченням з однофункціональними частинами властива сурядність. Що ж до речень з різнофункціональними предикативними компонентами, то в них граматична незалежність, виражена нульовим формальним показником, не збігається зі смисловим втіленням відношень. У цих конструкціях одна предикативна частина функціонально підпорядкована іншій, оскільки існує для неї, тобто вступає в підрядний зв'язок з нею. За цих умов формального вираження сурядності і семантичної підрядності відбувається нейтралізація типу граматичного зв'язку. Смилова підрядність нейтралізується формальним втіленням сурядності і навпаки – нульовий формальний показник сурядності нейтралізується семантичним вираженням підрядності. Тому речення з різнофункціональними компонентами слід визнати утвореннями з нейтралізованим типом граматичного зв'язку. Оскільки це так, то відзначена у реченнях з однофункціональними частинами сурядність як тип граматичного зв'язку не вступає в опозицію з протилежним типом граматичного зв'язку, адже в різнофункціональних конструкціях, що семантично протиставляються однофункціональним реченням, вираження типів граматичного зв'язку нейтралізоване.

Відсутність опозиції сурядність / підрядність у безсполучникових реченнях дає можливість стверджувати, що безсполучникові утворення протиставляються сполучниковим також і за властивістю виражати / не виражати опозицію типів граматичного зв'язку. У сполучникових реченнях сурядність і підрядність протиставляються, у безсполучникових такого протиставлення немає.

Цей висновок, зроблений на основі семантико-структурного аналізу дії граматичного зв'язку в системі безсполучникових речень, не суперечить концепції В.А. Белошاپкової, згідно з якою у безсполучникових реченнях "протиставлення сурядності / підрядності виявляється знятим"¹ і вносить, як нам здається, деяке уточнення в розкриття характеру граматичного зв'язку в аналізованих складних утвореннях. Сурядність, властива однофункціональним синтаксичним конструкціям, не протиставляється підрядності тому, що

¹Белошاپкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке (Некоторые вопросы теории). – М.: Просвещение, 1967. – С. 101.

вона нейтралізована в різнофункціональних складних будовах. Тим-то безсполучникові складні речення не поділяються на складносурядні і складнопідрядні.

Невідповідність між безсполучниковими складними конструкціями і сполучниковими складними реченнями у вираженні типу граматичного зв'язку заперечує правомірність застосування принципу підстановки сполучників і сполучних слів як методу виявлення в безсполучникових утвореннях сурядності чи підрядності. При трансформації безсполучникових речень у сполучникові можливі варіанти перетворення одних і тих же безсполучникових конструкцій і в складносурядні, і в складнопідрядні. Це свідчить про непевність розглядуваного прийому як принципу визначення типу граматичного зв'язку.

Використання цього методу неприйнятне ще й тому, що при нейтралізованому протиставленні сурядності і підрядності трапляються такі посднання предикативних одиниць, які взагалі не піддаються перетворенню у сполучникові. У них тип граматичного зв'язку встановлюється не введенням сполучників, а іншим способом.

Підстановка сполучників не виправдовує себе не тільки як метод визначення типу граматичного зв'язку. Вона неприйнятна і як прийом встановлення смислової відповідності безсполучникових і сполучникових речень. Є групи безсполучникових речень, які за змістом співвідносні з сполучниковими, але які не трансформуються ні в складносурядні, ні в складнопідрядні. Це – речення з уточнюючою частиною, у яких опорне слово препозитивного компонента виражається вказівним займенником, займенниковим прислівником, числівником "один" у займенниковому значенні. Трапляються безсполучникові речення, семантично схожі на складнопідрядні, однак вони не припускають введення сполучників підрядності, хоч у них можливий сполучник сурядності. Нарешті, трапляються випадки, коли підстановка сполучника спричиняє утворення інших у зіставленні з безсполучниковими конструкціями семантико-граматичних відношень. Так, при дієсловах мовлення, почуття, мислення, сприйняття й інших, що виступають присудками першої частини у безсполучникових утвореннях і головної – у сполучникових в системі складних речень реалізується два види відношень предикативних частин: у сполучникових – відношення з'ясування, у безсполучникових –

відношення семантичного розгортання. Це переконує в тому, що підстановка сполучника не може бути надійним критерієм виявлення семантичних відношень частин. Звідси висновок: у визначенні співвідносності / неспіввідносності безсполучникових і сполучникових речень слід спиратися на близькість у вираженні граматичних значень, а не на можливість / неможливість введення сполучника. Але і у співвідносних за вираженням граматичних значень сполучникових і безсполучникових реченнях прийом підстановки сполучників ніяк не може бути визнаний показником їх смислової тотожності. Безсполучниковість як формально-синтаксичний засіб зв'язку формує відмінне від сполучникових речень семантичне і стилістичне наповнення безсполучникових складних конструкцій. Вони виражають думки з такою семантикою і такими стилістичними відтінками, які не передаються ні складносурядними, ні складнопідрядними конструкціями. Безсполучникові складні речення беруть на себе функції вираження мислі не в порядку заміни складносурядних чи складнопідрядних речень як синтаксичні варіанти, а як своєрідні, а значить – відмінні від сполучникових утворень структурно-граматичні одиниці. Їх відмінність від сполучникових полягає у тому, що безсполучниковість сприяє розширенню меж загального значення введенням додаткових семантико-стилістичних відтінків, які створюють семантичну полісемічність безсполучникових утворень. Таке спостерігається в багатьох їх різновидах. Так, наприклад, у деяких групах безсполучникових умовно-наслідкових реченнях умовна частина поєднує в собі умовність з питальною модальністю. У реченнях з допустовим компонентом семантика допусту включає відтінок протиставлення.

Додаткової семантики набувають безсполучникові складні структури завдяки властивості передавати динаміку, експресію викладу, які зумовлюються напруженою ритмомелодикою, порядком розміщення частин і порядком слів у їх складі, а також вищо-часовим або часово-способовим відношенням присудків предикативних частин. Динаміка, наприклад, властива безсполучниковим реченням, що формують значення протиставлення, прямої обумовленості, часової послідовності. Експресія супроводжує речення, що передають причину і результат, темпоральну зміну дій.

Властивість безсполучникових утворень передавати смислові і стилістичні відтінки дає змогу сприймати речення з безсполучниковим зв'язком, що співвідносні з сполучниковими, семантико-стилістичними синонімами. Тому їх співвідносність з сполучниковими реченнями має бути визначена як стилістична. Відсутність семантичної і стилістичної тотожності між безсполучниковими і сполучниковими складними реченнями накладає обмеження на довільну заміну одного типу складних речень іншим, в усякому разі не робить їх поспіль взаємозамінними.

Викладене дає можливість стверджувати, що безсполучникові складні речення не можна ототожнювати з сполучниковими, зокрема – з їх двома видами: складносурядними і складнопідрядними утвореннями. Їх відмінність підтверджується специфічними ознаками структурно-граматичного, семантичного і стилістичного плану. Між сполучниковими і безсполучниковими реченнями є схожість, але немає паралелізму. Безсполучникові складні речення і сполучникові складні утворення – це два семантико-структурних типи складних речень, своєрідність яких виявляється в структурно-граматичному і семантико-стилістичному вираженні.

В обох типах складних речень – сполучникових і безсполучникових – наявне загальне, що властиве їм як складним єдностям, і часткове, за чим кожен з них відрізняється один від одного як специфічний тип складного речення. У цьому закономірність взаємозв'язку загального і окремого. У такій діалектичній єдності перебувають сполучникові і безсполучникові складні конструкції. Вони близькі як складні синтаксичні одиниці, покликані виконувати комунікативні функції. Але вони самостійні у засобах оформлення думки, у передачі значенневих і стилістичних відтінків.

Відмінність безсполучникових складних речень від сполучникових у характері виявлення типів граматичного зв'язку, у семантичному і стилістичному наповненні визначила і самостійний, незалежний від складних сполучникових утворень підхід до їх класифікації, який ґрунтується на виявленні семантичних і структурних особливостей предикативних частин.

Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. – Х.: Вища школа: Вид-во при Харк. ун-ті, 1980. – С. 132-139.

Шульжук К.Ф.

Складні речення з різними видами зв'язку

У сполучникових багатокомпонентних реченнях, до складу яких завжди входить не менше трьох предикативних одиниць, може виявлятися один або два види зв'язку. Речення з одним видом зв'язку є структурами з однотипними зв'язками, конструкції з двома видами зв'язку з різнотипними.

Слід сказати, що два види зв'язку трапляються в багатьох моделях складних ускладнених речень. Так, у реченнях з однорідною супідрядністю, які належать до складнопідрядних з кількома підрядними, провідним виступає підрядний зв'язок, сурядний – внутрішній, що виявляється між однорідними супідрядними реченнями в підрядному блоці. Наприклад: "Хіба ж під вечоровими яворами, у головах яких стояли зорі, а в ногах жебоніла вода, таким ввижалося власне свято?" (М. Стельмах); "Тепер він уже не був певний, чи велосипедист таки справді подивився, чи те йому привиділось" (Ю. Мушкетик). Підрядний і сурядний зв'язки завжди функціонують і в тих контамінованих складнопідрядних реченнях з кількома підрядними, в яких наявна однорідна супідрядність (з послідовною підрядністю і однорідною супідрядністю, з неоднорідною і однорідною супідрядністю і т. ін.).

Однак у вузівській і шкільній практиці до сполучникових складних речень з різними видами зв'язку звичайно відносять лише речення із сурядним і підрядним зв'язком. Поєднуючи кілька видів зв'язку, вони відрізняються від інших конструкцій з різнотипними зв'язками тим, що в їхньому складі завжди наявні кілька (мінімум два) синтаксично незалежних речень, тоді як багатокомпонентні складнопідрядні речення завжди включають тільки одне абсолютно незалежне головне речення. До речень з різними видами зв'язку належать також конструкції із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком. Отже, у цій статті ми розглянемо складні речення із сурядним і підрядним, сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

Мінімальні конструкції з різними видами зв'язку регулярно реалізуються у трьох – шести компонентах (простих реченнях).

Кількість предикативних одиниць у мінімальних моделях зумовлюється звичайно наявністю різновидів підрядного зв'язку – однорідної і неоднорідної супідрядності, послідовної підрядності. Якщо ж деякі види і різновиди зв'язку повторюються, то таке речення може складатися із семи і більше предикативних одиниць.

І в науковій, і в науково-методичній літературі обґрунтовується положення про те, що в реченнях з різнотипним синтаксичним зв'язком часто виділяються два рівні членування – логіко-синтаксичний (зовнішній) і структурний (внутрішній), на першому з яких поєднуються дві частини, що можуть бути і простими, і складними реченнями. У таких реченнях структура виразно двочленна, чітко виявляється ведучий зв'язок і ведучі семантико-синтаксичні відношення між частинами. Так, наприклад, у реченні "Вранці прибули машини, і солдати кинулись до ставу, над яким оплакували когось похилені верби" (М. Стельмах) сурядним сполучником *і* поєднуються просте і складнопідрядне речення (відношення часової послідовності дій), на внутрішньому рівні членування в другій частині виділяється підрядний зв'язок (означальні відношення).

Поліваріантність складних речень з різними видами зв'язку свідчить про те, що такі конструкції мають потенційні можливості ускладнення з власне синтаксичного боку. Причому на внутрішньому рівні членування за допомогою нових предикативних одиниць можна розширити в принципі будь-яке складне речення з різними видами зв'язку; складносурядне речення мінімальної будови можна ускладнити, утворивши при цьому конструкцію із сурядним і підрядним зв'язком тощо. Розглянемо речення: "В основу роману покладено чимало фактичного матеріалу, але називати цю річ документом не можна" (І. Цюпа). Його легко розгорнути в речення з різними видами зв'язку, доповнивши один або обидва сурядні компоненти підрядними реченнями. Порівняймо: "В основу роману покладено чимало фактичного матеріалу, який довго довелося опрацьовувати, але називати цю річ документом не можна, хоча вона містить чимало документальних даних". На зовнішньому ж рівні членування можна ускладнювати відкриті структури, а закриті – ні. Наприклад, у реченні "Шматок дитячої казки, яка вже ніколи не повернеться в порозумнілі світи, війнував над ним, і він зупинився біля дерев'яного колеса, яке

доживало свій вік, але, й доживаючи, шумувало життям і старалося людям на теплий хліб" (М. Стельмах) дві частини, між якими наявні причинно-наслідкові відношення, являють собою складно-підрядні речення, що поєднуються сурядним сполучником *і*. Конструкція замкнута, на першому рівні членування немає можливості предикативного ускладнення. Двочленність таких конструкцій "обов'язково передбачає наявність двох частин, з яких перша повідомляє про причину або умову, а друга – про наслідок"¹.

На ускладнення структури складних речень з різними видами зв'язку, як і інших багатокомпонентних конструкцій, впливають фактори комунікативно-психологічні, пов'язані з необхідністю використання різних структур, зокрема синонімічних, потребами вираження складних думок однією конструкцією, та ін. Широко використовуються ускладнені речення передусім у писемному мовленні, в художньому, науковому і публіцистичному стилях сучасної української мови. Комунікативними завданнями зумовлюється і спрощення структури речення.

Схарактеризуємо типи і різновиди складних речень із сурядним і підрядним, сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

Речення із сурядним і підрядним зв'язком являють собою неоднорідні структури. Так, в одних випадках (частіше) ведучим (зовнішнім) є сурядний зв'язок, в інших (рідше) – підрядний. У такому разі складне речення чітко членується на дві частини, що можуть становити прості і складні речення (одна з частин завжди обов'язково складна). Залежно від цього слід розрізняти два типи цих конструкцій: 1) з сурядністю і підрядністю; 2) з підрядністю і сурядністю.

Складні речення із сурядністю і підрядністю. Ці структури являють собою найпоширеніший тип серед усіх складних сполучникових багатокомпонентних речень у сучасній українській мові (так, серед 10000 таких конструкцій, дібраних методом суцільної вибірки з художнього, наукового і публіцистичного стилів сучасної української мови, кожна третя являє собою речення з сурядністю і підрядністю). Сурядний зв'язок у них ведучий, підрядний – допоміжний. Особливістю цих речень є те, що в них можуть

¹ Валгіна Н.С. Синтаксис современнорусского языка. – М., 1973. – С. 356–359; Дудик П.С. Вивчення української мови у 8 класі. – К., 1981. – С. 81–83, 99 – 101.

виявлятися всі різновиди підрядного зв'язку: звичайна підрядність, супідрядність, послідовне підпорядкування, комбінації їх.

Найчастіше вживаними серед аналізованих структур є речення з трьох предикативних одиниць. У такому разі сполучником сурядності поєднуються дві частини, одна з яких являє собою просте речення, друга – складнопідрядне з одним підрядним. Порядок розміщення частин вільний: "Заглиблений у книг нових і давніх стоси, він слухав голоси з низин і з-понад хмар, і хоч хитався він, та мав високий дар: гніт ненавидіти і люд любити босий" (М. Рильський); "Він зараз відступить, бо такий наказ, а вони залишаться за лінією фронту" (О. Полторацький).

Виділення рівнів членування в цих конструкціях у процесі синтаксичного розбору має важливе значення: це допомагає краще усвідомити зовнішні і внутрішні синтаксичні зв'язки, характер семантико-синтаксичних відношень на зовнішньому і внутрішньому рівнях членування. Так, наприклад, у першому випадку просте речення поєднується сполучником *і* зі складнопідрядним, що розпочинається підрядною частиною; усвідомлення цього дозволяє правильно встановити тип речення в цілому і характер внутрішніх синтаксичних зв'язків у ньому.

У чотирикомпонентних реченнях з сурядністю і підрядністю досить поширеним варіантом є такий, у якому на першому рівні членування сурядним зв'язком поєднуються два складнопідрядні речення: "Я тільки раз його на сцені бачив – титана, що зламали вже літа, – та молодим в очах він вироста, бо я таким в душі його відзначив" (М. Рильський); "Він знав тих, кого я не знав, а я, навпаки, знав тих, кого не знав він" (Д. Ткач).

Складні речення із сурядністю і підрядністю становлять найбільші за обсягом сполучникові багатокомпонентні структури, оскільки в них реалізуються сурядний і всі можливі різновиди підрядного зв'язку – однорідна супідрядність: "На ніч Ольга Петрівна провітрювала спальню, і Леся, лежачи під ковдрою, чула, як у садку сонно зітхав між гіллями вітер і десь далеко, мабуть, на околиці міста, співала молодь" (М. Олійник); неоднорідна супідрядність: "З Ягничем-старшим Чередниченко здавна товаришує, і коли той приїздить, то знає Інна, що Сава Данилович їхнього двору не мине, завітає неодмінно" (О. Гончар); подвійна (однорідна і неоднорідна) супідрядність: І йому набігли на очі

і озеречко червоної пшениці, що нагойдалося собі за літо, і хатабілянка, і оте чорнобриве дівчисько, що босе жде його на вечірнім порозі й назбирує на косу відсвіт далеких зірок і від якого пахне материнкою чи ромен-зіллям (М. Стельмах); послідовна підрядність: "І він почув бурління волзьких вод і вигук жінки, тужний і смертельний, і він почув, як зашумів народ, що біг із сховищ на причал пустельний" (М. Бажан); однорідна супідрядність і послідовна підрядність: "Так радили йому Микола Наддачин і Федір Кравченко, і він не міг не погодитися з ними, бо, по-перше, люди почувалися при ньому скуто; по-друге, уже одна присутність його серед робітників могла викликати підозру в агентів полковника Кнопи, які скрізь нишпорили" (В. Канівець); неоднорідна супідрядність і послідовна підрядність: "Потім вони пішли в луг, посідали під кущем калини, вирізували сопілки, вчилися грати на них, і він розповів малюкам про сопілку, яка говорила людським голосом, повідав дітям легенду про калину, що це не просто дерево, а дівчина-красуня, яку замордували татари за те, що не скорилася вона ненависним людоловам" (І. Цюпа); подвійна супідрядність і послідовна підрядність: "Із-за товстих, оббитих клейончатою шкірою дверей, де засідала приймальна комісія, не долітало жодного звуку, і можна було подумати, що там нікого немає, якби не та обставина, що через десять-п'ятнадцять хвилин двері відкривалися і звідти або вискакували в сльозах, або виходили з тихою щасливою посмішкою" (Г. Тютюнник).

Ці речення (залежно від наявності різновидів підрядного зв'язку) виявляються в різній мінімальній кількості предикативних одиниць: конструкції із сурядністю і звичайною підрядністю – у трьох; структури із сурядністю і однорідною супідрядністю, із сурядністю і неоднорідною супідрядністю, із сурядністю і послідовною підрядністю – у чотирьох; речення із сурядністю і подвійною супідрядністю, із сурядністю, однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю, із сурядністю, неоднорідною супідрядністю і послідовною підрядністю – в п'яти; нарешті, утворення, в яких сурядний зв'язок поєднується з усіма можливими різновидами підрядного (однорідної супідрядності, неоднорідної супідрядності, послідовного підпорядкування), для реалізації всіх видів і різновидів зв'язку вимагають шести предикативних компонентів.

У більшості конструкцій із сурядністю і підрядністю чітко виділяється, як уже зазначалося, зовнішній (логіко-синтаксичний) рівень членування. Оскільки ведучим є сурядний зв'язок, то центральними виявляються і семантико-синтаксичні відношення, властиві реченням з провідним сурядним зв'язком: одночасності та послідовності дій, явищ, зіставно-протиставні, причиново-наслідкові¹. На внутрішніх рівнях членування в цих конструкціях виявляються всі семантико-синтаксичні відношення, властиві складносурядним і складнопідрядним реченням мінімальної структури. Таким чином, більшість відношень мають ієрархічний характер, причому в тих реченнях із сурядністю і підрядністю, які виключають усі різновиди підрядного зв'язку, навіть у мінімальних конструкціях наявні п'ять семантико-синтаксичних відношень, різних або таких, що частково збігаються.

Складні речення з підрядністю і сурядністю. Це такі конструкції, в яких одне підрядне залежить від кількох (здебільшого двох) головних речень, тобто воно виступає у розширеній функції. Відношення між реченнями у складносурядній частині, на перший погляд, ідентичні з тими, що наявні в підрядному блоці конструкцій з однорідною супідрядністю. Не випадково в "Русской грамматике" (1980) обидві ці моделі розглядаються разом як складносурядні речення в складі речень неелементарної структури². Однак розглядувані структури відрізняються від конструкцій з однорідною супідрядністю рядом ознак, передусім тим, що головні частини являють собою таке складносурядне речення, яке, на відміну від аналогічного речення в підрядному блоці конструкцій з однорідною супідрядністю, є синтаксично самостійним. Усі компоненти цих речень тісно пов'язані структурно і семантично, бо речення в складносурядній частині детермінуються одним підрядним. У зазначених ускладнених реченнях сурядні компоненти здебільшого семантично рівноправні, однопланові. Складносурядні речення в аналізованих конструкціях становлять здебільшого відкриті структури зі значенням одночасності, часової послідовності дій.

¹ Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К., 1972. – С. 396–397.

² Русская грамматика: В 2 т. – М., 1980. – Т. 2. – С. 615.

Підрядне, що вживається в розширеній функції, стосується переважно головних речень у цілому, а не окремих членів: "Коли Стах Очерет скінчив своє оповідання, "Невтомний" уже зник на обрії, а з протилежної сторони показала бухта з білими будиночками на берегах" (М. Трублаїні); "Коли ми якось сиділи увечері біля хати і їли смажених окунів, непомітно розмова перекинулася на цю тему і дід Горобець повідав про новину" (М. Чабанівський).

У сучасній українській мові найчастіше функціонують такі речення з підрядністю і сурядністю, в яких ідеться про події, що вже відбулися, тому й дієслівні присудки переважно виражаються формами минулого, рідше – теперішнього і майбутнього часів. Таким чином, у модальному плані присудки в цих конструкціях виражаються, як правило, дієсловами дійсного способу: "Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, зі стін руїни з галасом знялось вороння, а всередину з лускотом посипались тиньк і цегла" (М. Коцюбинський).

Абсолютну більшість підрядних у таких конструкціях становлять підрядні речення часу, що найчастіше приєднуються до головних сполучним словом *коли*, рідше – сполучними словами і сполучниками *поки*, *доки*, *як тільки*: "Коли ми виходимо надвір, холод уже не здається таким пекучим, а степ таким незатишним" (І. Багмут); "Як почне, бувало, Василько читати "Катерину" або "Тополю", серце німіє і сльози набігають на очі" (І. Цюпа). У розширеній функції і вживаються переважно підрядні обставинні. Крім часових, це можуть бути підрядні умови, допусту, причини: "Відкриття хоч і цікаве, але практично значення його ще невідоме, і не слід роздувати це в подію дуже великого значення" (М. Трублаїні).

Складносурядні речення відкритої структури можуть складатися з двох, трьох і більше предикативних компонентів, їх потенційно можна розширити. Складносурядні ж речення закритої структури здебільшого складаються з двох компонентів, що зумовлюється тим, що в них ідеться про різні ознаки, явища, дії, часом полярні (при протиставленні): "Коли почувся вибух, бабуся так і присіла, а вони підвели голови й глянули один одному у вічі" (С. Журахович).

Становлять інтерес такі структури, в яких у розширеній функції одночасно виступають кілька підрядних частин (як правило, це однорідні супідрядні), тобто складносурядне речення (два і більше сурядних компонентів) і підрядний блок (два і більше підрядних

речень, пов'язаних між собою сурядним зв'язком) структурно-семантично співвідносяться в повному обсязі: "Як дмухне люлькою, як сипоне іскрами, так уже й вікон не стало видно, і полум'я аж танцює в хаті" (Г. Тютюнник); "І хочу я, і хоче світ, щоб так хоч двадцять літ жилося, а потім – ще сто двадцять літ" (О. Підсуха).

Трапляються конструкції з кількома підрядними, з яких лише одне виконує розширену функцію. Наприклад: "Коли ми несли її до машини, то сніг сипався з неї за комір, а хвоя лоскотала щоки, кусала за губи й так пахла, що від того можна було захмеліти" (Є. Гуцало).

Розглянуті випадки ілюструють прямий, безпосередній зв'язок кількох підрядних з кількома головними, коли підрядні, як правило, використовуються в розширеній функції. Однак значну групу конструкцій становлять такі, в яких не всі підрядні перебувають у безпосередній залежності від головних частин, отже, не всі використовуються в розширеній функції: таку роль переважно виконують тільки ті з них, які залежать безпосередньо від частин складносурядного. Найчастіше вживаними серед таких речень є конструкції з кількома однорідними супідрядними з наявною ланкою послідовного підпорядкування.

"Коли в мові не бачать нічого, крім абстрактних відношень, які не даються людині в її чуттєвому досвіді, коли відривають мову від її матеріального втілення – нескінченних актів мовлення, то фактично проголошується рівноцінність речей і відношень і стверджується незастосовність до них критерію первинності і вторинності" (В. Русанівський).

Підрядне розширене, що має при собі залежне, може перебувати в центрі двох і більше (залежно від кількості головних) ланок послідовного підпорядкування: "І чим більше він роздумував над тим, що сталося, тим туманнішою ставала голова і страшніше йому робилося" (П. Гуріненко).

Якщо в конструкціях із сурядністю і підрядністю ведучими виступають семантико-синтаксичні відношення, властиві складносурядному реченню (часової одночасності і різночасності, розділові, зіставно-протиставні та ін.), то в аналізованих структурах зовнішніми є відношення, властиві складнопідрядним реченням, внутрішніми – відношення, характерні для складносурядних конструкцій.

Складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком становлять такі структури, в яких сполучниковий зв'язок

(сурядний, підрядний) поєднується з безсполучниковістю. Ці речення можна визначати як сполучниково-безсполучникові чи безсполучниково-сполучникові залежно від того, які зв'язки є ведучими. Проте в багатьох випадках у цих конструкціях важко визначити зовнішній зв'язок – за наявності багатьох предикативних одиниць рівноправними можуть бути і сполучниковий зв'язок, і безсполучниковість. Залежно від характеру сполучникового зв'язку звичайно виділяють три типи таких конструкцій: 1) із сурядністю і безсполучниковим зв'язком; 2) з підрядністю і безсполучниковим зв'язком; 3) із сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком.

1. Складні речення із сурядністю і безсполучниковим зв'язком можуть виявлятися в трьох основних різновидах. Сурядний зв'язок у цих реченнях може поєднуватися з безсполучниковим, властивим реченням: а) з однорідними частинами – "Дібровою загін бійців поїхав, підковами клепали коні путь, і ляск шабель, і брязкіт піхов у тиші чорній чуть" (М. Бажан); "Розвалювалась темрява, з-під неї виходила земля, вибігала вода і вилітав жайворонок" (М. Стельмах); б) з неоднорідними частинами – "Нас було троє: один усівся в кабіні з водієм, а ми з Віктором Вовком – моїм товаришем по курсу та по гуртожитській кімнаті – примостилися в кузові" (Є. Гуцало); "Він іще щось говорить, але я нічого не чую: думаю про своє" (І. Муратов); в) з однорідними і неоднорідними частинами – "Вибивалась бідна волосинка, біла хустка плакала в імлі, – і здавалось: розтає сніжинка, умирає сніжинка на землі" (М. Рильський).

У всіх аналізованих різновидах сурядний зв'язок і безсполучниковість можуть виявлятися як на зовнішньому, так і на внутрішньому рівнях членування (перший рівень членування показуємо вертикальною рисою на межі частин): "Деся лютують епідемії, шторми ревуть, | а тут така тиша, така сліпучість" (О. Гончар); "Небо було сіре, під ногами чавкало болото, | а з мокрих стріх нудно спадали краплі, стрибали на тріски й розбивались на маленькі дробини" (П. Панч); "Колись шукали істин Піфагори і для жерців горів огонь наук, | – тепер всесвітні перелогі оре у вбогу свитку вдягнений селюк" (М. Рильський); "Ніч теж, як навмисне, видалась сьогодні несамовита: | запеклий мороз забивав дух, а снігова буря валила з ніг, крутила і мутила все перед очима" (Я. Баш).

Якщо в першому і третьому різновидах на зовнішньому рівні членування однаково широко використовується сурядний і безсполучниковий зв'язки, то в другому на логіко-синтаксичному рівні членування частини поєднуються переважно безсполучниково: "Тільки небезпека інша: | подовшали руки в смерті й попрудкішали ноги в погоні" (Ю. Мушкетик); "Увечері стрілянина припинилася: | люди втомилися, і природа теж пішла на відпочинок" (О. Полторацький); "Зростала внутрішня ніяковість: | хтось ризикує життям, а я стою під хатою на всякий випадок..." (І. Багмут).

2. Складні речення з підрядністю і безсполучниковим зв'язком являють собою такі конструкції, в яких визначальною виявляється здебільшого безсполучниковість, підрядний зв'язок переважно внутрішній. Залежно від характеру безсполучниковості ці речення виявляються в кількох різновидах, у яких підрядний зв'язок (як правило, внутрішній) поєднується з безсполучниковим (переважно зовнішнім), властивим реченням: а) з однорідними частинами – "Містечко типово південне, із світлого черепашнику, вдень воно аж очі сліпить і все засипане цвітом акацій, виногради в'ються над самими вікнами, бо тінню тут дорожать..." (О. Гончар); "Очима прощання дівчина дивиться на вікна, на які метелиця навішує своє ткання; вони, й хата, і присмак вересня починають відходити в хуртовину, у темінь, у сон чи забуття" (М. Стельмах); б) з неоднорідними частинами – "Ми туди часто бігали, щоб з вітряка глянути: навколо нас вабили левадки, серед яких проступали білі хатки" (П. Панч); "Тут же наші танки гуркотіли на танкодромі, закинутому в такі лісові нетрі, що мені здавалося іноді: жоден компас не виведе людину звідси" (П. Загребельний); в) з однорідними та неоднорідними частинами – "Ти не йди в пишний дім, де музика бринить, де танцюють веселії пари, – там ще гірше серденько тобі заболить, чоло вкриють ще тяжчі хмари" (Леся Українка); "Щось йому надто пощастило: мотор доставив його туди, там він швидко купив човен, зустрів людей на машині з Лузан і привіз новину, якої фотограф уже ждав" (М. Трублаїні).

3. Складні речення із сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком, становлячи найбільш різнопланові синтаксичні структури, теж реалізуються в трьох

різновидах, що являють собою речення: а) із сурядністю, підрядністю і безсполучниковістю, властивою реченням з однорідними частинами – "Вони схвильовані, що розлучаються з тобою, їхні почуття до болю гостро тобі передаються, і саме судно, неприбране, оголене, має зараз такий непоказний, аж ніби жалюгідний вигляд" (О. Гончар); "Всюди, куди не глянь, сіріли кручі, майоріли степові могили та синіли плавні" (Я. Баш); б) із сурядністю, підрядністю і безсполучниковістю, властивою реченням з неоднорідними частинами – "А тепер було стільки клопоту, потрібного й непотрібного, що більше вже думалося не про красу природи, а про господарчу потрібність її: коли б уже дощ пішов чи випала погода на сінокіс" (М. Стельмах); "Як Марія не допитувалась, що трапилось з Гонтарем, в якому він стані, відповісти їй ніхто не міг: того лікаря, що приймав його, вже не було, а сестра чергувала недосвідчена" (Я. Баш); в) із сурядністю і підрядністю та безсполучниковістю, властивою реченням з однорідними і неоднорідними частинами – "За крутим поворотом нічого не видно, та дальня темрява скоро виявилася, над лісом побігли спалахи, друзі виразно побачили, як летіли іскри, – ешелон наближався" (К. Гордієнко); "Через кілька років їхня сім'я збільшилась: спочатку народився Михайлик, потім Леся, яку всі чомусь звать Лосею, а торік навесні – Ліля, Оленька..." (М. Олійник).

Складні сполучниково-безсполучникові речення синонімічні з конструкціями із сурядним і підрядним зв'язком, тому в багатьох випадках сполучниково-безсполучникові структури легко перетворювати на речення із сурядним і підрядним зв'язком, а останні – на конструкції із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком. Такий вид роботи (маємо на увазі лише можливість підстановки чи вилучення відповідних сполучників і сполучних слів) поряд з іншими доцільно використовувати на уроках української мови у 8 класі під час вивчення складних речень з різними видами зв'язку. Проте такі заміни слід робити не формально, а лише в тому разі, коли зберігаються відповідні семантико-синтаксичні відношення між предикативними одиницями і змістовна єдність речення в цілому. Коли ж вони порушуються, то такі перетворення не можливі, як, наприклад, у реченнях: "Уже не раз їй хотілося попросити його, щоб увечері не затримувався на діль-

ниці, та Оксана приборкувала це бажання, поклала собі, що ніколи не скаже про нього Петрові, і раптом само вирвалося" (Я. Баш); "Маленьким світлим зайчиком стрибнула радість, що він таки не помилився, що поїзд іде на фронт, але вона розтанула в чорнім хмаровинні небезпеки" (Ю. Мушкетик); "Світло сліпить, та не грає весело проміння, вітер гуде, та задуха гнітить, мов каміння" (Леся Українка); "Ми могли б значно продовжити перелік характерних ознак нового у Журавлинні, якби не одна обставина: то все ознаки зовнішні, вони мало або й зовсім не торкаються людської свідомості, давно усталених норм суспільних взаємин, морального і культурного кодексу" (М. Чабанівський).

Ступінь засвоєння цього матеріалу учнями залежатиме від того, якою мірою вони теоретично й практично усвідомили специфіку складного речення взагалі та його мінімальних конструкцій – складносурядних, складнопідрядних і безсполучникових складних речень.

Українська мова і література в школі. – 1987. – №7. – С. 44–51.

ЗМІСТ

Від упорядників.....	3
----------------------	---

СИНТАКСИС СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Кучеренко І.К. Об'єкт і предмет синтаксису	5
Вихованець І.Р. Типи словосполучень	14
Арібжанова І.М. Граматичний статус словосполучення.....	19
Дудик П.С. Сурядні словосполучення: основні питання теорії.....	31
Кротевиц Є.В. Способи вираження підрядного зв'язку (типи підрядного зв'язку між словами в українській мові).....	37
Грищенко А.П. Прикметник у функції головного компонента в словосполученні	55
Вихованець І.Р. Морфолого-синтаксична категорія відмінка	68
Андерш Й.Ф. Семантична характеристика давального відмінка в сучасній українській мові.....	81
Плющ М.Я. Орудний об'єкта як засіб детермінації дієслова	91
Кучеренко І.К. Фразеологізм як об'єкт синтаксису.....	105
Удовиченко Г.М. Співвідносність словосполучень із суміжними синтаксичними категоріями.....	112

СИНТАКСИС ДВОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Іваницька Н.Л. Синтаксична структура двоскладного речення (Питання формально-граматичного і семантико-граматичного членування)	128
Степаненко М.І. Структурна схема речення і його валентна будова.....	140

Іваницька Н.Л.	
Член речення як синтаксична категорія.....	152
Грищенко А.П.	
Проблема підмета.....	155
Городенська К.Г.	
Параметри семантико-синтаксичної структури елементарних двоскладних речень з дієслівними предикатами.....	164
Вихованець І.Р.	
Валентність предиката і семантико-синтаксична структура елементарного речення.....	170
Іваницька Н.Л.	
Трьохелементний присудок в українській мові	174
Городенська К.Г.	
Керовані другорядні члени речення і валентність предиката	187
Вихованець І.Р.	
Нульові головні члени речення.....	194
Єрмоленко С.Я.	
Бездієслівні речення в системі простих речень.....	198
Слинько І.І.	
Парадигматика простого речення української мови (двоскладне речення)	214

СИНТАКСИС ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Брицин В.М.	
До питання методології односкладних речень в українській мові	228
Сич В.Ф.	
Односкладні речення в українській мові	239
Городенська К.Г.	
Проблема двоскладності-односкладності в контексті історичного й дериваційного синтаксису.....	252
Шевельов (Шерех) Ю.В.	
Безособові і відносно-безособові речення	259
Плющ М.Я.	
Семантична структура безособового речення з головним членом, вираженим функціонально-безособовим дієсловом	266
Скаб М.С.	
Вокативні речення сучасної української мови	270
Слинько І.І.	
Парадигматика простого речення української мови (односкладне речення).....	283

СИНТАКСИС ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

Кульбабська О.В.

Просте ускладнене речення
в контексті лінгвістичного знання..... 296

Вихованець І.Р.

Семантико-синтаксична структура
простого ускладненого речення..... 310

Кадомцева Л.О.

Граматичні форми ускладнення структури простого речення 317

Лобода В.В.

Однорідність у простому реченні..... 325

Кучеренко І.К.

Речення з кількома присудками..... 340

Кадомцева Л.О.

Функціональні різновиди речень з однорідними присудками..... 357

Кучеренко І.К.

Логіко-синтаксична природа речень з однорідними членами 366

Кучеренко І.К.

Логіко-граматична природа речень з узагальнюючими словами
при однорідних членах 380

Плющ Н.П.

Явище вставності в сучасній українській літературній мові 396

Мойсієнко А.К.

Вставлені конструкції в українській мові 408

СИНТАКСИС СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Бевзенко С.П.

Складне речення як синтаксична одиниця 431

Вихованець І.Р.

Семантико-синтаксична структура складного речення..... 440

Грищенко А.П.

З історії вивчення складносурядного речення..... 445

Мельничук О.С.

Про природу складнопідрядних речень
та принципи їх класифікації..... 450

Вихованець І.Р.

Проблема класифікації складнопідрядних речень 468

Медушевський А.П.	
Структурно-семантична класифікація складнопідрядних речень	475
Чередниченко І.Г.	
Типи підрядності і принципи класифікації підрядних речень за їх функціями.....	481
Загнітко А.П.	
Регулярність / нерегулярність підрядності у системі складного речення	513
Христіанінова Р.О.	
Складні речення з недиференційованим зв'язком у сучасній українській мові.....	525
Дорошенко С.І.	
Безсполучникові складні речення – окремий тип складних структур.....	537
Шульжук К.Ф.	
Складні речення з різними видами зв'язку	544

Навчальне видання

СИНТАКСИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Хрестоматія

У двох частинах

Частина 1

Упорядники:

Мойсієнко Анатолій Кирилович

Чумак Володимир Васильович

Шевель Святослав Миколайович

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Формат 60x84^{1/16}. Ум. друк. арк. 32,55. Наклад 100. Зам. № 219-9077.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1ф22*.
Підписано до друку 25.02.19

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"
б-р Т. Шевченка, 14, м. Київ, 01601,
☎ (044) 239 32 22; (044) 239 31 72; тел./факс (044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
[http: vpc.univ.kiev.ua](http://vpc.univ.kiev.ua)

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02